

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Ղ Ե Վ Ո Ն Դ
Ա Լ Ի Շ Ա Ն

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1981

Ար 1 ԳՄԿ 8427

Ա 315

Բնագիր, առաջարկն ու ծանոթագրությունները՝
ՍՈՒՐԵՆ ԵՏԻԿՅԱՆԻ

135897

Ալիշան, Ղ.

Ա315 Երկեր (Բնագիրը, առաջարկները և ծանոթագր. Ս. Շտիկյանի) — Եր.: Սովետ. գրող, 1981. — 400 էջ:

Ներկա հատորում առաջին անգամ ի մի են բերված հեղինակի շափածո և արձակ ստեղծագործությունները: Զետեղված են նաև հայագիտությանը, փիլիսոփայությանը, թարգմանությանը, մանկավարժությանը և դաստիարակությանը նվիրված հոդվածներ, որոնք մի նոր և զեղեցիկ կողմից են բացահայտում Ալիշանին՝ որպես հայագետի, փիլիսոփայի և մտածողի:

4702080200
Ա 80 «Ց»
705 (01) 80

Ար1
ԳՄԿ 84, 29

ԱՌԱՋԱԿԱՆ

«Ըկա պատերազմի գործից ավելի անոթալի գործ, չկա մարդու մեջ դրամից ավելի անմարդկային բան, մանավանդ, եթե մեկը քննի պատճառներն ու արդյունքները»:

(Ղ. Ալիշան)

Ավելի քան վաթսուն տարի տևող իր գիտական գործունեության ընթացքում Ղեոնդ Ալիշանը հանդես եկավ հայկական մշակութային կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում՝ դրսևորելով իրեն որպես ականավոր բանաստեղծ ու արձակագիր, որպես Հայաստան աշխարհի հմուտ տեղագիր-պատմաբան ու աշխարհագրագետ, որպես կարող թարգմանիչ (անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից, պարսկերենից, իտալերենից—հայերեն), որի՝ Բայրոնից, Եիլլերից, Մալերբից, Լամարթինից, Եատորրիանից, Լոնգֆելլոյից, Ուիլիսից և էլի ուրիշներից կատարած շափածո և արձակ թարգմանությունները շեն հնացել առ այսօր. հրաշալի կերպով դրսևորեց իրեն ազգային հրապարակախոսության բնագավառում, ոչ պակաս հաջողությամբ հանդես եկավ որպես հայ դասականների քննական բնագրերի պատրաստող ու հրատարակող և այլն: Այս էր պատճառը, որ Ալիշանի մասին շթաբցված հիացմունքով ու անսթող համակրանքով էին արտահայտվում եվրոպական և ուսու մշակույթի այնպիսի ականավոր մեծություններ, ինչպիսիք էին Աբրիլը, Գյուլյորիեն, Զախաուն, Մառը, Վեսելովսկին, Բրյուսովը, Ստասովը և ուրիշներ:

Երևտասարդ վարդապետը առաջին անգամ և հիմնավորապես խոսակցություն բացեց իր մասին իրենց պարբերականում՝ «Բազմավեպում», 1847 թ. հուլիս ամսին

Նահապետ» կեղծանունով հրատարակված «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծությամբ: Նույն թվականի վերջերին դարձյալ նույն ստորագրությամբ լույս աշխարհ եկած «Պլուտին Ավարայրի» պոեմը արդեն կասկած չթողց, որ հանձին Ալիշան—Նահապետի հայ նոր գրականությունը հարստանում է մի նոր և ըստ ամենայնի ինքնատիպ դասականով: Հետագա տարիների ընթացքում հրատարակված մյուս գործերը («Հայ հայրենիք», «Ողբամ գթեզ, Հայոց աշխարհ», «Մասիսու սարերն», «Հրազդան» և այլն), որոնց դիմավորում էին ընթերցողների լայն զանգվածները խանդավառ հրճվանքով, արժանանում էին մեկից ավելի արտատպությունների, և որոնք 60-ական թվականներին ամփոփվելով «Երգք Նահապետի» ընդհանուր խորագրի ներքո, դարձան մեր գրականության շթառամող ծավալփունչը:

Պատասխանելու համար այն հարցին, թե ինչու Ալիշանի «Երգք Նահապետի» բանաստեղծաշարի՝ ընդամենը տասնմեկ անուն ստեղծագործությունների միակցված էր գրական-գեղագիտական մի ամբողջ մեծ շարժման սկզբնավորողն ու նրա զոյություն փաստն ազդարարողը դառնալ, մենք պետք է միտ բերենք, որ գրանք սկսեցին հանդես գալ, ինչպես արդեն ասացինք, անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին: Հայկական հողերը կյանքում կլասիցիզմի տիրակալության ժամանակաշրջանն էր այս, ո՞քը, մանավանդ Մխիթարյան հեղինակների շնորհիվ, կարողացել էր հասնել իր առավել քան հստակ դրսևորմանն ու գրական-գեղագիտական իմաստով ամբողջացմանը: Եվ ի թիվս դրամատուրգիայի, հետորական արվեստի վերաբերյալ իրենց մշակած տեսությանը, հայ կլասիցիստները օրոշակի ու կայուն տեսակետ էին զարգացրել նաև պոեզիայի ժանրերի վերաբերյալ Հետևելով Բուալոյին, Մխիթարյան կլասիցիստներն էլ ուսուցանում էին, որ պոեզիան, լինելով գեղարվեստական մտածողության դրսևորման բարձրագույն եզանակը, պետք է իր ընտրության ոլորտում վերցնի միայն և բացառապես «Բանք վսեմականք»-ը: Իսկ այդպիսիք համարվում էին աստվածաշնչային զանազան աստությունները, հայոց թագավորների, իշխանների, ազնվականների կյանքը, անկանավոր հողերականների գործունեությունը, նշանավոր հայազգի գորավարների աստվածարական արվեստի այլևայլ դրվագները, հայոց հեթանոսական շրջանի առասպելներից վերցված թեմաները (օր՝ Հայկ—Բեյ, Արա Գեղեցիկ—Շամիրամ, Արտաշես—Սաթևհիկ) և այլն: Այդ էր պահանջում բանաստեղծներից կլասիցիզմի հայ տեսարաններից մեկը՝ Ղուկաս Ինճիճյանը, նույն տեսակետը դրամատուրգիայի քնազավառում զարգացնում էր Պետրոս Մինասյանը, այդ սկզբունքներին հետևելով էին ստեղծագործում Եղիա Քովմանճանը, Մանվել Զախախյանը, Արսեն Բագրատունին և ուրիշներ:

Ալիշանն իր «Երգք Նահապետի» շարքով եկավ վճռական ու հիմնավոր հարված հասցնելու այս մտայնությունը: Հակադրվելով իր նախորդներին, նա երգեց իր արյուն-ավեր «Հայոց աշխարհիկը», «ԵՆչիկը հազարիև ոտնառած» ծերունի Նահապետի բերանով ողբաց իր հոգեհարազատ հայրենիքը («Ողբամ գթեզ, Հայոց աշխարհ»), պանդխտությունից ղեպի հայրենի եզերքները վերադարձած Բարկենի հեռ լացեց՝ սիրելի Հրազդանի փոքրին տիրող կործանումները տեսնելով («Հրազդան»), խոսակցության կոշեց Ավագ և Փոքր Մասիսներին, երգեց Շավարշանի գաշտի «Նոր շուշանի» Սանդուխտի դայլելիտրեն քնթուշ սերը և այլն: Թեմաներ էին արանք, որոնք ընդհանուր ոչինչ չունեին հայ կլասիցիստների նախընտրած «վսեմական» սյուժեների հեռ և որոնցից այդ գրականության թեկուզ ամե-

նանանշան ներկայացուցիչը ինքնագոհ արճամարհանքով գլուխ կզարձներ: Բայց թեմաներ էին դրանք, որոնք նորություն ու թարմություն էին 19-րդ դարի հայ գեղարվեստական գրականության անդաստանում, այդ իսկ պատճառով էլ ամենեկին լմնացին աննկատ և, որ կարևոր էր, ազդարարեցին դրական նոր ուղղության՝ ռոմանտիզմի առկայության փաստը:

Ապա, հետևելով եվրոպական կլասիցիստներին և հատկապես Բուալոյին, հայ կլասիցիստներն էլ զարգացնում էին այն տեսությունը, որ վերևում հիշատակված «լսեմական» թեմաները գեղարվեստորեն վերարտադրելու համար անհրաժեշտ է օգտագործել նրան համապատասխանող «լսեմական» լեզու: Եթե եվրոպացիները դրան հասնում էին հղկելով ու կոկելով իրենց ազգային լեզուները, դուրս նետելով օտարամուտ բառերն ու արտահայտությունները, ապա նրանց հայ հետևորդների վիճակն այս տեսակետից ավելի «բարվոք» էր. հին լեզուն՝ գրաբարը, որը բազմիցս հայտարարվել էր «աստվածապարզ», «երկնառաք», «միակ ու անփոխարինելի», հայ կլասիցիստները այդ լեզուն էլ վերցրեցին որպես իրենց մտածողության գրեկորմանը համապատասխանող լավագույն միջոց: Գրաբարով սկսեցին գրել Մխիթարյան միաբանության՝ առանց բացառության, բոլոր հին ու նոր հեղինակները, սկսած միաբանության հիմնադրից՝ Մխիթար Սեբաստացուց, այդ քնազավառում իրենց հմտությունն ու քաջագիտակությունը ցույց տալու համար սկսեցին կիրառել բազում-բազմաթիվ ինքնահնար բառարարդումներ, ածանցումներ ու դարձվածքներ, որով ավելի խճողեցին առանց այն էլ բարդ այդ լեզուն, բունական իմացություն բարձրագույն շափանիչը համարեցին այն իրողությունը, թե սովյալ անձնավորությունն ինչ աստիճան խորություն է յուրացրել այն և նա էլի ինչ նորահնար ձևեր ու արհեստական միջոցներ կարող է ներգնել լեզուն ավելի ճոխացնելու համար և այլն: Եվ եթե 18-րդ դարի վերջերին ու 19-րդ դարի սկզբներին ինչ-որ շափով արդարացվում ու գրականագիտորեն պատճառարանվում էր գրաբարի՝ որպես ազգային գեղագիտական մտածողության ձևի գոյության հանգամանքը, ապա դրությունը բոլորովին այլ էր 19-րդ դարի կեսերից սկսած: Ավելի ու ավելի կտրվելով ու հեռանալով ժողովրդից, հիշյալ ժամանակաշրջանում գրաբարը դարձել էր մի անկենդան մարմին, հագցված կենդանի, հարաշարժ օրգանիզմի վրա և քնականաբար միայն խանգարում էր ու արգելափակում նրա զարգացմանը:

Մեծ մտածողներին հատուկ խորաթափանցությամբ Ալիշանը հասկացավ այս և, համարձակորեն դեմընթաց գնալով տիրող մտայնությանը, «Ծրք նահապետի» շարքի իր բոլոր գործերը գրեց աշխարհաբարով, ավելի ճիշտ՝ մի ինքնատիպ, «ալիշանյան աշխարհաբարով» (Հր. Աճառյան), որն իր տեսակի մեջ եզակի ու անկրկնելի մնաց: Իժմար էր այդպիսի սխրանքի գիմելը, առավել ևս դժվար էր այն հասարականորեն իրականացնելը, որովհետև գրական ասպարեզի վրա իշխում էր գրաբարի կրթոտ պաշտպանն ու շատագուցը՝ Արսեն Բագրատունին, ի զեպ Ալիշանի մտերիմ ավագ ընկերն ու սրտամուտ բարեկամը, իսկ նրա «Հայկ Կիցազն» դյուցազնիզությունը, որը բաղկացած էր մի քանի տասնյակ հազար շափածո տողերից, լայնորեն դիտվում էր որպես «բոց լեզվի» վերջնական ու անմնացորդ հաղթանակի անառարկելի ապացույցը: Այդպիսի սխրանքի իրակառնացնելը ոչ պակաս դժվար էր նաև այն պատճառով, որովհետև գաղափարի հայ գրականության անգագտանում գեռ շարունակում էին իրենց իրավունքների մեջ

մնալ ու իրենց հասարակական զգալի փայլարածինն ունենալ գրաբարի կողմնակիցներն ու պաշտպանները, որոնք անխնա պայքարի գորշ էին պարզում բոլոր նրանց դեմ, ուժքեր փորձում էին հակառակ մտայնություն հանդես բերել:

Ալիշանի շնորհիվ Մխիթարյան գեղարվեստական գրականությունը դուրս եկավ միաբանության քարեղեն ընդերքից, դադարեց ընտրյալ վարդապետների մի փոքրիկ խմբի նեղ-անհատական անփականությունը: Ինչևիտ տխուր իրավիճակից, ինչպիսին որ էր մինչև Ալիշանը, և դեմքով ուղղվեց դեպի հայ ժողովրդի լայն զանգվածները, «արտի խոսք» գառնալով նրա համար:

Մազում է քնականոն մի հարց, որտեղից Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործություն մեջ հայտնվեց և որոշակի բովանդակություն ստացավ այս աշխարհիկ, ժողովրդական տարբու: Չէ՞ որ նա էլ, իր լազմաթիվ նախորդ գրչակիցների նման, ձևավորվել ու հասունացել էր նույն Մխիթարյան միաբանության ներսում, «Մխիթարյան շնորհաշուք կաղապարի ներքո», ունեցել էր գրական ներշնչանքի և հասարակական ոգևորության նույն ակունքներն ու աղբյուրները: Ինչպե՞ս նա կարողացավ այդպես որոշակի զատվել իր մեծ ու փոքր նախորդներից:

Այս հարցի՝ թեկուզ համառոտակի պատասխանը բացահայտում է Ալիշանի ծայլալած եռանդալից գործունեությունը մեր մշակութային կյանքի այնպիսի մի բնադավառում, որը, մեղմ ասած, աշխարհը էր արված նրա ժամանակ և որի առաջին գնահատողն ու գիտականորեն իմաստավորողը եղավ հենց ինքը: Խոսքը վերաբերում է հայկական ժողովրդական բանահյուսությանը, նրա՝ որպես մտածողության մի որոշակի ձևի ճանաչմանն ու որպես այդպիսին իմաստավորմանն և հետևաբար, հասարակական-գեղագիտական բնույթի ինքնուրույն մի պոսիտիվիստի շրապարակայնորեն վավերացմանը:

Մինչև Ալիշանյան շրջանի Մխիթարյան (և ոչ միայն Մխիթարյան) գեղագիտների ու գրողների կարծիքը այս կապակցությամբ առավել քան հստակ է ու որոշակի, և այդ էլ է զալիս կուսիցիզմի պոետիկայի առաջադիր սկզբունքներից: Քանի որ պոետիան, շափածո խոսքը, բարձրագույն կազմակերպված մտածողության դրսևորման մի ձևն է, և նրա հիմնական ու գերագույն նպատակն է օճախոր առնել դեպի վսեմն ու վեհը, ուրեմն նա իր տեսադաշտում չի կարող վերցնել օցածր՝ արվեստը՝ ժողովրդական բառ ու բանը, առավել ևս, չի կարող լրջորեն անդրադառնալ նրա գիտական ֆունդիմանը: «Է՛հո՞՞ կացեք ժողովրդական գեհնիկ խոսք ու արվեստից, դուք ոչինչ չունեք նրանցից սովորելու», քարոզում էր Բուալոն, և նույնը, իհարկե, հարմարեցված հայկական պայմաններին ու միջավայրին, կրկնում էին կուսիցիզմի հայկական տեսաբանները: «Թամկորեն» արհամարհական տերմինով էր որակված հայկական ժողովրդական բառ ու բանը, նրանց անդրադառնալը՝ անիմաստ ու անկարևոր աշխատանք, իսկ նրանց ուսումնասիրելը կամ ֆունդիման նյութ դարձնելը՝ ժամանակի անտեղի կորուստ:

Ալիշանը եկավ հակադրվելու իշխող այս մտայնությանը և անհրկյուղ համարձակությամբ դիմեց հայ հանրությանը, պահանջելով ու հորդորելով հիմնավորապես զբաղվել ազգային երգերի և ժողովրդական ավանդությունների հավաքմամբ, դասդասմամբ և ուսումնասիրությամբ: Ներկա հատորում գետեղված «Ազգային երգերու և ուրիշ ավանդներու վրա» հորվածաշարը, որն սկսեց հրատարակվել «Թաղամականում», 1843 թվականից սկսած, եղավ այդ նոր մտայնության

գրեւորման ամենափայլուն ապացույցը: «Փափագելի լան է.— գրում էր Ալի-
շանը.— որ մեր ազգայինք ալ... վառլեին ազգային պահպանութեանց որովք ու
ձեռքերենն եկածին շափ շանային հավաքել այնպիսի երգեր, անմեղ խաղեր,
պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հարողելին, կամ առանձին
տպագրութեամբ, և կամ ազգային օրագիրներուն մեկուն խրկելով»: Զանցած մի
քանի ամիս Ալիշանը նորից է անդրադառնում հայկական ժողովրդական «Թամ-
կակուն երգերին» և այս անգամ կատարում է նրանց գիտական արժեքավորու-
մը: Կարուկ կերպով հակադրվելով իր ժամանակակիցներին ու նախորդներին,
նա գրում էր. «Այդպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացընեն տղերն
հանճարը, քան թէ ծանր գրվածքներ և կգտնվին անոնց մեջ անակ սքանչելի
զուրցվածք, որ միայն իրենց ուսմական անունին համար հասարակ բան մը
կկարծվին, բայց ճշմարտութեամբ գերազույն գրվածոց կարգը անցնելու են»:

Ալիշանը բացահայտում է ժողովրդական բառուբանի պատմական տեղն ու
նշանակութիւնը հայ ժողովրդի հասարակական կյանքում: Զուեննալով այս
հարցում ոչ մի նախորդ, և հենց ինքը լինելով իր իսկ բացած՝ առ այգօր ան-
հայտ գիտական ճանապարհի առաջնկը, նա գրում էր լրացուցիչ մեկնաբանու-
թեան կարիք չունեցող հետևյալ տողերը. «Ինչպէս քաշվածքը կամ պատկերը կեն-
դանութիւն կուտա պատմութեան, այնպէս ալ էրլը. վասն զի երկուքն ալ բա-
նաստեղծութիւն են: Եվ ազգային պատմութեան առ կերպով կենդանութիւն
տվող պատկերներն ու երգերը որչափ որ հին ըլլան, այնչափ ալ ավելի խոսոր-
ծելի կըլլան ազգասիրաց... Ազգային կամ ուսմական ըսված երգերը թեպէտե
զուրի ըլլան վնասական և գեղեցկաշար լեզվին գեղեցկութենն, սակայն շատ
հեղ քան զայն լեզվով գրվածները ազգու և սիրելի կըլլան: Վասն զի բանաստեղ-
ծութիւնը և զգացմունքը լեզվին հետ կապված չէ, կամ գեթ այնչափ կապված
չէ, հապա զուրցված կերպին, իսկ զգացմունքը ավելի նյութին և անոր կարողու-
ցողին մերձավորութեանը հետ»:

Ասանց վերապահութեան կարելի է ասել, որ հայկական բանահյուսութիւնը
ձեւավորվելու և մյուս գիտութիւններին շարքում որպէս առանձին առարկա ճանաչ-
վելու ու ընկալվելու հարցում գործի առյուծի բաժինը պատկանում է Ղեկնղ Ալի-
շանին:

Հայկական ժողովրդական բանահյուսութիւնն է նահապետի պոեզիան
սնող հիմնական աղբյւրներից մեկը: Որ «Պլպուլն Ավարայրին», «Մասիսու սա-
րերնը», «Ողբում զքեզ Հայոց աշխարհը» և առհասարակ «Երգք նահապետի»
խորագրի ներքո ամփոփված մյուս գործերը գրելիս Ալիշանը եղել է հայկական
ժողովրդական այդ պարզ, անպաճույճ ստեղծագործութիւնների որոշակի ազդե-
ցութեան ներքո, այս հասկացողութեան ամենաբազմակողմանի իմաստով. գա
հաղիվ թէ հնարավոր լինի վիճարկել: Եվ այս հանգամանքն էր, որ մի ամբողջ
գլխով բարձրացրին Ալիշանին իր մեծ ու փոքր նախորդների, ասենք՝ Հյուսիսու-
զլանի, Զախեախյանի կամ Ավգերյանի նկատմամբ, դարձնելով, Աղայանի բնու-
թեամբ՝ «նահապետ հազար թռուներին»:

Պակաս կարեւոր չէ Ալիշանի նորարարական դերը Մխիթարյան գեղարվեստու-
կան գրականութեան մի այլ ասպարեզի՝ գեղարվեստական արձակի բնագավա-
ռում: Մինչև Ալիշանը եկած Մխիթարյան հեղինակների մոտ գերակշիռ մեծամաս-
նութիւն է կազմում շափածո խոսքը: Կարելի է այդ միտքանութեանը պատկանող

մեկից ավելի անդամներ նշել, որոնք գրել են միայն շափածո և նույնիսկ գիտական ուսումնասիրություններ ու ծավալուն հոդվածներ ևն գրել շափածո և հանգավորված տողերով: Հիշենք թեկուզ Ղուկաս Ինճիճյանին, որը 1794 թ. Վենետիկում հրատարակել է իր «Ամարանոց Քիզանդեան» աշխատությունը, որտեղ գիտաաշխարհագրական բնույթի հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում Պոսի, նրա թագամասերի, նրա պատմական արժեք ներկայացնող հուշարձանների, Պոսիս իրաբից բաժանող Բոսֆոր նեղուցի և այլ այս կարգի իրողությունների մասին, և այդ ամենը մի քանի հազար շափածա տողերով. ըստ որում առանց բացատրության բոլոր տողերը վերջանում են միեւնոյն «ին» հանգով: Եվ այսպես էլ շարունակվեց մինչև 19-րդ դարի 40-ական թվականները, երբ «Քաղմավեպում» «Ամսոց բնական նշանները» ընդհանուր խորագրի ներքո սկսեց հրատարակվել Ալիշանի նովել-մանրապատմները, նվիրված տարվա յուրաքանչյուր ամսվան: Հեղինակը, գրուցելով իր փոքրիկ բարեկամի՝ Գրիգորիկի հետ, նրան ձեռք-ձեռքի տված, անցնում է ամսից-ամիս և աշխույժ ու կենդանի գրուցի ձևով տալիս է յուրաքանչյուր ամսվա բնութագրական առանձնահատկությունները, նրա նշանակությունը մարդկանց հասարակական գոյավիճակի կազմակերպման համար, մեկնաբանում է անելիքների այն խումբը, որը պահանջում է տարվա տվյալ ամիսը կամ եղանակը և այլն: Ներկա հատորում գետնիված են հիշյալ բոլոր նովել-մանրապատմները, որոնց թեկուզ մակերեսային ընթերցումից էլ ակնհայտորեն երևում է Ալիշան—արձակագրի անուրանալի կարողությունները զբոսայգի և այս ժանրում: Եվ գեղարվեստական արձակի բնագավառում Ալիշանի այս երախայրիքը ամենեին էլ միակը չմնաց: Բնականոն զարգացումը հանդիսացան «Հովիվք Երևակայ» շորս նովելատիպ պատմվածքները, զրված առաջին և միակ սնդամ գրաբար լեզվով, որտեղ հեղինակը զովերգում է գյուղական կյանքի իդիլիան, կուսական բնությունն իր անկրկնելի գեղեցկություններով, և այդ հեքի մյուս զրվատում է «Քրտն ի ճակատ» աշխատանքը, այն համարելով ամեն տիպի բարիքի ու մարդկային բարեկեցության ստեղծողը: Սրան հաջորդեց «Նվեր տղալոց» արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունը (Վենետիկ, 1866 թ.), որի առանցքը բնության միջոցով ու նրա օգնությամբ երեխաներին ճշմարտացի ու բանական դաստիարակություն տալու խնդիրն է. մի թեմա, որը բարձրացված է գեղարվեստական անսուրկելի վարպետությամբ: Գաղաթնականն ու գլուխգործոցը հուշկավոր «Հուշիկք հայրենյաց հայոց» պատմագեղարվեստական երկհատոր ստեղծագործությունն է, (Վենետիկ, 1869—1870: Մինչ այդ հատվածաբար հրատարակվել է «Քաղմավեպում», 1862 թ. հուլիարից սկսած): Միխիթարյան գեղարվեստական գրականության մեջ, այսպիսով, 1840-ական թվականներից սկսած, աստիճանաբար և հաստատուն կերպով սկսեց իր գոյությունն ազդարարել գեղարվեստական մտածողության մի նոր որակ, տարիների ընթացքում այն հասակ առավ ու ըստ ամենայնի ամրապնդվեց, իսկ 18-րդ դարի 90-ական թվականներից սկսած ոչ միայն հասարակական համընդհանուր ճանաչում ու արժեքավորում ստացավ, այլև իր արտահայտած նոր գաղափարների, ազգային և հայրենասիրական խնդիրների յուրովի բարձրացման ու մեկնաբանման և այլ, այս կարգի հարցադրումների առաջընթացի շնորհիվ սկսեց իր որոշակի ու վճռական տեղն ունենալ հայ ժողովրդի գեղարվեստական գրականության համընդհանուր շղթայում: Եվ այս բնագավառում, ինչպես տեսանք, Ալիշանի գերն ու կատարած գործը ամենեին էլ երկրորդականներից չի հզուր:

Իհարկե, Ալիշան—բանաստեղծի և արձակագրի ծավալած գործունեությունը ամենևին էլ առանձին ու ինքնաբավ չէր ընթանում Ալիշան—գիտնականի գործունեությունից: Ավելին. առանց երկընտրանքի կարիքի է ասել, որ բազում տպագրի աղբյուրներից, աշխարհի շատ նշանավոր բաղաձայնի գրադարաններից ու արխիվներից, իրենց մասնակցության ձեռագրերից նյութեր հավաքելով իր գիտական ուսումնասիրությունների համար, Ալիշանը հենց այդ նյութերն էլ, իհարկե համապատասխան ընտրությամբ, օգտագործում էր որպես իր գեղարվեստական ստեղծագործությունների անհրաժեշտ առաջը, պատկերա-մտածողական որոշակի համակարգով կարողանում էր վերաշարադրել «չոր» փաստերն ու իրողությունները: Ներկա հատորում գետեղված Ալիշանի հայագիտական-բանասիրական աշխատությունները, որոնք մի-մի անկրկնելի էջեր են նրա գիտական կյանքում, շնայած իրենց շուրջ հարյուր հիսուն տարվա նամանիությունը, առաջ քաշած հարցադրումների, պարունակած գրական-բանասիրական նորությունների, հայագիտական այս կամ այն երևույթին տրված գնահատության տեսակետից շարունակում են պիսա:յ ու այժմեական յինևլ անգամ այսօր:

Խոսքն այս իմաստով առաջին հերթին վերաբերում է Ալիշանի «Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ» խորագրից կրող հոդվածին, Սարկավազի թրանսալանդապեն... որ կոչի սարկե» պոեմի հանրահայտ հավելվածով (տե՛ս հիշյալ հոդվածին տրված ծանոթագրությունը), որն առաջին անգամ հրատարակվել է «Քաղաքական» 1847 թ. հուլիսյան համարում: Ալիշանին էր վիճակված Հովհաննես Իմաստասերի գրչին պատկանող այդ շափածո երկասիրության հայտնաբերման մեծ պատիվը, առաջին անգամ հրատարակված, համապատասխան ծանոթագրություններով ու մեկնարանություններով այն ընթերցողներին ներկայացնելու երջանկությունը, ճշտելու այդ ստեղծագործության հետ կապվող բազմաթիվ հարցեր, սկսած վերնագրից, մինչև բնագրային առանձնահատկությունները: Հիշյալ պոեմի արժեքն ու նշանակությունը պատկերացնելու համար բավական է մեջ բերել ակադ. Մ. Արեղյանի կարծիքը. «Այս մեծ քերթվածքն իր ձևով ու բովանդակությամբ,— գրում էր նա,— մի նշանակալից նորություն է մեր հին գրականության մեջ: Եթե դա փրկված շիիներ կորստից, մեր նոր մտավոր հոսանքի գործադրման տեսությունը թերի կմնար»¹: Իսկ ինչ վերաբերում է Ալիշանի՝ Հովհաննես Սարկավազին նվիրված ուսումնասիրությանը, որը գետեղված է ներկա հատորում, ապա եթե նշենք, որ խոսելով դրա մասին, Մ. Արեղյանն այն որակել է «շմտալից հոդված» արտահայտությամբ, իսկ նրանում արժարժված տեսական-գրականագիտական գրույթների գերակշիռ մասն ընկած է Հովհաննես Սարկավազով զբաղվող հետազայի մեր հայագետների աշխատությունների հիմքում (օր. Ն. Ոսկանյան, «Հովհաննես Սարկավազի գրությունները», «Հանդես Ամսօրյա», 1925 թ., էջ 118 և հտն., Մ. Արեղյան, «Շալ հին գրականության պատմություն», Երևան, 1970 թ., «Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ» գլուխը, Արրահամյան Ա., «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Երևան, 1956 թ. և այլն), ապա համապատասխան մեկնարանություններն արդեն ավելորդ կլինեն:

Պակաս նշանակալից չեղավ Ալիշան-հայագետի անփոխարինելի գեքք Մովսես Խորենացու կապակցությամբ: Ամբողջ տասնչորս գար բացարձակ ու տե-

¹ Մ. Արեղյան, «Երկեր», հատ. Գ, Երևան, 1970, էջ 72:

լիճելի հեղինակութուն եղած Պատմահայրը, հիմնականում ԼԹ-րդ գաբի վերջերից սկսած, ենթարկվեց եվրոպացի զանազան հայագետների «քննափնտրութանը» (Մ. Աբեղլան): «Ապացուցեցին», որ հորենացին դիտմամբ կեղծել է իր աղբյուրները, աչքինքն՝ հորինել է գոյություն չունեցող հնամենի ու հարգարժան աղբյուրներ, իր «Պատմութունը» ավելի հավաստի ներկայացնելու համար, որ նա յուրացրել է իրենից առաջ եղած հայ պատմիչների աշխատությունների ամբողջ գույունը և, հյուսելով իր «Պատմութիւն» մեջ, ներկայացրել է որպէս իր սեփականը, «գուցե տվեցին», որ հորենացին դիտավորյալ կերպով լուծփյան է մտածել, կամ շուտ ավագ է ներկայացրել պատմական մի շարք անձանց գործն ու հասարակական-քաղաքական նշանավոր իրադարձությունները, հետևաբար և երես երկասիրութեան գիտական հավաստիությունը լուրջ կասկած է ներշնչում, «գտան» վերջապետ, որ հորենացին նկարագրել է մեկից ավելի դեպքեր, խոսել է ոչ թիշ թվով երևույթների մասին, որոնք սակայն չեն հաստատվում արտաքին պատմիչների կողմից, որեմն Պատմահոր երևակայութեան արդյունքն են և այլն: Եվ հայ բանասերներից Ալիշանն առաջիններից մեկն էր, եթե ոչ ամենաառաջինը, որ ձայն բարձրացրեց այս խաշակրաց արշավանքը դազարեցնելու համար: «Մովսես Խորենացի և իր Հայոց պատմութունը», «Մովսես Քերթովահայր հայոց», «Յազագո Մովսէի Խորենացու Ի. անուանեալ գրոցն պատմութեան»: և այլ հոգովածներով, որոնցից առաջին երկուսը զետեղված են ներկա հատորում, Ալիշանը եկավ իր մասնագիտական խոսքն ասելու այդ հարցի վերաբերյալ և քաջագիտակ բանասերին հատուկ նախանձելի հմտութեամբ ցուց ավեց հորենացու մեծ դերը հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում: Զանախրարք պրպտումներ կատարելով վենեսիկի Միխիլարյան միաբանութեան՝ իրենց հարուստ մատենադարանում, հնօրյա ձեռագրերից ամենայն խնամքով հավաքելով մի փոքրիկ փաստ, անշուն թվացող մի տեղեկություն, մեզ այդ կամ այն պատմիչի՝ հորենացու կապակցութեամբ ասված վկայութունը, հաճախ մեկ-երկու բառից բազկացած ատույթներ Պատմահոր մասին, այդ ամենն անց կացնելով իր գրականագիտական-մատենագիտական նգրահանգումների բովով, քննելով ամբարած նյութը ժամանակաշրջանի եվրոպական հայագիտութեան առաջավոր մակարդակի դիրքերից ու այդ մակարդակի պահանջների հենքի վրա, Ալիշանը կարողացել է տալ մեկը մյուսից ավելի ուշագրավ հոգովածներ՝ նվիրված Պատմահորը:

Զբողվելով հայագիտական-բանասիրական գործունեութեամբ, իրենց ամսագրի՝ «Բագմավեպի» էջերում հանդես գալով բազում շահեկան հոգովածներով (բոտ որում ամենևին հազվագյուտ չեն միևնույն համարում երկու և նույնիսկ երեք անուն գործով հանգես գալու դեպքերը), վարելով Միխիլարյան միաբանութեան առաջնորդի՝ արքահոր տեղակալի, «Բագմավեպի»: խմբագրի, վենեսիկի Մուրատյան վարժարանի «Պատմութուն և բարոյականութուն» առարկաների ուսուցիչի, ապա տեղուչի աշխատատար պարտականութունները, մի քանի անգամ գիտական «գործողման» ձեկեկով Եվրոպայի գրեթե բոլոր նշանավոր մտավոր կենտրոնները (Հռոմ, Տուրին, Փարիզ, Մարսել, Լոնդոն, Օքսֆորդ, Գենտ, Ամստերդամ և այլն),— Ալիշանը, սակայն, ամենևին էլ չդարձավ «կարիներտային» գիտնական: Այսպիսի ներքին նկարագրեր և իր ժողովրդի հանդեպ պատիվ, հայեցողականորեն— անկիրք վարքագիծը մինչև կյանքի վերջն էլ անհամատեղելի եղավ նրա հասարակական պահանջի հետ: Եվ ժամանակաշրջանն էլ այդպիսին չէր: Դեռ դարակազրկ ամբողջ աշխարհ

հին արքան որոշումներն հայանի դարձավ, որ ժուռաստանն օգտել է գրադվել կազկասյան շարանացում զանգեղ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի հարցով: Եւտով ուսական փաստայանք բանակներն սկսեցին իրենց հաղթական առաջիակացումը կազկասում՝ սրարտությունն դարտության հետեից մատնելով «կարծիք աստղի ու կիսայուների ասարտներին» (Մարտ): Հայ ժողովրդի և նրա մտավորականության համար ակնհայտ դարձավ, որ մտածելում էր երանելի փրկության ռուսներ: Ուստի անհրաժեշտ էր հրահուր խտրով դիմել հայության լայն զանգվածներին, ոտքի ինչելու, ուսական բանակներին ըստ հնարավորին օգնելու, կազմել բազմալի ազատությունը նվաճելու անսրդ կոչ ունեն: Այլշանք այդ ամենն արդեն անում էր իր «նուագը» հինգհատորյա ժողովածուում զետեղված ազգային-հայրենասիրական ընտիր բանաստեղծություններով, որոնցից մանավանդ երրորդ՝ «Հայրունի» հատորում տեղ գտած գործերի ներքին գաղափարական առանցքը «Ի զէն ի վրէժ օ՛ն անդր յառաջի» փառարանությունն է ու պրոպագանդումը, նույն բանն էլ նա անում էր նաև իր հրապարակախոսական գործունեությամբ: 1850-ական թվականներին, երբ հայ ժողովրդի՝ թուրքական լծից ազատագրության հարցը գտնվում էր իր առավել քան հասունացման ընթացքում, Այլշանք գրում էր. «Նախնիք այն ատեն սլարծանք են մեզի, երբ մենք ալ իրենց նման ըլլանք, ինչպես որ մեզի նախատինք ալ շեն ըլլար անոնք, թե որ մենք անոնցմէ լավ ըլլանք: Մեր ինչ ըլլալը մեզնե կախված է. անոնց սլարծանքն ու փառքը մեկ լոյս մըն է մեր ճամբուն վրա, բայց մենք պետք է որ աշվընիս բանանք ու ոտվընիս շարժենք»:

Իսկ այդ մեծ առաքելությունն ամբողջությամբ ու ճշգրտորեն իրականացնել կարողանալու համար Այլշանք պահանջում է վերլուծաբար քննել ազգի օնցլալը, բացահայտել նրա թե՛ դրական և թե՛ պարսավելի կողմերը, երկուսն էլ առաջիկայում նկատի ունենալու և դրանց նկատմամբ համապատասխան ճշգրիտ վերաբերմունք մշակելու համար: Այլշանյան զգաստ տրամաբանությունը, երևութների քննության ու մեկնաբանության հարցերում հանդես բերած ճիշտ գատողությունները, այս կապակցությամբ, վեր են ամեն զովասանքից: «Թե որ անցածներուն վրա է պարծիլիքիս, — գրում էր նա, — պետք է անցլալը ներկայեն զանազաններ ու ըսենք թե ինչ ունեինք, թե չէ ունինք: Ու երբոր հիշենք, թե մեր պապերուն քով կարասով լեցուն ստակ կար, հիշենք ալ, որ մեր քսակը սլարապ է Երբոր անոնց սամույրները հիշենք, նայինք, թե մեր ուսերն ալ կտաքնա՞ն»:

Այսպես ուրեմն, պետք է ճանաչել ճշմարտությունը, որքան էլ ծանր ու անցանկալի լինի, և վճռականորեն ձեռնամուխ լինել ազգի պակասությունների ուղղման, ի վերջո նրանց վերացման բարդ գործին. «Ըլլանք մարդասեր, բայց չլիակշիք շողորթի կամ հացկատակի սեխ ազգի հետև ու առնունք անցնինք անոր ըրածը չրածը գրուցելու, խնեթություններն ալ խնեթությանցը հետ պաշտելու»: Պետք է լինել ուղղասեր և անաշտ, շքերագնահատել ազգային արժեքները, շնորհիտակվել դրանցով, բայց և շանտեսել ու շարհամարհել դրանք: Այլշանք վճռականորեն դեմ է ինչպես ազգային անապարծությանը, այնպես էլ ազգի նկատմամբ ժառողական վերաբերմունքին: «Կզգը միշտ վար գարնել, անպարտը պախասություններն հիշել, ողբալ և արհամարհել, ասոնք մարդուն սիրտը կկտարեն, կթուլացնեն, կհուսահատեն: Միշտ զովելն և զովելի ցուցնելն ալ՝ սիրտը կուռեցնեն, միտքը կկուռացնեն, անապարծ ազգասեր մը կընեն...»:

Առաջ քաշելով հայրենի երկրի փրկութիւն, օտարազգի նվաճողներէջ զենքի ուժով այն ազատագրելու, ազգային մշակութի զարթոնքը ըստ ամենայնի խրախուսելու ու զարգացնելու հետ կապված հարցերը, խստորեն նշավակելով ինչպէս ազգամոլներին, այնպէս էլ ազգատյացներին, հիմնականում ճշգրտորեն կանխորոշելով հայ ժողովրդի հետագա առաջընթացի ուղիները, Ալիշանը սակայն ամենակիս էլ սնամեջ պատրաստներ չի տածում նրա՝ առանց իր բնօրրանի զարգացման, «աշխարհաքաղաքացիորեն գոյատևելու», կամ «հայրենիքին դուրս հայ ըլլալու» մասին իր ժամանակ բավականին տարածված տեսութիւնների նկատմամբ: Նա սկզբունքային ու անզիջում հակառակորդն է «Շնական փիլիսոփայութեանը» այսինքն Կիսիկներին (հունարեն «կյունես» բառից, որ նշանակում է «շուն»), որոնց զարգացրած տեսութեան համաձայն առաջնայինը մարդ-անհատի անձնական ապրումներն են, նրա պահանջները, նրա զգացմունքները, որոնց ըստ ամենայնի լիակատար բավարարումն էլ համարվում էր հիմնականը և նոր միայն մշուտ «բնդհանուր» գաղափարները (ազգութիւն, հայրենիք), որոնք զատվում էին երկրորդական գործոնների շարքը: «Մուտ է այն փիլիսոփան», — գրում էր նա, — որ ազգասիրութիւնը մարդասիրութեան զեմ կկարծի, որ հայրենիքը հերձված կեպակ երկրես և կըսե. բոլոր երկիրս ալ հայրենիք է լավ մարգուս ... Իր ազգը շփոթող հավիտյան մարդասեր չըլլար»:

Շարունակելով իր քննալծներ այս կարգի տեսութիւնների ջատագովների հետ (որոնցից, ի դեպ, կային նաև իրենց՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութեան անդամների թվում), նա գրում է այսօր էլ ճիշտ հնչող հետևյալ տողերը. «Մեր ազգին սկիզբը ոչ ի Պոլիս եղեր է, ոչ Գաղատիա, ոչ Կաֆա, ոչ Կալկաթա, ամենքս ալ մեկմեկի առաջ կտև Հայաստանն եկած ենք, և հիմա, ուր ալ որ ենք, պանգոյառ ենք»:

Այսուհանդերձ, իհարկե, Ալիշան—հրապարակախոսը, մնում է ինչպէս իր միջավայրի, այնպէս էլ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական պայմաններին հարազատ ծնունդն ու արդյունքը: Ազգերի՝ որպէս այդպիսին բաժանման և տարրեր լեզուների առաջացման հիմնական պատճառը, օրինակ, նա համարում է Իտալիոնի հանրահայտ աշտարակաշինութիւնն իր համապատասխան պատմութեամբ, հունական ու եվրոպական պատմիչների հաղորդած վկայութիւնները «ճշտում» կամ «լրացում է» ըստ Աստվածաշնչի հաղորդած տվյալների. մի դիրք, որը բացարձակ ու անառարկելի հեղինակութիւն է նրա համար, իր զարգացրած աշխարհային կամ միտքը կամ գիտական տվյալ եզրահանգումը հավաստելու համար որպէս կովան մեկից ավելի անգամ վկայակոչում է Խիկար իմաստունին և այլն: Իր այս խոստելի կողմերով հանդերձ, Ալիշանի հրապարակախոսութիւնը իր ուրույն և անկապտելի տեղն ունի մինչև յուսիսափայլյան շրջանի հայկական հրապարակախոսութեան շարքում, որպէս նրա նախնական և կարևոր օղակներից մեկի և որի ուսումնասիրութիւնը այդ առումով կարող է շատ նոր և ուշադրավ հանգամանքներ բացահայտել:

Մի քանի խոսք էլ ներկա հատորում տեղ գտած այն հողվածների մասին, որոնք բացահայտում են Ալիշանի կարծիքները փիլիսոփայական-տեսական հարցերի վերաբերյալ: Փիլիսոփայական հարցերին Ալիշանն անդրադարձել է տարբեր առիթներով և, որ շատ կարևոր է, անդրադարձել է որոշակի աշխարհայեցողութեան դիրքերից: «Մենք հավանյալ և հավատացյալ ենք Մովսիսական գրոց պատ-

մության, որ ամենն առաջ մեզի ցուցրնն գտինգերս իբրև ամենածարս ձու մը ստեղծված անժամանակն Գերագույն Բանի, որո Հոգին...գրգայր ի վերա անդընդապտույտ տարուբերած տարերացն, իր կամքով և հրամանով կոչելով և կոչելով ի զանազան ձև ու բնություն, որով միանգամայն կերպացավ կազնին առանց կազնի և հազն՝ առանց հավկերթ»¹:

Օրյեկտիվ իդեալիզմի տեսանկյունից Ալիշանը վերլուծում ու քննում է արտաքին աշխարհն ու նրա այլևայլ դրսևորումները, անում եզրակուցություններ, որոնք կարևոր են ինչպես Ալիշան-տեսաբանին ճիշտ հասկանալու, այնպես էլ ժամանակաշրջանի հայ փիլիսոփայական և տեսական մտքի ընթացքը ճիշտ պատկերացնելու համար:

Այսպես ուրեմն, մարդուց և բնությունից դուրս, նրանց համար ընդունված ու հաստատուն դարձած օրինաչափություններից անկախ, գոյություն ունի ինքնաբավ մի սուբստանց՝ Գերագույն Բանը: Այն ունի իր զարգացման ներքին օրինաչափությունները, Ալիշանի բառերով ասած՝ «շարժմունքին ինքնահատուկ ձևերը», որոնք կարելի է հասկանալ և քննության առարկա դարձնել իր դրսևորումների մեջ, այսինքն տեսանելի և ընկալելի այն ձևերի մեջ, որով ներկայանում է բանահանությամբ օժտված անհատներին: Գերագույն Բանի կամ Քրարձրագույնս կազմակերպված մտածողության» դրսևորման առաջին և հիմնական ձևը բնությունն է, արտաքին աշխարհն իր հազարերանգ գեղեցկություններով, իր այլևայլ գոյավիճակներով, ձևերի ու շափերի իր անկրկնելի միասնականությամբ: Բնությունն իբրև այդպիսին կատարյալ է ու անթերի, լիակատար կերպով ամբողջացված ու լրացված: Այն ենթարկելով ուսումնասիրության ու արամարանական քննության, կարելի է հասկանալ ու մեկնաբանել գերագույն ճշմարտության դրսևորման օրինաչափությունները: «Գրեթե ամեն փիլիսոփայից դրությանց սկիզբը բնության վարկածներն են,—գրում է Ալիշանը,—ամեն բանաստեղծից առած և ուլված ոգին բնութենն է, ամենն ախորժելի գրքեր՝ բնության նկարագիրներն են»: Այս է պատճառը, շարունակում է Ալիշանը, որ բոլոր դարերում և ժամանակներում, թե՛ հույակավոր իմաստասերը, թե՛ արյունաբեր գորականը, թե՛ աշխարհակալ արքաներն ու իրենց փառքով գոռոց տիրակալները մշտապես ձգտել են դեպի «ամենապատում բնության գիրքը» այնտեղ հանգիստ գտնելու, իսկ հիմնականում՝ այնտեղ խորհելու, մտորելու համար, այսինքն՝ Գերագույն մտածողության՝ բնության միջոցով դրսևորվող օրինաչափությունները ըստ իրենց կարողությունների և հնարավորությունների ընկալելու ու մեկնաբանելու համար:

Փիլիսոփայական դատողությունների այս համախումբը, որն Ալիշանը զարգացնում է «Հրահանգ, զրոտանք և սիտիանք հասարակաց» հոդվածում, իր հետագա խորացումն ու ամբողջացումն է գտնում մյուս՝ «Սցզնետ ներքո» աշխատության մեջ: Ով չնայած այն գրել է նախորդից մոտ քսան տարի հետո, բայց Ալիշանի փիլիսոփայական հայացքներում որևէ արմատական, էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Հիշատակված երկու աշխատությունները, ինչպես նաև մի քանի ուրիշ հոդվածներ կամ հոդվածներում առկա դրույթներ, նյութ են տալիս ուսումնասիրողներին բացահայտելու Ալիշանի փիլիսոփայական հայացքները. մի կարևոր գործ, որը, ցավոք, առ այսօր չի արված:

¹ Ալիշան Գ., «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հատ. Առաջին, Վենետիկ, 1921, էջ 175:

Պատմա-մանկավարժական բնույթի հոգվածներում հեղինակը նկատի ունենալով իրենց երկու դպրոցների՝ Մուրատյան և Ռաֆայելյան վարժարանների բազմամյա ուսուցչի և տեսուչի իր փորձը (մտտ քսան տարի ուսուցիչ, որից տասը՝ նաև տեսուչ) և իմաստավորելով այդ փորձը եվրոպական դասական մանկավարժության ձևեր բերած նորագույն նվաճումների հենքի վրա, բարձրացնում է «Հայ մանկաիկների» դաստիարակության հետ կապված այնպիսի հարցեր, որոնք խիստ ուշագրավ են անգամ այսօր։ Հայ մտավորականներից Ալիշանն առաջիններից էր, որ ձեռնամուխ եղավ եվրոպական դասական մտքի ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները հայերեն թարգմանելու աշխատանքներին, այդ թարգմանություններից մի քանիսը հրատարակեց «Բազմավեպի» տարբեր տարիների համարներում, նրանց կցելով այդ թարգմանությունների հեղինակների (Յր.՝ Շատրոբիան, Շիլլեր) մասին խորագետ կենսագրական-բնութագրականներ։

Ալիշանի շափածո և արձակ երկերի ներկա հատընտիրը մի նոր և զեղեցիկ կողմից է բացահայտում նրան մեր այսօրվա ընթերցողների համար որպես բանաստեղծի, որպես հայագետի և մտածողի։

ՍԱՐԻՆԵ ՇՏԻԿՅԱՆ

ԵՐԳՔ ՆԱՀԱՊԵՏԻ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սրբոտիս անմոռաց տեղիք.
Ահա գարունիկդ հասել է, հասել,
Ավագ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել.
Այն սև-սև ամպերն են դարձել ի փախ,
Այն ճերմակ-ճերմակ սարերն են անվախ.
Զրնիկն ի ծոցին բացեր է ճանպարհ,
Քաղցրիկ կրկըշո՜վ գլորե գետս հազար.
Այն բարձր ծայռից, որ երկնուց են մոտ
Կենաց օրհնության ծագե առավոտ:
Ահա քո բլուրներն, Հայոց աշխարհիկ,
Այն քո բյուր բլուրներ ու բյուր վրտակիկք
'Հազար քո ձորերդ ու հազար քո դաշտ'
Տարան ցուրտ ձմեռդ ու ձյուներըդ շատ,
Լերինք և հովիտք ընդարձակ ու լայն
Նախշուն վարդարի՞ն որ հարսին նբման.
Կապուտակ սարերդ գունըզգուն պրսակ
Կապեն ի գըլուփ զինչ նոր թագվորակ.
Ի ծայրից սարից որ երկնուց են մոտ՝
Փըռվի մինչ ի խորն հորոտն ու մորոտ.¹
Գետեղերք ամեն բացել են շուշան

Պայծառ դրնդրդնով՝ ցընցըղկեն՝³ գնան.
 Սարեզերքն ամեն զվարդն երևցուցին,
 Ա՛հ կարմրուկ վարդեր, զավակք եղեմին:
 Պըլպուլն ի հեովանց թողեց ճըգնարան
 Մովեր ու ցամբըններ թեկեց անգուման,⁴
 Կանչեց ի օդուն երեք հետ բարև
 Ոտկունքըն դըրավ ի սարին վերև,
 Սարին վերևնն ի վարդին տերև,
 Հայո՛ց աշխարհիկ, քեզ երեսո՞ւ բարև.
 Սարեկն ի սարին եկաց ու մընաց,
 Անմեղ նախընծով եղավ երգասաց.
 Արագիլն երդիսն ավլեց իր բունիկ,
 Կանգնեցավ կըղաց՝ «Հայո՛ց աշխարհիկ».
 Արտուտիկըն թռավ, թռավ վարուվեր,
 Մանրիկ ճըլվըլով ասաց շատ բաներ.
 Տատրակիկն իջավ, իջավ ցած ու ցած
 Կըրծկունքն ի գետին ըզկո՛ւկո՛ւ ճըվաց.
 Հովիվն ու հոտաղ, գառինք, եզն ու կով
 Գոհացան զաստված՝ մարգեր շուրջ գալով:
 Հանց քեզ տերն է տվել գարուն գեղեցիկ
 Որ դրախտի նմանիս, Հայո՛ց աշխարհիկ.
 Դրախտիկն որ անցել դառնա քեզ գարնամբ,
 Զինչ պայծառ արևն որ ծածկեր ի ամպ:
 Բայց նահապետիս ի՞նչ ասեմ ծերուկ,
 Որ եմ քան զամեն ծաղիկ վաղանցուկ.
 Իմ գարունս անցել ու հասել աշուն,
 Ցամքած տերևուկս ըսպասեմ հովուն՝
 Թե ե՞րբ ի լերանց ծոցուն փըշե խոր
 Զըդե անկըսկիծ՝⁵ զիս ի մահուն ձոր:
 Նահապետիս կյանքն եղավ բավական,
 Խընդությամբ կեցավ ի յուրն Հայաստան.
 Ժամ է որ երթա ի այն հայրենիք
 Ուր իսկի չգատվին եղբարք սիրելիք.
 Խընդությամբ կերթամ քեզնից, Հայաստան,
 Քեզնից առած հողս՝ ի քեղ տամ թաղման.
 Ի քո ծոցեղ վեր կանդնեցավ Աղամ,
 Ես ի քո ծոցեղ տ՝ ելնեմ անթառամ:

135847

Այ մանկտիք, եկեք շուրջ Նահապետիս
Ականջ դիք շայիր՝ հորդ հոքի ձայնիս.
Պլպուզն ու սարեկն երգերն են նորել,
Իմն՝ հետ տատրակին հողու հափսարել.
Մանկտիք, զիս հայոց հողն ու ջուր սնուցել,
Ես այն հողն ու ջուր սըրտով եմ սիրել.
Հայրենյաց հարուստ է հող, ջուրն անուշ,
Քանց օտար վարդ՝ քաղցր է հայրենյաց փուշ.
Հայաստանի օդն է քաղցր ու բարակ,
Հովերն են անուշ, պայծառ են վըտակք.
Ջուրն ու պըտուզն համ տան անմահության,
Խոտն ոսկեզօծն զգառներուն բերան.
Յոսկեթիւ ամպոց այգուն զովագին
Թորթոր՝ իջանն ցողիկ մանրագին,
Կարմիր ճաճանչով արևուն շաղված
Գա ի խավըրծիլ մանանա՞ կենաց:
Ո՛հ լերունք ծաղկած, ո՛հ ջուրք ծիծաղկոտ,
Ջանուշիկ հովերդ ի զիս ածեք մոտ.
Հողմունք անուշիկք՝ եկեք մոտ ի զիս
Շունչ ու երգս առեք տարեք ի Մասիս.
Տարեք վերջի շունչս ի տուն տապանին
Ու լրսեցուցեք զավկաց Թորգոմին:
Ձե՛զ կասեմ մանկունք սիրունք նազելիք,
Որոց է բնական Հայոց աշխարհիկ.
Մ՝ ուրանայք գերկիրդ ու զազգըդ սիրուն,
Մտան արմատով ծառ, տունն հիմամբն է տուն.

Մեր տերն ի երկնուց ծայրեն երբ իշավ
Երկրիս հիման քարն յԱյրարատ դրավ.
Այն մեր Մասիսու երկնաձև սարեն
Աչեց ըզբոլոր՝ վերացավ նորեն.
Հոն շափեց սահման յուր նախաստեղծին
Ջնփրատն ու զԾրասիս բաժակ դրավ դրախտին.
Կենաց փայտին ծառն ի հոն ծաղկեցավ,
Չար գիտութենն բարին մեզ տըրվավ:
Ի հայոց հողեն կազմեցավ Աղամ
Ջօզն հայոց Եվայն ծըծեց քաղցրահամ.
Աչքերըն պայծառ, երեսքն աննըման

Հրեշտակաց առջևն հոն հանդիսացան,
Մաղկունքս այս ծընած են ի այն ծաղկոց
Որ Եվայի պսակ եղան ու նըստոց,
Այս մեր սարերուս ծերուկ արձագանգք
Աստուծո ձայնին տըվին պատասխանք,
Աստից երգք սիրոյ ու ապաշխարութեան
Երկինքն ի վեր նախ երկրես վերացան,
Արյամբն Արելի Քրիստոս հոս գենամ,
Կրկին և կրկին մեզ հույս խոստացամ,
Ադամ ծերունին այս սարիս ներքև
Զավակացն ասաց զիր հետին բարև,
Այս ձորիկն ի վայր լալով գնաց Եվա,
Գլուխն ի քար զըրամ կարոտ Եղեմա,
Ի հոն են նընջել մարդիկն առաջին,
Որ հետ հրեշտակաց դաստված օրհնեցին:

Երբ գոռաց երկինքն, ու գետին սարսեց
Ամպերն ի ծով, ծովն ի ամպեր վազեց,
Այն սարին ծայրեն նոյ մտամ ի տապան,
Ջրագունդ երկրիս շուրջն եկամ մանուման,¹⁰
Իջամ բազմեցամ ի բարձրն Մասիս
Զաղու¹¹ աղավնին զըրկեց ավետիս,
Երկիրս էր դատարկ անապատ ահեղ,
Լուկ¹² ի Հայաստան կայր մարդկութեան տեղ:
Մեք եմք հարազատ ծեր նոյի ծընունդք,
Որ ժառանգեցինք զհովիտս ու լերունք:
Նախընծեցամ Բել բըռնավոր արքայն,
Զհասակն անճոռնի կանգնեց բարձր ու լայն,
Շատ զորքեր շարան բերամ անհամար,
Քուիս արև բըռնեց մեր երկնուց պայծառ,
Լըսեց Հայկն արի, ձենեց քաջերուն,
Սարն ի վար վազեց զինչ կայծակ ամպուն,
Զաղեղըն լարեց կամըրջի նըման
Որոտաց թըռուց ըզնետըն գերան,
Զերկաթն ու պըղինձ կըրծից հրակային
Սըրտովն ու թոքով հանեց կըռընկին,
Փլամ Բելն ի բըլրեն ի խոր Գերեզման,
Զետ ծուխ սև զորքերն եղան ցիրուցան:

Շատ կրտսրբևիորայք հաննց Հայաստան,
Շատ Բելեր փլուցին քաջքն Հայկի նրման.
Հոռոմն, Ասորին, Մար, Սըկյութ, Պարսիկ
Հայոց թըրերուն եղան պատառիկ.
Այս սարեր, ձորեր ու դաշտերս ամեն
Կարմիր են քրտնել, կարմիր խըմել են.
Ի հոն են խաղցել Տիգրան ու Տըրդատ,
Վարդանն ու Վահան, Աշոտ ու Սըմբատ:
Հոն կրակե թուուցել նետ հայոց մանկտին,
Թըզի պես թափել գունդ-գունդ թշնամին.
Այս բլուրներու ծայր դրոշը կնեք բացվել,
Առյուծն ու արծիվ հետ խաշին վառել.
Ջենք ծարված գացել, դարձել են արբած,
Ճըմոռոտած ճակատք պարզել են պսակած.
Ընկել են ընկել հոն հայոց այլ քաջք
Մեկ ձեռքըն նիզակ ու մեկալըն խաշ.
Թըռել ի դաշտեն ելեր են երկին
Բազմել հետ Գրիգոր, Տըրդատ, Վարդանիտ

Աբգար թագավոր մեր քաջ իմաստուն
Թըղթով է խոսեր հետ աստվածորդուցն,
Երնեկ և ընծա առել Քրիստոսեն,
Գեսպան¹³ ընդունել ղառաքյալ թագեն.
Ջառաջին պատկերն այն սուրբ դաստառակ
Փրկչին կողարաց Գեղարդըն միակ,
Այլ շատ նըշխարքներ, մասունք զանազան
Ի ծոցն է պահել աշխարհս Հայաստան,
Շատ առաքյալներ ունի յուր քարոզ,
Շատ սուրբ հայրապետ, ամբավ մարտիրոս.
Բյուրավոր ունի մատրունք¹⁴ ու տաճար
Անապատ ու վանք հազար ու հազար:
Ի աստուծո առեր ըզլեղուն ու ղզիր,
Թարգմաներ ամեն ազգե գիրք ընտիր
Ճարպիկ տղայք ղըրկել ի Ստամպուլ, Աթնիք:
Հայն հոռոմ լեղվով հաղթել է ղշելլենք.
Շատ զըրքունք զըրեր մեր հարքն ու մաշղաթ
Ջետ ցորեն դիզել քանց բարձր Արարատ:
Բայց ափսո՛ս հիմա, որ շար-թըշնամիք

Իսկի չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, գրրատուն, դարպաս¹⁵
Զարկել են թըրով, հըրով դաս ու դաս.
Զազզն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել,
Դեմ շորս հովերուն տըվել ու ցըրվել:
Ավա՛ղ քեզ, ավա՛ղ, Հայոց աշխարհիկ,
Տուն երկնանման, փըլած տաղվարիկ:

Այլ ի՞նչ ափսոսամ ըզքեղ, Հայաստան,
Երբ ձեռքն Աստուծո տեսնում հանդիման.
Ինքն է հրամայած քակել, ինք շինե,
Զինչ ըզհետ ձրմոան ըզգարուն հանե.
Զաշխարհ մեր սիրեաց Աստված ի սկըզբան,
Քե անեծք երես՝ սիրո էր և այն:
Ի թուխ ամպերեն՝ ելնե փոթորիկ,
Հողու հավսարին ծառերն ու մայրիք,
Տերեքն և ողկույզքըն մարգարտաշար
Ի ոտից ներքև երթան ի խավար.
Ամպն և փոթորիկ շուտով վերանա,
Նոր արև, գարուն, ծառն ու այգին գա:
Արմատք հին՝ նոր ճյուղ, հին ճյուղք՝ նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնության, Հայոց աշխարհիկ.
Դուք այլ կործանած սյունք, դուք այլ կանգնիք.
Կապին կամարքդ, ո՛հ, սուրբ եկեղեցիք.
Քակյալ վանորեք շինիք հոգվոց տուն,
Դառնան ձեր սաղմոսք, ձեր քաղցր ալեւուն:

Այդ քո ավերակք, Հայոց աշխարհիկ,
Նըշան մեծությանդ են, թոռմած ծաղիկ.
Թոռմած ես՝ բայց վարդ, ցամբած՝ բայց հալվե.
Ով քեզ օտար ծաղկան հետ փոխե՛
Նա կույր է, հիմար. զհոտն անմահության
Ընդ սուտ գույն փոխե տըխմարն ու տըղայն.
Հիմար է հիմար, որ զպարծանքն հարանց
Երթա վաճառե ընդ օտար աղանց.
Աշխըրհիս օրենք՝ որ ծնողք չըփոխվին,
Հայրենափոխք չեն, ուրացողք լինին.
Մառն՝ արմատով ծառ, ծառովն է արմատ.
Դալար մանկտիք, ձեր տակն է Արարատ.

Պի՛նդ կացեք, աստված ցողե ի վերեն,
 Ծրլիք ու ծաղկիք, քանց վարդ ի թրփեն.
 Չըլնի որ նախանձ, չըլնի հակառակ,
 Թե չէ՛ նման խոտու լինի խայտառակ,
 Այլք ծըլին ծաղկին, թէպէտ քըշիկ մի ուշ.
 Չարկամըն մնա միշտ դըժնիկ, միշտ փուշ.
 Որք խելոք, սիրով կան զինչ ազըրիկք
 Տեսնեն քո գարունդ, Հայո՛ց աշխարհիկ՝
 Այլ ես նահապետ, ցամբած ծերունիս՝
 Երթամ մեր հին հարցըն տամ ավետիս,
 Ասեմ թե գարուն երեկ տան Հայոց,
 Դուք նահապետիս ասացեք՝ հոգվո՛ց,
 Ծեր նահապետիդ՝ տո՛ւր կակուղ հողիկ,
 Որ քեզ պինդ սիրեց, Հայո՛ց աշխարհիկ:

ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Առավոտուն դըռնակն է բաց.
 Ծ՛լ, ե՛լ արևդ Հայաստանյայց:
 Ահա ելնեն որք՝ին՝ ի քուն
 Ու նահապետն այլ որ անքուն՝
 Աստվածազարդն ելնե հանդես,
 Հայ հայրենյացն ելնե ի տես:
 Ելներ, ելներ նա մինչ Արտոս,
 Ջաշերն ածել ընդ շորս բուլորս,
 Երբ սեավ գիսակն էր ճակատուն
 Ոտկունքն արագ էր քանց այժուն,
 Աստվածազարդ ելներ հանդես
 Հայ հայրենյացն ելներ ի տես:
 Դուք որ սարերդ ի վեր երթայք,
 Ա՛յ իմ սիրուն կտրըճորայք,
 Գեմ՞ թե զգալար աչվիդ սիրեք,
 նահապետին մըտիկ արեք.
 Աստվածազարդ ելեք հանդես
 Հայ հայրենյացս ելեք ի տես:
 Ահա ելանք ի մեծ հանդես.
 Հայ հայրենյացս ելանք ի տես.

Ահա տեսանք զաշխարհն Հայոց
Որ ըզդրախտիկն առել ի ծոց
Դեմ երկրնուց կայր կանգնուման
Անդրանկաժին մորըն նրման:

Ահա ելներ արևն յամպոց,
Վարդ կու թափեր աշխարհն Հայոց.
Ցողըն տեղայր գով ու սիրուն
Զինչ մարգարտին ի սատափուն.
Կարմիր կանաչ ծին՝³ ծիրանի
Գոտի ածվեր Հայաստանի:

Լերանց սարերըն բարձրածայր
Ոսկի պըսակ եղան հավսար.
Հայոց գետերն հազարավոր
Իջանեին ճաճանշավոր.

Հազար թե գետ, բյուր թե առվի
Հայոց ծովակքն այլ ափելի:

Ա՛յ դրախտի ջրեր, իջե՛ք, իջե՛ք
Զերկիրն հայոց արբեցուցեք.
Ահա վտակունք կրրկըշային,
Ձորն ու հովիտ արբենային,
Ամեն կաթեն աստղիկ ծրներ,
Ամեն ծրնեն ծաղիկ ծագեր:

Ահա տեսանք զծաղկունքն Հայոց
Գույնն էր երկնից, հոտըն խընկոց.

Վարդն ու շուշան էին վառման
Հարսնամատերն ի ջուր փրուման.
Հորոտ մորոտն⁴ էր տարածել
Ըզտեսողաց աչքըն քաղել:

Ահա տեսանք զհավերն հայոց,
Զայնն հրեշտակի, գույնն էր ծաղկոց.
Կոունկ ու արագիլ գային հիտրաց,⁵
Ղարիպներուն սիրտըն ճրխաց.
Աբեղաձագ, սարեկ, արտուտ,
Կաքվուկ, պըլպուլ վարդակարոտ:

Ահա տեսանք մեծ կարավան
Ի շորս դիհաց⁶ ելեր կու գան.
Փուրղըն կու գայր արտա ամուսն

Հոտերն ի հետ շարան-շարան.

Աղջկունք առյալ զասորն⁷ հյուսեն,

Փանկունք ըզսառն աղբյուրս իւրմեն:

Ահա տեսանք զվաստակն Հայոց,

Մերմն էր իջել երկնից ամպոց.

Հոն որ Ադամ վարեր գութան

Քանց ըզքառսուն հասկերըն տան.

Հոն որ Աբել գառն ընծայեր՝

Մաքիքն ածեն միշտ ջուխտըկներ.

Հոն որ զայգին է տընկեր Նոյ՝

Ոսկի ողկույզքն են խաղողոյ.

Կաթն այն կըրծքի, գինին բազկի,

Զուրն հասիաթ⁸ է ածենի:

Ահա տեսանք զխորանքն հայոց

Կամար կապեր են երկնից ծոց.

Եկեղեցյաց թիվն հազարով,

Մատրունք սրբոց շեն համարով.

Խունկըն ծըխն առտու՛ ըրիկուն,

Աստված առնու զհոտըն սիրուն:

Ահա տեսանք զքարերն Հայոց,

Մեր պապերուն մահվան օրոց.

Գերեզմաններըն լուռ էին,

Խաչվեմքն ի քովն աղոթեին,

Տերն ողորմի հանգուցելոց

Եվ ամենայն երկրիս Հայոց:

Ահա տեսանք զերկիրն պայծառ,

Շըրթներն՝ երկրիս Հայոց հավասար,

Հավերն ի հունչ, հովերն ի շունչ

Օղըն վառվառ, ջուրն ի մըրճունջ.

Լուսիկս է ճոխ, արևս անուշ,

Սարերն ի վար իջնումք մեք ուշ:

Ահա ի գունդն երթայր արև

Նահապետին մենք տանք բարև,

Մեր Նահապետն այլ ձեղ բարև.

Աստված վերեն տա շատ արև

Իժիր⁹ գնացեք դուք այդ հանգես

Հայ հայրենյացդ ելեք ի տես:

ՈՂԲԱՄ ՉՔԵՉ, ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀ

Զայս իմ կենաց դառնահամ ծովս որ եմ կտրել՝
Հայոց աշխարհ, ըզքեզ իսկի շեմ մոռացել.
Հիմ՝ որ շընչիկս ի հագագիս է ոտնառած,
Մագթափ ճակատըս գետընուց աղընկորած՝,
Ընդ շորս բոլորդ հետ հայիմ, հետ ծածկին հեռի,
Այլուի քըչիկ մ՝ ու նահապետըն տի մեռնի.
Ո՛հ, զիմ կընտիկ² ճակատս այլ շեմ կարեր կանգնել
Ու պըսպըղուն Մասյաց սարերն ի վեր նայել.
Այլուի քըչիկ մ՝ ու այս ափունքըս տի լոռն,
Այս բարկ շըքերս ըզծերունիս շի տի գըտնեն.
Դուք բազմաշար Մոկաց լերունք քարաբերանք,
Դուք ինձ եղիք գերեզման, դուք ինձ արձագանք.
Փետտած քընար, ահա քեզիկ տամ թույլ մատներս,
Անմա՛շ փափագ, անմա՛շ կըրակ մըտե՛ք ի ներս,
Զայն պատառուկ սիրտն որ տեսնուք՝ այնոր ներքե
Ճընշած կըրծկունքս աղեկըտրին, ո՛հ, զինահար՞,
Այսօր քաշեմ ու դուրս բերեմ զիմ ցավս հագար.
Թող ի Տարոն հասնին ձայներս, սարքըն պատռին,
Մեղրա գետույն ալիքն անույշ՝ լեղի կըտրին,
Հետ խորունից քերթողահոր պատմագըրին⁴
Թող կիսատ շունչքս ողբակցելով երթան ոլրին,
Զաշխարհն Հայոց ես լամ զիմ քաղցրըն հայրենիք,
Երյուն արցունքըս հետ թափեմ դառն ու ցրտիկ:
Ահա թուլցած աղիքըս պինդ, պինդ քարշեցան,
Մոխրեն ի դուրս կրակունք ելան սիրտըս լցվան.
Թըռավ ելավ նահապետին սիրտ վեր ու վեր,
Իջավ խորցավ գերեզմանաց վախեր վըհեր:
Ողբա՛մ ըզքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբա՛մ ըզքեզ,
Որ փառավոր նըստած երբեմն արքայապես՝
Արևելքից և հյուսիսո ազգացն հազար
Ճոկան՞ ի ձեռդ առած՝ կայիր հրամանատար,
Ողբամ զիշխանքդ ու թագավորքդ, որ անց կացին,
Ողբամ զորդիքդ մեծ Գրիգորի, որ շերնին.
Ըզբյուր հագար ցավերդ ողբամ, աշխարհ Հայոց,
Զոր թշնամիքդ ետուն ու միտք կուրացելոց:

Զարթի՛ր, զարթիր Երեմիա մարգարե զգոն,
 Տես ի՞նչ եղավ գեղեցիկ նորըս մեր Սիրոն.
 Ոչ Հովսիաս մեզ մընաց, ոչ Սեղեկիա,
 Աշխարհս ամեն ոտնակոխած ավեր մընա.
 Զրկա քաջաց հայր Մատաթի, ոչ Մակարե,
 Որ զայսպիսի մեր կործանմունք նորեն կանգնե...
 Ո՛հ, իշխանաց աթոռանին անկեր գետին,
 Թանձրատեսակ ծըխով լըցվեր եկեղեցին:
 Զարթի՛ր, ելիր արե՛կ⁶ թէ ճար գիտես ցավույս,
 Հուսակըտուր պընդե զաղիս սիրտ տուր երգույս:
 Ե՛կ ի Մըսրա, ե՛կ ուռնյաց Բաբելոնի,
 Սաղմոսարանդ իջո՛, արե՛կ Արածանի
 Կա ուռեստան և Հայոց, կան մեր շատ ալիք,
 Կան կաղամախք, կան սև նոճիք կան և սոսիք.
 Մեր գերեզմանքս այլ շատ, մեռելքս այլուի՞ շատ են.
 Որբ ու այրի՝ եկեղեցիք դարպասք⁸ ամեն.
 Թե լուկ հայիս իմ աշխարհին երեսըն սև՝
 Լերդըդ վառի, սըրտիկդ ըլլի ներքև վերև:
 Գու այլ զարթի՛ր ու եկ քերդողըդ մեր Մովսեսս,
 Որ ողբակից հրավիրեիր ըզմարգարես.
 Տես, ա՛յս երկիրն է Հայկազանց և Արշակունյաց
 Որոց փառոք լըցեր ըզգիրըս պատմությանց,
 Այս ա՞յն երկիրն է Տիգրանին և Արամա,
 Որ բըռնեին ըզբըռնավորքըն զինչ տըղա.
 Այս ա՞յն երկիր մեծ Տըրպատա՝ քաջ Վարդանին,
 Ում նախանձեր Պարսիկ, Հոռոմն և Ասորին.
 Եվ ա՞յս երկիր Լուսավորչին ու Ներսիսի.
 Ա՞յս Սահակա, Մեսրովպա, քո իսկ Մովսիսի.
 Ո՛հ, ինչպե՛ս փառքն ամեն մըթնած և այլափոխք,
 Միայն անփոխ գուշակությունք քո կան ցավոք.
 Ավար, ավեր, սուր, գերություն, սուզ և շարիք,
 Ա՛յլ շար՝ նախանձ, տըգիտություն մընան հիմիկ,
 Դարեր անցին գնացին, Հայոց փառքըն մոռցված՝
 Նահապետիս միայն խավարն ու սուզ մընաց:
 Հե՛ խեղճ ծերուկ, զարկ ըզգործիդ ու զքեզ քարի՛
 Կամ թե քաղե՛ զաղիք սըրտիդ, որ քաջ թըրթռի.

Խոսին կանչին այրած՝ լերդերդ, լըսե աշխարհ,
 Քո գանկըտանք բըռնեն լեռներ ձորեր հավասար
 Ողբամ, ողբամ, հազար ողբամ զքեզ, Հայաստան,
 Երբեմըն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան,
 Քո ծիրանիբըն մերկացան, քո թագդ առավ,
 Արիությունըն հայկական ելավ թըռավ:
 Քո սուրբ հաշորդք քահանայիցըն պակսեցան,
 Ամեն շարիք մըտին ի մեջ ժողովըրդյան.
 Քո ծառաներն ապըստամբ դեմ քեզ առին սուր,
 Քո իշխաններըն՝ մեջ քո տան վառեցին հուր:
 Լըսեցին Պարսք ու բարբարոսք գազանական,
 Մեկ առ մեկ ձայն տըվին՝ ելե՛ք ի Հայաստան,
 Ելան եկան ամառնամուտ ամպոց նըման,
 Որ Առնոսա սարերն ի կախ կու կըրկըռան.
 Հայաստանի չորս բոլորտիբըն պատեց սև,
 Բյուր տակ ամպեն ինչպե՞ս ի դուրս ելնե արև,
 Պահակք բացվան, սահմանքն առան, արգելքն ընկան,
 Փախի՛ր պահվի՛ր, թե չէ՝ մաշիս, ո՛վ Հայաստան...
 Բայց ո՛ւր փախչիս դու ժողովուրդ անհայր անտեր,
 Բերդն ու պարիսպ, շենքն են հողու հավասարեր:
 Ա՛հ անիծյալ երկաթ ու ձեռք, որ զայն սըրեց,
 Հայոց արյուն քե՞զ լուկ այսքան անույշ թըվեց.
 Միթե անկուշտ քաղցիդ ու շար կեռիքներուդ՝
 Զի՛մ Հայաստան որսիկ ցըցուց արևն անգութ:
 Ո՛ր բըռնավոր, ո՛ր տիրապետ, ո՛ր անօրեն
 Չեկավ սըրով բաժին մ'առնուլ Հայոց երկրեն.
 Ո՛ր բարբարոս ավերածու ձեռաց նըշան՝
 Չեթող վըկա մեր շենքերուս երկնանըման.
 Մեկըն կըտրեց, մեկըն հընձեց, մեկըն լափեց,
 Մեկն այլ փորեց, զարմատն հանած հողըն ցրվեց.
 Ա՛հ, այս տեսույս ո՛վ դիմանա թե չէ արձան,
 Կամ ի՞նչ ցեղ⁹ քեզ չողբա, խեղճուկ իմ Հայաստան:
 Տեսեք գեղանքն ու քաղքընին խառնուփընթոր,
 Մառնապաղուկ գետոց ջըրերն՝ արյուն հորդոր.
 Տեսեք ռամիկն ու մեծատունն՝ ամենքն աղքատ
 Տընակորույս, բարբարական¹⁰ դաշտե ի դաշտ.
 Փախչին գընան, չըգիտեն ո՛ւր, հետ լընային,

Զի սուրն անգութ փրոն զիրենք ցուրտ ի գետին.
 Դոքա այլ ո՞ւր ըզփախ առել ըշտապ կերթան.
 Ամենքն ի մեկ տեղ. ո՞հ, ամենքն ի գերեզման:
 Ահա ծերեր, որ հարկևոր¹¹ ալիքն առել
 Փախչիլ փորձեն, փորձանք գոչեն, ընկնին մեռել.
 Ահա անսիրտ խեղճ կրնկառիք, որ անլաշակ
 Հետ էրկընուն կանչվըռտելով մընան մինակ.
 Պարկեշտ աղջկունքն, որ արևեն ծածկըվեին,
 Գազանակերպ մարդկան ձեռքե ի ձեռք ընկնին.
 Ահա մատղաշ մայրն որ կաթնածուծ տըղեկն առեր
 Լեղապատառ խոլոռ մոլոր կերթա վըհեր,
 Պահ մի՞ թողու զտըղայն ի վայր, դեմ գա դահճին,
 Յամբած ծոցիկն առել՝ մոր գութ հիշե նըմին.
 Բայց սուրն ահեղ ոչ մոր գըթա ոչ որդեկին,
 Մաղիկն ու ճյուղ մեկտեղ կըտրե վառ վառ նոին.
 Կաթն ու արյուն զինչ եղ ու մեղր հետ կաթկըթին...
 Հրեշտակք, թե գութ ունիք՝ հանն՝ք զայս կաթս երկին:
 Ո՞հ, ես քանի՞ քանի՞ ներքև այս ձորերուս
 Գերեզմանաց վըրա թափել եմ արտասուս,
 Ուր քորք ու եղբարք, հարս ու փեսա, հարք և ողորք
 Կարճ օրերով զերկայն գիշերըն կու հանգչիք:

Ա՞հ նահապետ, քանի՞ հիշես թափես արտասուք,
 Երնե՛կ այտոնց որ զինչ վըրկա¹² մեռան սիրունք.
 Առին զաշերն այս սեվոտած մոխրած երկրես,
 Չըտեսան զայս ավերակներս ուր ժուռ գամ ես.
 Երնե՛կ անոնց, որ չըտեսան գետին փրոված
 ԶԱնվո նըշխարքն հաղար ու մեկ եկեղեցյաց.
 Ոչ զայն ամուր բերդըստանին ու պուրճընուն¹³
 Ամպադրացի ծայրերն հավսար գետնի հոգուն:
 Վա՛յ իմ աշացս, որ լույսն Հայոց սև եմ տեսել.
 Թագավորաց դարպասն¹⁴ եզանց գոմ է դարձել.
 Վա՛յ իմ ձեռացս, որ հող ժողվել եմ զիշխանաց՝
 Մազապակաս ճակտիս վըրա իմ զայն ցանած.
 Վա՛յ իմ ոտացս, որ սուրբ կոխել են դմբեթունք՝
 Ուր լոկ արևն հասցրներ թույլ, թույլ փայլփրլմունք.
 Վա՛յ զիս, վա՛յ վա՛յ, որ զՀայաստան մեռել դիտեմ,
 Ի գերեզման դարձել տեղիք նըման Եդեմ:

Լո՛ւտ գերեզմանք, լո՛ւտ մեռյալք, քաղցր ըլլի՛ ձեր քուն,
Քանզի լրոեց և ընկավ սուր ձեր թըշնամվույն.
Բայց դու, Հայո՛ց աշխարհիկ, ե՛րբ դու այլ հանգչիս,
Ե՛րբ տի ցամփին աղբյուր արտսունք նահապետիս:
Ո՛հ, ես տեսնում ա՛յլ մեծ շարիք, ողբամ զքեզ,
Ողբամ հազար, որ այդ շարյաց պատճառ դուն ես:
Ար՛ ե՛կ, ար՛ ե՛կ հայր իմ ողբոցըս դու Մովսես,
Իմ սիրտ այլ չի՛ երթալ, ասա՛ դու քաջ գիտես.
Քո Երեմիկդ ու քո Զաքարյ ճե՛տ առ ողբա՛
Հայոց ազգիս տարակուսյալ գրխուն վըրա.
Ողբամ ըզքեզ, Հայո՛ց աշխարհ, ողբամ ողբ բյուր,
Քան ըզգետերն հորդացընեմ աշացս աղբյուր.
Գեմ ժողովուրդըն շըվարած մընաց մուար,
Ոչ ձեռնըտու, ոչ առաջնորդ ունի, ոչ ճար.
Առան վերցվան մեր թագավորքն ու քահանայք
Խորհըրդականքն և վարժապետքըն քաշիմացք,
Աթոռանին ու սուրբ բեմերն ի լաց ողոր
Ի բըռնության ներքև ընկած կանչեն բողոք...
Միշտ ոտնակոխ, միշտ բարեգուրկ, ի լաց, չի կոծ
Չարն ուզե զքեզ, ո՛վ իմ բարի աշխարհ Հայոց...

Այլ դու լրոե՛, ժածկե՛ ղշարիք երկրիդ, Մովսես,
Մ՛ ա՛սեր զամեն, որ ի Հայոց մեջ կու տեսնես.
Մի՛ զայն եղբարց հարազատաց ընդդիմությունս,
Չանգիտություն որ ի հավատք և ի ուսմունս,
Եվ մի՛ զարդար՝ բայց խիստ՝ երկնից ծեծ վրեժխընդիր,
Որ զՀայաստան օտարաստան ըրավ ցան ու ցիր:
Ա՛հ, նահապետ, ժածկե կնգողով գլխիկդ ու քնար,
Քուլցուր թելերդ և այլ սըզով առաջ մ՛ ե՛րթար:
Գիտեմ, գիտեմ այն մեր մեղաց պարտքն էր արդար.
Սակայն երկնուց արդարություն շունի՛ վըճար.
Եվ հրեական ազգին նըման նըզովք երես՝
Դարե ի դար հուսահատյալ տի գնա՞ն հայերս:
Չէ՛. ողորմածն Աստված թողել չէ զՀայաստան.
Նա ինքըն զինքըն է գըլորել այս խոր զընդան.
Երբ որ կամի՛ կանգնի. բայց թող զընա՛ն կոխվք,
Երթա նախանձ, թող գա սեր, թող միանան սիրտք.
Այնժամ շողբա զքեզ նահապետս, Հայո՛ց աշխարհ,

Այլ երանիս կարդա բերանս հողու հավսար
Ի եզր հողուս երդումն ուզեմ ձեզնից, ո՛վ Հայք,
Այս հառաշանքս ըլլան ձեր ձայն, ձեր այս փափագ.
Որ հանդարտիկ ելնե հոգյակս երթա խաղաղ,
Գերեզմանիս ծագն արևն Հայոց ծիծաղ...
Թե չէ՛ քաշեմ ղաղեկըտուր թելիկ սըրտիս,
Ի սև սարուկն¹⁵ համբուրեմ զհողն, որ ծածկե զիս...
Ո՛հ, թող մեռնի ծեր նահապետ, մտնու տապան,
Այլ թող ելնե՛ ի տապանեն նոր Հայաստան:

ՄԱՍԻՍՈՒ ՍԱՐԵՐՆ

Ավագ Մասյաց սարն ելեր, բարձրացեր՝
Ամպերն ի վայր ձայն ահեղ արձըկեր.
«Ինձ մըտիկ արեք հավսար դուք լերունք,
Ես բարձր եմ քանց ձեզ, ճակատս ի աստղունք.
Ես Արարատյանն եմ Ավագ Մասիս,
Ազնիվ քան զամեն լերունք աշխարհիս:
Աստված զիս շափեց, Ադամ նախ տեսավ.
Տապանն հյուր եկ զիս, նոյն զիս իջավ.
Հայկն ալ զիս դարձավ փառոք հաղթական,
Զիս Ամասիա կընքեցին ու Արայն.
Տիզրանն ինձ գերի բերավ զԱժդահակ,
Հայոց թըշնամյաց բանտ եմ զըժընդակ.
Արտավազդն ի խոր իմ քարայրս ի ներս
Աշխարհի սպառնա տալ թունդ և ավերս:¹
Իմ կողես իջուց Տրդատ մեծագոր
Սուրբ էջմիածնա հիմունքն ահավոր:
Զիս բոլոր պատեն անվանք և փառք հին
Քաջաց դյուցազանց Հայոց աշխարհին.
Ես միշտ եմ պարծանք Հայոցըս մեծաց,
Նոքա այլ պարծանք են ինձ անմոռաց:
Լերի՛նք և բարձունք, ահա տեսեք զիս
Ես ձեր թագավորն եմ՝ Ավագ Մասիս:

ՓՈՔԻ ՄԱՍԻՍՆ ԱՍԵՐ

Ծս քո հարազատն եմ, Ավագ եղբայր,
Փառաց պարծանացդ հաղորդ հավասար.
Դու բարձր ես, քան զիս, քանց լերունք ամեն
Ըզքեզ չէ կոխել, բայց հրաթև սերույրեն.
Հին են քո պարծանքն հավասար արևու,
Որ ողջունե գրեզ նախ ամեն առտու:
Բայց մի՛ շատ գոռար դու ամպերտ ի վայր,
Թե կու ճանաչես զիս քո փոքր եղբայր.
Չըլնի որ լերունքն ու բարձունքն ամեն
Քեզ ի շուրջ հային ու տրնազ անեն.
Չըլնի որ ասեն, թե մի՛ այլ պարծիր,
Զի հիմիկ փոխվել է Հայոց երկիր.
Թե փառք, թե պարծանք անցել են գնացել,
Քո բարձրը զըլխետ ի վայր են սահել,
Նրման աղբերացդ այդ ու գետերուդ
Որ կողերտ ի վայր իջնուն գունդագոյճդ,
Դաշտեր ու ձորեր անցնին և երթան
Ու թափին ի մայր ծովն անդարձական:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍՆ ԱՍԵՐ

Կու գրնան թափին, կու մրնան անանց,
Ալիք կու գրնան, ալիք գան ետվանց:
Ավագ Մասիս բարձր, աղբյուրքն անըսպառ
Փառք ու պարծանք այլ ձրգվի դարեդար:

ՓՈՔԻ ՄԱՍԻՍՆ

Ըլնի՞ր քո փառքն այլ նրման գետերուդ,
Որ հետ կու երթան, հետ գան շուտ ու շուտ.
Ծմ ես այլ Մասիս, ես այլ սար քաջաց,
Երբեմն էի ե՛ս այլ տեղ պարծանաց.
Շան փառք ունեինք, հիմիկ ի՞նչ ունինք,
Ավա՛ղ, լուկ՛ ամոթ, միայն նախատինք.
Ծս շեմ այլ փառաց ու բաղդի նըշան,

Այլ մեռելութեան Հայոց մահարձան.
Գան գրնան դուռնան ալիք գետերուն,
Ձի՛ դառնար որդվոց՝ պարծանք հայրերուն:
Միթե կու հալէ՞ն անցյալ ամառներ
Ջայս մեկ ձրմերանս ահագին սառներ...
Պահ մի կու զարնե արևուն փայլակ,
Դարձյալ կու թողու ցուրտ, դարձյալ սիպտակ:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Մի՛ այդպես ասեր, Սարուկ,³ մի՛ այդպես.
Միթե քան զԱվագ դու լա՞վ կու տեսնես.
Ես իրք կու տեսնեմ քանց քեզ առավել,
Երեսնն Հայոց փառքն չէ կըտրել:

ՊՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Բարձրեն կու նայիս, բարձր կու տեսնես,
Գրլուխդ ի արև՝ դամենք լույս կարծես.
Ծածի՛ր ինձ նրման քիչ մ՛ ալ խոր նայե,
Քո դուրսըն ձյուն, ներսըն պաղուկ քար է.
Հազար գարունք դան թե հազար արև,
Ի ներս չեն մըտնուր, անցնին քո վերև.
Այսպես սառնեղեն իրք մի զՀայք պատեր,
Ծուրտն ալ վախեմ զսիրտն ի քար է փոխեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ով խոր կու նայի՝ թող պինդ խոր մըտնու,
Լոկ կեղև տեսնել՝ չէ սուր աչերու.
Դու քիչ մ՛ ալ իջիր, քըշի՛կ մ՛ ալլ ցածիր,
Եվ ե՛կ իմ խորունկ ծոցիս մոտեցիր.
Ղանց տեսնուա հեղ կրակներ ու հնոցներ,
Որ վախուղ հալիս, գաս գաշտի ընկեր,
Աչե՛, մեյ մ՛ աչե՛ զայս վիհս ահագին
Որ հատակն անդունդ հասանե երկրին.
Բերանըն ձյունով սառով կու ծածկի,

Ներսըն դըժոխոց քութուկ⁴ բորբոքի.
Գիտես թե մարած է զինչ հին կանթեզ,
Բայց թե տամ քըչիկ մի քուքուրտի⁵ դեղ՝
Հանկըսկած դաշտերդ ամեն ի ման գա,
Դու այլ հետ լերանց զողաս զինչ տըզա.
Անգուման զերկրիս սիրտն ի վեր բերեմ,
Ըզմուխն ու զմոխիր ի սարերդ հանեմ,
Սև պատեմ զերկիր ու սև զամպերն այլ,
Մոխ ու բոց անեմ, կարկըտամ փայլ, փայլ.
Թե ուզենամ նոր կանգնեմ ես սարեր,
ՅԱրագած դեսպան ղըրկեմ բարկ քարեր.
Բոցեզեն գետ մ՝ այլ հետ ածեմ վազան,
Վա՛յ որ դեմ կանգնի, լափե՛մ զինչ գազան:
Հանց գիտցի՛ր զԱվագ Մասիսն, ո՛վ եղբայր,
Հանց ցըրտիկ ծոցեր՝ ունին սիրտ հրավառ.
Մ՝ ասեր թե դոքա մեռած են, մարած
Չանցընի՛ր այն ճըրագն զոր վառեց Աստված:

ԹՈՒՐ ՄԱՍԻՍ

Վառել է վառել, բայց մի՛ բարկանար,
Թե բանիկս ասեմ, Ավագ իմ եղբայր.
Այն որ կու վառե, նույն ինքըն մարե,
Կյանք տա ու կառնու, ասաց մարգարե:
Չըլնի որ Հայոց արևն այլ անցել,
Մեզ արևմըտքի լուսիկն է մնացել:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Աստված մահ չարար, կասե իմաստուն,
Ինքըն մեռելոց այլ տա հարություն.
Քարեն կելնե կայծ, ու կայծեն՝ կայծակ,
Անտառ կայրե այն, որ կայր մոխրի տակ.
Մըտած արև՝ նոր լուսով գա առտուն,
Մոմիկն այլ մարած՝ օր տա գիշերուն:
Թե ցուրտ թե մարած ասես զՀայաստան՝
Գա ժամ, որ վառի, տա կենաց նըշան:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Ես կու վախենամ այն սև անիծից,
Որ մեր հայրապետքն են տրվեր կըսկիծ,
Ներսեսք ու Մովսեսք Հայոց սև օրեր
Անցել են գալիս, Հայոց շատ երեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ամպք այլ փարատին, մրբրիկն այլ դադրի,
Իսկի անփոփոխ չէ բազդ աշխարհի.
Ձոր Աստված կ' օրհնե՝ մարդ շանիծաներ,
Ջանեծքն առին լոկ ու կառնուն շարեր:
Հայք մոռցան զաստված ու մոռցան դիրար
Ահեղ հովերու եղան դիրուտար.
Երբ հիշեն զաստված, դիրար այլ հիշեն,
Մխարանություն ու սեր մեջ բաշեն,
Քողուն խարդախանքն ու զանձնասեր շահ,
Ըլնին իրարու օգնող ու վըստահ,
Չանեն շար մեկում՝ ուղեն ըզբարին,
Սիրով համբերեն, հուսով աշխատին.
Այնժամ ասա՛, փոքր եղբայր, ո՞նց թըվի,
Ըլնի՞ թե Հայոց ճրագիկն այլ վառի:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Ըլնի թե այդպես անն ազգն Հայոց՝
Նա կու հավատամ թ' յուրյան վառի բոց.
Կու հավատամ երբ սիրտք գան ի բարին,
Ի մեզ այլ դառնա մեր պարծանքըն հին:
Այլ ե՞րբ տի ըլնի որ վառին սըրտեր,
Ե՞րբ տի տեսնունք զայն երջանիկ օրեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ինձ մըտիկ արեք, լերունք հավասար,
Հանց՞ գիտացիր դու այլ իմ փոքր եղբայր.

Ծրբ ետ դարերու առաջին անգամ
Ծս Ավագ Մասիս ներսուց որոտամ,
Կանչեմ ու շընչեմ արձակեմ ծուխ բոց
Սասանեցընեմ զԱրարատն Հայոց,
Այս ըլնի նըշան Հայոց աշխարհին
Թե զա ժամանակ որ գան փառքն այլ հին.
Բայց միայն սիրով հանդարտ ու խելոք
Ջանք դնեն բարվույն ու շըլնին անհոգ:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Կացեք մեզ վըկա՞ լերունք դուք հավասար,
Մեծ խոստմունք երեսո՞ Ավագ Մասյաց սար.
Երբ շարժի Ավագ, շընչե ծուխ ու բոց՝
Նըշան է բարվո աշխարհին Հայոց:

ԱՎԱԿ ՈՒ ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Բայց միայն սիրով, հանդարտ ու խելոք
Ջանք դընեն բարվույն ու շըլնին անհոգ:

ՆԱՀԱԳԵՏՆ ԱՅԼ ԱՍԱՑ

Շարժի՛ր հա՛ շարժի՛ր, Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս.
Շընչե հա՛ շընչե, ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտջաց հուտո նշան ըլնի:
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս.
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա,
Գուք ալ շարժեցե՛ք, մանկըտիք Հայկա:
Ահա շընչեցավ ծուխըն ծիրանի.
Գուք ալ շընչեցեք, հոգի հայկազնի.
Բայց միայն սիրով, հանդարտ ու խելոք
Ջանք դըրեք բարվույն ու շըլնիք անհոգ:
Շարժի՛ր, ա՛հ շարժի՛ր դուն ալ Նահապետ,
Մասյաց սարերուն շընչիկն առ մեկ հետ...

Ահա շարժեցա՛վ ծեր Նահապետն ալ.
Ո՞վ դեպի Մասիս յուր հետ կառնու քայլ:

ՀՐԱՉԴԱՆ

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենիւ,
Հրազդա՛ն, ջրրիկդ իմ անուշիկ,
Ահա թողել զհողն օտարի,
Բաբկենս հասել եմ պանդրխտիկ.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ես ձեր դրացենական՝ եմ, չէ՞ք ճանչել.
Սիրտս ըզձեզ չէ մոռցել իսկի.
Ի՞նչ կարկըջիկդ է՞ր եք մոռցել,
Ծիծղուն երեսդ է՞ր սուգ ունի:
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՞ր,
Ո՞ր տաղվարիկս, ո՞ր մեր նըշխ,
Հովո՞ւն եղան թե ծովուն կուր.
Ո՞ր մեր տընակն, ո՞ր մեր այգիս.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ո՞ր ես աշիցըս լույս խանտուկ.
Իմ ընկերներն ո՞ր են, Հրազդան.
Միթե պարսիկի՞ն եղան գերուկ,
Միթե ամենքն ի հո՞ղ մըտան.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ա՛հ, անցուգնաց ելել ամեն.
Ա՛հ, անցուգնաց է Հայաստան.
Զիս անմեկիկ՞ թողած աստեն՝
Հետ անցնիս գնաս դո՞ւն այլ, Հրազդան...
Անցի՛ր գընա ջրիկդ հայրենի,
Արտսունք հերիք են Բաբկենի:

ՇՈՒՇԱՆՆ ԵՎԱՐՇԱՆԱ

Կուսանք հայոց, նոր շուշան՝

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Պայծառ պատկեր կուսանաց
Հայոց պրսակ պարծանաց
Ճակատն ի քող խորոտիկ,
Ի հով տրված խուրոպիք,
Տատրակ տոտամբ՝ մանտրութայլ
Ման գա ի դաշտ ցողափայլ.
Մեղբր կաթե շրթներուն,
Փայլկըտան աչքըն սիրուն:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Հյուսիսային մեր աստղիկ

Հայաստանյայց գեղեցիկ,

Արևնրման հայելի,

Արքայդըստրիկ նագելի,

Սիրասընունդըն Սանդուխտ,

Որում արև ելքն ու մուտ՝

Փափագեին սրտմաշուկ,

Հա՛րսն է ելեր շնորհաշուք:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան,

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Քանց զարուսյակ պսպրղուն

Ի մեջ մանտրիկ ամպերուն,

Քանց վարդալույս արևակ

Ի խնձորի տերևակ,

Քանց Երասխա նունուֆար

Գըլխիկն ի ցող շարուշար,

Քանց զամենն այլ գեղեցիկ

Նաղի Սանդուխտըն բամբջիկ²:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սիպտակ սարերն այնոր տես

Հալին լինին կարմրերես:

Սառք ու ծաղկունք տան պըպլուկ³,

Խոսի ամեն պըլպըլուկ,
Նարկիզ՝ աշեր բյուր հանե
Ուր որ Սանդուխտ անցանե,
Այնոր շընչեն հավասար
Ծածկին ծաղկով ձոր ու սար,
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բարձրապըսակ ճակատներ՝
Հողու հավսար են եկեր,
Ոսկի գոհար հատ ցանած
Ձորն են լերին հասուցած,
Եվ մարգըրտե բարկ ավազ,
Ուր որ անցնի հեզանազ
Հայոց օրիորդըն Սանդուխտ՝
Տոտանց հետկին՝ զան ի ուխտ:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Քազվորորդի կտրիճներ
Ընդ դարպասնին դուրս ինկեր,
Ի Ալանաց մինչ պարսիկ,
Մինչ ի Հոովմ մինչ ի Հընդիկ՝
Բերանարաց կու նային,
Երնեկ տալով փեսային,
Որ զօրիորդն այն հայոց
Յուրըն տանի տուն և ծոց:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բայց Սանդըխտո արժանի
Ջըկա մին տեղ արքունի.
Այնոր աշացըն կամար՝
Ցած զա երկիրս ու խոնարհ
Երկինքն ասե. իմ զահի
Սանդո՛ւխտ պիտեք թագուհի.
Մով՝ իմ ծըփանցըս ծիրան՝
Սանդո՛ւխտ պիտեք տայր հրաման:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բայց կա մի մեծ քան զերկիր,
Հայն՝ քանց ծովուն ծրփան ծիր,
Եվ քան զերկին բարձր, անհուն,
Պայծառ քանց լույս արևուն,
Կա մին ասեղ թագավոր,
Որում շրկա շափ սինոր⁵.
Այն և միայն այն պիտի
Փեսա կուսին Սանդրխտի:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան՝
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Յուր լույս դարպասն⁶ է պատրաստ,
Կարմիր կանաչ առագաստ,
Եվ աստղազարդ կապուտակ
Տատրակ տոտանցն է հատակ.
Ճապուկ⁷ ճորտերն են հրեղեն,
Ուր որ նային՝ կայծ թափեն.
Ինչ որ խոսին՝ երգ է այն,
Խնտում ու սեր ամենայն.
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Ի Սանիրա սուրբ սարեն
Փութա փայեկըն⁸ Թաղեն,
Երկնախոսիկ փեսավեր⁹
Օրիորդին տա հրավեր.
«Տերն այն երկնուց և երկրի
Ձոր պաշտե քո մեծ քեռի՝
Միրեց ըզքեզ, սըրբի՛կ կույս.
Ե՛կ հարսնացիր ի Հիսուս»:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սանդուխտ ելավ դարպասեն.
Ապշեց հայոց տունն ամեն:
Սանատրուկ հայրն որ լըսեց՝
Ոսկի թաղտեն¹⁰ վայր վաղեց.
«Սանդու՛խտ, սիրուն իմ դատրիկ,
Ուրանա՛ս դու զքո հայրիկ.

Ուրանա՞ս դուն զԱնահիտ,
Պաշտես զաստվածն հրեհդ:

Աչացըս լո՛ւյս ոսկեթել,
Դեռ աչքս արտսուք չէր կաթել.
Քեզ համար, դո՛ւսար աննըման,
Գետեր աշերս ի վայր գան...
Սանդուխտ, ուզե՛ ինչ կուզես,
Արամագղա՛վ քեզ տամ ես.
Թե Հայաստանս է պըզտիկ՝
Զենքս ու զորքերս են հերիք.

Թե հրամես՝¹¹ դուստր իմ աղվոր,
Հայրիկդ ըլլամ քեզ զինվոր,
Առնում ազեղս ու երթամ
Բոլոր աշխարհս քեզ որսամ.
Զխաբա՞նն կուզես, թե զԿեսար,
Բռնեմ բերեմ քեզ հավսար.
Թե ծովուն մեջն ուզենաս՝
Բյուրեղ կանգնեմ քեզ դարպաս:
Սանդո՛ւխտ, քու հայր, քու գերի.
Լուկ՝¹² ի հրեհդ կաց հեռի.
Լըսե ինձ, դուստր իմաստուն
Լույս իմ աչացս արևուն,
Օտար հավատք մի՛ պաշտեր,
Քու հոր գլխու սև մ՝ ուզեր.
Սանդո՛ւխտ, դստրիկ իմ սիրուն.
Ոգորմե՛ հորդ աշերուն»:

Կույսըն կեցավ լուռ հուշիկ,
Հապա հատչեց անուշիկ.
«Հայր, քանց ըզքեզ սիրելի
Զրկա ոքիկ մ՝ ինձ երկրի.
Բայց երբ զԱստվածն իմ հանչցա
Սիր՝ քան զամեն մեծ գբտա:
Պաշտե՛ զաստված քո քեռուն,
Հապա շերթամ ես հեռուն:
«Ամ՝¹³ թե ատես դու զՀիսուս
Որ կյանք բերավ մեր հոգուս,
Թե զիս շուզես քրիստոսնյա.

Թե այլ խոսիս զԱնահտա,
Սանդուխտ այլ չէ քո դատրիկ,
Սանատրուկ չէ իմ հայրիկ.
Հիսուս իմ հայր, իմ փեսա,
Այս իմ վերջին խոսք ըլլա՛ս:

Ձայս վերջին խոսքն երբ լրսեց
Սանատրուկ՝ դեմքըն ծածկեց.
Փերթ մի խրրթա՛վ ի սրբտեն,
Ե՛վ հեռացա՛վ Սանդրխտեն.
Կանչեց նրման առյուծու
Երզնավ լուսնի ու արևու.
Ձեա ըզկայծակ սև ամսյուն
Բերնեն փրչեց բոթ մահուն:

Դողաց, սարսեց Հայաստան.

Սանդուխտ վաղեց ի զընդան.

Կարծր կոճղիկն ըրավ գահ,

Ջարդերն ամեն փայլեն մահ.

Կուսական քողըն սեակ

Սիպտակ ճակտին վայլեր թագ.

Բյուրեղ բազկացն ապրանջան

Պողվատ շրդթայք շրորնջան:

Սուրբ առաքյալն Հայոց լայր,

Կապից կուսին պագիկ տայր.

Երկուսն եկած միաբան

Փրկչին երկինք փառք կու տան.

Ձայն Սանդրխտին շարժեր սիրտ,

Հայք թողուին զԱնահիտ.

Քրնար քրրմին մընայր մունչ,

Լրսվեր սաղմոս հոգեշունչ:

Կուսա՛նք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Ահա ելեր կույսն հայոց

Փրկչին երթա հարսն ի ծոց.

Ձեռ բարկ արև արշալույս

Բեհեզազարդ նազուկ կույս

Կանգնե՛ր պայծառ ի դիմաց

Հայոց հազար բյուր դորաց.

Գեաին թընդայր ի հիմանց,

Նրկինք շարժեր ի եախանձ:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սանատրեկո սե հրաման

Հնոցի ծրխույն գայր նրման,

Կրժեր աշաց բարկ արտսունք,

Լային կուսանք և հարսունք.

Ի մոր-գրբկին տրդայն լայր,

Մայրըն լալով ետ դառնայր.

Կըտրիճ տրդա ժեր հալվոր,

Լայր ամեն հայ սրդավոր:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բլմենք կանչեն. «Փագուհի՛,

Ողորմե հայ աշխարհի.

Քո թագավոր հորդ արևուն,

Քո աննրման լուսերուն,

Ապրի՛ր Սանդուխտ, ե՛կ ապրիր,

Մի՛ բերեր մութ, մի՛ մեռնիր.

Սանդուխտ, ամենս քեզ գիրի,

Ողորմե՛ հայ աշխարհի»:

Սանդուխտ երկնուց լրսն լով

Նվ լացերուն կա անհոգ:

Լալով զինվորքն առաջ գան,

Ջենքերն ի ուս կու դողան:

Շատ լարեցան աղեղունք,

Շատ թափեցան դիակունք.

Բայց չըգրտավ մահ տեղի

Ե գեղեցիկ Սանդուխտի:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Նրման ծաղկանց կարկտահար

Նրբ նա դիտեց զորս հազար

Ջիրար զարկած և ընկած

Ու զմահ իրմեն սարսափած,

Շարժեց զճակատըն սիրուն,

Արտսունք ածեց աչերուն,

Եվ հառաչեց առ Հիսուս,

«Տե՛ր իմ, հրաման տուր հոգուս»:

Երիտասարդ մի հանկարծ
Կայծականաթափ սուր շողաց...

Ուակի՞ց արդյոք էր եկեր,

Դահի՞ճ, թե տաք սիրո տեր.

Երկի՞նք՝ թե հա՞յրն էր զըրկած.—

Ոչ ոք գիտե՞ր դայս դիպված:

Սուրբն շողաց ու վարկավ...
Շուշան Սանդուխտ՝ վարդ ընկավ:

Սուրբն շողաց մեկ մի փայլ

Սանդուխտ ծաթեց¹⁴ իրեք այլ.

Կարմիր կաթեր ի կըրծքեն,

Վարդեր բուսան շորք դիեն.

Աչքըն կոկոն մանուշակ,

Ամ՝ ի՞նչ նայվածք անուշակ.

Ափկիցք շուշանք կիսափակ.

Մեզ շրթներուն ի՞նչ կըրակ:

Ի ծայր լերին Սանաարուկ¹⁵

Հրեղեն կառքեր տեսնե՞ք դուք.

Հոն երկնավոր թագվորն այն,

Հոն Սանդըխտո է փեսայն.

ԶՕրիորդն հայ աշխարհի՝

Նախ քան զամեն վկայուհի

Ընարեց յուր հարսըն կարմիր

Հանեց թրոուց երկնուց ծիր:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Թերթեր ճերմակ ու կարմիր

Ներկեր երկինքն և երկիր.

Ելե՛ք կուսանք, ժողվեցեք.

Վարդն ու շուշան զուգեցեք.

Դըրեք դալար գայն մարմին

Թագեի հետ ի շիրմին:

Սանդու՛խտ, հայոց կույս քընքույշ,

Հանգչե՛ ի հողս այս անուշ:

Կուսանք հայոց քեզ շուշան

Բերեն ի դաշտ Շավարշան:

Ո՛հ, թե քանի՛ երջանիկ

է Հայաստան հայրենիք՝

Որ հանց բերավ բույս կուսան

Ուսկից հազար կույս բուսան:

Երկինք կապվին երկրի հետ.

Քեզ ի՞նչ երգե նահապետ,

Սանդո՛ւխտ, անմահ թագուհի

Իմ Հայաստան աշխարհի:

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Բերեք ի դաշտ Շավարշան:

ՊԼՊՈՒՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻՎ

Ո՛նց գաս իմ լուսնակ, հեզիկ ու հանդարտ

Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,

Եվ ի նահապետս, որ մըտոք մուլար

Գիշերաժամիկ ժուռ գամ Ավարայր,

Ուր քաջ ու աննըման հարք մեր հայկազունք

Ընկան զէտ՝ հըսկա, կանգնեցան զվարթունք.

Միթե գա՞ս սրփուել ոսկերաց սըրբոց

Ձյունափայլ ամպեղ ոսկեթել ծածկոց,

Թե ճերմակ ճակտիդ՝ թեպետ և պայծառ,

Քաջացըս արենեն կապե՞ս կարմիր վառ.

Թե լըռիկ մընջիկ ափշի՞ս տակավին

Թե ի՛նչպես ընկավ Վարդանն ահագին,

Մահու սև ըստվերն ի սիրտ թըշնամյաց,

Զհոգին ձգելով երկին առ աստված:

Դու այլ, ո՛վ Տըղմուտ, տրտում ու արյունուտ

Որ լալով ոլրիս ի մեջ շամբերուտ,

Եվ հովիկդ՝ որ գաս ի Մակուա քարեն

Կամ ի ծեր Մասյաց սըրբազան սարեն,

Դու այլ ինձ նըման դողդող և երծր

Թույլ թևոք անցնիս սարեր ու ձորեք,

Անտառե անտառ, տերևե տերև

Կոծկոծելով գաս ի դաշտիս վերև,
 Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
 Զըգել ի հայոց սըրտից արձագանք:
Ռ՛Տ դու բարեկամ այրած սըրտերու,
 Խոսնակ՝ գիշերո, հոգյակ վարդերու,
 Երգե՛ պըլպուլիկդ երգե ի սարեդ,
 Զանմահ քաջքն հայոց՝ երգե հոգվույս հետ.
 Քաղեի վանուց ձենիկդ ինձ դիպավ,
 Սըրտիկս, որ ի խաչն էր կիպ, թունդ առավ:
 Ի խաչին թեևն թըռա ու հասա,
 Գըտա զքեզ ի դաշտ քաջին Վարդանա.
 Պըլպո՛ւլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին
 Քե չէ հավ՝ պըլպուլ մեր Ավարայրին,
 Եղիշյա հոգյակն է քաղցրագրուցիկ,
 Որ զՎարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ.
 Զըմենն ի անապատ կու գնա կա ի լաց,
 Գարունն Արտազ գա ի թուփ վարդենյաց,
 Երդել ու կանչել Եղիշեին ձայն՝
 Քե պատասխանիկ մ՝ արդյոք տա Վարդան:

Քե կիսահոգի պըլպուլիս նըման՝
 Զենիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Քորզոմյան,
 Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
 Լըցուցին զդաշտեր, զըրբեր ու զերկիներ,
 Քե ի ծով սրտիդ կաթիլ մ՝ արունիկ
 Կաթն հայ աղբյուրըն կամ Պահլավիկ,
 Քե զփառքն հայրենյաց ձեզ այլ դրեք փառս,
 Հետ Նահապետիս ելե՛ք ի Արտազ:

Ա

Կես գիշերն առել էր գիշերավար,
 Լուսնակն ամպի տակ քացխըփիկ խաղաչր.
 Մինչ հովըն շըրջկոտ կախ թևոքն անտառ
 Օդոց և ծառոց հանգիստ կու կարդաչր.

ԶԱվարայրի մութն ու կանաչ ծոցիկ
 Մայրե ծաչր ճըղքեր Տըղմուտն հանդարտիկ,
 Մետաքսանըման անձայն խատուտիկ

Թավլեցընելով հազար բյուր ալիք:
Ի աստից ու անտից կան երկու բանակք
Իբրև անկլոռիվ ընկած մեռունակ,
Երկուցըն միջո բարձրացած լուսնակ
Կու թրվի վահան զորաց պահպանակ.

Ոչ մեկ հընչի ձայն, ոչ մեկ շարժի զեն.
Կարծես հաղթըվեր ամենքն ի քրնեն,
Հազիվ հազ ձիանքըն թոթվին դոփեն,
Դողան պահպանքն ի կաշեկրանեն:

Մեկ գունդն է պարսից հազար ու հաւար
Որոնց վրա ամպ տարածի խավար.
Մեկ գունդն այլ հայոց է՝ թրվով ցանցառ
Լուսնի լույսով զենքըն փայլին վառ վառ.

Մոցերն ուռուցիկ, թևերըն քաջույժ
Զինչ հանչած բազեք՝ կան թևոք աշխույժ.
Զինչ ծով ահագին, որ այլոքըն խուժ
Անկրակած՝ ծեծե կափունքըն վատուժ:

Բայց այնչափ քաջաց քան զամենքըն քաջ
Մեկիկ մի արթուն կա զընդին առաջ,
Թևի տակն առած նիղակ ծայրախաշ
Զեռքն ի ճակտին, ոչ ձախ հայի, ոչ աջ:

— Ընդ խորանաձև լուսնին ճառագայլ
Զևանդուն բանակըն դիտե հանդարտ,
Զինչ մայր գարադի՜, որ պիշերն ընդհատ
Դիտե զքուն տղային կարմրիկ ու զըվարթ.

Ըզվաթսուն հազար դադրած քաջերուն
Սանձրն ձեռք առած՝ վաղվան առվրտուն,
Հաղթության անիվըն սահեցնելուն
Հընարք մըտածե ու զհայոց անուն:

Ի բոլոր ազգեն առաջնորդ ընտրած,
Հաջորդ քաջամարտ ըսպարապետաց,
Պատասխանատու ազգին Հայկազանց,
Ռյնոր բաղդըն ինքըն տեսնու կախված:

Հիսուն հաղթանակք շահած քրտորնքով
Անցնին ի մըտացըն մեկըզմեկով,
Դեմ ինքյան կանգնին յուր փառքըն կարգով.
Միրտն՝ առնու և տա մեծամեծ թընդով:

Ծրկայն նիզակովն հանկարծ վազն դուրս,
 Զինչ կրակն վիշապն ի երկնից մըսուրս՝
 Ման գա ու փռչն գրծդին հայոց հուր,
 Վարգանն այն վառած ի սեր և ի սուր:

Սայի ընդ երկիր, նայի ընդ երկին,
 Զափն, շափչփն զբանակքն երկոքին.
 Քաշն զմեկն ի վեր ի ծոց Քրիզորին,
 Թափն զմեկն ի անդունդ սանդարամետին.

Ի մեծ բարկություն կամ ի տարակույս
 Զաչկունքն շրջէ ի այս և այն կույս՝
 Կանչն ի խորոց, թե ո՞վ իմ հողվույս
 Տացն պատասխան հետին հարցվածույս...

Բայց ի՞նչ, բայց ի՞նչ այդ տեսիլ՝ անկասկած
 Քաշին Վարդանա ելնն ընդ առաջ.
 Ի փոքրիկ բլրակ գեառոյն եղերաց
 Հուր բոց վերանա ի ծոց եթերաց:

Պայծք անձրևանման շորս դին հավասար
 Բոցեր աչ ու ձախ, մեջքն լույս պայծառ,
 Եվ ի մեջ լուսայն ճերմակ վեհափառ
 Մեկ մի երևի տեսօք հույժ անճառ՞.

Ունքերըն քաշեր սուր զամար կապեր
 Հնոցի պես կրակտան զույգ ահեղ աչեր,
 Ամպի պես լայնած երկայն բաղկրներ,
 Կարծես թե հրեշտակ բաղդին է իջեր.

Իջեր ի բանակն և ահեղ զրշտօք
 Կըշտն զՊարսն ու Հայ, գրրն աստեղոք.
 Պառնա ի Պարսիկն հայի արհավրոք,
 Պառնա ի Հայն՝ սեր կաթն արտասպաք:

Ի բլուրն ի վեր քաջըն թրուի փարդան,
 Անվախ, անհասկած ձայնն սիրական.
 «Նուր Մովսես, Ներսես, քաջ մեր Մատաթյան,
 Ասա՛ զի՞նչ երկինք գրրեն բաղդ վաղվան»:

Այնժամ բոցափայլն երեց Վանանդա
 Զաջն հրեղեն ձրգն ի ճակատ նորա,
 Կընքն, ու զերկինք առջևըն բանա,
 Հղբանակն հայոց՝ Ղևոնդ հոն ցույց տա:

Տեսա՛վ, հիացա՛վ Վարդանն ու կանչեց.

«Հայր, իսկի տեսիլըդ մեզ շրջտեց,
Վաղիվ տի կրովինք քաջությամբըս մեծ,
Երիկունն հանգիմք ի դարպասն աստեղջ»:
Ասաց և առավ զօրհնութուն ծերունյն.
Թոթվեց զաջն հրաթափ, փրթթավ՞ ի բլրունյն.
Ճոճ տայր նիզակին, փութայր գայր իսկունյն,
Փողեր՞ ու կանգներ ըզգունդ քաջերուն:

Բ

Գեո չէ արեգակն ըզգլուխըն հաճել,
Երկու բանակներն ըզգաշտն են բրոնել.
Զեռ ջուխտակ բերդեր դեմառդեմ կանգնել
Իրար կուզեն գալ՝ փշրիլ ու փրշրել:
Նախանձափրփուր զըժոխոց սատան,¹⁰
Լ'զՇապուհ ի ծոցն առած ու զՍասան,
Հոն թափել ուզե օձու պես դաժան
Սև ատելություն երկհարյուր տարվան:
Զերկհարյուր տարվան վրեժ ահեղ ու մեծ
Հայաստանն եկել է խնդրել անկեց.
Խոսրով ու Տրդատ, Արտաշեսն այլ գեջ¹¹
Հայրենի պարտուց պահանջեն ըզվերջ:
Ի մեկ մի վայրկյան ամենքն են պատրաստ,
Փող կարծեն ըզձայն միմյանց անհանդարտ...
Ահա թուան գացին զարնվեցան հպարտ,
Զինչ երկու վիշապք մեծ իրարապատ.
Մեկ շարժումն ահեղ, մեկ ահեղ հոսան
ԶԱրտազն է բրոններ թնդմամբ կայծական.
Ոչ լուկ պատերազմըն թըշնամության,
Այլ զտարերքն ամեն կարծես ավրել գան
Տրոփե ոտնվորն¹² ու դաշտըն թընդա
Հեծելըն գետին մոռցել՝ օդ գրնա.
Յոն առանց հովու զենքերով ծըփա,
Հովիտն հառաչե, երկինքըն գոռա.
Հրդեհ է բրոններ ճարակի երթա,
Դյուցազունքն այրե հողու հավթար տա,
Բոցեղեն ալիք զորացըն ճոճա,

Դեմ այն բրոնությանն ո՞վ կու դիմանաւ
Ձինչ աշխարհավեր կրակե լափիզող
Հանկարծ կայծ մ'ի վեր ցատկե ի աճ ու գող,
Կամ ի դաշտաձև բոցեն գա խանձող
Հանկարծ երեցող ու հանկարծ ծածկող:
Հանց խառն խըմբեն քաշ մի հեծելվոր
Բարձր երիվարի վըրա կանգնավոր՝
Վեր վեր վաղելով զինուք ճոճավոր
Նետվի թըշնամյաց մեջ քանց գունտ հրավոր:

Պըղինձ գըլխանոցն ու գրեճ երկաթի,
Արևուն շողեն կու փայլփայլկըտի,
Ճերմակ փետուրներն ի սաղավարտի
Կարծես թըոցընեն ըղքաշ զայն մանկաթի:¹³

Նայիս սճրսափած սըրտիվ ալեկոծ,
Թե ո՞վ այն հանդուգն է քաջաց հայոց,
Արդյոք Արշավի՞րն հաղթող սուր թռչնոց՝
Թե հըսկայաձև խորենըն մարտկոց:

ՁԱրտակ ու զՎահան պահ մի կու տեսնես
Իբր անխոնջ դարբինք վաղեն հնոցն ի ներս:
Մեծամեծ ճայթմունք, տապըլմունք լըսես,
Ըզզեն ու զինվոր փըռված կու գըտնես:

Ծրթալով երթան ձայնքըն զորանան,
Շեշտակի շաշտունք լըսվին աղեղան,
Ահեղ կոփկոփյունք վահան ընդ վահան,
Նետք նիղակք թափին անձրևի նըման:

Բըրաձև փըղաց ոտքերուն գարգափի¹⁴
Աշտարակազարդ բըրգոք բերդակապ՝
Դաշտաց ու լեբանց արկանեն սարսափ:
Ծրկիր ի հիմանց տա դղորդ ու կափկափ:

Այլ քաջածի Հայն անվախ, համարձակ,
Անճոռնի մարմնոցն ելնե հակառակ:
Կորդուացին կըշոե ձողաշափ նիզակ,
Լեռան պես փըլլի փիղն ու Պարսն իր տակ:

Արձագանգք ամեն ձայն վերացընեն,
Բանակներն ի հեա կրկնեն ու սարսեն,
Շըփոթ և աղմուկ նոր տիրե արդեն:

Պատարտտին գունդք իրար անցնելեն:

Պարսից բանակեն հազարք են փրոված,
 Ի հայոց բանակեն հարյուր է ընկած.
 Զհակոբ ծաղկունքն արյուն թաթաւած
 Գըրգռեն ըզկատղած եռանդըն զորաց:
 Ի Տըղմուտ գետույն եզերքըն պըղտոր,
 Ուր արդեն արյուն հեղեղ կապե նոր,
 Ծուան ու զեռան գունդեր մոտավոր,
 Մեկն անցնի, մեկն այլ չըթողու անցվոր:
 Բայց քաջ Գարեգին չընտրե շուր ցամաք,
 Վարազդատանըման ցատկե զինչ փայլակ,
 Զառչի վարկածին գլուխն՝ իբրև գընտակ՝
 Զըգե յուր զորաց, որ գան համարձակ
 Զետ մըրըկոտ ամպեր՝ Հայք առնուն ձիան,
 Լողալով կըռվին ի գետույն բերան,
 Մըփան ու Ֆըսան, զալիքն առնուն տան,
 Զքրով, արյունով հասնին հանդիման.
 Ելնեն զինչ քաղցած բահրիկ ծովային,
 Անխըտիր դիմեն ում և պատահին,
 Ետ զորք զորավարք փրոեն ի գետին,
 Հեծյալ հետևակ հետ իրար պառկին:
 Մըրմըռան Պարսիկք զինչ ալիք վարած,
 Հետ դառնան ի ձախ թև Հայոց քաջաց,
 Ընկնին բարկությամբ, տան-առնուն հարված:
 Վեր ու վայր թըռչին հոգիք հազարաց:
 Հոն առաջագեմն ու քաջ Գարեգին
 Հայ զորավարաց առնու պսակ նախկին.
 Հազար խոցերով ի զրեհըս սըրտին,
 Դեռ շուգեր անխոց թողուլ թըշնամին.
 Զենքերըն կոտրած, մարմին կիսամեռ
 Դեռ հուղարկավոր հետն ընե շատեր:
 Ընկած գիականց մեջ՝ խնդրե սուսեր,
 Կարծես հետ մահուն ալ կըռվիլ ուզեր:
 Ա՛հ Գարեգին, մութն իջավ աշվիդ խած.
 Նա դեռ ձեռք շարժե՝ զսուրն ածել ի քարշ,
 Եունչն ի կես վըզին կանչե աղբխարշ,
 «Յղբա՛րք, մի՛ թողուք զիս Պարսիցըն գարշ»:
 Այն ձայնեն՝ վագեն շուխուտեկ կայծակունք

Հալսար Գարեգնի Հարազատք սիրունք.
Զետ ի բարձր բույն արծվիք սուրակունք
Պաշտպանել իջնեն զյուրյանց նոր ձագունք:

Աստի ու անտի կան զինչ երկու հրեշտակ,
Գեմառդեմ վառին աշտքըն կարմրորակ
Ռոստոմ թուխաշվին և ազուալզիսակ,
Վռամիկ վարդահերն ու մորթով ճերմակ:

Մինչդեռ Գարեգին սողա անբարբառ
Ընդ հոգվույն կրովի մոռնալով զաշխարհ,
Ծղբարբըն թսփեն հոն զինչորս հալար,
Երդնուն մեռնիլ, քան թե թողուլ զիրար:

Ո՛հ սրբտապատառ վրսեմ տեսարան.
Հաղիվ սուրբ երդմունքն ելին ընդ բերան
Զուխտ մի նետ՝ երկնից կարծեմ հանկարծ գան,—
Զի չէք Պարսիկն ա՛յնքան պատվո արժան.—

Գան նետերն ու զույգ զարնեն կրտրճնուն,
Որ երկու ձեռք կրովկերն ի բուն.
Զունեին վահան. ի՞նչ պետք քաջերուն՝
Որ միմյանց վերա կուրծք զրրին սիրուն:

Ծղբա՛յր... կանչեցին, ճակատ ի ճակատ
Ընկան պատեցին զերրորդն հարազատ.
Հետ բացին երեքն այլ դաշերն հանդարտ,
Երեքն այլ ի հետ փակեցին զըվարթ,

Թև ի թև ու վիզ վրզի պըլլըված
Երեք կոկոն մեկ մանկաղով հընձած,
Զկարմրիկ արյունիկըն վարդ տարածած
Անհոգ կու քնանան ի մեջ բանակաց:

Երբ հույն հյուսիսի շընչե ցուրտբերան՝
Ու կոճկոճյալ հետ ընկնին վարդ շուշան,
Ո՞ր ծաղիկ շուղե փըովիլ ի մարզն այն՝
Ուր իշխանք ծաղկանց գետնատարած կան:

Ա՛հ. այնժամ հատան քաղցր արեքն հայոց,
Քաղեցան¹⁵ կրակե շընչեր ջերմածոց...
Վասըն քո ընկան, աշխա՛րհ իմ Հայոց,
Կըտրիճք աննրմանք վեհք հյուսիսայնոց:

Ոչ մեկն ի թիկանց էառ ըզհարված,
Ամենքն ըզՊարսիկն ունին յուրյանց բարձ.

Վարդագույն արյունք սրտերնեն բղխած
Ուժո և սիրո վրկայք անմոռաց:

Այլ ո՞ր է Վարդան՝ ախոյանն անհաղթ:—

Զինչ առյուծ՝ ահեղ այծուց դիմամարտ՝
Ի թանձր անտառե վաղած: անհանդարտ՝
Հաղարով զընե. զորսերրն տապաստ:¹⁶

Հանց հետ Արշավրա ու բաշ Հրմայակ
Ի ձախ թև Պարսից նետված համարձակ,
Արձրկեր կոտրեր ցրվիւր հասարակ,
Կարկտահար թափեր բզմեծ դայն բանակ.

Այլ երբ տեսավ զյուրն ըզձախ թևաբեկ,
Մըռընչեց զինչ ծով, ունքեր կանգնեց տեղ,
Փայլակնանըման հրրեց ձին. հրաշեկ
Քաջքն ի հետ ընկան զինչ հորձանուտ գետք.

Սև զրեհոք հեծած ի սևն երիվար
Քայր զինչ սաստկորոտ ամպ մըրըրկավար.
Սուսերն ահագին զինչ կայծակ շողայր
Քան զայն ահեղ՝ մահն իսկ ոչ երևար:

Զինչ հրդեհ բրունած անտառի ծայրեն
Զիզազրի՝ մինչ փայտ շըլափե զամեն,
Վառվեցավ ըզհետ զընդին. համորեն
Հարվածներն համրեց. Աստված ի վերեն:

Անհուն հետևակը զինչ շոր եղեգունք
Գետնակոխ արար ի ձիուն ոտկունք,
Զիանք ու փրզանք զինչ մայրիք բարձունք
Մեկմեկե առաջ թափին երագունք:

Աջ ու ձախ զարներ փրոներ ու անցներ,
Զանտառ զորքերուն անապատ փոխեր.
Մինչ Պարսիկն ահեն զինչ ընել խորհեր,
Նա Վարդանա սուրըն մահ՝ հրամայեր:

Ի փախ դարձան բաջք մընացյալ Պարսից.
Առ մեծ զորավարն հաս ձայն բոթալից
Քալրեցավ Մուշկան զինչ օձ թունալից,
Խածատեր զմատներն երզմամբ անխժից:

Փողեր դարձրենք ըզփախուստ զորաց,
Կանչեր Արտաշըրս ի վերա փրդաց.
«Փութիա՛, գազաններն ա՛ռ ե՛կ ի հոս դարձ,

Զի Վարդան մարնե զարև մեր Արյացս :
 Սարսեց համորեն բանակ պարսկական
 Փրզոք հեծելոք զընդորըն Մատյան,
 Քեպետն կտորած՝ դեռ անթիվ խուժան
 Միաբան դիմեն դեպ արին Վարդան :

Սրեք քայլ ի հետ, մեկ առաջ գային
 Մեկ տային ու տասն հարված առնուին .
 Շուրջ բոլորեցան հեռուստ պատեցին...
 Մոռեցա՛վ վայրկյանն ահավոր բաղդին :

Սրեք պարիսպը դեմ քաջին կանգնել են՝
 Հետևակք, հեծյալք և փիղք լեռնեղեն .
 Մեկն ի մոտանց գա, մեկայլն հեռվեն
 Շողալով անցնին, հրրվին ու հրեն .

Հետևանց կատղած գազանքն ահագին
 Զանճոռնի քրթերն քրնթրոնեցնեին,
 Բոմբյունք ու գոռմունք որոտմանց տային
 Ըզբերդերն հուսոցըն տատանեին .

Գեմ քաջին կարծես քաղաքք և ամրոց
 Զինված են էլեր, մահ բերեր ի ծոց
 Խորին Ասիո ձայնք ժողովրդոց
 Միաբան վրընչին ընդ գյուցազն Հայոց :

Իսկ արին Վարդան աչեց¹⁷ քաջերուն,
 Կանգնեցավ ի մեջ զընդիցն երկոցուն,
 Ահեղ մի գոռաց, սարեր ձայն ետուն,
 Շատ կապարճակիրք կանչեց մոտ ձիուն :

Զինչ գերանդաղեն անիվ շրջամահ
 Ման գայր ու զարներ աստ անդ պահ ընդ պահ,
 Զինչ գունտ արևուն օդուն ճանապարհ
 Զորս բոլոր սրփոներ ու տարածեր ահ :

Կամ զինչ լեռ հրաբուխ ի սև ծոցեն խոր
 Ըզսարսափ բնության հանն՝ նդ սև որկոր,
 Բոցեղեն գետեր վաղցընն հորդոր,
 Քարինք կարկրտա լընու զղաշտ ու զձոր :

Քե ամպ թե երկինք ճաթին ի վերեն՝
 Ինքն ամենևին շրդադրի վարեն,
 Մինչ որ բուրբ կրակն հանն անդընդեն,
 Անթիվ մահեկով հանգչի յուր սրբտեն :

Սյապես աննրմանն Հայոց դուրսացանց
 Կ' առնուր ըզհետին վրեժ իր հին հարանց,
 Եվ վրկայեցին հոգիք Հայկազանց,
 Քե քաշութենն նա շարար ինչ գանց:
 Արդ մինչ շորս բոլորըն մարդով ընկած
 Շեղչ-շեղչ ցորենո պես տեսավ հրնձած,
 Հրնձանահարի պես գինքն այլ թաթխած
 Մինչ ի ծունկ ձիուն ի արյուն կրտրեճաց,
 Հայեցավ երկինք, տեսավ զարեգակն
 Որ գափշած դեղնած օրաշուրջ զընտակն
 Սահեր Սանատրուկ լերինն ի կրոնակ
 Կամկար թևոք գայր ժամըն խավարակ:
 Թարթել մի աչաց կեցավ անշրփոթ,
 Անկարծելի աչք մ' անուշ տըվավ օդ-
 Երկայն մի շընչեց հոգի երկնահոտ,
 Աստուծո տեսույն սիրտն էառ կարոտ:
 «Արշավի՛ր կանչեց, ահա ժամն եհաս.
 Դու հայոց և իմ տանս առաջնորդ ըլլաս.
 Պատմես վահանա զայս իմ ետին դաս,
 Քե զնախնիքն ու զսուրբ հարթրդ շրմոռնա՛ս»:
 Մինչ զայս քաջն ասեր, ընկան ոտքն անդեն
 Արին այն Արտակ Պալունյաց աղգեն,
 Եվ հրսկայակերպ կորովին խորեն,
 Վարդա՛ն ձայնելով թրոան ի անտենն:
 Զբզեց քաջերուն վրա քաջըն Վարդան
 Ըզմակուկաճև զիրեն մեծ վահանն,
 Ըզսուր, սաղավարտ ու զհամբույր մահվան
 Տըվավ առ եղբայրն յուր Համազասպյան:
 Եվ իբրև արծվին ի սարից քարանց
 Սլացավ ի գընդե քաջացն Հայկազանց,
 Մեկիկ նիզակավ ընդ Պարսից գունդն անց.—
 Նե՛տ էր որ թրոավ, թե հուր փայլականց...
 Հոն, ի մեջ երկուց զընդից զարհուրած,
 Ի վերա գորաց և զորավարաց,
 Խաշածայր նիզակն ի երկին ուղղած,
 Վարդա՛նն Հայոց կա հանգըստատարած...
 Սոսկացան, սրացան¹⁵ Պարսիկք հապըշտաղ...

Այք քաջին սրփոնեց յոցա սև սարսափս,
Գիշերըն խոնավ իջավ զինչ տարափ...
Լո՛ւտ կացեք... Վարդանն է հոս ի մըրափ...

Գ

- Ո՛ւլ** էս դու, որ գաս շեշտ ի Շավարշան,
Թևոք թրոշնորեն, ոտյութ փայլական.
Գաս մոտիս մըտնուս ի դաշտըս մահվան,
Աչ ու ձախ դառնաս կաս իբրև արձան:
- Երկրորդ** պահ էր այն ահեղ գիշերույն,
Լուկ բարակ մըրմունջ զինչ ծովեղերույն
Լքավեր կիսամահ գորաց խոցերույն
Ցափոց և մահվան ներդաշնակություն:
- Ղանկարծ** քող բացավ լուսնակն երկրնքեն,
Եվ սըրտապատառ ըզգունդս համորեն
Տեսավ զինչ պատկեր սեանրկարեն.
Հառաչեց ի հոն հասած Եղիշեն:
- Եղիշեն՝** մեզու շըրթունք, սըրտի սեր,
Որ ընդ Վարդանա հոգվով էր կապվեր,
Մինչ հասակակից առ Սահակ նըստեր
Եվ զույգ սրգեպես ի սըրբույն զըզվեր:
- Ջարմանա՛ց** ձագունք, որ ի մի վանդակ
Միաթև մեծցան ի սնունդ հոգունակ.
Երբ ժիր մանկությաննրն բացավ դըռնակ,
Մեկն արծիվ թըռավ, մեկայլն աղափնյակ:
- Գաշա**, պատերազմ, սուր, զրեհ, ձի, կրակ ու բոց
էին սիրելիք Վարդանա թևոց,
Անձայն անապատք, խազաղ հովանոց՝
Աղու¹⁹ Եղիշյա մասն էր ընդ գըրոց:
- Հավիկն** հեղ՝ երբեմն արծվույն թև սլանար
Եվ ընդ գյուցազնին այն գյուցազնանար
Երբեմն այլ արծիվն ըզթնն ուրանար
Ջաղափնույն մընչնիկ լըսեր՝ հեզանար:
- Ճըղահչուս** նավակ ի քազցր ի հովիկ՝
Մեկն առեր զեզերքն՝ երթայր հանդարտիկ,
Մեկայլն ահեղ նավ կողով պողվատիկ

Մտղերևով խաղայր ի անդունդ ե ալիք՝
 Այլ նավահանգիստ մեկ էր երկոցուն,
 Փառաց Հայկազանց սրտերքն սիրուն,
 Մեկըն հաղթանակ կանգնել դյուր անուն,
 Մեկայլն հաղթողաց տալ անմահութունս։
Այսպես երկոքին սորա սիրելիք
 Եղբայրք անմեկին զինչ ալվազ ու ալիք.
 Մեկըն մորընչեր, մեկըն կայր լրօրիկ,
 Այլ սիրով տային իրար համբուրիկ։
Երբ ըզբաշության բացած առագաստ
 Վարդան հաղթությամբ նավեր ի ճակատ,
 Հայոց և Ալանաց վրա հասնեք ըզգաստ,
 Կանգնեք հաղթանակ, քան դտարիքըն շատ,
Նավակն Եղիշյա ի Բյուզանդ, Աթենս,
 Եվ Ալեքսանդրիա ուղղեր հեղաթևս,
 Բանավոր ծաղկանց մեջ ման գայր թեթևս,
 Ի միտք առնույր մեղր իմաստից պեսպես։
Երբ դարձավ ի ուսմանցն ու տեսավ զՎարդան,
 Զյուր թողած կոբյունն հիմ՝ առյուծ նըման,
 Ընծայեց ըզմեղրն ի քաշին բերան,
 Դրան երեց եղավ տանն Մամգունյան։
Անբաժ ի քաշն շրբչեք Եղիշե,
 Ի դաշտս այլ երթար՝ ուր զենք հրավիրեք,
 Ի վրանին կարգայր ըզտեր ի երկնն՝
 Որ ըզսիրելին հաղթող դարձրնե։
Բայց պառչի գիշերն որ գիտաց Վարդան,
 Թե վաղիվն հասնի ժամ փառաց մահվան,
 Վախեց գալարել զսիրտըն սիրական,
 Խաբեց ու զրթկեց ի գեղ Շավարշան²⁰։
Հանց երկրորդ գիշերն որ ըզդաշտն առավ,
 Հոգին Եղիշյա սքստեն դուրս թրուավ,
 Երբ ի բանակին դարձվարնեք տեսավ՝
 Վազեց ի գեղեն ու ի դաշտըն մբտավ։
Մըրապի արյունոտ սահմանս Արտազա,
 Վարդան կանչեց... ձայն չրկայր Վարդանա,
 Մահըն պատեցավ ի սըբտին վըրա,
 Եվ սուրբ վարդապետըն լայր զինչ տըղաու։

Կայր ու առաջեր գայր խարխափելով,
 Զինչ կույր շոշափեր ոտոք ու ձեռքով:
 Մինչև դեղընցած լուսին գրթալով
 Մազեց գիշերվան պաղ արտասունքով:
Ժամ մի Եղիշե ժուռ եկավ լրոհկ,
 Տեսարանք տեսավ ողորմ ու լալիք,
 Պաղեցավ արտասունքն ու արյունն ի սրտիկ,
 Պատեց հոգին սև պատկեր սրդով սաստիկ: }
Շատ երերագին անցուդարձ արար,
 Իբր ի կարկրտե տեսավ դիրուտար
 Ըզմեծ բանակացըն մանրած պատարո,
 Որոց վերա լայր լուսին դալկահարո:
Զինչ որթատերև ու կանաչ գընտակ
 Գունագույն ծաղկունք ու հասկ նորհասակ,
 Եվ ծառք հինարմատք և նոր բարունակք
 Ի իրար անցած և ընկած խառնակ:
Այսպես ի տըխուր դաշտին այն Արտազ
 Խառնափրնդորյալ կային առ իրարս
 Դրոշք ընդ դրոշակիր, զորք ընդ զորավարս,
 Զի ընդ հետևակ, կտրիճք ընդ տրկարս:
Այն խրոխտ մըսեղեն բըլուրն անկառի
 Ընկել էր անշարժ գինչ կոճղ անտառի.
 Այն հրաշունչ մըրըկոտ վրընջոտ ձին արի-
 կարթակոտոր²¹ կայր ի տյառնեն հեռի:
Այն քաջ մանկըտիք կայտառ ու զըվարթ,
 Որ դեռ առվըտուն փայլեին գինչ վարդ,
 Մայրամած դիմոք, ա՛հ, անկեր են արդ,
 Անզուսպ սիրտ և աչքն այն ինչպես հանդարտ:
Այն ջաջուռ²² բազուկք, այն լանջք գրահազեն,
 Այն ճոճան ճակատք ամուր պըղընձեն,
 Որ գային զարնել զբանակն համորեն՝
 Հանց փըովեր, որ ոչ ոք զատվին ի գետնեն:
Եվ այն հորդորակ սպառնալից բերան,
 Որ փողով ու անփող բյուրոց տայր հրաման,
 Կենաց և մահու կարժեր գինքն իշխան,
 Զյուր իսկ լըպատմե զորպեսքն մահվան:
Եվ այն հին գեներբ արյունով մըբաժ

Որ խոստանային դառնալ ի տուն հարց
 Նորանոր արյուն լիվելով փայլած,
 Ահա կամ փըշրեր կամ դերի ընկած:
Եվ այն մոխրաշունչ Պարս կտրըճվորայք,
 Որ քանց մութն ըզլույս ատեին ըզՀայք,
 Ընդ ոտյուք նոցին անկյալ անըզգայք
 Պաղած ու դեղին քան բանտի ծառայք:
Եվ այն, ո՛հ և այն Հայոց նահատակք,
 Ո՛վ սուրբ հայրենիք, սո՛ւրբ եկեղեցյակք,
 Եվ այնք ընդ դարնան ծաղկանց դեղունակ
 Եվ այնք հոն նընջեն քուն անմահունակ:
Ճերմակ ու կարմիր գինչ վարդ ու շուշան,
 Ո՛հ, քանի՞ աղվոր են ի Շավարշան
 Գըլուխք ի խաչին և ոտք ի ասրուշան՝
 Մանկըտիքն Հայոց՝ որ ի քուն մահվան:
Քաջ քաջ կըռվեցան, սուրբ սուրբ մեռանին,
 Աչերն ընդ երկինք ու ի տուն հայրենին,
 Հիշեն ըզժընոզք ըզքաղցր ամուսին,
 Մարի լույս աչացն արտսունք սիրային:
Փոխան սիրելյաց ցուրտ հով գիշերույն
 Աղապատելով փարի այտերուն,
 Պատառտի աչք ղողղող աստղերուն,
 Ցողիկ կաթնաբուխ թափի ի ամպերուն:
Մատղաշ հոգիք ղեռ զշըրթունքն համբուրեն
 Ուսկից այնպես շուտ ի դուրս ելանեն,
 Պահ մի զվարսագեղ ճակատսըն դիտեն
 Եվ ըզմանկությունն երկինք փոխադրեն:
Այլ զու ե՛կ դարձիր, եզնի՛կ Եղիշե,
 Թե զհոգիդ սիրես՝ քաղցր արևդ հիշե
 Ահա նոսր աղիք սըրտիդ խըշխըշե
 Մի՞թե մահն ըզքեզ այլ մեզնից բըշե:
Մի՛ աչեր մի՛ այն թոռմած դեմքերուն,
 Մի՛ ղըպշիր մի՛ այն ցուրտ մարմիններուն
 Ահա զզլուխդ առեր թաթավ²³ ամպերուն,
 Զտոկունքդ է թացեր արյուն քաշերուն:
Այլ Եղիշե, քաղցըր սիրտ Եղիշեն,
 Իսկի չի դադրի թափառիլ անդհն.

Մեկ մեկ որոնե՛լ զքաջը Հայոց գընդե՛ն,
 Համարե՛ զվրկայք զոր երկինք գըրեն:
Բանակն այն անշարժ՝ շարժի՛ յուր սըրտին,
 Շըրթունքըն լըռիկք մըտքին մեջ խոսին,
 Քաջերն այն ընկած՝ հոգվույն մեջ կանգնին,
 Մահ կենդանանա, մեռնի՛ կենդանին:

Ի սիրտըն փափուկ մաղձ քանց մեղր անուշ
 Թաղանթե թաղանթ ծավալի՛ քընքույշ,
 Զերկայնուկ թարթիչ աչացըն մեղույշ²⁴
 Զորս բուրբ ածե կամացուկ և ուշ:

Ըգթեն ընդ ուսով զարկած զինչ հավիկ,
 Կարծես ականջ տա լըռիկ՝ և մընջիկ
 Զինչ ձայն կիսամեռքն արձըկեն սըրտիկք
 Նեղ հառաչանոք և շընչով՝ ցըրտիկ:

Խաղաղության զինքըն կարծես հրեշտակ,
 Կամ թե կուսական փողար ողբերգակ,
 Կամ պատգամավոր սիրելյաց գաղտնյակ
 Տանիլ զետթի ուխտն առ սիրտ ըսպառյակ:

Եվ ահա տեսնու կուտակ մի մարմին,
 Ահեղ զինչ կորյունք, փայլունք քան լուսին,
 Զիրար թևոտած քանց որթ գուռնին,
 Թուխ Ռուստոմ՝ վարդ Վոամ ու թանկ Գարեգին:

Աչկունքն Եղիշյա վառին ի այն տես,
 Կրակե արտասուք թափն շըրի պես:

«Պարծեցի՛ր, կանչե՛, ծերունի՛դ ներսես,
 Ահա քաջորդիքդ ընկած քաջաց պես»:

Բայց ի՞նչ է այդ կապն ի գոտի քաջաց
 Ընդ մեջ Ռուստոմ և Վոամկան կապած:

Բա՛բե քաջերուն, բա՛բե²⁵ սիրելյաց,
 Ո՛վ սուրբ հիշատակ, մընա՛ս անմոռաց:

Միաբան ընկերք ի հայրենի տան,
 Մեկտեղ կեալ մեռնիլ իրարու երզվան,
 Ասին զկապն հյուսած սիրուհյաց ընծայն
 Զիրար կապեցին մընալ անբաժան:

Այնու կապով մոտ եկան Գարեգինին,
 Անմահ սիրույն զինքն այլ հաղորդ ըրին...
 Ո՛վ այ՛չքան սիրով հյուսված կապ անգին,

Ըզքեզ աստեղաց մեշկախենմ յերկին
 Հեռի տասրն քայլ ի քաջացս անլույզ,
 Վարդատիպ Վուսմկան նրման կա մանուկ
 Երկաթ ահագին ի կողն յուր փափուկ,
 Զաջ ուսովն ի մեջ ծաղկանց կա պառուկուկ:
 Հանց պայծառ ճերմակ երեսքըն շողան
 Որ երկնից ընկած կարծես նոր շուշան,
 Անմազ ծընոտք, խաժ աշկունք փայլփրլան
 Զմահն ի քուն փոփսեր է Գնունին Վահան:
 Մոտ ի նա ձեռոքըն կիպ խաշազեն
 Կա երիտասարդ զորավար մ' անգեն,
 Ծակատն երկնադետ ծրծե զցող ամպեն
 Ի կեանս և ի մահ ցանկալին Արսեն:
 Իսկ մեծահասակ ո՞վ են դյուցազունք,
 Որ իբր անտառի եղևնիք բարձունք
 Ընկեր ու ծածկեր են հաղար ծաղկունք,
 Զիրենք այլ ծածկեն նետք սուրբ գեղարդունք:
 Քրստմնի դողդողա վառվի Եղիշե,
 Զահագին վահան Վարդանա դիտե,
 ԶԱրտակ և Խոբեն ներքև տեսանե
 Ահավոր դիմոք՝ զինչ առյուծ քենե:
 Հոն սաղավարտյալ Պարս զորավարաց
 Տեսնե զըլուխներ ընդ ոտյուք քաջաց,
 Հայոց նիզակներ որ դուլգ են շավփրած,
 Երկու նահատակ զնդին թըշնամյաց:
 Հոն մեծ բազմություն զինչ փայտ ի անտառ
 Կամ աշնանաթափ տերև հողմավար
 Ընկած ու խոկած մոտ ու վերուվար
 Պաշարի մարմնովք ու հայի շիվար:
 Հանկարծ քըլրածև դիականց դարեն
 Փայլակ մի շողա քան գայն որ ի երկնեն,
 Երկայն լույս ցոլա ի գեն խաշազեն,
 Մեկ թընդամաք սըրտի հոն գա Եղիշեն...
 Երից սևազրահ Պարս զորավարաց
 Վերա տարածված հանգչեր ոմքն քաջ,
 Ըզձախն էր ածել ի սըրտին դիմաց,
 Աչն ուներ նիզակ մահվամբ ձանձրացած:

Արնհոսն պղզնձի ծակել են հազար,
 Ի ծակուցն ի դուրս շող ծաթն պայծառ
 Սոցին ու ձեռաց միջուկն արյուն վառ
 Գրնտաձև դիզվեր վարդի հավասար:

Ըլսնազանգուր մազն ի բաց շքոչե
 Ի անսաղավարտ քաչին ճակատե...
 Խելաթափ լինի, թընդա Սղիշե
 Ըզմե՞ծն յուր վարդան ի հոն ճանաչե:

Կեզու քաչին լուռ, խոսի ինքն ամեն,
 Այտքըն թըռայիր²⁶ և հոնք կըրորնճկեն
 Մահվան իսկ կարծես հրաման յուր մահեն
 Տա իշխանաբար և ամենք սարսեն:

Ի շքթանցըն մեջ կա ծայր նիզակին
 Քառածայր թևք ոսկեկարգ խաչին,
 Զոր պապն յուր Մահակ ի ժամըն հետին
 Հիշատակ երես քաջապանձ թոռին:

Ընդ երես քաչին մահախառն անմահ
 Զամբողջ դիշերունյն զերրորդն այն պահ,
 Հայի Սղիշեն ի զարմանս և ահ,
 Խորին լըռությամբ հազիվ հնչե ա՛հ:

Կըռն զզուլիս քաչին ձեռքն երերուն,
 Որ գինքն ետ կըշիո յուր ազգին սիրուն,
 Համբուրե զճակատն ուր բաղդն Հայկազուն
 Զանդարձն էր զըրեր ապաղա դարուն:

Ընդ լայնադիր լանջքըն հայի ուռած
 Քաջ քաջ և վեհ վեհ սրբտից բույն սիրած,
 Իրրև պղզընձի ամրոց մի կսնգնած՝
 Պաշտպանել զորդիք թորգոմա ցըրված:

Ընդ գեղեցիկ ձեռքն հայի՝ ում հնազանդ
 Կայր ամեն հրաման և շատերուն բաղդ,
 Ուսկից հաղթանակ և փառք մեծազարդ
 Երեսուն տարի ելնեք անընդհատ:

Ո՛հ, չէր նա՛ յնպես վեհ երևցած տեսք,
 Երբ հիսուն անգամ դառնալով փառք,
 Պրսակս հաղթությանց բերեր սրփոռ լոկ
 Հայրենի շիրմաց ու մաարանց²⁷ վրայոր:

Կամ երբ արժվորին ընդ Կովկաս անցած

Թագվորներ բրոներ բարբարոս ազգաց,
 Իջեցնէր քըշեր տաներ տայր Արյաց,
 Ինքն իբրև որսե գալով եղջերվաց:
 Ինչպես հոն վերա քաջացըն հեցուկ
 Հետին հաղթանակ Հայոց անանցուկ,
 Զինքըն կանգնելով՝ Պարսիկն ընդ ոտյութ,
 Ինք գինքըն դիտեր հոգվույն նայեցութ:
 «Ո՛հ, ես ի ճակտիդ վրա երդնում, Վարդան,
 Կանչեց Եղիշե, որ ձեռքն աստվածյան
 Հոն մեծ փոխարեն է գրեր քո մահվան,
 Թե բյուր դարք անցնին, դու մընաս, Վարդա՞ն»:
 Ասաց Եղիշե. հետ արուսեկին
 Փախավ, ծածկեցավ սիրաձայն հոգին...
 Պըլպուլն ի թրփեն սովրեցավ Վարդան
 Կանչե զբուն գիշերըն՝ Վարդա՞ն, Վարդա՞ն...

Կանչե՛ պըլպուլիկ, կանչե՛ հոգեձայն,
 Որ երկնուց ի վայր հայի և Վարդան,
 Հիշե զՀայաստան տուն յուր սիրական,
 Հայաստան հիշե զյուր Կարմիր Վարդան:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ ՎԻՐԱՎՈՐ ԲԱՄԲՈՒՆԱԶԱՐԻՆ

Հետ սևահոն աղեղնավոր կըտրըճաց,
 Որ անգուման՝ արունեն զգաշտըս ծաղկած
 Ես որ անփորձ անգետ նետի և սըրո
 Լուկ շարժեի զսիրտըս կըռվի և սիրո,
 Եվ ես Փառեն բամբոսհար՝
 Հայոց քաջացս հավասար
 Ընկնիմ ծաղիկ հոգմավար:

Կոտրեի է ձախս. այլ ի՞նչ պիտ ինձ ասպարիկ².
 Աչիկս է ողջ, աչիկս ուզե զյուր գործիք...
 Գնացեք, ճորտեր, անտան՝ ուստից հովըս գա,
 Կարմրիկ բամբոսիկս ի կաղմըխին ման կու գա.
 Հոն առվըտուն կախեցի,
 Երբ ըզնիկակն ընտրեցի,

Կանաչ արևս սեցուցի:

Իժիր իժիր³ զնացեք, դարձե՛ք այ ճորտեր.
Մըշուշ մահուն պաղ պաղ ի աշվիս է նըստեր
Փութա՛, Թորիկ, մեր Շաղկերտու քրմարան,
Չենե՛ քրմաց, որ պատրաստեն գերեզման.

Չենե՛. «Փառեն բամբառահար,
Հայոց քաջաց հավասար
Ընկավ ծաղիկ հողմավար»:

Իմ հոր, իմ մոր տապանաց մեջ զիս զըրեք,
Երեխայիցս արևուն սև մի՛ բերեք...

Դու միայն, դո՛ւ սրտիս հոգույս կես՝ նըծիկ,
Դու սեի՛ր, դու նըստիր մոտ, լա՛ց անուշիկ.

Մինչև մեծնա մեր Զավեն,
Աչքեն, ձեռքեն ու սրտեն
Ելնե՛ երկրորդ քեզ Փառեն...

Ար՛ ե՛կ հիմիկ կարմրուկ բամբուկ իմ սիրուն,

Առջին վերջին խաղ՝ իմ խամրած մատներուն.

Դեռ երգ մ՛ ունիմ, զեռ շունչ մ՛ ունիմ, ունիմ սեր,
Զամենն հավսար Հայ հայրենյացս հմ տըվեր...

Բամբուի՛կ, Փառեն կու մեռնի,
Ապրի՛ն սեր ու երգ հայրենի,
Բամբուի՛կ, մընա՛մք կենդանի:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ Ի ԾՈՎՈՒՆ ՍԵՎԱՆԱ

Յուրտ ցուրտ ձրմուռնք բրդան արձակ հոգիքեն,

Միպտակ կարվանք իջան լերանց կողերեն.

Փըչեցին պինդ քամիներն, հա՛, փըչեցին,

Սառով ձյունով ըզսարն ու զձոր զուգեցին.

Վարդըն քափուր վատեցավ՛,

Միծղուն ծաղիկ ծածկեցավ

Ե՛վ Հայաստան սուգ մըտալի:

Սուգ էր պատել մեր գեղեցիկ աշխարհին,

Երբ դառնաշունչ հովըն փըչեց օտարին.

Երբ հայ իշխանքըն քաշվեցան ամուր վայր,
Ավա՛ղ ոամկին, որ մոլորեր վեր ու վայր.
Արև տեսավ՝ դեզնըցավ,
Հուսնակն ու աստղիկ սևացավ,
Եվ նահապետ ամընչցավ:

Ո՛վ այն մատնիչք, ո՛վ այն դահիճք, ո՛վ գազան,
Որ առ այլազգ, առ բռնավոր ձայն կուտան.
Այդ ի՞նչ քարե սիրտ, ի՞նչ սառե շըրթունք էր,
Որ հայրենյաց հողուն կարդաց սև օրերու
Անե՛ծք տըվէք այն բերնին,
Անեծք գըրչին ու ձեռքին,
Որ զՀայաստան մատնեցին...

Ո՛ւր ես Աշոտ. ե՛լ իմ թագվոր, փըղճա՛ գիս,
Սևագունդ զորք գան վերա մեր աշխարհիս.
Ի Բաղդատա գան, Մոսլա գան, Շամա գան,
Խիտ քանց մարախ, սև քան դամպերդ ի Սեան.
Քանց ըզհովերն հասին սուր,
Բոլորեցան ամեն ուր,
Կու շողացնեն նետ ու թուր:

Հա՛ իմ թագվոր, արե՛կ² Աշոտ, երևցիր,
Քաշե՛ գերկաթդ, ըրե՛ զայդոնք ցիր ու ցիր...
Դադարեցե՛ք դաշտք ի ղողալեդ թընտալեդ,
Թագվորն Հայոց ելավ, ահա նա ձեր հետ.
Կու գա նըման փայլակին,
Կայծակ թափե ի շորք դին...
Ա՛հ, չըկա նյութ իր կրակին:

Թագվորն եկեր աշտարակաց աչք ածե,
Առյուծաբար ձենե, ոչ ոք չի լըսե...
Ա՛հ, սուրն երկաթ շողա փայլե ի մըթան,
Թողու երթա մըրմըռալով ի Սևան.
Ի քարն ելնու քարձր ամուր,
Չորս դին կապույտ առե ջուր
Սիրտն ի վերա հալած հուր:

Գիշերըն շորս դեհ՝³ քաշեր թանձրը մըրուր,
Ա՛հ, տըխուր այն երկինքըն, երկիրն այն տըխուր,
Ծառեր ծայրեր իրար անցած կու կանչեն,
Կու թվի թե զՏողն Հայաստանի կու քանդեն.
 Չար թըշնամին ծովուն մտտ,
 Քանց ծովն եվել մըրմըռտտ
 Կու սպասե լույսն առավոտ:

Ի սե դարձավ կապույտ ծովակն ու ծըփայր,
Հատեց խորեն ու քարն ի վեր կու փրփրայր,
Ալի՛ն գալին զարկած, փրփուրն ըզփըրփուր
Քաղավորին ոտքըն ցատքըտեր բյուր ու բյուր.
 Նա հայ ազգին արտսուրն էր,
 Քաղվորին լաց կու հաներ,
 Արդյոք իրեն ճար մ՝ ըներ:

Քանց գիշեր մութ պատեց աշկունք թաղվորին
Քանց ըզՍևան ծով մեծ փըլավ ի սըրտին,
Հանց որ հիշեց գիր հայրն ու զորն երշանիկ՝
Աբյուն վազեց ծոցեն ի ծովն ու ցամքիկ:
 Չաչերն ածեց ու ցուլաց
 Փայլակն երկնուց կանգ առած
 Մեչ ամպերուն պաղ մընաց:

Շարժեց ըզսե կամարն ա՛նեղ ունքերուն,
Ըզսե գիսակն ի շուրջ սփռեց ուսերուն,
Քացավ հընոց բերանն, հառաչ մ՝ արձըկեց,
Անդունդ ծովին պատռած՝ հառաչ մի կրկնեց:
 Հրամե՛ մեղ, քա՛ջ մեր թաղվոր,
 Մովս ու ցամաքս հեռավոր
 Ձենիդ ծառա ենք բոլոր:

Հանց որ գիր ձարնն ահեղ լրսեց քաջն Աշոտ,
Հանց որ ըզգաց ըզգարկ սըրտին կայծակոտ,
Խընտաց թընտաց հոգին, վազեց կուրծքն ի դուրս,
Ձեռներն երազ աղեզս ուզեն նետս ու թուրս
 Կոփեց՝⁴ նիզակն ի քարին:

Հազար կայծեր ցատկեցին,
Հրամեց իր փոքրը գրնդին:

«Ձե՛ն առեք, ժի՛ր կացեք, ընկերք իմ սիրուն,
Հավատարիմք ձեր թագվորին, ձեր հողուն,
Ի հազարաց մեկիկ մնացած դուք իմ հետ,
Գուք շատ եք, ձեզ չբավեն հազար թուր ու նետ:
Թող աշխարհաց լուր լինի,
Որ քանի եմք կենդանի,
Հայաստան ո՛չ տի մեռնի»...

Հանց որ գիշերն ըզսև քողերըն ժողվեք
Եվ ծիրանին վամպոց փեշերըն վառեր,
Ելավ ի բարձրը քարին, դետ կեցավ լուռ,
Լքեց գորաց ձիոց ալյաց բարկ մըրմուռ:
Սիրտըն թընտաց ահագին,
Արտսուք ի աչքն եռացին,
Շունչըն մըրրկեր ի շըրթվին:

Իսկ երբ իջավ առավոտուն հովն հանդարտ
Եվ կապուտակ ծովին խառնեց կարմիր վարդ,
Ըզչորս բոլորն առավ պատեց ալյազգին
Եռայր ծովուն, եռայր ալիք ցամաքին:
Կատղած գորաց ահեղ խումբ,
Շուրջ կանգնեցավ զինչ սեավ թումբ,
Նիզակ, աղեղ, պարս ու ռումբ⁵:

«Ո՛ւր ես, կանչեն, Աշո՛տ, Հայոց Շահընշահ,
Յամբեն ի ծով, ծովեդ փախչել շունիս շահ:
Տես, ո՞նց հազար որսորդ պատե գթ պարեխ,⁶
Մեզ վարմերու՞ տ՛ ինկնիս քան խեղճ մի տառեխ:
Աշոտ, դու ի՞նչ ես վըստահ:
Գիտցի՛ր, այլ չե՛ս Շահընշահ,
Գրողդ հասավ, քեզ չըկա շահ»:

Պարստեց թագվորն Հայոց, պացխուն⁸ մի շերետ,
Չյոթանասուն⁹ կտրիճքն ի տասն հանեց փետ,

Նիզակավ կոփ տըվին քարին Սեանա,
Քշեցին զճոճան փայտերն հանդեպ Գեղամա:
Մովքն ցընծայր, շրորնչայր,
Գիտեր Այլագզն՝ արմըննայր՞,
Հայն աներկյուղ առաջ գայր:

Այնժամ գոռաց, հրամեց թագվոր մեր հայոց,
Ցոթանասուն աղեղք թափեն կայծ հուր բոց.
Երազ-երազ դառնան ի շուրջ ծովակին,
Իրար անցած կու հիմարի թշնամին:
Աշոտ հրեղեն գընտի նման
Փետե ի փայտ ցատքըտան
Սիրտ տա քաջացն աննրման:

Շարժին շըշեն փետերըն մոտ ի ցամաք,
Զարնեն փշրեն ըզբըշր ու զսևըն բանակ.
Կեսն ի ծովին, կեսն ի ցամաքին նետահար,
Մեկն ի գետին կարած, մեկայլըն ջրատար.
Դառնան մնացորդք ի փախուստ,
Գիտեն զվրաններն ի հեռուստ,
Վըռազ կու տան ամենուստ:

Կապույտ կանաչ ալիք ծովուն գունատին
Ի արյուն և մաղձ՝ զոր փսիս ժանտ այլագզին.
Զըզվին ձրկունքն իջնուն անդունդըն զով վայր,
Անդընդայինքն ի վեր վազեն այլաց ծայր:
Անմիտ որսորդքն որսք որսոց
Տարուբերին ծոցե ծոց,
Ողորմ պագենն զափն Հայոց:

Կարմիր արև Գեղամա, 'ե՛լ սարն ի վեր,
Կրակե կըզակըղ զըրած շուրջ տար ու բեր.
Մոթից¹⁰ հովիկն ի ծովդ առնու ման պըտույտ,
Ոլոր-ոլոր ուռնուն զոնդողըղ կապույտ,
Որսրելով զորելով
Մափ ըզծափի բերելով
Շուրջ գան դժայոց թագվորով:

Հրամե՛ թագվոր, նետերդ բացին քեզ ճամբահ,
Ուր որ դիմես՝ դու ես Հայոց Շահընշահ:
Խաղա՛, վազե՛ ի դաշու ու ի ձոր համարձակ,
Բըշըրն փշրած կորավ գընաց անդարձակ:
Երբ որ մըտար ի ծովս աստ՝
էիր Աշոտ լուկ երկաթ,
Հիմ՝ որ ելնես՝ կուռ պողվատ:

Հա՛ փայլիր, հա՛ սլացիր երկաթ ու պողվատ,
Հագրով, բյուրով թափե բոցեր անընդհատ:
Շուրջ շողացիր ծայրե ի ծայր հայրենյաց,
Մանրե՛, մաշե զգենք մեր ամեն թըշնամյաց:
Հայոց հողուս դու կյանք տուր,
Երկինք քեզ տա հրաթափ¹¹ թուր,
Նահապետին՝ սիրտ քանց հուր:

ՀԱՅ ՀԱՆՃԱՐ

Ո՛ւր ես, Հայ հանճար.— անցե՛ր ես, անցեր,
Հին և երկայն դարք այլևայլ բաղդով,
Մեր Հայ հայրենյաց վրայեն սահելով՝
Սև ու սրպիտակ քողերով պատեր
Զաղվորն այն ծածկեր,
Անցե՛ր են, անցեր:

Այն աշխարհ, որ շատ աշխարհաց մայր էր,
Որ սփռեց զազգեր մինչ ի ծայր երկրի,
Արդյամբք իր հողուն, մատամբք ճարտարի՝
Կեցուն գրկերով տաներ ու բերեր,
Զանազան բերքեր,
Անցե՛ր է, անցեր:

Այն որ զառաջին շինվածն է կանգներ,
Սարերըն ծակեր հանց փտտած: տախտակ,
Պատերով պատեր ըզժովուն հատակ,

Քերդի տակ, լերան գրլուխ գետ քաշեր,
Ջանդունդ կամրորչեր,
Անցե՛ր է, անցեր:

Հայրենյաց պաշտպան՝ դենքով զենք քրչեր,
Հյուսսի, հարավո դեմ՝ դրներ վահան.
Վազեր արևմուտս, Աթենս հմտական,
Հելլեն հանճարույն դեմ ըզՀայն հաներ,
Անհաղթ հոշակեր,
Անցե՛ր է, անցեր...

Թո՛ւ պ... լրսե՞ք թմբկին... Թո՛ւ պ. թնտան սրտեր.
Հայրենյաց է տոն, հայրենյաց համրավ.
Ո՞վ լավք, ո՞վ քաջք, ձեզ վարձք հոշակեցավ.
Արյո՞ւն և քրտի՛նք, ձեզ կապվին թագեր...
Հա՛յք, ո՞ւր արդյունք ձեր.—
Անցե՛ր են, անցեր:

Պարեն պատանիք, ծիծաղին ծերեր,
Կուսանք ամոթխածք վարդերով վառվան,
Պարկեշտ երախտյաց գովեստք բարձրացան.
Առաքինությունք, ահա պատիվ ձեր...
Հա՛յք, դո՞ւք լոկ անտեր,
Անցեր են, անցեր...

Անցա՞ն, մարեցա՞ն ուրեմն հայ լուսեր...
Ա՞հ, Հայաստան, ո՞ւր քո փառքըն փայլուն.
Ո՞ւր քո ճարտարաց աշխատանքն անհուն.
Ո՞ւր քաջ և գիտուն որդվոցդ արդյունքներ.
Ո՞նց քո բյուր փառքեր
Անցե՛ր են, անցեր...

Անցի՛ք դուք այլ սև սրտիս սև ամպեր,
Անկե՛ք հայ հողուն սև քարին վրրայն...
Ո՞հ, քանի՞ հաղար կանդուն լայն ու երկայն.
Ո՞հ, ո՞նց ցեղուցեզ՝ անձինք հոն եկեր,
Եկեր ու անկեր,
Անցե՛ր են, անցեր:

Բզսե գիրն հայոց՝ կարդացե՛ք ազգեր,
«Կարկառ՞ հանգրստյան տոհմի տան Հայկա
Համարի՛նդ մեռյալս և ինքն ի քուն կա»
Մեռյալ շե՛ն ուրեմն Հայ հայրենիք մեր.
Հայաստան անկեր,
Բայց ո՛չ է անցեր:

Հա՛յ ազգ, հա՛յ հանճար, քունն է զքեզ բռներ,
Քո՛ւն թանձր և երկայն, բայց ոչ մահ անհույս,
Ո՛վ արթնացրնե՛զ զազգն իմ ի նոր լույս,
Ես հազարներ տամ այնոր, տամ բյուրեր,
Որ զաչքըն բացներ,
Ու շըլլա՛ր անցեր:

Ո՛վ բանա զՀայկա աշխույժ աշուկներ,
Ո՛հ, ո՛վ կանգնե՛զ զքեզ հանճար հայրենի.
Ե՛լ, կանգնե՛՛ դու զքեզ, զավակ ես երկնի.
Լո՛ւյս ծագե մըթեզ, ե՛լ կանգնի՛ր ի վեր,
Հերիք քընացեր,
Գիշերդ է անցեր...

Կ՛ երդնու Նահապետ, կանչե՛ ձեզ Հայե՛ր,
Հանճարն է մեզ կյանք, ըզնա վառեցեք,
Մեծ պզտիկ՝ այդոր սիրով վառվեցեք...
Մագե՛, Հայ հանճար, փայլե՛ բյուր բոցեր,
Իմանան ազգեր,
Թե Հայք շե՛ն անցեր:

ԼՈՒՄԸՆԿԱՅՆ ԳԵՐԵՁՄԱՆԱՅ ՀԱՅՈՑ

Ա՛յ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստվածավառ դու լապտեր
Զոր առաջնորդ գիշերո ղըրավ երկինս ինքըն Տեր.
Կույր մըթության աչք անփակ, սրբոխս այլ դու աչք կու տաս,
Երբ շողշողուն շըղթայով կախված շարժիս իմ վրաս.
Քո թելն՝ երկնից արծաթեն հյուսած, պատրույգդ ալ ոսկի,
Ազամանդե կայծակներ սփռես՝ զաստղերըդ շորս դի.

Եղի մեղրի նըման կաթ մի ամանեղ յիս թափած
 Կու խաղաղե կըրքերս զինչ ալիք լըճիս հանդուրտած:
 Ո՛հ, ո՞նց պայծառ էիր դուն կենացդ երկրորդ գիշերին,
 Երբ նոր քաշված Աստուծո ճախարակեն ընդ երկին.
 Ո՛հ, ո՞նց փայլուն էր քո լույսն, երբ առաջին այն անգամ,
 Գիշերազվարճ պըլպուլիկըն ձրգեց ձայն երկնահամ.
 Շունչըն պայծառ քեզ նըման հովտե հովիտ կու խաղայր,
 'Հեղիկ հովով թունդ ելած մաքուր առվակըն հեայր.
 Զրկար ականջ հողեղեն, որ զայն լըսեր ու փառք տայր,
 Միայն հրեշտակք լըսեին և շարժեին ըզքեզ վայր.
 Եվ դուն լըռիկ շափեցիր զանամպ երկնից կես բուրբ,
 Մով՝ ու ցամքի վարագույր բացիր, ներքև մտար խոր,
 Երբ արեգակըն կու գայր հրեղեն ոտոքն հողս ի վայ,
 Զարշալուչտ ցող սփռեր և զառավոտն հըրամալ...

Կացի՛ր արև, ետ կացիր, մ՛ ե՛լնե՛ր երկինքըդ կապույտ,
 Թող լուսնեկիդ ի ման գալ ղեռ ի մեջ թուխ ամպերուդ.
 Կա՛ց, կա՛ց, լուսնակ, դու առաջ, լեռնե ի լեռ, սարե սար,
 Մեզ ձորերուս խորերուս անցի՛ր հուշիկ հավասար.
 'Հետ քեզ ունիմ ես զանգատ, քեզ նահապետն ունի բան,
 Սիրտըն երկուս է ճըղքած և ցավերն, ո՛հ, զանաղան.
 Պայծառ լուսնակ, մի՛ փախչիր, թե տրտմության լըսես ձայն,
 Ցաված սրտի մխիթարանք ես դու կանգնել երկինքն ալն.
 Ման գաս երկիրն Եղեմա, բայց ոչ ի հինն այն գիշեր
 Երբ երջանիկ էր ղեռ մարդ, լոկ սեր ու կյանք կու հիշեր,
 Ճերմակ ճաճանչդ այնժամ տաք էր ջըրերունն ու ծաղկանց.
 Ուր որ կաթեր քու շաղիկ՝ կենդանություն էր անանց...
 Դարձի՛ր նայե՛ հիմ՝ ի վայր, նայե ի փեշ սարերուս,
 Նայե ի տափ տաճարիս և ի հողրանք գեղերուս.
 Ա՛հ, գերեզմանքն են Հայոց, որ ոչ ևս են աշխարհի,
 Մաշած նըշխարք՝ մեր հարանց՝ թաղված ի խոր խավարի՝

Այն Հայկազունքն անվանի և մարդկության անդրանիկք
 Որ զԱդամա տունն իրենց վարձեցին տուն երջանիկ,
 Այն մեծամեծ հըսկաներն, որ հըսկայից հաղթեցին,
 Լեռնանըման կըտրիճներն ի ձորն Հայոց թափեցին,
 'Հեթանոսաց կուռքերուն հաղթող որդիքն այն Հայկա՛
 Ընկան անոնք այլ ի քուն ներքև ժայռիցըն Հարբա:
 'Հայկն, որ ամեն հայու սփրտ պիտի կանգնե գարոց դար,

Նայկն այլ ի քուն է ահեղ, և ո՞վ գիտն զյուր դադար.
Ո՞ր արդոյք սար կամ բըլուր ծածկն զհըսկայն այն բարի՝
Որ փառք որդվոցըն տըլլավ ու ազատութուն աշխարհի:
Ո՞ր լեոն արդոյք է քո բարձ՝ բարձրադըլուխ քաշդ Արամ,
Որ ի Մարաց մինչ Մածակ վազեցիր տեր հաղթանդամ:
Եվ դու Արայդ գեղեցիկ, ո՞ր դաշտք արդոյք, ո՞ր հովիտ
Կարմիր գանգրովդդ պըլլած ծածկես ըլխոց ճակատիդ.
Եվ որ զահեղն Ածղահակ շամփրած ի ծայր նիզակին
Ի մուժ քարայրս քըշեցիր զվիշապապունս սևագին,
Գու ոսկեծամ և խարտոյաշ Տիգրան, դու ո՞ր կաս քարայր.
Եվ դու ծընունդ ծիրանի ևրկրի ու երկրի հրեղեն այր,
Վեհատեսիլ դու Վահագն, որ ընդ աստվածըս նըստար,
Մածկե՞ց ըզքեզ ապառած, թե՞ հալեցավ քուն ըզսուռ:
Երկհազարյան տանուտերք Հայոց հողուս Հայկազո՞ւնք,
Արդոյք ի խորըս նորին դեռ կեցե՞ր եք իբր հիմունք,
Եվ ոնց որ ողջ ըլլալով զողջ բրունավորքըն դարկիք,
Այդպես դմեոյալ բըռնավորսն հողուն ներքև այլ գատի՞ք:
Որ պըղծեցին գտուրք երկիր մեր հարց Հայոց սեփական,
Կարծեցին ձեր քով նընչել և ի դըծոխս արթընցան:

Գուք այլ պանդուխտ հարադատք, Արշակունիք տընաշեն,
Որ զՀայկազանց հին անունն՝ հըռշակեցիք ի ազդս ամեն,
Ի Կամախա կամարեն խըլված անգութ գերողաց
Եվ ի կտրիճ տիրասեր մանկանց նորեն ազատած,
Գըլուխ գլխի, խառն ի քուն Ավագ Մասյաց մոտ վըհին.
Արդոյք խորհուրդ ընելով դեռ կու հիշե՞ք ըզվրեծն հին:
Գու այլ, ո՞վ մեծդ հըսկայից և թագվորաց սուրք Տըրդատ,
Որ զցանկալիս քո թողած՝ զՍրեղ, Գառնի ու Արտաշատ,
Չահեղ զըլուխդ վերուցիր և հետ մահուդ ահավոր
Մինչ ի հանգիստըն Հոգյաց վանաց առիդ քուն մ՝ այլ նոր,
Ձեփրատ թողած՝ զորով վազ տըվիր երագ ի մի քայլ
Քարածորան Տիգրիսի լըսես խոխոջ այլևայլ,
Արդոյք հերի՞ք քեզ տեղդ այդ, թե դարձյալ շարժ տաս² քարանց:
Եվ ի Սեպուհ կամ Մասիս վազես՝ ըզմահն այլ սանձած,
Եվ դուք կարմիր Վարդանա վարդանաման դուք ընկերք,
Որ Արտազու դաշտերեն մինչ ի Համշենն եք քըներ,
Արդոյք ձեր սուրք արյան գին՝ աշխարհիդ բազդն հիշելով՝
Շարժե՞ք դեռ զքաշ բազկընիդ հոգիներուդ կրակով:

Բագրատունի՛ք շինարարք, ի Երազգավորս և Բագարան
Կու փրնտըրե՛ք զդաստակերտ ձեր ու զհետին քընարան.

Եվ աշտարակըս քաղթիդ՝ ազնիվն Անի աչք ձրգած
Գըլուխ շարժեք և երկիրըս սասանի սարսափած:
Տաճար, դարպաս³, վանք, խորան՝ սփռին երկիր ավերակ
Շենք ու անշենք գերեզման լինին Հայոց բովանդակ...

Խավար վերա խալարի հագած կանգնի սև գիշեր,
Նահապետիս սիրտն այլ սև. աստվա՛ծ, զմեղս հարց մի՛ հիշեր...

Արդ իմ լուսնակ, փութա՛մ ամպերեդ,

Ե՛լ փարատե զմութ նահապետիս.

Սըփո՛ւ՛ ի երկիր դեղձան վարսերեդ,

Ղետ քարերուս կապե զսյուն սըրտիս:

Ղանդարտ ու լուս է շուրջըս բուր,

Երկիրս ի քուն, երկինք կիսարթուն.

Լուսնա՛կ, վառե՛ զկանթեղըդ պըլլոր⁴

Ի գերեզմանս իմ հարց Հայկազուն.

Ճերմակ թևոք գըրկով երերուն

Երկընցու զջահ ամպերուդ միջեն

Սարից զըլխեն, հետանց⁵ ծառերուն,

Արարատ երկճյուղ գազաթեն:

Սարըն ի սարին դիզած տասըն տակ,

Չյունակույտ սառն ի վըրան հինգ բարդ,

Ու ա՛յլ ի վըրան քո լույս սըպիտակ,

Ու այլ ի վըրադ իմ արտուք հրազարդ:

Արդյոք հալե՞ն, արդյոք տի մաշե՞ն

Զթանձըր պատանք գերեզմաններուս,

Արդյոք ի խորշն հասնի՞ն քարեղեն՝

Լըվալ զանլաց ոսկերք հայրերուս...

Ա՛հ, ո՛հ... լսե՞ք ոգիք Հայկազանց

Նահապետիս լրսե՞ք հառաշանք...

Լըսեմ լըսեմ ես ըզձայն հարանց,

Ահա շարժին, բացվին գերեզմանք:

Թարե՛վ. հանդի՛ստ ձեդ, հին Հայկազունք,

Որ մշակեցիք զազարակ Նոյա,

Եվ թե Ելան ձեր դեմ դյուցազունք:

Ընկան հընձոց պես ի արտիդ վերա:

Ազցից ծոցեն կանգնած մըրմոպլով,

Քաղապրսակ ահեղ ճակատներ,
Վարդանք, Վահանք ըզվրեծոյ առնըլով,
Հարին զՍասան, հանգչեցեք զքուն ձեր:
Ո՛վ հայրապետք սուրբք, փառք աշխարհիս,
Որ նընչեցիք ի մատրանց՝ ներքե,
Նայեցեք մեկ մ՝ այլ վերա երկրիս,
Որ աշվընուղ ծագե նոր արև:

Ծվ դուք կտրիճ սիրուն զորականք
կրակաթափ թուրք, մահացան բազուկք,
Քաղցր հայրենյաց պարիսպք և պահանգք?
Ջեր քիրտն ու արյուն անմահ անմոռոցուկք.

Գարձիք ամենքդ առեք հանգիստ քուն,
Նահապետ լա գձեզ, հիշեն սրդիք.
Ահա վրկա լուսնակըս փայլուն,
Գարձի՛ք մըտեք ՚ի քուն հանդարտիկ:
Իսկ դուք կայտառ ու կարմիր տըզայք,
Գրավք Գրիգորի, գինվորք Հիսուսի,
Եկեղեցվույս Հայոց գարդ վրկայք,
Ո՛վ կրակե սիրտք՝ հաղթողք հյուսիսի:

Մոլորահավատ ազդեր սևակրոն
Հրրով, թրրով եկան իմ աշխարհ,
Կ՛ ասեն, վերցվի պատարագ ու պաշտոն՞,
Լուսավորչի լույսն ըլլա՛ իսավար...

Ա՛յ անիծյալ օձք, սի՛րտք գազանի,
Զորնան լեզուդ ու անգութ բազկընիդ
Թե բրոնացայք հողուս հայրենի՝
Հոգիս չ՛ ինկնար ի շար ձեր ժանիդ:
Հայոց հավատս է փրկչին հավատ,
Ի առաքելոց բերած նախընծա,
Լուսավորիչըն տընկեց հաստատ
Ու մեր արյունքս ոռոզեն ըզնա:

Պարսի՛կք ի գուր ատուշանք վառին,
Ի գուր Հագար այրե գթաղբընիս.
Սուր Սրկյութին և թուր Քաթարին
Ի դուր շողան. ազատ է հոգիս:
Էսպես կանչեն կարմիր կայտառ Հայք,
Գեմ սուրերու կանդնին համարձակ,

Խաղան խնտան ընկնին նոր վրկայք,
Կանգնին փառոք, թըռչին լուսաթաղ:
Կարմրածոցիկ հետ՝ հատից նըռանց,
Հետ հողմահար խայծյալ խընձորին,
Նըման սարիցն արյան աղբըրանց՝
Թափին նըշխարք կարմիր կըտորին:

Հողն հայրենի ծըծն զսուրբ արյուն,
Մոցըն բանա, առնու գյուր որդյակք,
Անմարդաձայն, անծանոթ անկյուն
Կարմիր քընով նընջեն նահատակք:

Սըրտի հատոր հա՛ գան սիրելիք,
Հարցունք անեն ձորոց ու լերանց,
Ո՛ւր մեր տըղայքն, ո՛հ, ո՛ւր ծածկեցիք-
Սարեր ու ձորեր, տըվեք մեզ նըշանց¹⁰...

Սարերըն լուռ, ձորերըն տըխուր,
Հովըն հեալով, թեերուն տա դող,
Կարկըջելով ընդ ժայռս անցնի ջուր,
Տրտմյալ տերեք կաթեն անուշ ցող:

Ո՛վ մայր, ո՛վ հայր, ո՛վ եղբարք և քորք,
Աչք տուք ի երկին, անդ ձեր սիրելին.
Եվ ամեն քայլ որ կոխե զայդ հողք՝
Փածկե զնըշխար հայ նահատակին:

Սըփոռ՝ լուսնակ, սըփոռ սուրբ լուսեր
Կարմիր կայտառ Հայոց մանկըտվույն,
Հողըս այս տաճար է, դու այլ լաոյտեր,
Նահապետն այլ ի սուգ է սիրույն:

Եվ դուք ամեն Հայ սիրտք վըշտահար,
Որ նախ քան զմահ մեռայք ցավերով,
Ջոր հալածանք կամ սուրն անդազար
Եվ կամ դիպվածք բերին շար ժամով:

Որ հանց երազ անցեք աշխարհես.
Պահ մի սիրով լըցված սուրբ ամանք,
Հանկարծ ընկաք կոտորած կուժի պես,
Շուտով խլեցին ըզձեզ գերեզմանք:

Գըլուխք կանգունք զետ¹¹ բարձր սարի,
Մագերդ ի ման ճաճանչից նըման,

Քաղկունք ամուր և կուրծքեր արի,
 Մոցեր ծաղկած ցողալից շուշան,
 Պայծառ աչկունք շուխտակ արեգունք,
 Որ կաթեիք գութ, սեր ու խընտոմ:
 Քանի՞ շուտով անցան ձեր ճրագունք,
 Եվ դադրեցավ սրբտիղ վերվերում:

Ներքև ճակտիս, ներքև այս քարիս
 Ցամքած սրտեր տերևի նըման,
 Ձեր սիրելյաց շունչն որդոց որդիս
 Ահա հասեր՝ հընչե իմ բերան:

Ո՛վ հարք, եղբարք, որդիք Հայ հողու՛՛մ՝
 Անլացք անսուգք և անհիշատակք,
 Ձեր սիրելյացն եմ ես արտասուս,
 Հին հառաշանք, հայրենի կրրակ:

Սև ավերակք դուք, դուք Սև հողեր,
 Քըրով թափած տրհաս հունձք և տունձք,
 Ի գազանաց ոտնակոխ ճրղեր,
 Ո՛հ, ժաղկեցեք¹² դուք այլ իմ արտասուք:

Կարմիր կոկոն գլուխներ, վե՛ր կացեք,
 Լուսակաթ աչք մեկիկ մի բացիք,
 Մեղըրոտ շրթունք, մեկ մի ձենեցեք,
 Ըսեք թե հաշտ եմք, ու ի քուն դարձիք:

Քամեցեք հարք ըզճակտիդ քըրտինս,
 Ըզխարտյաշ մազերդ թոթվեցեք, տըղայք,
 Տըվեք այդոց մարք ղհետին քստինս,
 Հալալ արեք և բարյավ երթայք:

Մուրատատուր մեր սուրբքըն վրկա
 Հալալ արի ես ալ ձեր հողուն,
 Դարձիք ի քուն. լուսնակս այլ վրկա,
 Որ անմոռաց եք ի Հայ սիրուն...

Այլ դու լուսնակ ահա կու նվաղիս,
 Քաշես հաճանչդ ի ժոցըդ ձերմակ
 Զետ արժըթի ափսե կու թավրիս
 Մեց ամպերուն թուխ ու կարտուտափ:

Կա՛ց, մեկ վայրկյան մ՛ ալ կա՛ց իմ սիրույս,
Մեկ քար մ՛ այլ կա ի Անծանոթ հովտին
Գրեա՛, հոն կաթե զվերջին քո լույս...
Այն գերեզմանն է նահապետին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մաղթունի» և «Հայրունի» հատորներից.

Ի ՆԱԽԱԳԱՀՆ ՄԱՍԻՍ

Մասիս, ո՛վ լեռնն էին փառօք ուռճալից,
Մասի՛ս, երկնից զուգահազորդ քան երկրաւ.
Ո՛ր սրբտարախ մատն ինձ տացի վերելից,
Որ քո ազատ գագաթան բիժ չածէ բնաւ.
Գո՛յր ինձ ի նոյնդ յանկարծ թըռչել հրաշից սար,
Զանմահութիւն ծրծել զըլխոյդ հաւասար.
Ո՛վ դու Հայոց մեծաց արձան, հաւ երկրի՛,
Եւ խանձարուրք համագոյիցըս սեռի:
Ո՛հ կենսարուղիս, ո՛հ սիրունակդ ինձ Մասիս,
Ալեւորեալդ յարծաթհիւսակ բիրեղեայ,
Որ յաւերժիք յիշատակօքըդ նազիս,
Զլերինս համայն գրելով մանկունս առօրեայ,
Ըզսպասաւոր դտերեւաշարժն Ոլիմպոս,
Գարշապարիդ թծնող՝ թոուցիկ Պառնասոս,
Ուր երկրածինք՝ դից կառուցին օթարան,
Ի քեզ Աստուածն հանուրց ըզնախըն կայան:
Փախերո՛ւք ցնորից մուսայք ի կըղզիս.
Կաքաւաքայլ իսկուրհեաց՝ մի՛ ժպրհի պար
Յազատաւայր ի դարեւանդս ի Մասիս
Սեթեւեթեալ ձըգել թեթեւ գարշապար.
Ճըմարտութեան հիմանց՝ սուտ մի՛ անկցի օղ,
Մի՛ աստուածեանն՝ ի ստուերակերպ առցի քօղ.
Անքուն սիրոյն զուք երածիշտք անդր ի վեր
Կառուցեք քնար յազատ Մասեաց սարն ի վեր:
Հանդիսարա՛ն տիեզերաց հաւախուրց

Մինչդեռ ըզծնունդ ակնարկութեանն թերաքում
Իբր ի ծագաց անպարագիծն իւր ալուց՝
Նըկառէր Տէրն՝ ըզմեծ աշխարհս կիսակազմ,
Ձեռեալ յուզել խոտորն տարերց՝ վըհական
Հասունանալ զոյից յանձնիւր ի պայման,
Եւ վերացեալ արարչագործն հաճութեամբ
Ոլորտանայր ի ջեռուցիչ սիրոյն ամբ՝.

Արեզական շեւ էր շափեալ ասպարէզ,

Չեւ բընութեան լուսազգեցիկ բացեալ ծոց,
Դու անդրանիկ ընդ բալս ազջից՝ զիզալէզ
Յարզանդ վըհին վակժոյժ առեալ թաւալոց՝
Երեւեցար, ո՛վ գեղապանծ երկրի սար.

Չորմէ հարեալ բուռն անմահից անհուն պար՝
Որպէս կաւ թուրծ ի հիռ ածեալ լայնարձակ՝
Ըզմեծագիր տարրացուցին զայս զընտակ.

Իբր երիվար մըրըկուտ ի սոյր ջերմանդամ,
Յականակիտ մըխեալ բիւրեղ կարկաչուն
Եռացուցեալ պատառէ զխորս հեշտակամ,
Անպուսպ կոշոյ ստունկանելով՝ հեծելոյն,
Ի խրոխտապանծ դու պարանոցդ ամեհի՝
Ձահեղն առեալ դանդանաւանդ աշխարհի՝
Ի լայնալիճ վըհից ալեացն անդընդոց
Քաւակազեղ թափեր զերկիր ջըրակոծ.

Հերձեր բարձեր բարձրացուցեր ի վեր շեշտ
Սոսկավիթխար վիմահասակ նիւս բուրբ,
Եւ ահագին կարկաչանօք վէտս ի վէտ
Անհուն սահանք իբր ապաժոյժք մեծողոռն
Ընդ բովանդակ անկերպարանըդ մարմին
Դընդընշաձայն իշիւք թափեալ ընդ գետին,
Հունըս բացին գետոց աղբերց անարեաց
Վիշապապատոյտ սողսկմամբ յալս ընդերաց:

Դու որ զտիւք ըզմերս տեսեր նախահայր,

Եւ յուս՝ զերկրորդ բարձեր ըզծեր վերածնող,
Անշուշտ և յա՛յնժամ դու երկրի զրեցար ծայր,
Մէջ անմահից եւ մահացուաց կէտ կոթող,

Մինչ շանթեռանդն յանդընդոց թունդք արզանդիք
Ընդ ծըխաշունչ փողս սրկորոյդ քարաքիթ՝

Կարկաջաւէտ ժայթքէին գունդ-գունդ կոհակ,
 Յարահոսան զըստերց Րասխայ՝⁶ մայր պայխակ:
 Ծրկինք ըզքեւ զաղուամազ թարմն արկին հիւս
 Դալարագուարճ իբրեւ շրդարշ կուսական,
 Եւ յանարեն աւուր՝ ցուցար ոսկեբոյս
 Կանաչ դրօշակ սփռեալ խոնաւ բնդ սահման.
 Զի՛ հեղիկ սօսք սաղարթագեղք ու եզեւինք
 Ի սոյլ հողմոց յերիւրէին նուրբ սըրինգ.
 Քանի՛ ամբիժ շուշան ժամուն այն շողայք
 Եւ մանուշակ պարկեշտ ի սորըս զուփայր:
 Իսկ մինչ ի գոգ բարձուն երկնի յեղակաթժ
 Գըլեալ գլորեալ թափառնաբար օղ կուտակ
 Ըզհամօրէն ծրծեալ մաքուր լուսոյն բարձ՝
 Իշխող վերնոց կամարաց արփ հերարձակ,
 Զարշալուսոյն շուշանափայլն եհերձ ծոց,
 Եւ յաշտիճան⁷ ծիրանեփառ գիրգ ամպոց
 Վարդակարմիր եհատ զփայլակըն դիմաց,
 Քեզ՝ Արեգակն այն նոր զնախկին փայլ ցուաց:
 Ըզպետն այստեղոց՝ ի գլուխ լերանց արքայիղ,
 Ի նորութեան երկնից ու աւուրց տեսեալ պերձ՝
 Խոն մեղանչէր արդեօք քաւղեայն անքըթիթ,
 Կամ Արամազդն ի գիշերի լուսավերջ,
 Շամատարած հանգարտութեանն ի պահու
 Ընդ հեզանազն յառեալ մահկին լուսատու
 Ընդ կարակնեալ գըրգանս եղջերց բոցաթեւ,
 Ծառոց ծաղկանց ցընցըղկելով ցօղ թեթեւ:
 Ո՛հ, ո՛ յարդեացս եւ ինձ խուսել տայր զբաղմանց
 Եւ Բիրականեան բըլրոց ի ստուերս իջեալ լոկ՝
 Սըրբովք ցնորիւք ճեմել հոյլըս ծաղկանց,
 Ի խարտիշուկըդ ցայգածին պիշ աշօք,
 Փողփողենէջըդ պարող քերքք ոստոստող,
 Որք զառաջին յօղըս առնէին քայլափոխ՝
 Զերկայնս հեղեալ լուսոյ գիսակս համաափիւս
 Մանուածաւալ՝⁸ ի նքնշախառն ի յազբիւր:
 Բարէ՛, զո՞րս յա՛յնժամ լըսէիք, խա՛ղք հովիտք,
 Ըզձից յինէն հրամանաւած ձայնս եւ թըրփշ:
 Ո՛չ եւ անդ միտք յերկունս; այլ՝ ծինք խսկաթիտք՝

112 մաղթելով դայեկութիւն առ զըրիշ:
 Ո՛հ, անդ, Ոգի՛ղ, էին ազատ քո վայրքն անդ,
 Եւ անթարգման ըղձից՝ ոչ համր էր բերանդ.
 Նախանձաւոր քեզ ընդ Մասեաց արձագանգ՝
 Յերկնից խորոց՝ ուր տենչք թրուշին, գայր քեզ վանգ:
 Ո՛հ, թէ դարուց նախնեաց իմ լեալ էր դաւակ,
 Հաստշին ձեռաց մինչ յայտնագոյն գիծ յերկրի,
 Եւ օրհնութեանց շուրջ զեղոյր ցօղ երկնառաք,
 Կամ ի կրկնում նորակերտիլն աշխարհի՝
 Ում ապաւէն արձանանայր քաջափայլ
 Անդրնդայաղթ լեառն իմ՝ զահեղ վրէժ լուծեալ.
 Յոր սխրացեալ եւ հայէի սիգապանծ
 Զհանուրց փրկիլն՝ հովանի գոլ Հայկազանց:

ՔԱԶԱԿՈՐՈՎՆ ՄՈՒՇԵՂ Ի ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՁԻՐԱՒԱԾ

Յուան ցայտեն փառք աստեղն Հայկայ.
 Տան Սասանայ հաս օր վրիժուց.
 Յարեւմըտից դիմէ Պապ արքայ
 Լրծեալ հելլէն ջոկս առիժուց.
 ՅԱնյուշն ի բերդ՝ յուշ տուք Արշակայ,
 Վերականգնին վաշտք Վասակայ.
 Ի ձերմակ ճարտուկ՝ սլացեալ արծուապէս
 Գիմէ սկայաքայլ² դիմօք բոցապէս
 Քաջակորովըն Մուշեղ
 Յառեալ ի Պարս ակն ի շեղ:

Ո՛վ Հայաստան, բաղդ քո յերկին կայ՝
 Ազահ բրոննց անձեռնհաս.
 Ա՛րկ զէն ըզքեւ, կանգնեա՛ց իբր հրակայ.
 Սասանեցան Տարոս Կովկաս.
 Մարն եւ Ասուր ի քէն նետահար՝
 Զիշխեն շարժել շիրմացըն ըզքար:
 Ընթացուք ի զէն ի մարտ եւ ի յաղթ,
 Հայրենեաց հիմունք ամրացին անխախտ.
 Հայոց հաւատք, Հայոց տուն,
 Կացցեն ազատ հաստատուն:

Հըրո՞ւք հիւսի, դարձարուք ի սարս,
Լալով զանկեալդ ի ձէնչ գեղդուր³.
Մի՛ պայքարիք ընդ վեհազանց պարս,
Մի՛ ոք գրգռէ զԹորգոմայ թուր:
Աւա՛ղ քեզ Լեկ շանթա՛նար Շերգիր՝
Ի Կամսարէն քաջէ յերկիր
Սպանդարատ կրտրեալ զաշացդ հուսկ քըթիթ,
Զամուսինդ այրի եւ որք ըզմանկտիդ
Եւ դարեւուդ քաղցըր ծայր,
Յանարշալոյսն հանէ մայր:

Շատ եւ քեզ վէրքդ այդ, փախիր սէգ Ունայր,
Որ ըզգագիւ սփռես բազուկ.
Քաջակորովն ըզքեզ կրոփէ այր՝
Յանպարտելի զինուն զըղզուկ⁴.
ԸզՄուշեղայ խնդրէիր դու զլուխ,
Տա՛ր Շապհոյ զբոյզ արինաբուխ,
Եւ «Ճերմակաձին՝ զայս խոցերս, ասա,
Պարգեւեաց յարեւդ՝ արքայից արքայ.
Թէ ատելի կայ քո ժանտ՝
Ըզնա՛ն Մուշեղ մատո՛ւ անդ»:

Տարամերժեալդ ի մէնչ Մերուժան
Զանգութ Շապուհ՝ դիւթես ի զուր,
Զուր Մազդեզանց ծըխէ ատրուշան,
Յաճին դարձցի վռամականն հուր⁵.
Հայր հայրենեացս ի սար նրպատակ⁶
Ներսէս պարթև կայ յօժընդակ.
Մածանի երկին հաշտարան ըզմեօք,
Զաղեզանց տարափ կուտէ զթըշնամեօք.
Եւ աղաց Հայկազն ի Զիրաւ
Պարսիկ բանակն յետս հարաւ:

Կա՛ց, Արծրունիդ դու, կաց ամբարիշտ
Հայոց թագին հետախընդիր,
Յարժան վարձուցդ հի՛մ խուսափես միշտ՝
Ահա եհաս քեզ թագադիր.

Սըմբատ ասպետ զայս քեզ ի տրիտուր
Կունտ՝ զնձաթանդ ածէ շամփուր.
Արբանեակ հըրոյ, պըսակեաց հըրով,
Ի ե՛րթ բազմեաց ի գահ յԱրհմանի ժողով.
Ա՛յս թագ, ա՛յդ գահ մատնըչաց,
Որք դրժեն Հայ հայրենեաց:

Փող հարէք Հայք, յաղթութեանց կարօտ,
Առաքեցէք աւետաւորս.
Ուտովք ուռեաց յեռագոյն նարօտ
Բալորեցէք ըզվերջաւորս.
Իչցէ արբայ ի բարձր ի դիտէն,
«Առ Արշակ քաջ» Պարսք զո՛հ եղեն:
Քահանայքդ յերկինս եւ ըսպայք յերկիր
Հընչեցէք զհամբաւ մարտիդ երկնածիր.
Վառիւ խաչիւ արժուենըչան
Վանեաց վանդեաց՝ զատրուչան:

Կարկաշահոս յակն Արածանի
Ուզղեա՛ սեղան՝ մեծըզ ներսէս,
Յորմէ վազեաց Տրդատ հոլանի
Կընքեալ յԱստուած ու ի Գրիգորէս.
Կարմիր ճակատ հայակոյտ մանկըտին
Գոյն քաջութեան անդ մըկրտին.
Ծափեն յորձեռանդըն խաղք յԱշտիշատ
Ի Կարապետին վանս ծափ ուխտաշատ.
Վազեն մանկունք թմբկահար
Ընդ Բագրեւանդ ճանապարհ:

Ճողճեալ՝ ճօճի ճերմակն օղապար
Ոտնատորոփ, ճախրասլացիկ,
Փռընչին ածէ ի Տիրինկատար,
Սըրտհեշտանան ճորտք քաջածիք.
Գոռայ, Գըրգուռ, մըռընչէ Մամբուտ;
Մեղ մեղրսբուխ խայտայ կրկչուտ
Սուր սլաքաւ սրբէ զքրտունս իւր Մուշեղ՝

Տարօքս յաղթութեանց կաթեն վարսք շրթեղ.
Յըցէ զնիզակն իւր արի
Պահպանակ Հայ աշխարհի:

**ԵՐԳ ՈՒ ԳՆԱՅՔ ԶՕՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՎԱՀԱՆԱՅ
ՄԱՄԻԿՈՆԵՆՈՅ Ի ՇԱԽԱՐՇԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԷԺՔ**

ՕՆ ԱՆԿՐ ՅԱՌԱՋ

Բա՛մ. փորոտան՝ բարձուտ բոժբիւնք յկյրարատեան զաշտն
ի վայր.

Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի հրազայք².

Հրաւէր հայրենեաց հրոշակի՝ նդ հանուր,
Հողիք Հայկազանց բորբոքին ի հուր.

«Որք երկնաւորի սլակին էք անձկոտ,
Ու որ երկրաւորիս փառաց երկնահորդ,

Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենավրէժքրդ Հայկազունք,

Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդադունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝

Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,

Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ,

Մի՛ ձախ մի յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ,

Յառաջ, յառաջ,

Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Ղայկեան փանդոանց որոտրնդոստ զորնչին բարբառք մարտագոռ
Գառնակոռս շանդրաձայնէ Պարսիկ կերկեր ի շեփոր.

Շարժեն հրեշտակք թերս լուսափողփողս

Ճիւղադք ճուճադաց³ կայտունն ի դրժոխս.

Շոինդըն շանթառաք զեթերօք փարի,

Սարսափեն սանդարք⁴ ի խօլ խաւարի:

Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք

Հայրենավրէժքրդ Հայկազունք,

Հապ՝ օ՛ն, ի զէն դունդադունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ.
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Մամիկոնեան սաւառնեցաւ դրօշուն յայերս⁵ գոգ ծալ ի ծալ
Ի ճակատուց ի թըշնամեաց՝ սա ոչ գիտաց յուրաստ կալ⁶.

Հեծեալ հրանըծոյգ վեհին Վահանայ՝
Վրէժ կանչէ արեան Կարմիր Վարդանայ.
Փռնչեալ բոցաշունչ դափր ի զարշապար
Ռազմամուտ վարգի յանժոյժ երիվար:

Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Ի գուպարել մարտայարդար զարշապարաց⁷ Արամայ՝
Գոռան Կորդրիք, մանչեն Մասիք, հռնչեն սահանք Ծրասխայ.

Ի դոռճ ի դոռճ տալ⁸ բիւրուցն ոտնատրոփ
Տատանին դաշտակք, յառնէ շոփնդն ապշոպ.
Կուռփ առ կուռփ կոփեն կմբայք⁹, տէգ առ տէգ,
Դդորդ առնուն տարեբք կորովեացն ի վէգ.

Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի գէն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի գէն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Այի՛ք ի կոխ քաջակորովդ՝ ընդ կորակոր հրոսն Արեւաց.
Հապա՛ համհարզք մեր բիրայաղթք, ձեզ նոր հանդէսք են փառաց.
Թո՛րք ի ոռզմ ի խազմ, առէ՛ք գէն եւ զարդ,
Երեսնիք յըսնիք հարուլ բերս հազարս.
Ի սուր ի սուսեր կարշնեղ¹⁰ յաղեղունս
Ըղսեալ Սասանեանց ջարդել կառափունս.
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէ՛ժքրդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի գէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի գէն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի գէն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Մինչև ցե՛րք ցե՛րք սուգ ունի գՀայս. հատէ՛ք զարտօսր՝ որքք
այրիք,

Հարանց հարսանց եղբարց որդուց, հանուրց Հայոց վրէժխնդիրք՝
Թինդս առեալ երթամք յասպարէզ քաջաց.
Յուշիկ հընչեն ձայնք արեան սիրելեաց.
Սօսափունք յերկնից արհաւիրք յերկրէ
Քաջացս օժընդակ ըզՊարսն հերքեսցէ:
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէ՛ժքրդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն; ի գէն գունդագունդ;

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէն ի վրէժ, օն անդր յառաջ,
Ի զէն ի վրէժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օն, յառաջ:

Օն անդր ի բաց հայկեան հողոյ հրակայազանց եւ սրբոց՝
Ի բաց ջրիբ¹¹ շրառական մոխրապաշտիցրն պղծոց.

Դաշտք մեր մերժեսցեն զոսկրոտին անգամ,
Արիւնք վրկայից զճապաղիսն անժամ
Ոտն ընդ դիս սոռնեալ¹² դարձցին ի փախուստ,
Մատնակուրծք ընդ Հայս հայեսցին հեռուստ:

Հապ՝ օն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքրդ Հայկազունք,
Հապ՝ օն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէն ի վրէժ, օն անդր յառաջ,
Ի զէն ի վրէժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ.

Օն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օն, յառաջ:

Արք աղեղանց¹³, բարձր ի թիրախ թուսջիբ. վերջին ձեզ խրախույս.

Առեալ տարցուք զանթիկնադարձ զայս վարդագոյն գրօջ անխույս՝

Ի վերայ յիսնից յաղթից Վարդանայ
Պարսկատանջ բազկաւ արույն Վահանայ,
Եեշտ ի ծայր շիրմի դաշտին Շաւարշան
Տրնկել յաղթանակ անմահ Հայութեան:

Հապ՝ օն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքրդ Հայկազունք,
Ի Շաւարշան, գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,

Ի յաղթանակ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի յաղթանակ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
 Օ՛ն անդր յառաջ,
 Մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
 Օ՛ն անդր յառաջ,
 Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:
Ի յաղթանակ:

Ի ԾՈՎԱԿԷ ԲԵՆԱԿԱՅ ԱՌ ԾՈՎԱԿԸ ԳԵՂԱՄԱՅ

Ա՛յ իմ խածակըն խածալանջ, խածահէր
 Կապոյտ յատակ, կապոյտ գըմբեթ լուսայեռ,
 Սով հայրենեաց, ծով Գեղամայ գեղեցիկ,
 Զորով փարի սիրտ, աչքս՝ աւա՛ղ, կան տարածիգ
 Ըզցանկալի հայկապատշաճ քոյգ դիմակ
 Ի հոմանտջղ՝ այլ ի պանդուխտս ի Բենակ՝
 Նըծղեհարար սաղապածեմ ի նախանձ
 Յառեալ դիտեմ, եւ բարբառիմ ի քոյգ խանձ.
Յալեաց յալիս հովոյ ի հով ծուփ ի ծուփ
 Միտքըս մըրըկեալ՝ ընդ մըկանանց շարժ եւ շուփ,
 Վարեալ առ քեզ յիշատակօք հայրենի,
 Ի սմա սահել՝ ի քեզ լիւղալ՝ իղձ լինի:
Թ՛վ կապուտակ ծիծաղ ծուալ խիտ առ խիտ,
 Ե՛րբ վայրայած հանգիցէ զլուխ որչեկիդ
 Ի պաղպաջուն ճերմականաչ քոյին բարձ,
 Անտուտ ըսթափ ի տիրագոյնն սոնել դարձ.
 Ըզգեղաճօճ դիտել ըստուերս Գեղամայ
 Յարբունազարդ դարեւանդիցըն Գեղայ,
 Եւ գվարդասփիւռ արշալըրշոց՝ Սիսական՝
 Անդիմակայ դաշտիդ հրոսակ սիրական.
 Լքսել ըզխիստ ժայռիցն հեզիկ ծնընդոց վազ
 Ձկայտառ առուանցն ի քեզ հոսանս գեղանազ.
 Ըզձինարարձ եւ՝ ըզհրակիր դիտել սարս՝
 Քեւ բուծեալս, քեւ շիջեալս, եւ զկողսքն դալարս.
 Յորոց ահեղն հայէր արքայ Տըրդատէս
 Եւ հովանոց քեռք՝⁴ կանգնէր քաջագէս:

Սիրեմ եւ ես կալ յաշտարակըս Գառնի,
Գիտել զբանակս ի գլոր յանձուկ կապանի⁵։
Սիրեմ լըսել զափամբ զմընչին Մաքենեաց
ԶՍողոմովնին եւ զՄաշտոցայն հոգեղգեաց։
Սիրեմ բնընել զգեղարդն յԱյրին տիրամուխ,
Ի Վանեկան վարգել ու Աղջոցն ի նըկուղ,
Ի բարձրաճեմըն խոյանալ Հայոց-Թառ,
Եւ թեախոնջ ի Սեւանայն գալ կարկառ։

Այլ իմ հրաթեւ նըթոյգ արկեալ սահ ընդ շուրս⁶,
Ի Տոսկուկեան ափունս վըճիտ տայ զիս դուրս։
Եւ սրտահեշտ հոտով ծաղկանց կիտրսնի
Խաղաղէ գամ մի գցնորս եւ զկիրս հայրենի։
Սարք եւ բըլուրք, ափունք, երկինք եւ ալիք
Զուգադիմակ զինեւ փարին խաղաղիկ։

Այլ քո տես, քո տարփ, քո յուշ, քո լոկ անուն՝
Զոգիս բաղէ, ա՛յ Գեղամէ հայկապուն,
Եւ յիսկութեանս այս սիրեմ զքեզ երազել,
Քեւ անունակ, զոր ունիմս արդ վայելել։

ԱՌ ՀԱՐԱԶԱՏՆ ԻՄ, ԾՈՎԱԶՎԵԼՈՎ ԱՄԵՐԻԿԱ

Սիրով Սերոբիդ սիրտըս ձայն առած,
Լուռ միայնության ճրագիկըն վառած՝
Գիշերի գիշեր անժանոթ ճամբա
Մինչև Ամերիկ քո հետ կթրթռա,
Որ թողած սրտիդ հատորն աղուական՝,
Հազար փարսախով կերթաս բացական։
Ո՛հ, ես բարեկա՞մ կոչեմ եթե ոչ
Այն բաղդն, որ կրկին իմ գրկես դողդոջ
Զքեզ հափշտակած Ազրիո խորշեն²
Կ՝անցընե ցամքներն ու ծովերն ամեն,
Մինչև այն երկիրն, ուր իմս հակառակ
Աստղեր կու ծագեն, դառնան եղանակք։
Օվկիանոս, ծո՞վ դու մեծ և ահեղ,
Գիտե՞ս որ նըման ծովհավին անտեղ
Որ զհողն ուրացած՝ ի գիրկդ անկայուն

Երթա կու հավտա իր բունն երերուն,
 Սրտիկս է ելեր ու ալիքնեբրուդ մեջ
 Անդունդն ու ամպերն ժամ ժամ ել և էջ՝
 Անձկոտ կրակն վառ նրման փարոսին,
 Որ հողմով ծեծված ի նավահանգրստին,
 Քո մրբրկաց մեջեն գնավըն կու փնտրէ
 Այսպես Սերոբիկըն քենն խնդրեւ
 Քո տարածութեան մեջ անբավ անհուն
 Յուր մեկ հատիկ կետն է նավն անձկավլույն...

Բայց ի՞նչ կտեսնամ, ծով, ինչո՞ւ ես մռայլ,
 Ինչո՞ւ գույն կուտաս կառնուս այլ և այլ.
 Ահեղ մրբրիկներ կելլեն շորք դիաց՝
 Եւ երեբազին խեղճ բնութեան դիմաց
 Սև գարշապարով պար բոնած կիջնան,
 Իսկույն կու տիրե կատղածն ուրական՝,
 Կոհակ կոհակե կվաղեն ի վեր,
 Ծերմակ ու կանաչ փրփուրն ամպն հասեր.
 Վո՞ւ վո՞ւ կմռնչեն պոչմունք հովերուն,
 Քափ կու տա երկինք իր թո՞ւխ ամպերուն,
 Կ՝որոտան գոռմունք օդերուն վերև՝
 Կարկտախառն ի վայր թափելով անձրև,
 Եվ խառնափընթոր տարերաց ծայրեն
 Կու ցատկե կայծակն իր կրակոտ դարեն՝
 Պինդ պինդ քաշելով զաղեղն ամպրոպին,
 Շանթեր շողալով կարճրկե փրքին.
 Ի թարթել մ՝ աշիդ զամպերըն պատռած
 Ալիծուփ նավուն գըլուխն երկընցած...
 Կեցի՛ր, շար կայծակ, կեցի՛ր, ո՞ւր կիջնաս,
 Իմ Սերոբն է հոն, ամպեն կախ մընաս
 Կամ թե ծովն ի ներս ըլլաս ցիրուցիր
 Ուր շատ գանձ, շատ հույս, շատ լույս մարեցիր
 Քիտեմ, օվկիան, գիտեմ, որ հատակդ
 Ունիս անկողին՝ որ մահն է վերմակ.
 Վըհերդ ու փոսերդ ոսկրով են փրոված,
 Բայց իմ Սերոբիս քեզ տեղ չէ տըրված.
 Ձէ՛, չէ՛, հավիտյան շիջնիր ի քո ծոց
 Այն հույսըն պայծառ սրտիս ու Հայոց,

Այլ գտերն առած ոգին անվեհեր
 Բացավ առագաստ՝ հովու տվավ հրավեր,
 Ղրկեց սրտին մասն յիս⁵, մաս մ' իմ առավ
 Մինչ ի Հերակլյանս մեկ ուժով թըռավ:
 Մով, նա գթեց շափեց, դու զինքըն հերիք
 Լըռե՛ն արդ հովերդ, ամպերն ու ալիք,
 Հասնի հանդարտիկ քո ափունքդ հեռու.
 Նորեն ծուխ ու բոց լըծած նոր նավու
 Հաղթըված այլացդ երեսեն սահուկ,
 Այլարով դառնա իմ գիրկս երերուկ.
 Զորացած կրժքով փըշե մեկ մի շունչ
 Դրախտ թոռմած հոգվույս ծաղկի ոսկեփունջ:
 Զիմ՝ ասեմ քեզիկ, Ատլանդյանդ անդունդ,
 Ուսկից բյուր Էդերք դողան սրտաթունդ,
 Քո երկայն թևերդ մինչ հոս կհասնին,
 Է՛հ, բերնե բերան թող ալիք խոսին.
 Ահա ես կիջնամ ի եզր ի ծովիս
 Սրտիս բոցն ի զլուխս, գլխիկս ի ալիս,
 Տեսնում ի՞նչ լըրիկ ունիս Սերոբեն.
 Սր. յոք ձանձրալի դաշտերուդ մեջեն
 Միայն իր ուզած ողջությունն առած
 Հասա՞վ ցանկալի հանգըստին նավաց.
 Դիտե՞ց ի գլխո դրոշագարդ կայմին
 Ու ցատկե՞ց նըման մեծ Կոյոմբոսին.
 Զայն որ ուղարկեց ժերըն Վոսպորոն
 Հանեցի՞ր ցամաք, ըսե՛ ինձ, Հուլպոն.
 Եվ զու, Կոնտոլա⁶, պահեցի՞ր ամբողջ,
 Հասուցի՞ր զավանդն անգին՝ քո տիրոջ.
 Ելա՞վ, ա՛հ, ելա՞վ, նա, կոխե՞ց արդյոք
 Ուր ազատություն կանգնեց ըզնորն Յորք⁷.
 Բարև սիրելվույս տրվի՞ք արդյոք հոն,
 Քաղցր իմ Ֆրանկլին, քաջդ Վաշինկտոն:
 Դու հայր նոր Յորքա Ռունդ — Թուփ բարձրագլուխ
 Խաժամուժ աչվի ու ձնոտովըն թուխ
 Տեսա՞ր զայն կտրիճն, որ թեպետ հնասեր,
 Քու նորեկ ափանցդ ի աես էր ելեր:
 Դուք բաղցրակարկաչ վըտակք կանաղայի,

Դուք հորդախաղաց առուք Լալրենաայի,
 Լուսահայելի էրեյան դուք լրճեր,
 Խոխոջուն սահանք ի քարուտ լեռներ,
 Ո՛վ հավերժական կես գիշեր մայրիք,
 Որ զաս կարդցողին ու գրողին նմանիք,
 Լըսե՞ց ձեր շըշուկն արդյոք Սերոբես,
 Ա՛հ, ըսա՛վ սրտեն, հիշե՞ց զանոր կես.
 Հետ Սերոբ անվան իմըս Դևոնդյակ՝
 Արտսունք աչքն ի վայր բերա՞վ փայլունակ.
 Ա՛հ, գնտին երկու դիեն հեռավոր
 Դեմ դեմ թնդացի՞ն երկու սիրտքն հրավոր:
Արդյոք հինավորց գոգոյին՝⁸ ներքև,
 Ուր հովն օրորա ի ճղերն ու տերև,
 Մտածմունքե մտածմունք, երազե երազ
 Եղբայրդ ի բովիկդ հիմա կտեսնա՞ս
 Արմավրա սոսյաց շըքովըն նստած,
 Երգվեցընելով մեկտեղ զԱրագած.
 Կամ Արտաշատու դրամներուն հին ժանգ
 Սրբելով ճակտիդ ցողով քրտնազանգ՝,
 Եվ մեջ այսպիսի մտածմանց ընկղմած
 Չիմացա՞ր շուքերն, որ բուսրդ առած,
 Մինչև թանձրացավ խավար գիշերուն,
 Մինչ գեփյուռ անցավ՝ թողլով զովություն.
 Ու հանկարծ ծառեն խոշյունն որ հնչեց,
 Երբ հավն արթընցավ ու քընեն ցատկեց,
 Վեր տարիւր զաշերդ. ձայնդ՝ «Ո՛ւր եմ պռոաց,
 Գոգավոր երկինքն ի հետ յուր գոռաց.
 Իրա՞վ Հայաստան, Ստամբո՞ւլ, Վենետի՞կ,
 Թե քո անտառաց մե՞ջն եմ Ամերիկ»:
 Դարձյալ կը լոես, ձայն կու գա մոտիկ...
 Ո՛հ, ի՞նչ ըսեմ քեզ, ո՞վ ձայն անուշիկ.
 Ո՞ր լեռնեն կիջնաս, ո՞ր կու գաս ծառեն,
 Սոխա՞կն է քո տեր, թե՞ հրեշտակ վերեե.
 Ողորմուկ գերիք սրտա՞նց կհառաչեն
 Թե քույրն և եղբայր զիրար կը կանչեն...
 Ահա ջրոց կանաչ եզերքեն բռնած,
 Ահա սահանաց շառա՞ման խառնած.

Կ' ընդմիջե խաղաղ լուսթյունն ու գիշեր
 Կը հընչեցընե սարեր ու ձորեր,
 Ու արձագանքե արձագանք անցած
 Կ'իջնի ան սըրտին մեջըն տարածված
 Որ զօվկիանոս կտրեց ծայրե ծայր,
 Ադ մեկիկ ձայնեն կապվեցավ իսպառ.
 Հագիվ կայծ մ' աշփեն թռչի դեպ լուսնակ,
 Որ դեմըն կանգնած կը ժպտի մինակ.
 Հագիվ կղառնա այն նոր աստղերուն,
 Որ վրան կցողեն թևով շողշողուն:
 Ո՛հ, գիշերն ի բուն, և չէ մեկ՝ այլ բյուր
 Կուգես դու թաղվիլ մեջ զմայլմանց մաքուր.
 Թե ոչ նախանձոտ դիմացեն արև
 Այդ անգին ժամերդ ընե կարճատև...
 Բայց ո՛ւր եմ ես, ի՞նչ կխոսիմ... ափսո՛ս,
 Որ գիշեր անաստըղ զիս կպատե հոս,
 Ու բունի զփետուրս ափես կու խլե,
 Թմրության փոշով բոցըս կըմարե.
 Ժամ է, որ երթամ գըլուխս բարձն ի վար
 Խաչակընքելով ինձ ու քեզ համար,
 Հիշատակդ ի սիրտս հոն կանչեմ զաստված,
 Տեսնեմ ի՞նչ երազ կա ինձ պատրաստած...

ԱՌ ՆՈՒՅՆ

Մըբ երկուց եղբարց հարազատ սրսեր
 Հարազատք ասեմ ի արյուն, միտք ու սեր
 Յուզյանց միայնիկ ախորժ ժամերով
 Դիմացե դիմաց կու կանգնին մտքով,
 Ահագնատեսիլ ընդ ծովուն վերև
 Սիրտ-հոգի-բերան տալով բյուր բարե,
 Իբր հորիզոնի երկու ծայրհրեն
 Միածանանըման վերացյալ մեկե՞ն
 Զանհուն օվկիանըն կամարածև
 Կըտրելով՝ փարիլ ազատ թև ի թև
 Ժամիկ մը սոսոցած զայնքան մբղոններ,

Որ մարմնովս, ալա՛ղ, խտրոց՝ են անկեր,
Երկնից ու ծովուն առագաստին մեջ
Լոկ զիրար տեսնան նոր աչքով անշեջ
Մինչուկ որ հովիկ շարժե գտարր օդուն
Կոտրի գեղեցիկ աղեղն յոթնագուն
Փայլուն պատառներն ամպերն ի վար գան,
Մածկին մեկն ի այս եզերք մեկն ի այն
Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի
Որ պինդ կա աղեղն ու գուլնն ալ պրնդի:

Երբ կրակե ճակատ կերոններու պես
Խորանին երկու դիաց՝ բոցագէս

Դեմ դեմ խոնարհած իրար կու ծըռին
Ու շիճասնելով մեկմեկու ճակտին՝

Մոցերնին ճըղքած հրածորան արտասունք

Սեղանին վրա կաթկըթեն փայլունք,

Մինչև ճապաղած ձյունափայլ ու պաղ

Արձանացյալ մնան կրրից պես խաղաղ,

Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի

Որ մաքուր բոցով ճակտընին մոտի:

Երբ դեմ դեմ սրտի սափորներըն բաց

Դողողջուն շարժով՝ ղեպ իրար ուղղած,

Պահ մի բացխրփիկ զըսպեն զկրակըն ջուր

Պահ մ՝ արձակ թողուն գեսեր սիրահուր,

Որ վազեն ղեռան ու իրար մոտիկ

Հանկարծ արգելվին անարգելն ալիք,

Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի,

Որ ջուր սափորնուն իրար խառնըվի:

Ի՞նչ կա գեղեցիկ ներքև արևուն

Քանց ջուխտակ մի սիրտ, որոց նույն արուն,

Նույն փափագ ու միտք թեպետ հեռվմանց

Ի նույն օվկիան կու թափին անանց.

Այլ ի՞նչ պատվական ունիս դու աշխարհ,

Որ այս մեկիկ ջուխտըս կըշոե հավասար:

Քո և իմ սըրտին, սիրուն Ալիշան՝,

Այլ ի՞նչ պիտենա լինել բարենշան:

Ա՛հ, մեկիկ մի դեռ, մեկիկ պիտի այլ,

Քո և իմ Հաստլին անմահ սիրտն հրափայլ.

Նա ինք լինի կապ թե մոտինք իրար,
Նա ինքն անջրպետ թե մընանք օտար:
Աշխարհքիս եզերքն հանց է ասպարեղ:
Որ սերըն շափե շուտ ի թև ու կես.
Զոլորտածավալ երկրնուց խորան
Եվ գանձեատպոտրն աշաց Եվկիան
Ի մի օր շափե արևակին գունտ,
Զանհուպ՝ արևելքն ամե ի արևմուտ
Ո՛հ, թե մեր սրտից աստվածն է արև՝
Ինքն է այցելու և սրտից մեր թև:

Ատլանտյան նըստած դու եզր ի ծովին
Պանդուխտ, կիսակամ հայիս ընդ երկին,
Ես աղբիականս աղտաղտուկ՝ ճահիճ
Ի նույն վեր տանեմ դաշերս ցողալիճ.
Մեկ արևն երկուս է կես հայվածո
Այսպես երկոցունս հրատ՝ սիրտն աստուծո
Ե՛կ արդ իմ ազնիվ գայն սիրտն ի մեր մեջ
Սեղան ու վրկա կանդնած՝ սերն ի շեղջ,
Երկուց եզերաց տարակաց ծովուց
Դու ի երեկոյան աղոթս, էս՝ առտուց,
Մեկ ձեռն ի ճակտի, մեկ ձեռն ի կրծի,
Սրտերնես այսպիս՝ իմն աղոթք թոշի.

«Ով՛ ամենակալ, ում խելք շհասնի
Ոչ հողույն հանճար, ոչ միտք հրեղինի,
Այլ միայն սրտից հաստվածք սիրաթև
Զիրենց շափն ի վեր բաբախեն ըզթև.
Նայե՛ այս սրտիցս, որ տեղոք հեռու
Զուգակիր ջանքով մոտ են իրարու.
Մեկիկ քո անմահ ձեռդ է անջրպետ
Այնոր ալ դըրած ճականիս՝ երկնադետ՝
Մատներուդ մեջեն քըննելով գիրար
Սիրտ առ սիրտ կու տանք, կ'առնունք լուր հավասար.
Մեկըն խոսքով, մեկըն լուռ կ' իմանանք,
Մեկին շենք գտներ հարմար դեպք ու բանք.
Ըզմեկն այս ծովուս կոհակաց նըման
Կու թավիցընենք ծածուկ ինքն ինքյան:
Դու, որ նախ քան շունչ ըզձայնըն լըսես,

Բոցըն շարձրկած ըզծուխըն տեսնես,
 Լըսե՛ ինչ սրտիցս, ո՛վ տեր, կա մրմունչ,
 Հասո՛ւ մեկմեկու նախ քեզ ուղղաշունչ,
 Ինչ անդ խառնաճայն կամ քեզ անարժան՝
 Քափե, թոթափե, սրբե զայն աման.
 Ա՛ն զայս քո տաշած հարազատ սրտիկք
 Սիրույդ ի բուրվառ զուգագեղեցիկ
 Սուխըն ծառանա դեպ քեզ բարդուբարդ,
 Քան զարշալուսույն ամպեր-ցողավարդ-
 Կայծկունք, թե ներես՝ թուլին մինչ ի հայս,
 Զոր ամեն երկրե նախ ըրիր քեզ կայս.
 Զի՛ շեղիր այն նավ, որ խնդրե՞ զբեռ,
 Ուր և գնան՝ քենե շվատին մեր սրտեր:
 Իսկ թե շրկամիս բոցերնուս ծավալ,
 Քե դՀայաստանյոք շրկա մեզ շուրջ գալ,
 Քող սլացիկ ծուխերս շրդադրին ի սպառ
 Յորչափ կյանքս և սեր փարին աստ իրար.
 Քե ոչ երկրավոր թողունք հայրենյաց,
 Արձան մեր քրտանց, հավերժականաց,
 Գոնե թողունք աստ խարըսխնիս կանգուն
 Ըզհարազատացս հոն դրոշմած անուն.
 Երբ հետին ժըխով մաշած սրտերնես
 Քուլին զույգ աստղունք երկավորաց պես,
 Եվ անմահ սիրույդ աղբյուրն, ո՛վ աստված,
 Զարնեն ըզճաճանչ անվախճան կենաց,
 Հոն խրվին, թաղվին, կորսվին թե կուզես,
 Միայն շրթողուն գիրար և ըզքեզ:

ԱՆՈՒԻ ՈՐՍՈՐԳ

Միջօրեի բարձր ու պայծառ կամարեն
 Կայծակ թափվեր գինչ ի դարբնի բարկ փրոնն.
 Զորս գին այրած, գեղնած էր լայն անապատ,
 Տաք-տաք շոգի հլներ հավզեն՝ անընդհատ
 Մեզ տեղն անտառ էր թանձրախիտ և ծառուս
 Ինչ փունչ մի մազ ի ճակատ կունտ² ու կաշուտ:

Ժամ հանգըստի էր բընության ու անտառին,
Դաղըր էր հով շըրին, գաղըր հով ծառին.
Ի զով շըքին քըներ ամեն կենդանի,
Բայց անոթի կուշտըն միայն քուն շունի...

Անտառին ծայրեն ժածելով կու գար
Մեկ երիտասարդ մ' հոգնած ու մուլար,
Երեսով կարմիր, ճակատով դեղին,
Մազեր թուխ ու թավ, մորուք սևագին.
Մատներըն մազոտ, երկայն ու խաղուկ,
Յչքըն՝ կես մարած կըրակի խարուկ.
Այտերըն թոռմած դետ³ կաշի նրոան,
Մընտըն կախված, կիսաբաց բերան:
Խուրձ մը նետերու ի շալակն ուներ,
Ձեռաց գավազան լարթափ աղեղն էր.
Որսորդ էր կըտրիճ, այլ ուժե ընկած,
Ձորն ի բուն որսիկ զարնել չէր կըրցած.
Տաքն ու հոգնություն և անոթություն
Սիրտըն քաղեին⁴ և ույժ ծընկներուն.
Հասավ զինչ հարբած բեկնույն ներքև,
Մարմըրած աչոք նայեցավ ի արև.
Ձրգեց ըզկապարճն ուսեն ի գետին,
Փըովեցավ ընկավ նըման յուր նետին,
Ձրգեց, անիժեց զաղեղն անպիտան,
«Քընանամ» ըսավ, կու սպասեր մահվան.
Անշարժ ու դեղնած դեմքին վերեկն
Կանցներ տրամություն՝ ինչ շուք տերեկն...

Օրհասարակն⁵ անցեր, ետինքն⁶ էր մոտեր,
Դաղըրած տարերքն հանկարծ արթընցեր,
Հովն անապատեն հասեր էր անտառ,
Տերեկ տերեկ շարժ ու դող կերթար.
Ի ծառոց ծայրեն փըչեց շունչ զովիկ,
Երիտասարդին դըպավ պաղ հովիկ.
Բացավ նըվաղած աչերն ու թըմըրած...
Տեսավ իր նըման մեկ մ' հոն մոտ կեցած.
Նըման կերպարանք և նըման հասակ
Բայց փափուկ մարմնով գունովըն ճերմակ.

Մաղերբն խարտեշ, լուսերըն կապույտ,
Բոլորն հեզության անուշ երևույթ:
Ձեռքն ի կախ ուներ փայտեղեն պընակ,
Թևին տակ տաքուկ լավաշ ըսպիտակ,
Երիտասարդին շարժելն որ տեսավ,
Կանչեց անուշիկ. «Եղբա՛յր իմ Ծսավ»:
Եսավ մարմըրած աշերըն շարժեց,
«Վա՛յ եղբայրս Հակոբ»... կես շընշով կանչեց:
Ձեռք տըվավ, Հակոբ, կրոթնեցավ ծառին,
Պընակըն տեսավ, գույն եկավ դեմքին,
«Բեր տեսնում,— ըսավ,— եղբայր, ի՞նչ ունիս,
Թե զաստված սիրես՝ ապրեցու գերիս.
Ձորն ի բուն դարտակ ժուռ եմ եկեր՝ հոս,
Քաղվեր՞ է հոգիս, ու չեմ գըտած որս»:
Ծսավ նըստած կու նայեր,
Աշերն աղջուր վազըններ
Լացավ Հակոբն ալ սիրուն,
Բայց ձայն մ՝ առավ իր հոգուն:
«Հաց ունիմ տաք և ոսպնաթան,
Ինձ ու հովվիս բավական,
Ձիս ու գճովիվըս զըրկե՞մ,
Հացիկ-թանիկ քե՞զ ձըգեմ:
— Հացիկ-թանիկդ այս անգամ
Տուր ինձ, ինչ կամրդ՝ հս քեզ տամ:
— Հացիկ-թանիկ քեզ ըլլա,
Կեր ու քո սիրտն ուժովնա,
Բայց փոխարեն այս ավուր
Անդրանկությունդ ինձի տուր:
— Ո՛հ, ես մեռնիմ ու կերթամ,
Կարճ են օրերրս, կարճ ժամ.
Անդրանկությունս ի՞նչ պիտի,
Եղբա՛յր, ա՛հա քեզ տըվի»:

Թոթվեց Հակոբ դաշն Ծսավա

«Հացիկ-թանիկ թող քեզ ըլլա,
Կե՛ր,— ըսավ,— կե՛ր և ուժովցիր
Եվ անդրանիկ գիս քեզ ճանչիր»:

Գրքից զեղբայրն ու պագ տրվավ,

Հացիկ-Սանիկ թողուց թրուավ:

Ծսավ հոգնած, քաղցած բացավ լայն բերան,

Կերավ լափեց և ուժն եկավ ի վերան:

Ելավ ցատքեց, բայց բուն պակսեր ի սրբտեն

Անդրանկության շընորհքն ելե՛ր էր իրմեն:

Կուշտն որ լըցվավ, աչքըն բացվավ, իմացավ,

Բայց ի՞նչ օղուտ, խոստմունքն իր դեմ կանգնեցավ.

Խոլոցուց աչքն ու դարձուց հետ Հակոբա,

Ոչ Հակոբ, ոչ անդրանկություն կը դառնա.

«Այսպես, խաբո՞ղ եղբայր, — կանչեց հուսահատ, —

Անդրանկությունս առիր, տալով ոսպի մ՛ հատ»...

Կտորեց պընակն, զարկավ կապարճն ի շալկին,

Քաշեց զաղեղն, ու ծածկեցավ ի անտառին:

Ո՞վ դու պարծող աղեղ խելաց⁹, լեզվիդ նետ¹⁰,

Որ թափառիս գիշեր-ցորեկ որսոց հետ,

Անտառ մացառ շարժես՝ անգութ թափ տալով,

Անցած տեղերդ ավեր դառնան սոսկալով.

Փախչին որսերդ ի քեն ի ձոր՝ և ի սար...

Բայց այն սուր-սուր նետերն որ տաս վեր ու վար՝

Քանի՛ քանի՛ անմեղաց ո՛հ, զեան՝¹¹ բերեն,

Քանի՛ որբեր կընեն, քանի՛ բույն կավրեն.

Քանի՛ անձագ մայրեր ճվալով կը թռչին,

Լըսե սատված, ցըրվե նետերդ մեջ օդին:

Հըպարտ արվեստդ ըզքեզ թողու անոթի,

Անդրանկությունդ առնու եղբայրդ հեզհոգի.

Գու դեռ բերանդ ի հով¹², աղեղըդ լարած

Անտառ մացառ շարժես կերթա՞ս թափառած:

Գարձի՛ր, դարձի՛ր որսորդ, աղեղըդ թող տուր,

Գընա գառնուկ հովվե ի դաշտ ու ի բլուր.

Խոտն է դալար, աովակն է դով, օդ պայծառ,

Որսո՞րդ, եկուր ի դաշտ, թո՞ղ զայդ սև անտառ.

Հոս շըքիկ կա, հոս ծործորիկ¹³, հոս լերինք.

Թող տուր հա՛լ հո՛ւյ ձայներն, եկ ա՛ռ, հընչե՛ սրինգ:

Գառնեքն են հեզ, ուլերն հըլու, շունք քզգաստ,
Հովի՛վ եղեր, ամեն բան հոս քեզ պատրաստ:
Որսո՛րդ, դարձի՛ր անտառեղ, նետըդ թո՛ղ տուր,
Ա՛ն ցուպ հովվի ու հին ցավերըն մոռցուր:
Ծրկինք միշտ հաշտ են, միշտ արևն է պայծառ,
Ա՛հ, սիրտք մարդկան, ինչո՞ւ դուք այդչափ համառ...

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ԵՎ ՈՒՐԻՇ ԱՎԱՆԴՆԵՐՈՒ ՎՐԱ

Ճշմարիտ ազգասիրի մը առջև շատ հարգի բաներ են նաև այն ավանդները, որ, բերնի բերան անցնելով, ինչվան իր օրերը հասած են: Վասն զի ազգի մը պատմությունը, բնավորությունները, սովորությունները, լեզուն ու լեզվին զանազան փոփոխությունները ոչ միայն գրավոր պատմությունների կիմացվին, հապա նաև ան գրավոր հիշատակարաններեն առաջ՝ անգիր ավանդություններով կհաստատվին: Անոր համար է, որ ամենայն ազգաց հին ու նոր պատմիչները մասնավոր ջանքով ետևե ելած են հավաքելու ազգային պատմությունները, երգերն ու առակները: Մեր հորենացին ալ շատ եռանդուն ջանքով և իմաստուն ընտրությամբ իր պատմությանը մեջ իրրև անգին գանձ հավաքեր ու պահեր է մեզի մեկ քանի հին երգեր ու ավանդություններ, որոնց վսեմ գեղեցկությանը վրա ոչ միայն մենք, այլև օտարները կզմայլին ու կը զարմանան: Իրավ է, որ շատ անգամ այսպիսի երգերուն ու ավանդություններուն մեջ ճշմարտությունը առասպելներով զարդարած կըլլա, բայց հորենացիին պես լուսավոր միտք ունեցողը անոր ընայիր, հապա ան առասպելը շինողին վախճանը կհասկնա և անով գոհ կըլլա: Թող լեզվին ազվորությունը, բանաստեղծական բացատրությունը և ընդհանրապես ազգային հոգի բովածը, որն այդպիսի ավանդությանց մեջ խիստ պայծառ կտեսնվի: Ազգասեր մարդը այնչափ համ կառնե աս ավանդություններեն, որ ոչ միայն հայրենի ժառանգության պես սիրով կընդունի ու կպահե, հապա նաև անոնց

պակասութիւններուն աչք կգոցե՛ և ան ոճերը կամ բառերն, որ
ականջին խորթ կրնային երևնալ, իրենց բնական ու հարազատ
ազդորութեամբը ավելի հաճո կըլլան իրեն: Որչափ որ աս խոսքս
ճշմարիտ է, նույնչափ ալ փափագելի բան է, որ մեր ազգայինք
ալ ուրիշ բարեկիրթ ազգաց պես վառվիին ազգային ավանդութեանց
սիրովը ու ձեռքերնեն եկածին շափ ջանային հավաքել այնպիսի
երգեր, անմեղ խաղեր, պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշ-
ներուն ալ հաղորդեին, կամ առանձին տպագրութեամբ և կամ ազ-
գային օրագիրներեն մեկուն խրկելով: Մենք աս մեր փափագը
ուրիշ ազգասիրի մը բերնեն ալ լսելով* և գործադրութեանն ալ
օրինակը ուրիշներեն առաջ տալ ուղեւով, ահա կղենք հոս մեկ
ազգային երգ մը, որ վանա ծովուն մեջ խղզված կտորճի մը բերնեն
շինված է ան կողմերուն մաքուր լեզվովը: Այնչափ է աս երգին
պարզ և գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը, և ազլու ու վառվռուն ոճը,
որ կարգալու ատենդ կարծես թե աշխարհարատ ըլլալը մոռցընել
կուտա քեզի. հայտնի նշան է, որ մտքիդ հետ կխոսի ու սիրտդ
կթափանցե:

Նավով Աղթամարս ելանք,

Տեխ Ավանուց ճանպարհ ինկանք.

Ոստանս դեմ երբ մեք ճասանք,

Սև ավուր սև արև տեսանք:

Թուխ ամպեր երկինք պատեցին,

Աստղ լուսնակ մեկտեղ կորսուցին,

Քիմդ-պիմդ քամիներ փռչեցին,

Ափ ցամաք աչքես խլչեցին:

Գոռաց երկինք, գոռաց գետին,

Խոռվեցան ջուր կապուտ ծովին.

Հորս տեխեն կըրկտաց երկին,

Սև սարսափ իջավ իմ սըրտին:

Երկինք կա՛ գետին չերևա,

Գետին կա՛ երկինք չերևա,

Սարի պես դընդըղներ կուգա,

Խոր անդունդ առջև կըբանա:

Ծով, դու քոն աստված կըսիրես,

Նեղն անճարիս գութ մի անես:

Ձիկ քաղցր արևես շրճանես,

Քարեսիրտ մահիմ չըմատես:

* «Արշալույս արարատյան», № 151:

Ամա՛ն ծովեր, աճե՛ղ ծովեր,
Քիկ մի՛ տանեք պաղի հովեր.
Ձեզ կաղաչեմ իմ արտաւանգներ
Եվ սրտիս հազար բյուր ցավեր:

Ծով գազան ըսկի ողորմ շուհի,

Պըլած սրտիկս ձեհիկ չըսի.

Արու՛ն երակներս կը պաղի,

Սև գիշեր աչքերըս կիջմի:

Գնացեք ասեք իմ ծընողի՛ն,

Թող նըստի լա իր սև որդի՛ն

Թե Հանես կուր եղա՛վ ծովի՛ն,

Թըռա՛վ գնաց արև կըտըրճի՛ն:

Առաջին տան մեջ պատմական նախերգանքը շատ գեղեցիկ վերջացած է ետքի տողովը թե՛ «Սև ավուր՝ սև արև տեսանք»: «Տեխ» բառը «դեհն» է, այսինքն՝ դի, կողմ, դեպի: Երկրորդ ու երրորդ տներուն գեղեցկութիւնը ավելի կերևնա սուղ ու կենդանի ստորագրութեանը մեջ, որով կարծես թէ ակեղծութիւնը աչքովդ կտեսնես, ու քո սրտիդ ալ կիջնա ան «սև սարսափը»: Զորրորդ տան առջի երկու տողերը որչափ պարզ են, նույնչափ ալ ճշմարիտ ու բնական բանաստեղծութիւն. ան փոփոխ սարսափը, որ մեյմը վեր նետվելու, մեյմըն ալ վար ընկղմելու ատեն կըզգա խեղճ նավակոծողը, ասկե ավելի կենդանի ստորագրութիւն չէր կրնար ունենալ: «Ինդըղներ» ալիքներն են, «սար»՝ լեռ, «ձիկ»՝ զիս:

Ո՛րչափ գեղեցիկ ու բնական է ան աղաչանքն, որ հինգերորդ ու վեցերորդ տներուն մեջ կընե դժբաղդը ծովին, իբր թե խոսք հասկըցող զորավոր մարդու մը ձեռք ընկած ըլլար: Բայց տեսնելով որ անիկա մտիկ չըներ, անողորմ գազանի կնամանեցնե ծովը և վերջին հուսահատութիւնը կհայտնե: Սքանչելի է վերջին տան զգացմունքը և սրտաշարժ սերը, որով բոլոր աշխարհը մոռցածի պես՝ միայն իր ծնողքը կհրավիրե ողբսուլու ան կյանքին վրա, որ անիկա տվեր է իրեն, ու ծովը անխնա կատաղութեամբ ուտելու վրա է: «Թըռա՛վ գնաց, — կըսես, — արև կըտըրճի՛ն», ու կարդացողին միտքն ալ հետը կը թռչի: Ինչպես ամառ իրիկուն պայծառ արևը մտնելու ատեն միակերպ նայելով կարծես թէ կամաց կամաց ծովը կընկղմի, սիրտդ անուշ տխրութիւն մը կիջնա և աչքըդ ակամա կզարձնես ան վսեմ տեսարանն:

Ահա այսպիսի բանաստեղծութիւններն են, որ ազգին անարատ ու սկզբնական հանճարը կհասկցնեն մեզի: Անարվեստ է

ոտանավորը, բայց կարծես թե անոր համար ալ ավելի բնական է: Վասն զի բնության ամեն գեղեցկություններն ալ թեպետ համեմատ են ու սիրուն, բայց մեր հաշիվներուն ու շահերուն տակը ամենը շեն իյնար, անոր համար ավելի կզմայլեցընեն զմեզ:

Ռամկական երգը ազգային ոգվույն մեկ ձայնն է, որ շատ հեղուրիշ կողմանն մեռած կամ մարած տեսնն ալ՝ դեռ այսպիսի երգաց մեջ կենդանի կմնա: Անոր համար ազգային երգ ալ կըսվի: Թե որ աս երկու անվանս մեջ տարբերություն կա, աս է, որ ազգային երգը կրնա վսեմ ոճով ու լեզվով ալ գրվիլ, իսկ ռամկականը գրեթե միշտ պարզ և ռամիկ լեզվով կգրվի: Այսպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացընեն ազգին հանճարը, քան թե ծանր գրվածքներ և կը գտնվին անոնց մեջ անանկ սքանչելի զուրցուածք, որ միայն իրենց ռամկական անունին համար հասարակ բան մը կը կարծվին, բայց ճշմարիտը՝ գերագույն գրվածոց կարգը անցնելու են: Աս գերազանցության մեծ և հայտնի պատճառը աս է, որ ասանկ երգեր կամ զուրցուածներ ի սրտե անաշ եկած են և սիրտը միշտ վարպետ է: Իրեն վարպետությունը հոս կերևա, որ չէ թե միայն գեղեցիկ և հզոր իմաստներ կընծայե, այլ նաև շատ հեղ ան իմաստներու հարմար ընտիր շարադրություն մը կուտա, և տղետը անանկ լավ քերական կընե, որ իմաստունը կապշի:

Ամեն ազգի մեջ ալ պակաս շեն այսպիսի երգեթ. մեր մեջ ալ թերևս կարծածներես ավելի, որոնցմե մեկին վրայոք արգեն խոսեցանք: Եվ ուշիմ ընթերցողը թե որ մտքով ու սրտով կարգաց, կարծեմ չվախնար ան երգը, որ Վանա ծովակին եզերքը կարապի մը պես երգեց մտերիմը իր մտերմին վրա, մեր նարեկացվույն և Շնորհավույն ընտիր տաղերուն կարգը ճանշնալ: Դենեք հոս ուրիշ մըն ալ, որուն նյութը թեպետ անաշինեն շատ թեթև է, բայց լեղուն ավելի մաքուր և բառերուն ընտրությունը սքանչելի որ կը ցուցընե, թե գրողը սակավագյուտ ընտրողություն մը ունի եղեր, և այս ընտրությունս ոչ միայն բառերուն, այլ և իմաստներուն մեջ ալ կերևնա: Կը ստեղծե բանաստեղծը կաքավ մը, որ Հայաստանի ընտիր թռչուններեն մեկն է, աս կաքավին բերնեն իր տխուր բաղը և վիճակը կարծես թե մարգարեաբար կը նկարագրե, կամ թե տեսնելով, որ ուրիշները անտարբեր են իր խեղճությունը, իրեն վրա լացող մը չկա, ինքը իր գերեզմանին վրա նստած կուլա և իր բնկերներուն ալ լաց կը շարժե:

Նշատեալ կայր ու լայր կաքվուկն

Ի վերա բարին, ա՛յ հավեր,

Իւ զանկատ կաներ ձագերուն

Թըռչունը, ա՛յ հավեր:

Ի բարձր լերունք ելա,

Ի բարձր լերունք ելա,

Ի կանաչ մարգեր նայեցա. ա՛յ հավեր:

Եկին զիս ի վեր առին,

Եկին զիս ի վեր առին

Ջառաբեկ ստրըն ցըցուցին. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարկըռուն վըզիկս, (կրկնե)

Ականջե ականջ զենեցին. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարմըրուկ արյունս (կրկնե)

Ի գետին ի վար վաթեցին. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարմըրած կըտնուցս (կրկնե)

Կրակին կածըն հասուցին. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ մանտրուքայլ ոտկունքս (կրկնե)

Ի ծնկացս ի վար կըտրեցին. ա՛յ հավեր:

Գեղեցիկ կերպ մըն է բանաստեղծին սկսվածքը՝ «Նըստեալ կայր ու լայր»։ Գեղեցիկ է նաև կաքվուկին շարունակած ողբը. «ան բարձր լերունքը և կանաչ մարգերը» պարզ և ընտիր մակդիրներով վսեմություն և փափկություն մը կուտան զուրցվածքին։ Բոլոր երգին մեջ ալ սա փափկությունը և ընտիր բառերը պահված, մեյմեկ բառով մեծ գեղեցկություն կուտան. ինչպես ան «Ահաբեկ սարը», ան «կարկըչուն վըզիկը» որուն ձայնը կարծես թե իր հետին շունչը քեղի ալ կը լսեցնե, և սպանման բացատրությունը, որ «ականջե ականջ զենեցին»։ Թողունք ան «Կարմըրուկ արյունը» և «Կարմըրած կըտնուցը». բայց ան «մանտրուքայլ ոտկունքը» որ «Ի ծնկացըն ի վար կըտրեցին» ան մանտրուքայլ ոտկունքը Անակրեոնի ու Կատուղոսի փափուկ բառերուն հետ շփոխվիր։ Շատ բնական և գեղեցիկ կերպով, կը զրուցե գունդգուն փեստրներով ողորմելի վիճակն ալ և սրտաշարժ բարև մը կուտա իր անցած գնացած վայելչությունը։ Ետևի նմանությունները թեպետ սրբազան բաներե առած՝ կարգվե մը հեռու են, բայց բունազրուած նմանություններ չեն, այլ նաև համեմատ են։ Այսպես ալ գոց կերպով մը ուտվելը կը բացատրե լավաշով պատանվելով և կարմիր գինով թաղվելով։

Կհամարձակիմ ըսելու, թե աս երգս անոնցմե մեկն է, որոնց վրա չկրնար մեկը բան մը ավելցընել կամ պակասցընել և կրնա

գեղեցիկ օրինակ մը ըլլալ նաև օտար ազգաց, միայն թե հայերե-
նին քաղցրությունը կարելի ըլլա պահելի, որ անկարելի է: Եվ
կարծեմ, ավելի վսեմ հայկական լեզվով ալ գրված ըլլար նե՛
նույն աղվորությունը չէր ունենար: Ասոր համար նորեն կհայտ-
ենեք փափազնիս ուսումնասեր և ազգասեր ընթերցողաց, որ այս-
պիսի ազգային երգերը, որ Հայաստանի այլևայլ գավառներու մեջ
կերգըցվին, ժողովեն: Վասն զի անոնցմե կրնան շատ մարգարիտ-
ներ ելլել և թերևս ատենով հայոց գրականության տաճարին մեջը
պատվավոր տեղ մը ունենալ:

Ամեն առավոտ և լույս

Գաբրիելն ասեր Ռոզույս՝

Արի՛ եկ, ել այս այգույս,

Այս իմ նորատունկ այգույս:

Ինձ չէ պարտ ելնել այգույս,

Վեմ չար փուշ կա պատերուս

Ձեմ կարեր ելնել այգույս,

Այս իմ գեղեցիկ այգույս:

Ուր եմ տնկեր այս այգույս,

Ջտակն եմ ջրերի այս տնկույս,

Դեռ չեմ կերեր ի պտղույս,

Կասեն՛ արի ել այս այգույս:

Հնձան եմ շիներ այգույս,

Կարաս եմ թաղեր զինույս

Դեռ չեմ խըմեր ի զինույս

Կասեն՛ արի ել այս այգույս:

Վարդ եմ տնկեր այս այգույս,

Կարմիր ու սպիտակ վարդույս

Դեռ չեմ Ռոտ առեր վարդույս

Կասեն՛ արի ել այս այգույս:

Առի՞ն գրողիս ի մարմնույս,

Ժամ է որ ելնեմ այգույս,

Այս իմ գեղեցիկ այգույս:

Ուրն է կանաչ այս այգույս,

Որթըն բացվալ է այգույս,

Այս իմ նորաշեն տընկույս,

Պուպուլըն կանչե այգույս,

Յողն իջան է ի ամպույս

Ամեն առավոտ և լույս:

Այս երգս գուրցողը կերևնա նորահաս անձ մը, որ կենացը
փղեցիկ օրերուն մեջ երկայն բարակ ցավով դեպի մահը մոտե-

ցած է: Մահվան մութը արդեն շորս դին բռներ է, սակայն իր մանկական հասակովը դեռ կը մխիթարվի, ու ան մթան մեջ իր նորահաս հույսերուն կոտորած ճառագայթները տեսնելով, կզվարճանա ու շուգեր մարմնեն բաժնվիլ: Հայտնի է, որ ցավն ու մահը առջի բերան իրեն ծանր երեցած են, բայց հիվանդության երկայնութենեն՝ տրտմության ուժը կոտորած ըլլալով, մաղձոտություն մը եկեր է սրտին: Ասով, ան խղճալի վիճակին մեջ ալ հանդարտություն մը կզգա: Երբեմն-երբեմն բոլորովին ալ կմոռնա ցավը, մանավանդ երբոր հանդարտ գիշեր մը վրայեն անցած ըլլա, որ առտուն արթնցած ատենը կարծես թէ գիշերվան ցողին հետ հիվանդությունն ալ թողած պիտի ելլէ: Բայց հանկարծ նորեն կիմանա ցավին շոշորը, կիմանա, որ խաբված է, մահը շղարհի դուռը զարնելեն, բայց իր փափուկ սիրտը ան խիստ ձայնն ալ հրեշտակի մը հրավերքի պէս կը լսե, ու կսկսի ինքն իրեն գալ ու բսել. «Ամեն տոավոտ» և այլն:

Առավոտե առավոտ Եզեկիային պես իր մահվան վճիռը կը լսե ու անուշ զանգատ կընէ: Շատ աղեկ կնմանցնե իր հասակը այգվո մը, պարտիզի մը: Տարիքին ուժը, առողջության երևույթը, դեղերը, ցանկալի հույսերը շորս դին իբրև քարով, փշով, պատով ամրացուցած կերևան, անոր համար կըսե. «Ինձ չէ պարտ ելնել այգույս»: Իր մանկությունը իր դիմացն է ծաղկած ուռի մը, լեցուն կարասի մը, վարդի ու ծաղկի նման: Ինչպե՞ս ելլե երթա՞՝ առանց անոնց պտղեն, գինիեն ու հոտեն վայելելու:

Սակայն մահվան հրավերքը շղարհիբո՛ւ Իրավ գեղեցիկ է, կըսե այգիդ, հույսդ շատ է, անցուցած օրերդ երկայն շեն, սակայն քեզի համար վճիռ տրված է. «Արի եկ, ել այս այգույս...»: Ալ աս կըրկնած ձայնին դեմ կենալ չըլլար: Խեղճ պատանի. ճարն ու հույսը կհատնի. ահա ան ձայնը, որ առաջ հեռվեն արձագանքի պէս կուգար, հիմա բոլոր անձը կթնդացնե: Ահա Գարրիել կմոտենա... Անհույս սրտին լեզուն մունջ է, աչքերը լույս շեն տեսներ, արեւը կիջնա: Ա՛հ, կըսե իր ներքին ձայնը, ալ պետք է որ ելլեմ երթամ, թողում իմ գեղեցիկ, իմ նորասունկ, իմ անուշահոտ այգիս: Ալ ժամս հասեր է, ահա «Առին զհոգիս ի մարմնույս, ժամ է, որ ելնեմ այգույս»:

Կարդացողը կվկայե աս երգին սրտաշարժությանը: Իմաստին համեմատ գուրցվածքն ալ անուշ է, խայթ շունի, շարադրությունը չհասնիր կաբվուկի երգին, նույնպէս շենքն ալ անոր չկըրնար հա-

մեծատիւ: Զորքորդին ինչվան յոթներորդ տները նույն մեկ իմաստին կրկնութունն են, որոնց տեղը թե որ մեկ կամ երկու տուն միայն ըլլար, ա՛վելի կտրուկ կըլլար: Վերջընթեր տունը առաջիններուն հետ այնպես կրնա կապակցիլ, թե ահա այս զվարթ հասակիս մեջ կելլեմ կերթամ աշխարհքես, որ տեսնողները մեռնելես վերջն ալ վրաս պիտի խղճան: Իսկ վերջին տունը կերևնա թե ետքն ա՛վելցուցած է, և ա՛վելի այգիեն ելլելն վերջի վիճակը կցուցընե, անմահության այգվույն սոխակն ու ցողը վայելելով:

Ինչպես քաշվածքը կամ պատկերը կենդանութուն կուտա պատմության, այնպես ալ երգը. վասն զի երկուքն ալ բանաստեղծութուն են: Ե՛վ ազգային պատմության աս կերպով կենդանութուն տվող պատկերներն ու երգերը որչափ որ հին ըլլան, այնչափ ալ ա՛վելի ախորժելի կըլլան ազգասիրաց: Ահա աս գիտնալով մենք ալ, օրագրիս մեջ փափագ ցցուցեր էինք ազգային ռամկական երգեր ունենալու, որ հրատարակենք ու մասնավորաց քով գրեթե անծանոթ մնացած թաղված գանձերը՝ կերպով մը հասարակաց վայելելու հարստութուն դարձնենք⁵: Աս մեր փափագին ինքնահոժար բարեսրտությամբ կատարող ու զորավոր զործագիր գտանք ազնիվ և ուսումնական պարոն Գայուստը Շիրմազանյան Վարդանյանց⁶, որ քանի մը ազգային երգեր հավաքեք ու մեզի խրկեր է, խոստանալով, որ ուրիշ ալ խրկե հետզհետե: Մենք հոս, հրապարակա՛վ մեր շնորհակալութիւնը հայտնելն ետքը, ահա ան երգերուն մեկը կհրատարակենք և կհուսանք, որ ազգասերն թերցողք ալ իրենց գովեստին և շնորհակալությանը արժանավոր համարին զինքը:

Աս երգին շարադրողն է Ստեփան վարդապետ՝ Նախավկայի վանքեն: Նախավկայի վանքը Հին Զուղայի Շամբ անունով գեղին քովն է, և երգին շարադրողը՝ Զուղայեցվոց Ասպահան քվիւտն ժամանակակից ու ինքն ալ ջուղայեցի կերևնա զուրցվածքեն: Երգին նյութն է ողբ հայոց Պարսկաստան քվիւտն վրա, 1605 թվականին, պարսից Շահաբբաս թագավորին հրամանա՛վը:

Ափսո՛ս քեզ, Քայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիրուցան ելաք անմեղ, անխորհուրդ,
Գերի գնամ արք դեպի Խորասան
Քաղցած ու ծարավ, տկոթ թշվառական:

Խարտուր ու խազար ցափի դիմացաք,
Քներ քաղցրիկ երկրեն ոտ դուրս չըղորաք,
Խիմի ձեր խոր, մոր գերեզման թողաք,
Տըներն ու ժամը ուրիշին տվաք:

Վախում ամ էնպես մտքերնուց ընկնի,
Ինչքան որ ողջ աք՝ մտքերնուղ չընկնի.

Բալի ձեր որդկոց, թոռանց պատմեցեք,

Էսպես խայրենիքն քանդած թողեցիք:

Աչքու կուրանար, շիհքս կուտրվեք,

Խեղճ Հայաստան, ըեզ էսպես չըտեսներ,

Թե մեռած էի, ինձ երանի էր,

Քան թե կենդանի՝ աչքու բաց տեսներ՝:

Երկրորդ տան խոսքերը շատ սրտաշարժ են, ու ամեն մեկ տողը նշանական. վասն զի անցյալ նեղությունները, հայրենյաց քաղցրությունը, ծնողաց հիշատակը, շինվածոց ու եկեղեցյաց գեղեցկությունները բոլորը մեկեն միտք կձգեն:

Երրորդ տան խոսքերն ալ շատ ազդու և զորավոր են՝ ցավագին ու հուսահատ սրտե բխած: Իսկ վերջին տունը շատ գեղեցիկ ու բընական ձգած է, որ բանաստեղծը իրեն հայրենյաց խեղճությունը ինքնիրեն մտածելով կողբա, ու կարդացողին սիրտը կշարժեն:

Ճշմարիտ է ան խոսքը, որ կըսեն թե ազգի մը մեջ գործածված առակներն ու առակի պես կարճ զուրցվածքները իրեն բարոյականին համառոտությունը սեպելու է: Ասով կիմացվի, թե որչափ պատվական ավանդներ ու հիշատակներ են այնպիսի խոսքերը և որչափ աշխատանքով կարժեն որ հավաքվին ու տպվին: Հայաստանի մեջ ալ ինչվան հիմա բյուրավոր առակներ կան, որ հայերեն կըգործածվին և մեր հարց ու նախնյաց փորձառությանը արձագանքներ են: Բայց բուն Հայաստանեն դուրս եղած հայոց շատերը աս անդին հիշատակներն ալ կորսնցուցեր են, այնպես որ թեպետ և խոսած լեզունին տաճկերեն ալ չըլլա բոլորովին, ինչպես ոմանցքը, բայց ան հայերեն սեպված լեզվին մեջ ալ առակ մը ըսել պետք ըլլա նե՝ մեկեն ի մեկ տաճկերենը կուգա մտքերնին, ու անիկա մեջ կբերեն, իրենց խոսքին հաստատություն կամ զարդարանք տալու համար: Կերևա թե այսպիսիները շեն գիտեր, որ տաճկաց լեզվին մեջ գտնված բյուրավոր առակներուն ու խելացի խոսքերուն գունե մեկ մասը հայերենն թարգմանած են տաճկերեն անոնք, որ իրենց լեզուն տաճկերենին հետ փոխեր են: Աս գիտնալով,

Քեպետե դժվար բան է որոշելը՝ թե արդյոք տաճկաց ո՞ր առակը ատենով հայերեն է եղեր, կամ թե ո՞րը հիմա ալ հայերեն կգործածվի Հայաստանի շատ կողմերը, բայց մեկ կողմանե սիրտ ընելու աշխատելու և հավաքելու է Հայաստանցվոց առակները, մեկ կողմանե ալ ջանալու է, որ մեր լեզվովը խոսելու ատեննիս տաճկերեն առակ մըն ալ մտքերնիս գալու ըլլա նէ՝ հայերեն թարգմանենք վայելու կերպով մը, թե որ կրնանք, ու այնպէս գործածենք:

Աս երկու տեսակ գեղեցիկ աշխատանքներուն ալ մեյմեկ փոքրիկ ճաշակը տալ ուզելով, աս անգամ դնենք հոս քանի մը առածներ ու առակներ, որ մոտերս խրկեց մեզի մեր ուսումնասեր թղթակիցներեն մեկը Հայաստանն:

Ասել ան առուտոր և ոչ թե առ ու կու:

Օուճը շամ միսը չի ուտի:

Պըստիկ է, քայց ճըստիկ է:

Քարը քարիմ քսն՝ կրակ դուրս կգա:

Ով չուտ՝ նա կուշտ:

Պամիր ու Ռաց, սիրտը քաց:

Բղավամ կատուն մուկ չի բռնի:

Խուփը գլորվել ա, կճուճը գտել ա:

Գող, սրտունը դող:

Գիճի խմողը կարբի, կոիվ գնացողը կմեռնի:

Ազգային և ուսմական երգոց ճաշակներ ընծայելով ատենատեն օրագրիս մեջ, իմացանք, որ ինչպես մեզի, այնպես մերազնյա ազգասիրաց ալ հաճո են, և շենք դադրիր երբեմն-երբեմն հրատարակել նույնպիսի երգերը: Բայց կուզենք նաև մեր վսեմ հայկական գրաբար լեզվով գրված նախնայաց ընտիր բանաստեղծության կամ երգոց ճաշակն ալ ընծայել, և կհուսանք, որ հասկցող սիրտ ու ականջ ունեցողներուն հաճո պիտի ըլլան աս գրվածները: Վասն զի ի՞նչ ախորժիլի քան բանաստեղծությունն ու երգ, կամ ի՞նչ անուշ քան զհայրենիք և ազգային գրույցք:

Աս երկու բանն է, որ մեզի այսչափ հաճո կընեն՝ պարզապես ազգային կամ ուսմական ըսված երգերը, որոնք թեպետև զուրկ ըլլան այն վսեմական և գեղեցկաշար լեզվին գեղեցկութենեն, սակայն շատ հեղ քան զայն լեզվով գրվածները ազդու և սիրելի կըլլան: Վասն զի բանաստեղծությունը և զգացմունքը լեզվին հետ կապված չէ, կամ գեթ այնչափ կապված չէ, հապա զուրցըված կերպին, իսկ զգացմունքը ավելի նյութին և անոր կարգացողին

մերձավորությանը հետ: Անոր համար բանաստեղծութիւնը կատարյալ է աս հատկութիւններով, թեև գնչու լեզվով գրված ըլլա, և մեր հրատարակած քանի մը ոամկական երգերը աս դիտմամբ շատ վեր են Շնորհալիւոյն աննման քերթվածներուն շատեն: Աննման կըսեմ իր անխայթ քաղցրախոս և հայկաբան ոճոյն համար, որով գերազանց է հայոց քերթողաց մեջ, բայց այն վերը հիշված հատկութիւնները քիչ անգամ կցուցնի:

Անոր հակառակ կան քերթվածներ ալ վսեմական լեզվով գրված, բայց ոամկական երգոց համ կուտան, ըսել է, որ ազգային ոգիւն և ակնջի անուշ կուզան: Այսպես. Նարեկացւոյն քանի մը երգերը⁸ կարդալով, լեզուն թեպետև շատ բարձր ու հեռու կտեսնենք մերինեն, բայց հոգին մեր ոամկական հոգւոյն հարմար և իբր թե մեզի ավելի մոտ, ուստի ավելի ալ կզվարճանանք: Ասանկ ալ կամ ևս առավել՝ թե որ բուն ազգային նյութոցը վրա ըլլա գրվածքը, ըսել է, որ գրվածներն են ազգահոգի կամ բնիկ հայկական բանաստեղծութիւնք: Ազգային ոգին ինչ ըլլալը դյուրին է իմանալ կամ բացատրել, բայց Հայոց կամ որևէ ազգի մը՝ հատուկ բանաստեղծութիւնը ո՛րը ըլլալը և ինչու ան ըլլալը դժվար է բացատրել: Թե ազգային լեզվով և թե օտար լեզվաց բանաստեղծութիւններ կարդալով, կրնա իմացվիլ աս բանս:

Հայտնի է, որ բուն ազգային ոգին ազգային նյութոց վրա գրվածքներու մեջ ավելի կերևնա, և մեր հայկական բանաստեղծութիւնն ալ հոն փնտրելու էր, բայց նախնայացմե առ մեզ խիստ քիչ բան հասեր է ազգային նյութոց վրա: Անոր տեղ կրոնական ոգին տիրած է նաև մեր քերթվածոց մեջ, որով բուն ազգային հոգւոյն հատկութիւնը այնչափ չէ հայտնվեր այս նյութիս մեջ: Անոր համար մեր վերջի բանաստեղծից մեջ, այսինքն ԺԴ դարեն վերջը գրված երգոց մեջ, որ զանազան նյութոց վրա գրված են, ավելի կերևնա ազգային ախորժակ, քան թե Շնորհալիւոյն գրվածներուն պես գրվածոց մեջ: Միայն թե քաջ բանաստեղծը ազգային նյութե դուրս բաներուն վրա ալ անանկ շնորհք մը կձգե, որ անոնք ալ ազգահոգի և ազգային կըլլան, ինչպես Նարեկացւոյն «Սայլիկը», «Ալքն ծով ի ծով ծիծաղախիտը»⁹ և սյլն:

Ասոնցմով մեր հայկական քնարին ձայները իրեք կերպ պիտի հնչեն: Մեկը բուն ազգահոգի և հայկական վսեմ կամ պարզ լեզվով գրված: Մեկալը վսեմական կամ հայկաբան, բայց ոչ ազգահոգի և ոչ բնիկ հայկական: Երրորդը հայկական ոճով, բայց ար-

տաքին նյութոց վրա: Առաջին ա՛ճափ և ամեն ազգային նյութի վրա գրված վառվողուն երգեր՝ ասկե երկու հազար վեց հարյուր տարի առաջ երգված «Հատուած գնաց Վարդգէս մանուկն» կամ «Երկնէր երկին» երգերեն մինչև մեր օրերս Ադամ Ազբարին երգե-
րը¹⁰: Երկրորդ տեսակն է հայաբանությամբ կամ զուտ գրաբար գրված զանազան սրբազան և արտաքին նյութոց վրա գրվածներ՝ ծանր և հանդարտ կերպով, ինչպես Շնորհալվույն երգոց շատերը: Երրորդ տեսակն է, որ թեպետ օտար նյութոց վրա գրված է՝ թե սրբազան և թե արտաքին, բայց վառվողուն հոգով և խաղուն լեզ-
վով գրված, և իբր թե հայու մտքին ու լեզվին խաղալիք ըրած է նութը: Աս կերպիս և ընդհանուր մեր բնիկ հայկական կերպին մեկ մասնավորությունն է՝ ընտանեկան, ախորժելի և խաղալու կերպով մը բառերու ձայնարկություններ և մանավանդ բառից և բանից կրկնություններ ընել: Այսպես են «Երկնէր երկինն» ալ, «Հեծաւ արի արբայն Արտաշէսն» ալ, «Հատուած գնացն» ալ, Մասյաց «Մայլիկն» ալ և այլն:

Որո՞իք գերութեան իմ ժողովորդք ծընեալ լերկիր օտար,

Որ ժողովեալ էք աստ,

Մը՛ մոռանայք, մի՛ մոռանայք ըզՌայրենիմ աշխարհ

ԸզՀայաստան քարինսն:

Եկայք արտասուօք մեր ընթացուք մըտօք այսօր ի նույմ

Ջուօնս ի տեղիմ տօնել:

Ո՞րք քո Ռիշատակ կամ գոհութիւմ այս մեծամեծ ձըրիցս

Ո՞վ ժողովորդ խիստ.

Թող զուճայնութիւնդ օտարացեալ ամբարշտեալ գայլոցն

Եւ նորոգեալ դարձեալ,

Քայնի նըզովեա զՌերետիկոսքն լուխտէ առաքեալոցն

Եւ սուրք քահանայիցն:

Թ՛՛՛՛՛, Հայաստան քարինքր Ո՞՛՛՛, որ այնչափ փառավոր ու տը-
խուք հիշատակաց հետ՝ աս սրտատուչոր ու ազգասեր երգողին նըշ-
խարքն ալ կամփոփեք ձեր ցրտիկ ծոցը, արդյոք հետ վեց հարյուր
կամ ավելի տարիներու լսելով հոսկից անոր լուծ քնարին ձայնե-
րը, պիտի արձկե՞ք այն կենդանատիպ մոխիրներեն զուրս կայծ
ժը, որ ձեր ազգին մեռելատիպ կենդանությունը վառե, բորբոքե,
անմահացնե: Ո՞վ մոռացյալ ու անարգյալ «Հայաստան քարինք»,
արդյոք ձեր վառվողուն աստղերուն տակ կշնչե՞ն անանկ կուրծքեր,
օր գան ու արթնցնեն ձեր խուլ ու խորին արձագանքները, կան-

չփլավ իրենց նմաններուն. «Որդիք գերութեան, մի՛ մոռանայք, մի՛ մոռանայք զհայրենին աշխարհ, զՀայաստան քարինսն»: Կամ գոնե պիտի զգա՞ն կարդացող ու լսող սրտերն այս երգույս կերպ ու կերպ փափուկ ձայները, այն Հայաստան քարերը, այն մեծ Տրդատ արքայն, այն Հնգետասան բյուր Հայաստանյայց ժողովը, որ մեկ շարժմամբ մկրտվելու կենտվին շրջանապտույն Թփրատեսին ծոցը, այն իմ Գրիգորիսը դեռաբույս եղբայրքը, այն այսպես կոչեցար ո՛վ Հայաստանը. և այն սրտագին մաղթսնքները, որոնցմով կլոե երգը և մեզի անլուելի սրտով դեպի երկինք գոչել կուտա: Հասա՞ն արդոք, ո՛վ Հայաստան, այն տարիները, որ այդ քարերեղ քու փլած տաճարիդ կանդնիլը պիտի տեսնենք: Զէ նե՛ մենք ալ զքեզ կանչելով կանչելով, վերջապես վրանիս ուրիշ բան չպիտի գտնենք թայց եթե քենե թավալեցուցած անտաշ քարինք, ու տրտմագին շնչով երթալով պիտի կանչենք. «Ո՞ւր քո հիշատակ կամ գոհություն, ո՛վ ժողովուրդ խիստ»:

Ահա գուցն ասեմ տեր Ստեփանոսին,
 Խագվոր նստեր նա ի մեջ Սեբաստ քաղաքին.
 Եկին սուերոք զվանքըն պատեցին,
 ԶՔանդերձըն Քանին զնա մերկացուցին:
 Մերկ ու բոբիկ ու գլխիբաց զնա շարշարեցին:
 Զայն դեղձան մազերն փունճ-փունճ փետեցին,
 Զայն յուր ջախուջախ բազկերտիքն երկաթ պնդեցին:
 Իաշըն եղեալ ըզսուրըն քաշեցին
 Ասե. Դուք տվեք զպատասխան այն ծածկագիտին:
 Այնժամ սար ու ձոր վա՛յ կանչեց յուր ըսպանողին:
 Յուր հորն ասացին կուգա քո որդին,
 Արեկ ու սրբե զքրտիներն ճակտին ւ, երեսին:
 Յուր հարն էր նստեր դեմ ճանապարհին,
 Կիտեր թե կուգա կարդալով յուր պարոն որդին:
 Ծաղիկ էր քաղքին, մանուշակ երկրին,
 Հանցեղ զինչ կու փայլեր այն կարմիր մորուսն երեսին:
 Խոռմեցավ ծաղիկ վարդն ի յուր թրփին,
 Կարմիր ու ճերմակ երեսվին դարձավ ի դեղին:

Այս Ստեփանոս նահատակին վարքը Հիշատակարանաց մեջ այսպես կպատմվի: 1387-ին ատենները լենկթիմուրի դեպի Հայաստան արձրկված ժամանակը Պուրնահատին անունով մեկը ապստամբեցավ Սեբաստիո ամիրապետեն, ու զանիկա սպաննելով՝ ինքը տեղը անցավ: Բայց զորքը, անոր ըրած բռնությունները

տեսնելով, ծածուկ խորհուրդ ըրին զինքը սպաննելու: Երբոր ապրստամբության խորհուրդը իմացվեցավ, քանի մը քսու մարդիկ Սեբաստիո Ստեփանոս եպիսկոպոսին վրա ալ ամբաստանութիւն ըրին, իբր թէ ինքն ալ ապստամբաց կամակից ու խորհրդակից է: Պուրնահատին աս բանս լսելով, մեկնն բռնեց Ստեփանոսը իր երկու կրտսւմոր ընկերներովը ու սկսավ նեղել, որ հավատքնին ուրանան: Երբոր անոնք մտիկ չըրին, հրամմեց որ զլուսնին կրտսրնն: Դահիճը Ստեփանոսի վզին քանի մը անգամ զարկավ, բայց չկրցավ կտրել: Սուրբը երկինք նայելով երբոր բարձր ձայնով աղոթք կընէր, ամիրան բարկանալով հրամմեց, որ բերանը պատռեն ու աս սոսկալի տանջանքին մեջ հոգին ավանդեց: Վերջը հավատացյալք մարմինը ծածուկ գողացան ու պատվով թաղեցին:

Այս սրտաշարժ պատմութեան վրա շինված է հոս դրված երգերնիս, որ մեր ճանչցած հայկական բանաստեղծութեանց մեջ աննմաներեն մեկը կսեպենք և օտարաց հետ ալ բաղդատելու ըլլանք՝ կիմանամք, որ հին զգայուն բանաստեղծական զուրցվածքը ասկե շատ անդին չերթար. երբայական և արևելյան քնարներուն հոգին խառնած է անոր մեջ և հնութեան կերպ մը առած¹¹: Իրավ է, որ զգացմունքը և սիրտն է վարպետ և ոչ արվեստը: Լեզուն պարզ և ռամկական ալ ըլլալով շատ տեղ, զուրցվածքը միշտ ազդու և միտքը շատ տեղ սքանչելի: Կերևնա թէ աս հոգեզարդ նահատակին միաբան աշակերտներեն մեկը զուրցած ըլլա աս տաղս, որ գիտե եղեր քերթութիւնն ալ. որուն վկա է շենքն ալ, երկայն և կարճ տողերով հյուսած, որ քիչ կգտնվի մեր բանաստեղծութեանց մեջ:

Շատ սքանչելի է իր համառոտութիւնը. առջի տողն է բոլոր առաջարանը: Երկրորդ տողը՝ Ստեփանոսին պատմութիւնը, որով կիմացնե թէ, ինչ մեծարանք ուներ Սեբաստիո մեջ, ու մեկնն կանցնի ողորմելի դիպվածը պատմելու ու կարծես թէ տեսնել կուտա, թէ ինչպես «Հանկարծ եկին սուսերոք զվանքըն պատեցին»: Ինչվան կեսը կնկարագրե նահատակին տեսքը, որուն համար հիշատակարանք ալ կըսեն, թէ շատ փառատեսիլ էր և զվարթերես. նկարագրութիւնը արևելյան ոճով և Հայոց եկեղեցական զգացմամբ հյուսած ըլլալը հայտնի կերևնա:

«Դաշըն եղեալ ըզսուրըն քաշեցին». աս տողս և վարի իրեք տողերը դարձյալ ամենը մեյմեկ մասն են պատմութեան և շատ ազդու ու խոր տպավորութիւն ընել կուտան Ստեփանոսին ըսած

կարճ խոսքը երկրորդ տողին մեջ՝ «Դուք տրվեք» և այլն, և շորրորդը «Այնժամ սար ու ձոր վա՛յ կանչեց յուր սպանողին»:

Հորը իմաց տալը այնպիսի ներհակական բացատրությամբ նույն գործքով ետևի զգացած ցավին մեծությունը իմացնելու համար է: Իսկ հորը այն սև շորեքշաբթի առավոտը նստած սպասելը կհիշեցնե՞ն Սիսարային մորը հոգով սպասելը իր որդուն, որ պատերազմի գացեր էր. այն սլարոնին կարդացած երգն ալ՝ անոր բերելու հաղթանակները: Իսկ արյունոտ գլուխը՝ Սիսարայի կապույտ երանգները. «Մայրն Սիսարայ հայեցեալ դէտ ալն ունէր ի վանդակապատ պատուհանէն. ընդէր յետնեցան կառք նորա ի գալոյ... և եգել զաղիս նորա: Կապոյտ երանգոցն Սիսարայ, կապոյտ երանգոցն գոյնագոյն նկարուց, այն էր պարանոցին նորա կապոյտ»:

Հորը սիրտն, որ տրտմությամբ կհալի, արյուն կգառնա ի փորին, հապա մորը կսկիծը ի՞նչ պիտի ըլլար: Հոս է նկարագրության դժվարությունը, հոս է արվեստը: Վարպետ պատկերհանի մը համար կպատմեն, թե տխրական պատկեր մը քաշեց, ընտանյաց ամեն մեկ անձին մեյմեկ կերպ, մեկմեկ սաստիկ տրտմության դեմքեր տվավ, բայց երբոր եկավ անոր, որ ամեննն ավելի տրտում պիտի ըլլար, ճարը հատավ, վրձինը կապվեցավ ու ան անձին երեսը քողապատ նկարեց, նոր վարպետությամբ շիկրցած վարպետությունը ծածկելով: Իսկ հոս հայկական քնարը, որ շիկրունար ան սուտ քողը բանեցնել, մորը կիրքը կսաստկացնե խելքը կորսնցնել ու թափառել տալով ինքնիրմն դուրս ելած այն Անվայր վայրին մեջ, որ շատ ավելի զորավոր կիրք և բացատրություն է, քան թե ըսել մարեցավ ընկավ:

Շատ սրտառուլ դիմառնություն է սաղմոսին տարեկուսած մնալը ատենին մեջ, այսինքն եկեղեցվո դասին և գրքերուն հոն կուտելը առանց կարդացվելու, որ կհիշեցնե մարգարեին ըսածը. «Թ մէջ ուռեաց նոցա կախեցաք զկտակարանս մեր... զիս՞րդ երգեսցուք զօրհնութիւնս տեառն յերկիր օտար»: Վերջաբանն ալ առաջաբանին և պատմության ոճին պես համառոտ: Երգիչը իր սրտեն անցած սուրը կզարնե ընթերցողին սիրտը առանց կրկնելու և շարժելու, կթողու, որ ցավը ինքն իրեն բանի: Խորունկ զգացմունքներ շատ հեզ այսպես կարճախոս կըլլան:

Իսկ իմ սրտիկն թետ այս քնարիս առած ողոր,

Հայաստանի ցուրտ սարերուն կանչե բոլոր,

ԱՄՍՈՑ ԲՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

ԱՊՐԻԼ, Կտեսնես, կիմանաս, Գրիգորիկ, որ սաստիկ հովերը կղաղրին, և անուշ հովեր կուզան, որոնց զեփյուռ կըսենք: Լեռներուն վրայեն ձյունները կհալին, ու գետերը կիջնան: Անոր համար շատ գետեր ու հեղեղատներ լեցվելով դաշտերը կկոխեն:

Ան բլուրներն, որ առաջ հեռվանց քարոտ անապատ կերևային, հիմա կանաչով ծածկված կերևան:

Ամեն ծառ կանաչացած կտեսնվի, ամեն տեղ ծաղկըներով կըզարդարվի: Ա՛հ, թե որ սառած եղյամը աս ծաղկըներուն վրա իջնա նե՛ ինչպե՛ս վնասակար պիտի ըլլա անոնց: Մառերուն ճյուղերը կզարդարվին ծաղկըներով, դաշտերը կգեղեցկանան, ինչվան թուփերն ու փշերն ալ կարթըննան: Բոլոր բնութջան երեսը կզվարթանա, ամեն արարածք զարուը կողջունեն:

Գառնուկները մորերուն քովեն երթալով կցատկոտեն, կովն ու եզը իրենց դանդաղությունը մոռացածի պես կժրանան:

Մանր թռչնիկները մեծ ուրախությամբ անդադար կճվլլըլան, կվազվզեն, կճխան: Այս ամսուս մեջ շա՛տ վարուցան կըլլա և տունկեր կտնկվին:

Առջի օրերը կցանվի կտավը հարմար երկրի մեջ: Կտնկվին դեղձի ծառ, սալոր, հասմիկ և կծու տունկեր, ինչպես սոխ, սխտոր և այլն: Պարտեզները զարդարելու առեսն ալ աս է. ելակներուն ավելորդ տերևները պետք է կտրել:

Թե որ հովերը փշելու ըլլան, պետք է ջուր տալ բույսերուն, քայց ծնեբեկին ջուր պետք չէ:

Զերմանոցներու մեջ ծածկի տակ դրված տունկերը, ինչպես լեմոնը և այլն, աս ամսուս մեջ դուրս կհանեն: Շերամ որդին հավկիթները կտաքցնեն, որ ձագերը ելլեն, երկիրն ալ անոնց կերակուր կպատրաստե: Հասմիկի տերևները կծին, վերջը թթենին ալ կուզա:

Անձրևները երկայն շեն քշեր. ասդիս անձրև եկած ատենը անգին երկինքը կծիծաղի, և անձրևին կաթիլներուն վրա կտարածվի դույնզուդյն ծիրանի գոտին: Մշակը աշխատանքին պտուղը վաստակելու հույսով կուրախանա, քանի որ օդերը կըրտկվին:

ՄԱՅԻՍ. Ե՛լ, Գրիգորիկ, ե՛լ, ասկե վերջը ամոթ է անկողինն ուշ ելնելը: Ահա պատահանը կբանամ. նայե՛, դեռ արևը չէ ծագած, բայց արշալույսը ծիրանի գունով ներկվե՛ր է: Ինչպե՛ս օրերը երկընցե՛ր են. դեռ ժամը հինգ և կես է՛: Տե՛ս ինչպե՛ս հստակ ու պայծառ է օդն ու երկինքը: Շո՛ւտ ըրե, ելլենք գուրս:

Եկուր դեպի սա գեղեցիկ ծաղկած դաշտը երթանք: Մայիսը ամիսներուն մեջ ամենն գեղեցիկն է. դաշտերն ալ ամենն ավելի աս ամսուս մեջ ղվարճալի կերևան: Ահա տես, արևը կելլե, ճառագայթները լեռներուն ու բարձր ծառերուն գլուխները ոսկեգույն կդարնեն: Անուշ հովիկը, որ թփերը կօրորե, ծառերուն տերևները կշարժե, կարծես թե կփռթա արևուն առջևն վազելով իմաց տրվող բլլալ:

Մտիկ ըրե սոխակներուն՝ ծիծառնուկներուն ձայները. ի՛նչ ղվարճալի, որչա՛փ փոխփոխ եղանակներ կընեն: Կարծես թե մեկմեկու բարև կուտան, մեկմեկու պատասխան կուտան և արևուն երևնալը կտոնեն:

Եկուր հիմա սա ցանկերուն շուքին տակը կանաչ ճամբեն երթանք:

Կտեսնե՞ս, Գրիգորիկ, որ հիմա բոլոր աս տունկերը ծաղկե՛ր են, բոլորն ալ իրենց հոտը կբուրեն, ամենուն բուրմունքը մեկտեղ խառնված՝ մարդու սիրտը կզմայլեցնեն: Տե՛ս, որչափ տեսակտեսակ ծաղկներ կան: Եկ ամենն ալ ժողովենք, փունջ մը կապենք: Ան ծաղկըներեն ալ, որ առանձին հոտ չեն տար, դու ժողով մեկտեղ բեր, կտեսնես թե ի՛նչ անուշ հոտ կուտան:

Սա թռչունը կտեսնե՞ս, որ անդադար կերթա կուգա. հայտնի է, որ հոն տեղը բուն զրե՛ր է: Եկուր կամաց կամաց երթանք ու խոտերը վեր առնենք նայինք: Տես տես ի՛նչ սիրուն են. դեռ փետուրնին չէ եկած: Ա՛հ, խեղճեր, կարծեն թե իրենց կերակուր բերած ենք, կտուցնին կբանան: Բայց թո՛ղ, թո՛ղ մեկգի քաշվինք, մայրերնին դեպի հոս կթռչի: Թե որ կասկած առնե, թե մենք դպեր ենք բունին, կրնա բուրբուրվին երեսե թողուլ, խեղճ ձագերը անոթի կմեռնին...

Նայե հիմա շորս դիդ, Գրիգորիկ, տունկ մը չկա, որ կանաչած չլլա: Ան բարձր կաղնին ալ վերեն վար տերևներով զարդարվե՛ր է: Սառ ու ծաղիկ, դաշտ ու երկինք, ամեն բան պայծառացած կերևան: Բայց տես, թե ամեն մեկ բույսը ինչպե՛ս առանձին

կազմվածք ունի, ի՞նչ զանազան ձևով ճղեր ու տերևներ. ինչպան կանաչ գույներնին ալ մեկմեկե տարբեր է:

Մտնանք հիմա աս պարտեզը:

Նայե, պարտիզպանն ալ ի՞նչ հոգով մաքրեր է, որ անպիտան խոտ մ՛ ալ չկա մեջը: Թե որ ան ամեն ծլած տունկերը թողուր, հիմա աս արտը բոլորովին խոկած՝ իրար անցած կըլլար և այնչափ ճղերուն վրա հազիվ քիչ մը պտուղ ու ծաղիկ կերևնար:

Նայե, կեռասներն ալ սկսեր են հասուննալ: Անոնց կարմրիկ գույնը՝ կանաչ տերևներուն գեղեցկութուն մը կուտա, ան կանաչն ալ ասոնց կարմրութունը ավելի դուրս կցատքեցնի: Պարտեզին տերը ահա կուգա. կարծեմ քեզի կեռաս պիտի տա:

Նայե, որ տա նե՝ շափազանց քաղաքավարությամբ չէ չըսես, ոչ ալ աչքածակությամբ ժողովես: Առնելից վերջն ալ պատշաճ շնորհակալությունդ ըրի:

Աս ամիսը, որ բնության մեջ ամենեն գեղեցիկն է, և քաղաքական կենաց մեջ հանդիսավոր, հավատացյալք ալ անոր համեմատ, արժանավոր ազնիվ բնության մը ընծայեր են, որ է աստուծա և մեր մայրը՝ որ իրավցնն աշխարհիս գարունը բերավ:

ՀՈՒՆԻՍ. Տաքը օրե օր կսաստկանա. թեպետ երբեմն երբեմն անձրևները քիչ մը ցուրտ կբերեն, բայց երկայն շղիմանար: Ամառը, որ աս ամսուս 21-ին պիտի սկսի², շտապելով վրա կհասնի:

Նկուր մտնենք աս դաշտը: Կտեսնես, որ առաջինին պես ծաղկով զարդարված չէ հիմա: Մաղկներուն տեղը հիմա հունտերը թափած են. ցորենը հասունցեր է, հնձելու ժամանակն է: Աս ցորենին մայիսի ցորեն կըսեն, ինչու, որ շատ տարի մայիսի մեջ կհնձվի:

Տես հնձողները սա ուռնիններուն շարքին տակը, ինչպե՛ս իրենց գերանդիին վրան ծոած կկտրեն: Անոնց հետեն ալ գեղացի տղաք կտրած ցորենները օրա կկապեն, ոմանք հնձված տեղին մեջ կխաղան, կթավալին:

Վարսակը իր կանաչ գույնը կորուսեր է. հասկերը կդեղնին ու քիչ ատենեն կճեբմկին. քիչ ատենեն կսկսին իրենց ճերմակ-ճերմակ գլուխները գետին ծռելով, մշակները հունձքի հրավիրել: Թե որ գեղացին սպասե, որ փերճեկը ցորենին վրայն ելլե, ու հասկը լավ մը շորնա, հնձելու ատենը միայն հարդ կհնձնի:

Պարտիզպանը աս ամսուս մեջ լուբիային, վարունգին, ձմերուկին, սեխին և ասոնց նմաններուն նեցուկ ու ամրություն կդնի: Հասմիկին ու պտղատու ծառերուն գետինն ալ կդարմանի: Շաքաթը

մեկ երկու անգամ պատվաստները աչքե կանցնե, ավելորդ թիւերը կկտրե, ընտանի ճյուղին վրա օտար ճյուղ չթողուր:

Մեխակին թաղարները շուքի մեջ կառնե, որ արևն չթոռմին: Մաղկելին վերջը նորեն դուրս կհանե, կտրտած ծաղկներուն ճյուղերն ալ կկտրե, որ նոր ծաղկածները լավ ամրանան: Մեծ հոգ ունի անպիտան խոտերը խլելու ու պիտանիներին շուր տալու:

Քու սիրտդ ալ պարտեզ մըն է, Գրիգորիկ, ու պարտիզպանը դուն ես: Նայե, որ առաքինութիւն միայն ցանես աճեցնես ու մոլութեան բույսերը խլես փճացնես:

ՀՈՒԼԻՍ. Ե՛կ, Գրիգորիկ, սա կանաչ շուքին տակը կեցած, դաշտը նայինք: Ան գերանդավոր մարդիկն որ կտեսնես, հնձողներն են. դիմացին ընկնող տանողն ալ իրենց տերն է:

Ատ խեղճերեն շատը ուրիշ դաշտերն կուգան, ուր որ իրենց հունձքը լավ առաջ եկած չէ: Ուրիշի ծառայելով աս տաք արևուն մեջ, իրենց վարձքն ու ապրուստը կառնեն: Եվ այսպես շրջան ընելով, ավելի տաք երկրներն դեպի ավելի պաղ կողմերը կերթան, որպեսզի միշտ աշխատանք ունենան՝ նոր-նոր հունձք գտնելով:

Շատ կողմեր կգտնվին ասանկ հնձողներ, որ հունձքուն հետեն ճամբորդութիւն մը ընելով, ինչպան լլմնցընեն՝ տուն չեն դառնար: Քայց երբոր գան իրենց տեղը՝ հոն պետք է ըլլաս, որ տեսնես իրենց զավակացն ու բոլոր ընտանյացը խնդումը:

Խեղճ մարդիկ. երանի՛ իրենց, որ քիչ շահուն վրա ալ անանկ գոհ են, որ ալ ձմեռը կարոտութիւն քաշելու վախ չունին: Ասոնք են, որ սեպտեմբեր ամսուն մեջն ալ կերթան լեռները թափած շագանակները ժողովելու, շթափածներն ալ գավազանով կթոթվեն:

Հիմա եկուր մոտենանք անոնց ու լավ մը դիտենք: Ահա ամենքը մեյմեկ ակոսի մեջ մտած կպատրաստվին հնձելու: Ոմանք մեկ ձեռքով մանգաղ առած, մեկալ ձեռքով ալ փունջ մը հնձելու խոտն բռնած, կկտրեն: Ոմանք ալ երկայն գերանդիներով երկու ձեռք բռնած կհնձեն: Կտրածնին ակոսներուն մեջտեղը կդրեն վրայ վրա:

Ուրիշ աշխատողներն ալ ատ որաներն մեկտեղ կժողովեն ու կկապեն քանի մը հատը մեկտեղ և աս կըսվի շեղջ կամ գաղիչ՝ Ամենքն ալ որոշված շափով մը հնձելեն վերջը, միաբան շուքի տակ կբաշվին ու պարզ կերակուր մը առնելով, ուժերնին կհաստատեն: Նորեն կսկսին աշխատիլ ինչպան կեսօր, ու կեսօրվան կերակուր-

նին առած՝ մեկ մեկ դի կբաշվին, ականջնին ճպոած ձայնին տը-
ված:

Երբոր բոլոր հունձքը կլըմըննա, գեղացիները սայլերով կու-
զան, ու բաց տեղ շինած ծածկի մը տակ կտանին գաղիշները:
Բայց հոն դիգելի առաջ կնային որ լավ շորցած ըլլան. թե չէ՝ հար-
դը կմզլի ու ցորենը կապականի: Ասանկ հոն կթողուն տասնհինգ
կամ քսան օր մը, որ ցորենը ավելի կպարարտանա, հասկին կամ
հարդին մեջ մնացած խոնավութիւնը ծծելով:

Բայց դու տես, Գրիգորիկ, աս ցորենին համար, որուն ամեն-
քըս կարոտ ենք, խեղճ գեղացիները որչա՛փ կաշխատին: Հնձելու
ատեն արևուն տակը կխաշին, վերջը կալին մեջ ծեծելու ատեն՝
բըշա՛փ կբրտնին, գեթ կալը ծեծող եզները ու ձիերը կառավարելու
համար: Ահա այսպես մարդուս կյանքն ալ բոլոր աշխատութիւն
է: Առանց այս աշխատութեան պտուղ չկրնար վայելիլ:

ՕԳՈՍՏՈՍ. Աս ամիսը պտղավետ ամիս է, գեղեցիկ խնձորնե-
րով ու տանձերով կզարդարվի: Նախ կբերե մեզի ծիրան, հետո
անուշահամ դեղձեր տեսակ-տեսակ, վերջը կամաց-կամաց կուզան
սխիւր և ձմերուկը, վարունգը ու լուպիան, դդումը և ասոնց նման
զովարար բույսերը:

Գաշտային աշխատութիւնը աս ամսուս մեջ ալ դեռ չլմըն-
նար:

Ամսուս սկիզբները կհնձեն վուշը և կանեփը ու կփտեցնեն:
Վուշը փտելին վերջը կշորացնեն արևու մեջ ու մեկ գործիքով մը
վրայի կեղևները կզատեն մեջի փայնն: Աս ամսուս՝ ապրիլին ու
մայիսին մեջ ցանված սիսեռները, բակլաններն ու լուպիան կծեծեն,
կժողվեն:

Պարտիզպանը զանազան աղցաններ կտնկե զգուշութեամբ:
Կցանե բարդ հազարը (մարու), կզատե նեխուրը (քերեվիզ)⁴ ակոս-
ներուն մեջ ու լավ կջրե զանոնք: Բիբերն ալ տնկելու ատեն կնայի,
որ տունկերը մեյմեկ ոտքի չափ մեկմեկե հեռու ըլլան: Այսպես
պետք է, որ մարդս առաջուց հոգա իր ապագան:

Աս ամսուս օրերը պայծառ են, օդերը տաք: Բայց թե պայծա-
ռութիւնը և թե տաքութիւնը ամսուս հետ կնվազին, ու տարվույն
վերջի վորավոր օրերը կրնան ըսվիլ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ. Աս ամսուս մեջ ամառվան տաքը կիջնա, աշունը
կհասնի և գիշերն ու ցորեկը հավասար կըլլան: Մշակները ամսուս
սկիզբները կերթան այգիները աշքե անցնելու: Նշան կդնեն լավ

որթերուն վրա, որ անոնց ճյուղերը տնկեն անշահ որթիւրուն տեղը: Անկե վերջը կսկսի այգեկութքի պատրաստութիւնը, որ ան ալ մեծ հանգես է:

Պարտեզներու մեջ ալ աշխատանքը պակաս չէ. ձմեռվան համար կաղամբ ու աղցաններ կտնկեն. պահելու դրամները կժողվեն ու արևու մեջ կդնեն. զետնախնձորը հողուն տակեն կհանեն. տաք տեղվանք ձմեռվան պտուղները կժողվեն: Մաղիկ հոգացողը կտնկե նարգիղը, անեմոնը⁵, հասմիկը, հրանունկը, մանուշակը ու մեխակին արմատ ձգած ընձյուղները կգատե: Հասած հունտերն ալ կժողովի:

Վերջապես, պարապ անցնելու ամիս չկա երկրագործին, ու մեկ ամիս մը պարապ կենա նե, բոլոր տարվուն վնաս կըլլա: Ասանկ ալ ուսմունքե հանգիստ ըլլողը աս միջոցիս, թե որ բոլոր ատենը պարապ անցնե, միտքը կտկարանա ու վերջը շատ կհոգենի:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ. Աս ամիսն է այգեկութք ընելու ամիսը, վասն զի խաղողները լավ հասունցած կըլլան, իսկ խաղողին հասնելուն նըշանը՝ ողկույզին կոթին սկնալն է: Աս ամսուս մեջ կըորցընեն նաև տանձը, խաղողը և սունկը: Ձմեռվան պտուղները կժողվեն, այսինքն՝ տանձ, խնձոր ու սերկևիլ, ունապ, տխիլ և այլն:

Աս պտուղներուն հասած ժամանակը որոշ իմանալը դժար է: Վասն զի տարի կըլլա որ շուտ, տարի կըլլա որ ուշ կհասնին, անկե զատ՝ իրենց տեսակն ալ շատ տարբերութիւն կընե և ինչվան նույն ծառին վրա եղածներն ալ, ոմանք կանուխ կհասնին, ոմանք ետքը:

Ընկուղին վրայի կանաչ կճեպը հանելեն ետև՝ ողջերը կըորցընեն կպահեն, իսկ որդնոտածները կճզմեն ու եղը կհանեն: Աս եղը կգործածվի վառելու, ներկերու հետ խառնելու ու փայտերը փայլեցնելու համար:

Ամսուս ետքերը հերկած ու պատրաստած արտերու մեջ կցանվի ցորենը. պարտիզպանը կտնկե մեկ քանի դիմացկուն բույսեր, ծաղիկ պահողը արթուն կկենա՝ աշնանային ծաղկանց հունտերը ժողովելու, շորցնելու ու պահելու, մեխակներու բողբոջները կգատե, կտնկե, հակինթին սոխերը զետնի վամ թաղարի մեջ կտնկե: Կտնկե նաև կակաչ, վարդ, հաղարձ, հասմիկ և ասոնց նման ծաղկերն:

Քիչ ատենեն քեզի ալ ուսմանց դաշտերը կբացվին, շոն ալ առանց ցանկելու ու ժողովելու վայելք չըլլար:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ. Աս ամսուս մեջ գեղազնացութեան ժամանակը լմբննալով՝ ամենքը տներնին կդառնան, իրենց բանին, գործքին հետ կըլլան:

Դաշտերն ալ շին կրնար ասկե ետև զվարճալի երևնալ: Պտուղները՝ հունձերը անցեր են, ծառերը վարդերնին կորուսեր են, տերևները թափթփած կդեղնին, ճուղերը մերկացած կշորնան: Ա՛լ ծիծառները շին երևնար. առավոտվան դեմ թռչնոց երգերը շին լսվիր. ճնճողկներուն ծվլալը կդադարի. ծառերը կթողուն իրիկվան դեմ ու մարագներու վրա կթառին:

Դաշտերուն վրա ագռավները կկանչեն, օդուն մեջ ճամբորդ կուռնկներուն սուր ձայնը կլսվի: Մեզն ու անձրևը շատ հեղ արևուն լույսը կարգիլեն:

Արևմուտքեն ցուրտ հովեր կփչեն, ինչվան ձյուն ալ կբերեն: Պարտեզը մնացած ծաղկներն ալ կիմացնեն, թե ձմեռը հասնելու վրա է: Տնկագործը մեծավ գուրգուրանոք կծածկե պտղատու ծառերը:

Զիթապտուղը կսկի սննալ, երբ որ բուրբն ալ սննա՝ կքաղեն ու եղը կհանեն: Սերմնացանը կնայի, որ անձրևե եկած ջրերը արտերուն վրա շլճանան, ու ջրի ճամբաները գոցված չըլլան: Ավելորդ ջրերը դեպի փոսերը կամ առվակները կշտկեն ու կպարպեն: Աս ջրերը թե որ շպարպեն՝ հունտերը շին աճիր: Ասանկ ալ թե որ սրտեղ շհանես տգիտութունը և մոլորութունները, ուսմանց պատվական սերմը կփճանա և ատենին ուրախութեան պատճառ չըլլար քեզի համար:

ԳԻՎՏԵՄԲԵՐ. Յուրտը քանի կերթա կսաստկանա, օրերը կկարճընան, արևուն երեսը հաղիվ կերևնա ու մեկեն կծածկվի: Ինչվան ամսուս քսանմեկը այսպես օր օրվան վրա կկարճնա ցորեկը ու գիշերը կերկրննա:

Ձմեռը սկսելուն նշանները բուրբ բնութեան վրա կերևնան: Կովերը, եզներն ու ուխարները ախոռնին փակված են: Գեղացիներն սլ գիշերները հոն ժողոված՝ տնական գործքերու հետ կըլլան: Մարդիկ իրենց անասունները կհոգան ու մշակութեան հարկավոր գործիքները կպատրաստեն: Կանայք կմանեն, կհյուսեն, կկարեն:

Շուրջը փայտի տաշեղներով ու տերևոտ ճղներով անկողին կպատրաստեն անասուններուն: Այգեպանը տնկելու որթերուն հա-

մար տեղնէ՛ր կպատրաստե, գետինը կծածկե այնպիսի կերպով,
որ հողը չլեցվի մեջը:

Ուսումնասիրաց ալ զվարճալի ու հարմար ատեն կուտան երկայն գիշերները, իրենց ախորժած ուսմանցը հետ գբադելու, որով բոլոր գիշերն ալ կարճ կերևնաւ: Ուսմանց տված մտավոր զվարճութենեն վեր զվարճություն չկրնար ըլլալ: Երանի՛ անոր, որ համը առեր է:

ԹԵ ՈՎ Է ՏՂՈՅ ԱՄԵՆԵՆ ՍԻՐԵԼԻ, ԶՈՐԱՎՈՐ ԵՎ ՀԱՐԿԱՎՈՐ ՎԱՐՊԵՏԸ

Շատ խեղճ է ան ժամանակը և շատ ողբալի է ան մարդը, որ կրթութեան օգուտը չեն ճանչցեր, անով մարդուս ազնիվ բնութեան հարգն ալ չեն գիտցեր: Ասոր հակառակ, երջանիկ է ան դարը և երանելի ան մարդը, որ բոլոր սրտանց աս ամենահարկավոր բանին ետևե ելած է: Մենք կրնանք ուրախանալ մեր դարուն վրա ալ, որ նոր-նոր շանքով ու հնարքներով կրթութեանը ավելի դյուրին և օգտակար ընելու ետևե է, և իրավցնե ամեն տեսակ գործիք կրթութեան համար պակաս չէ, ու երթալով կավելնա, ասով վարպետներն՝ ալ ավելի կհորդորվեն: Բայց ինչե՞ն է, որ շատ հեղ աս ամեն հնարքները բավական չեն ըլլար տղա մը շտկելու և վարպետը բոլոր սրտանց աշխատելեն վերջն ալ՝ տրտմութեամբ ու ակամա կհարկադրի, որ հուսահատի: Աս մեծ ու հարկավոր հարցմասին պատասխանը տալ ուղեով, կըսենք:

Վասնզի ան տղան առաջ ինչպես որ պետք է, լավ չէ անցած առաջին սիրելի, զորավոր ու հարկավոր վարպետին ձեռքեն, որ է իր ծնողքը և մանավանդ՝ մայրը: Կտեսնենք, որ փայտե գավազան կլորցնողները գործիք մը ունին մեկմեկ մանր ծակերով և ինչվան որ ամենեն պզտիկեն շանցնի, գավազանը չձևանար: Բայց քանի որ ան գավազանը դեռ խորդուրորդ է, նախ ամենեն մեծ ծակեն կանցընեն. անով թե առջի ձևը կառնե և թե կդյուրանա մեկալնորուն մեջ մտնելը, թե չէ՝ անկարելի է մտցնելը: Ասանկ ալ տղան, թե որ ծնողացը ձեռքը ան առջի բրտութեանը չկորսնցնե, և կրթութեան առջի ձևը շառնե, ո՛հ, շատ դժվար է (չըսեմ թե անկարելի) որ բարեկրթութեան ձևը ետևի եկած վարպետներուն ձեռքովը առնե:

Գերագույն նախախնամութեան մասնավոր շնորհքը պետք է սեպել, որ տղոց փափուկ և տկար հասակին հարմար՝ անուշ ու երկայնամիտ դաստիարակ մը պատրաստեր է՝ իր մայրը: Եվ քանի որ բարեպաշտ ծնողք իրենց մեծ շնորհք և զվարճութիւն կսեպեն բարի զավակաց տեր ըլլալը, իհարկե ամենեւն մեծ հոգերնին ալ ան պիտի ըլլա, որ զավկնին լավ կրթեն, որպեսզի իրենց պաշտոնն ալ աստուծո դիտած և մարդկանց փափագած վախճանին հասնի: Ասով կիմացվի, թե ասանկ բանի մը անհոգ ըլլալն ալ ի՞նչ վտանգավոր բան է: Իրավ ծանր բան է, որ մեկը գթասիրտ ծնողաց ըստ, թե զավկներուդ ամենեւն ավելի թշվառութեան պատճառը դուք եք. բայց ասո՞ւս, որ շենք կրնար ինքզինքնիս խաբել ու չըսել, թե աշխարհքիս վրա այսչափ մարդկանց անկարգ ըլլալուն առջի պատճառը իրենց ծնողքն են:

Քանի որ ծնողի մը ու զավկի մը մեջ ան բնական սերը և քաղցրութիւնը կա, որ ուրիշ վարպետ մը չկրնար ազդել, հայտնի է, որ ծնողքն է ամենեւն սիրելի և զորավոր՝ տղուն վրա իշխողը: Իրավցընե, ո՞վ կա, որ այնպես սրտանց սիրե զինքը տղա մը, կամ պատվե, կամ հավնի ու հնազանդի անոր, ինչպես իր ծնողքը: Որուն թեպետե ամեն երախտյացը տղուն խելքը չհասնիր, բայց խելացիներեն ավելի կիմանա անոր զորութիւնը իր վրան և կարծես թե առանց իմանալու ալ գիտե, թե անիկա է իրեն կյանք ու սնունդ տվողը, իրեն մեկ հատիկ բարեկամը և իրեն տղայութեան մեկ հատիկ հոգացողն ու ապավենը և թե պետք է որ ինքն ալ ասանկ անձի մը ամեն կերպով հլու ըլլա, անոր կամքեն շանցնի, իրեն հոգացողը հոգա: Աս այսպես ըլլալով, ի՞նչ բաներ կրնա մեկ սիրելի մայր մը իր սիրուն զավկին մատղաշ սիրտը տնկել: Մի՞թե իր մեկ քաղցր նայվածքը բավական չէ ամեն հորդորանքի տեղ, կամ թե մեկ ընքովիններուն շարժիլը բավական չէ ամեն հանդիմանութեան տեղ: Ո՞վ կրնա փափուկ ծաղկի մը արևեն, հովեն, անձրևեն և ուրիշ վտանգներին այնպես լավ պաշտպանել, ինչպես ան բույսը, որ ծներ է զծաղիկը ու երբեմն տերևներովը կպաշտպանե, երբեմն արևուն կդարձնե, երբեմն ցողերը վրան կկաթեցնե: Քանի որ տղուն բնավորութիւնը բացված չէ, կրնանք ըսել համարձակ, թե մայրն է անոր խելքը և ոչ միայն մարդիկ, այլ կարծես թե աստված ալ ձեռքը տղեն քաշած՝ անոր ամեն հոգը մորը հանձնել է: Աս ի՞նչ մեծ իշխանութիւն է, աս ի՞նչ քաղցր և ինչ զորավոր խնամք է:

բայց ի՞նչ հարկավոր ալ է, որ մարդուս բոլոր վախճանը շատ հեղանկե կախված է...

Ա՛հ, քանի՛ քանի զավկներ իրենց դժբախտութեան ատենը, քանի՛ մարդիկ իրենց ետքի վայրկենին մեջ շեն անիծած իրենց ծնողքը, որ մարմնավորին հետ հոգվույն կյանքն ալ շեն տված իրենց: Քանի՛ ծնողք իրենց զավակաց կրթութեանը անհոգ ըլլալուն համար բոլոր կյանքներին շեն լացեր և թերևս՝ թե աս կյանքիս մեջ և թե անդին: Ընդհակառակն, ո՞րչափ խելացի տղաք և առաքինի մարդիկ տեսած ենք, որոնց լավ ըլլալուն ամենեն մեծ պատճառը իրենց ծնողացը լավութունն է: Ո՞րչափ առաքինիներու վարք կկարդանք, որ իրենց մորը կաթին հետ լավ կրթութուն ալ ծծած ըլլալուն՝ երջանիկ եղեր են աշխարհքիս վրա և ավելի երջանիկ անդիի աշխարհը:

Մարդկանց ընկերութունը, աշխարհքիս շինութունը և ինքն իսկ՝ աստված, ծնողքներե կսպասեն ու կպահանջեն ընտիր անձինք գտնելու:

Իրավ է, որ հայր մը կամ մայր մը բավական չէ տղուն կատարյալ դաստիարակութուն տալու: Բայց իր պարտքն է, որ ճամբան բանա, կամ գոնե ճամբան շոքոց ետևիններուն: Ասոր տարակույս չկա, որ իր տված լավ կրթութունը ետևի եկող վարպետներուն մեծ հաջողութեան պատճառ պիտի ըլլա, գեշ կրթութունն ալ անոնց ջանքը շատ հեղ անպտուղ պիտի ընն: Փոսի մը մեջ ձրգված առջի քարը ամենեն վար կմնա. հանես նե ալ՝ ամենեն վերջը կելլե. ասանկ են նաև տղուն սիրտը ձգված բաները: Արդ՝ ինչ որ ծնողք կուզեն որ ըլլան տղաքնին, ամենեն առաջ ան բանը պետք է մտցնեն անոնց միտքը: Գիտնան, որ անիկա կզորանա սրտի մեջ՝ թե լավը և թե գեշը: Աս բանս ամեն ատեն ճանչցված ու ասպարված է: «Ինչ բանի մեջ որ կուզե մեկը գերազանց ըլլալ,— կըսե Պլատոն,— պետք է տղայութենն անոր կամ անոր նման բաներուն ետևեն ըլլա ամեն ատեն: Լավ երկրագործ կամ ճարտարպետ ըլլալ ուզողը՝ պետք է որ խաղալու ատենն ալ ան արվեստներուն բաները ձևացնե, վարպետներուն ալ կինյա, որ անոնց անանկ մանր գործիքներ տան: Դարձյալ, ինչ բանի մեջ որ ամենեն ավելի վարժիլը հարկավոր է, ան բանին ամենեն առաջ պետք է տղաքը վարժեցնել»: Իսկ եթե հարցնենք, թե ի՞նչ բան պետք է նախ սորվեցնել, թող ասոր պատասխանն ալ տա նույն փիլիսոփան: «Բայց չըլլա թե ծուռ իմանաք իմ ըսած կրթութունս... Հար-

կազմոր դաստիարակութիւնը առ արհեստները շին, հապա կրթութիւնն ան է, որ պզտիկուց զմարդը առաքինութեան կղարձնե և լավ քաղաքացի ըլլալու ջանք կուտա և կսովոնցնե արդարութեամբ հնազանդիլ և արդարութեամբ հրամայել: Աս միայն է կրթութիւնը սածոյ: Իսկ ստակ ավելցնելու, կարողութիւն ու փառք շատցընելու կրթութիւնը, կամ ասոնց նման անդարութենե ու խելքի գուրս եղած բաները ուսմակական և անարգ բաներ են, կրթութեան անվանն ալ արժանի չեն»: Վերջապես կըսե. «Ամենքն ալ կիսոստովանին, թե որոնք որ առաջուց լավ կրթվեցան՝ անոնք լավ մարդիկ եղան. անոր համար ամենեկին պետք չէ անհոգ ըլլալ աս բանիս: Վասն զի մարդու ամեն բանն պատվականը իր լավութեանն է»²:

Ուրեմն ամեն բանն առաջ ծնողք պիտի նային, որ բարեպաշտութեան սկզբունքներ և ետքը ընկերութեան պարտքեր տպավորեն զավկներուն սիրտը, որպեսզի վերջի վարպետներն ալ հաջողութեամբ աճեցնեն զանոնք. ասով աշխարհքս ընտիր քաղաքացիներ ու մարդիկ լավ ընկերներ կունենան: Մեր խեղճ ազգն ալ կճանալունա, որ իրեն մեկ հատիկ փառքը, պատիվը, հարստութեանն ու հաջողութեանն է՝ լավ ազգայիններ ունենալ:

ԱՄԵՆԱՀԱՐԿԱՎՈՐ ՌԻՍՄՈՒՆԲ

Որովհետև իմաստութեան և ուսմանց սերը ազգերնուս մեզ կամաց կամաց կծավալվի, ու նոր նոր հորդորանքներ կգրվին անոնց հետեան ըլլալու, մեծ պարտք և օգուտ կսեպենք հիշեցնել մեկ ամենահարկավոր ուսման մըն ալ փույթը, որ թե իրեն ազնվութեամբը, թե օգտակարութեամբը, թե մշտաձև վախճանավը և թե ամեն մարդու ալ սորվելիք ըլլալովը, ամեն ուսմանց գերազանցն է: Աս ուսմունքն է առաքինութիւն:

Թերևս ոմանք զարմանք գալով հարցնեն, թե առաքինութեանն ալ ուսմունք է: Այսպիսի հարցմունքը այն գերազանց ուսման քիչ գործածվիլը կցուցնե: Չէ նե՝ ավելի պետք է զարմանալ Պլուտարքոս իմաստասեր պատմագրին հետ, որ մարդ ամեն արվեստի ետեան կըլլա սորվելու, ինչվան խոհարարութեանն ու ձիադարմանութեանն ալ կսորվի ու միայն առաքինութեանը անուն մը կկարծե և սորվելու անփույթ է. թերևս փայտահատը ավելի հնարքներ սորված է անտառները շարդելու, քան թե մեկ կրթվող մարդ մը

իր կիրքերը կոտորելու Ամենքը առաքինութեան անունը լսած են, բայց կերևնա թե շատերը կարծեն, որ երևակայութեան պես տուրք մը պիտի ըլլա, որ ոմանց միայն տրված է: Թե որ կհավատանք, թե բնական օրինաց լույսը շուտով մեր ընդաբույս կիրքերին կիսփանվի և թե միայն բնական լույսը բավական չէ մարդս իր կատարելութեանը հասցնելու, և թե փորձով ալ պետք է կրից հաղթելու վարժիլ և թե աստուծո կամքը կատարելու համար մեզի հնարքներ տրված են, պետք է որ կպրելի ըլլա սորվիլ առաքինութիւնը. և թե որ սորվիլը կարելի է, սորվեցնելն ալ անկարելի չէ:

Իսկ աս ուսմունքը սորվելու գլխավոր միջոցն է՝ ճանչնալ անոր ազնվութիւնը, հարկավորութիւնն ու մեծութիւնը: Այս ճանաչմունքը երբոր տիրապես ու կատարյալ ըլլա, մարդուս միտքը կհավանեցնեն և հավանմունքը սիրելի կընեն առաքինութիւնը, որով ինքն իրեն ալ կսորվվի:

Առաքինութեան այս սքանչելի հատկութիւնները քիչ շատ ամենուն ալ ծանոթ ըլլալով, այսչափս հիշենք հոս:

Թե որ հարկավոր են գիտութիւնք մարդուս միտքը զարդարելու, առաքինութիւնը հարկավոր է նույն գիտութիւնները զարդարելու: Անոնք ամենն ալ մեկմեկ զեղեցիկ գույներ են, բայց մեկ բան մը կպակսի իրենց, որ է լույս, և առաքինութիւնն է աս լույսը տվողը: Առանց անոր, լուսավոր ըսված մտքերն ալ խավար հոգի մը ունին և երկնքին գաղտնիքը հասկացող աստղաբաշխն ալ մութ անդունդի մը քովիբը կպատի: Թող շկարծե մեկը, թե երբոր հասարակաց ուսման ջանք կքարոզենք, կուղենք ըսել, թե միայն ուսմամբ մարդս մարդ կըլլա. քա՛վ լիցի: Չէ նե՛ ուղած կըլլայինք մեր կարգացողներուն զեղեցիկ տա՛հար մը կանգնել տալ, առանց հաստատուն հիման: Ուսումնական մարդիկ շատ եղած են՝ ծգիպտացվոց քուրմերեն սկսած ինչվան այսօրվան փիլիսոփա բովածները, որ թերևս մեր ազգին մեջ ալ կգտնվին: Աշխարհքս ասոնց իմաստուն զուրցեր է, ասոնց գրվածքն ալ թերևս մտքերնիս կղրվարճացնեն, բայց ինչո՞ւ է, որ սրտերնիս շվառեր դանոնք սիրելու ու իրենց մոտիկնալու: Վասն զի անոնց առաքինութեան պակասութիւնը հավիտենական անդունդ մըն է մեր ու անոնց մեջ: Աշխարհքիս վրա ալ լավ կերևնա, թե մարդիկ ինչ աչքով նայած են առաքինյաց վրա և ինչ աչքով առաքինութիւն շունեցող իմաստնոց և մեծագործ մարդկանց վրա: Ասոնց անունը շատ հեղ իրենց պատմութիւններովը մոռացութեան ու ավերակի մեջ թաղված են, իսկ

անոնցը դարեր կանցնին թեթև կերպով: Ասոնց անունը քաղաքական և ուսումնական պատմությունը բռնադատված է հիշելու շատ անգամ անեծքով, անոնցը՝ թեև քաղաքական բաներու հետ խառնըված ալ չըլլան, հոժարություն և երախտագիտություն մը կհիշվին: Կհիշվին Հոռոմուսի պես, Արտաշեսի պես, Նաբուգոդոնոսորի պես մեծ աշխարհակալներ, բայց մեկուն ալ սիրտը չթնդար անոնց վրա: Կհիշվի Նումա, Վաղարշակ, Կարլոս Մեծն և այլն, և ամենուն սիրտը կշարժի վրանին, վասն զի ասոնք առաքինի էին: Այն բազմաթիվ Հոռոմ կայսերաց մեջ, որոնց անունը ամոթով թաթխած է, մի՞թե չկային մեծագործ և ուսումնական մարդիկ. կային, ու շատերը իրենց ատենի երևելի ճարտասաններուն, բանաստեղծներուն կարգն էին, շատերն ալ մեծ-մեծ քաջություններ ըրած են: Բայց հիմա անուննին սոսկում կբերե մարդուս, միայն ախորժելով կհիշվին Տիտոսի պես, Տրայանոսի պես, Ավրելիանոսի պես մարդիկ, վասնզի անոնք առաքինի էին: Ժամանակն ու անգույն թուրը շատ հաղթական կամարներ ջնջեց, բայց շատ առաքինության հիշատակներե պատկառանքով ետ կեցավ: Ո՞վ դադրեցուց հյուսիսային լեռներեն գետի պես վազող բարբարոսաց իշխանը Ատտիղոսը¹, որ բոլոր կայսերաց տերությունը դողացուց. միայն քահանայապետի մը առաքինությունը: Ո՞վ այնչափ իմաստունները ազատեց թագավորին սպառնալիքեն. Դանիելի առաքինությունը: Երբոր Հայաստան տեսակ-տեսակ կիրքերով ու շարիքներով կորստյան գիրկը կիյնար, ո՞վ բռնեց. Վրթանեսի պես, Ներսեսի պես, Սահակ պես, Ղևոնդի պես, Վարդանա պես անձինք, որ առաքինությունը իրենց զարդ ու զրահ ըրած էին: Ասոնց անունը միշտ լուսափայլ մնաց, իսկ իրենց ժամանակակից ուրիշ երևելի մարդիկներունը ժանգաճար կեցած է: Թե որ կույր նախանձ մը և բռնություն մըն ալ անոնց պատվական արձանները կոտորեց, սակայն իրենց արձանեն ազելի հաստատ մնացին մարդկանց մեջ: «Թող ջարդեն,— կըսեր Դեմետր Փաղերացին Աթենացվոց համար,— թող ջարդեն իմ արձաններս, բայց չեն կրնար կործանել ան առաքինությունը. որուն համար որ անոնք կանգնվեցան»: Ահա փարավոնին գերեզմանը, իր երկնաշափ բարձրությամբը՝ կանգնողին ցածությունը և իր մեծությամբը անոր ոչնչությունը կցուցնե մեզի: Իսկ անոր մոտ ցամաք անապատի մը մեջ, ժայռերու մեջ ծածկված ճգնավորի մը անունը, որ և ոչ թիզ մը հիշատակարան թողուց երկրիս վրա, անմահ փառք ունի այսօրվան օրս: Ան ատենները Ալեքսանդրիոս ճե-

մարանը մեծ մեծ իմաստուններով լեցված էր, այսօր ի՞նչ մնաց անոնցմե: Այն իմաստունները, այն աշխարհակալները սահուն աստղի պես անցեր գնացեր են, միայն առաքինիք արեզական ու լուսնի պես միշտ կմնան: Անոնց պարծանքն ու առավելությունը իրենց համար՝ շատ շատ հիստուն կամ վաթսուն տարի քաշե, ասոնցը միշտ կմնա, վասն զի անոնցը իրենց վրա ծեփի պես զարնված է, որ մահը շուտով կփշրե, ասոնցը՝ իրենց հոգվույն թելի հետ խառնված կմնա, որչափ որ հոգին կմնա: «Այլք ի տրամադրութեանց,— կըսե մեր իմաստասերը Հովհաննես,— ժամանակաւ տրամակայեալ՝ լուծանեն զմիմեանս. իսկ առաքինութիւն հանապազորդ ի մեզ խնդրէ բնականալ»²:

Ո՛հ, ան ի՞նչ ցավալի բան պիտի ըլլա, որ մեկը բոլոր կյանքը կամ կենաց մեծ մասը աշխատելով, ըլլա լավ բանասեր մը, լավ նկարիչ մը, ոսկեգործ մը, ճարտասան մը և այլն ու կենաց ծայրը հասած ատենը չգիտնա ուր կոխելը, ամենահարկավոր ուսմունքը սորված չըլլալուն համար: Ընդհակառակն, ի՞նչ միտթարսկան բան է անոր, որ՝ «Ինչպես ծովով ճամբորդները հեռուեն ծաղկանց հոտեն կիմանան, թե ցանկալի ծովեզերքին մոտեցեր են, այնպես ինքն ալ իր առաքինութեանցը հոտեն իմանա երկրի ապահով նավահանգիստը»: Բայց ան հոտը արդեն իր բոլոր կենաց մեջ սրբտեն կզգար ու անով աս աշխարհքիս մեջ ալ՝ երջանիկ էր: Վասն զի միայն առաքինությունն է զմարդը երջանիկ ընող, թե հոս և թե հոն: Պինդարոսի գերաթոխ միտքն ալ վկայեր էր, թե՝ «Մեծ բարիք է փառքը, բայց առաքինությունը ամեն բարյաց մեծն է»: Իմաստությունը, որ մարդուս երջանկության օգնականն է, շատ հեղ անոր թշվառությանը պատճառ է՝ առաքինության հետ չմիանալուն համար. շատ ուսմունք գիտե, բայց չգիտեր տան կառավարութուն, ոչ ուրիշներու բնությանը համբերել, ոչ հասարակաց ոգով վարվիլ, ոչ ինքզինքը կառավարել: Որչափ անզամ տեսնված է իմաստնոց ժողով, ուր մեկը իր տրամաբանության եղջյուրները կշարժե, մեկալը իր ճարտասանության ժանիքները կցուցնե, մեկալն ալ իր մատվներուն ճարտարությունը ոգեսպան ճանկերու դարձուցած է: Ինչպե՞ս կվերջանա ասանկ ժողովքը, ի՞նչ կընեն առանձնության մեջ աս իմաստուն գազանները... Իսկ առաքինիք, թեպետև դուրկ ալ ըլլան զանազան գիտություններե, սակայն գիտեն մեկմեկու համբերել, գիտեն ուրիշի օգնել, գիտեն դժբախտությանց մեջ Անքննելի մեծության կամքը ճանչնալ, գիտեն

իրենց ունեցած պարտքը վճարել առ ընկերս: Շատ երջանիկ է այն առաքինի հայրը, որ ճակտին քրտինքովը իր մահու դատապարտած ընտանիքը կպահե, քան թե ան իմաստուն Նորդին, որ օտար աշխարհքներն կդառնա ուսմունքներ շահած, առաքինութենեն մերկացած: Շատ ավելի սիրելի ու հաճո է երկրի և երկնից խոնարհ, առաքինի եղբայր մը, որ իրեն տգիտությամբն ալ՝ իր հարցը անմեղ ճամբաները կերթա, քան թե իրեն գիտուն եղբայրները, որ միայն առաքինությունը շփտնալնին կհայտնեն իրենց թափառական ընթացքովը: Անոնք խոր ծովերու մեջ նավել ուզելով անշուշտ կկորսվին, ասիկա ծովեզերքն առած՝ կգտնե իր նավահանգիստը:

Առաքինության մեծությանը մեկ մեծ ու հայտնի վկայությունն ալ աս է, որ առաքինի շեղողներն ալ կուզեն անոր շնորհքն չզրկվիլ ու կեղծավորության դիմակը կառնեն երեսներն: Անով է, որ աշխարհքիս դիմացը շատ իմաստուններ առաքինի կերևան, բայց վերջապես խաղք կըլլան:

Վերջ տալով խոսքերնուս (որ միայն նյութույն հարկավորութենեն երկնցավ), աս ալ հիշենք, որ թեպետև աս ուսմունքը ամեն հասակի համար է, բայց աս ալ մեկալններուն պես ավելի մանկանց սիրելի է: Շատ դժվար է, չըսեմ անկարելի, որ հասակը առած մարդ մը ինքը դիներ նոր կըթե առաքինության մեջ, վասն զի, նորեն Պլուտարքոսի խոսքին գալով՝ «Առանց սորվելու անկարելի է առաքինության մեջ կրթվիլ»:

Ճանչնան ուրիմն դեռահասակ ուսանողք իրենց բաղդը և ամեն բանն ավելի ասոր ետևե ըլլան, որ զիրենք ամեն բանն վեր երջանիկ կրնա ընել: Աս ուսմանս գրքույկը գրած է իրենց սրտերուն մեջ, իրենց խղճմտանքին վրա: Գրած է առաքինի անձանց ճակտին ու բերնին վրա, գրած է խելացի ու հոգեշահ գրքերու մեջ, գրած է իրենց վարպետներուն բարի խրատուցը մեջ: Եվս առավել ուսուցիչք և վարպետք ջանան սորվեցնել աս ամենահարկավոր ուսմունքը անոնց, որ ազգին և աշխարհքիս ակնկալություններն են: Ամեն բանն առաջ տնկեն ան փափուկ սրտերուն մեջ առաքինությանց սերմունքը և միշտ խնամեն ու մշակեն, աշակերտության առջի օրն ինչվան ետքի վայրկյանը: Գպրատանց ներսը դուրսը գրած ըլլա՝ առաքինությունն է հոս սորվելու ամենահարկավոր ուսմունքը:

Մեծ դարմանքի և զոգության արժանի են այն հին իմաստունները, որ իրենց վարժարաններուն ու կոատուններուն սրահը և իրենց դասատետրին ճակատը կգրեին՝ Մ Ա Ն Ի Ր Զ Ք Ե Զ, իբրև առաջին և ամենահարկավոր դաս կարդացողաց՝ լավ գիտնալով, որ բուն զմարդս մարդ ընողն է ինքզինքը ճանչնալը: Եկուր նայի, որ այս ամենամեծ և օգտակար գիտությունը ո՛րչափ հարկավոր է մարդուս նե, այնչափ ալ դժվարին է սորվիլը, ինչպես որ ամեն ատենի մարդիկ վկայեր են: Բայց որովհետև աս ալ հայտնի է, թե որչափ մեկը ավելի ճանչցեր է ինքզինքը, այնչափ օգուտ տեսեր է, և որչափ որ իրեն անծանոթ է եղեր՝ այնչափ իրմե դուրս ելեր ու վնասվեր է, ամեն մարդ պիտի քաջալերվի ինքնաճանաչության դժվարություններուն հաղթելու:

Աս դժվարություններուն պատճառը մեյմը ան է, որ մեզմեկ դուրս եղած բաներուն ալ տգետ ենք. մեյմը մեր անձնասիրությունն է, մեյմն ալ անհոգությունը: Արտաքին գիտությունները մեզի մեյմեկ աչք կուտան՝ մեյմեկ անգամ ավելի խորունկ նայելու մեր վրա, ու զմեզ գրսի արարածոց հետ բաղդատելու, ուստի ով որ տգետ է ուրիշ բաներու մեջ, դարմանք չէ, որ ինքզինքնին ալ լավ չճանչնա: Անձնասիրությունը մեր թե՛ կիրքը, թե՛ ձիրքը, թե՛ կարծիքը մեզի սիրուն և հաճո երևցնելով թող չի տար, որ անոնց պակասությունը լավ քննենք: Անոր ներհակ, ուրիշներունը մեղի անախորժ կցուցնե, կամ հպարտ նախանձ մը կբերե, որ չենք ուզեր զմեզ անոնց հետ բաղդատել ու շտկեք: Կարծիքն ալ շատ հեղ հոժարությանց հետ մեկտեղ բռնանալով՝ շուզեր գիտցածն տարբեր բան գիտնալ. այնչափ որ, երբեմն ինչվան հայտնի ճշմարտություններն ալ անընդունելի կըլլան, և հայտնի մոլորությանց մեջ մնալն ալ հանձ կառնվի: Իսկ անհոգությունը միևնակ ալ բավական է զմարդ ապականելու: Անիկա է, որ բանավոր մարդը անբան կգարձնե ու անոր պես առանց իրեն բնության ու բարքին վրա մտածել տալու, մեկ կյանքը անփոփոխ ջրի մը պես վազել կուտա կամ նույնաշարժ մեքենայի մը պես շարժիլ, ինչվան որ ինքնիրեն դադրի: Մարդս, որ պզտիկուց անհոգ ըլլա ինքզինքը քննելու, անկարելի լըսեմ, բայց շատ դժվար է, որ ետքն խելքը գլուխը ժողվի:

Աս դժվարություններուն շտկե շիտակ առաջը առնելը դյուրին բան չէ, մանավանդ տարիքը առած մարդկանց, բայց աս գիտու-

թենեն ետ կենալն ալ հանձն առնելու չէ: Անոր համար դյուրին ճամբա մը սեպելու է ինքզինքը ճանչնալու, բոլոր մարդկության վրա նայիլը կամ մարդու բնությունը քննելը: Մարդու բնությունը քննելու համար լավ խրատ կուտա իմաստուն մը. «Պետք է նայիլ,— կրսե,— անկե վեր և անկե վար եղածին», այսինքն՝ ճանչնալու է մարդու մեծությունն ալ, ցածությունն ալ: Վասն զի միայն մեծությունը ճանչնալը՝ շարաշար կհպարտացնե, միայն ցածությունը ճանչնալը՝ կնվաստացնե, ու սիրտը կկոտրե, իսկ երկուքն ալ գիտնալով՝ միջին ճամբան ալ կտեսնե իր վարքը շտկելու և կազատի ինքզինքը շահեն ավելի կամ պակաս ճանչնալու մոլորութենէն:

Մարդու մեծության մտածությունը առջնիս մեծ վախճան մը կբանա, որուն համար եղած ենք, և կհորդորե, որ ան վախճանին հարմարինք: Մարդու մեծությունը շատ կերպով կերենա՝ թե հոգւոյն կարողությանցը մեջ և թե մարմնույն, որոնց վրա համառոտ հիշատակութիւն մը ընենք:

Մարդու մարմնույն սքանչելի կառուցվածքը միայն բավական է խելացի քննողի մը ճանչցնելու, թե աս արարածը մեկալ արարածոց հավասար չէ, հապա գերագույն բան մը պիտի ըլլա՝ գերագույն վախճանի մը համար: Զգայարանաց փափկությունն ու կատարելությունը, արտաքին վսեմ ու շնորհալի տեսքը, ամենակերպ շարժմանց հաջողությունը, ձեռքին ճարտարությունը, ոտքին վարպետ քայլվածքը, որ միայն գարշապարին ու թաթերուն ծայրերովը կպտըտցնե բոլոր մարմնույն գեղեցիկ շինվածքը, բոլոր շորքոտանիներեն կզատեն զինքը: Այն բարձր գլուխը, որ շիտակ կանգնած է բոլոր իր բնությանը վրա, կցուցնե իր իշխանությունը, այն աշվները, որ շիտակ նայվածքով երկնքին կեսը կբովանդակեն և այն երեսը, որ սրտին հայելին է, ասոնք ամենն ալ մեզի կվկայեն, թե մենք փղեն ու առյուծեն, կապկեն ու սիրամարգեն շատ վեր ենք: Թե որ քիչ մը մարդու ներսն ալ մտնենք, պետք է որ կանչենք Գրիգոր Աստվածաբանի² հետ, թե մարդս է համառոտութիւն տիեզերաց կամ գլուխգործոց աստուծո:

Արտաքին կազմվածքին ամենեն մոտն է իրեն ճարտարությունը, որով ինքզինքը կպահպանե: Ինչ աստիճանի կատարելութիւն ունի մարդս աս բանիս մեջ. բեր թե որ կուզես, փղին ահագին մեծությունը և ուղեղը, առյուծին ուժը, վագրին սրտոտութիւնը, կապկին հարմարութիւնները, ջրշունին որմնադրութիւնը և

ընկերակամ՝ կյանքը, կամ մեղվին ճարտարութիւնն ու միաբանութիւնը և ուրիշ որչափ կատարելութիւններ որ կուզես, ասոնց դիմացը հանենք Փիղիասա պես, Միքելանջելոյի պես, Պղատոնիս պես, Խորենացիին պես մարդ մը: Ո՞ւր կմնան այնչափ բազմութեան ձիրքերը: Բայց մենք ինչո՞ւ ասանկ պատկանելի անունները այսպիսի անարգ արարածներու կմտուցենք: Երթանք խեղճ խրոճիթ մը, սառնապատ երկրէ մը, վայրենի անտառն մը մարդ մը դուրս հանենք, որ մարդկային բնութեան վերջի սահմանները հասած կսեւզվի, և անբանից ամենակատարյալ ժողովարանին մեջ կեցընենք: Այն տմարդի մարդը թեպետև դժնդակ կերպարանք մըն ալ առած ըլլա, բայց մեկէն կիմացընէ, թէ ան ցուցանքավոր դեմքին տակը մեծ բան կա: Ան մարդը, եթէ հանկարծ՝ հրացան մը պարպէ ան գազանաց առջևը, ո՞րը առանց սարսափելու և ապշելու կրնա տեղը կենալ, հապա թէ որ այն մարդը թակարդ մը, որոգայթ մը լարէ այն ահագին գազաններուն, ո՞ւր կմնա իրենց բուրբ զորութիւնը: Թե որ ջրշունին ու մեղուին վրա քննութիւն ըլլվի, թէ այնպիսի հազարավոր տարիներէ ի վեր ի՞նչ նորութիւն, ի՞նչ գլուրութիւն ըրեր են իրենց տնակներուն մեջ, անոնք նորութեան գաղափարն ալ չունին: Կամ կապկին ու թութակին հարցնես, թէ դուք ալ չունի՞ք մեղի սորվեցնելու բան մը, որ միշտ մեղնէ կսորվիք, անոնք գլխացածին ալ չեն ճանչնար: Մարդս է միայն, որ տերութիւն կցուցնէ ամեն արարածոց վրա և օրենք կուտա անոնց: Ինքն է տկար անմեղ կենդանաց հոգացողը, կատաղիներուն դեմ կեցողը և ամենեն ալ իրեն օգուտ հանողը: Ինքն է, որ հոգուն երեսը կփոփոխէ, ջրին նոր ճամբաներ կսորվեցնէ, օդը իրեն ջաղացքներուն ու նսովերուն կծառայեցնէ, աննվաճելի կրակը կսանձէ ու իրեն ուզածին կծառայեցնէ՝ տկար անասնո մը պես: Բայց իր վարմանալի կատարելութիւնը ավելի ասով հայտնի կըլլա, որ միայն ինքն է, որ միշտ կառաջադիմէ ու ավելի կատարյալ կըլլա, որով հայտնի է, թէ միայն ինքն է, որ խելք ու միտք կբանեցնէ:

Խելք ու միտք, ասոնք են գլխավոր և եզական ձիրք մեծութեան մարդո, որով ինչվան երկինք բարձրանալու կարողութիւն ունի, բավական է, թէ լավ գործածէ այս կատարելութիւնը: Խելքին հետ մեկտեղ մարդու տրված է խիղճ մտաց կամ խղճմտանք, որ թէ հանդարտ վկայութեամբը թէ դատողական հանդիմանութեամբը իմացնէ մարդու իր մեծ վախճանը: Նույն վախճանին մեկ մեծ ապացուցն ալ մարդու անհագ փոփազն է: Օվկիանոսին խորքը

չափող ահագին կետ ձուկը հազար տարի կթափառի ան ջրերուն մեջ առանց սրտեն փափագ մը անցնելու, որ նոր տեսարան մը տեսներ, այլ միայն ալյաց հետ թապլտըկելով՝ օր մը ինքն ալ ալիքի մը պես ժայռի մը կզարնվի կիտրտակվի կմնա: Իսկ մարդս միշտ կարոտ՝ ունեցածեն ավելի կփափագի, փափագածեն ավելին կուզե սիրտը և թե բոլոր աշխարհք իրեն տաս՝ դեռ ալ ավելին ալ կուզե.

Փոքրիկ ըստեղծուած փոքուց կարօտիմ,
Բայց ես աշխարհաւս իսկ բնաւ ոչ յազիմ,

ըսով իրավմամբ Ինճիճյան³ վարդապետը: Երկրիս վրա մարդ մը և անրան կենդանի մը նույնչափ տեղ կրունեն. բայց մարդուս միտքը աշխարհքներ կստեղծե, երկինքներ կլեցնե, «Ավերակներու մեջ կթափառի,— կըսե Տրող⁴,— բայց անմահութեան կղիմե»: Անմահութեան, ո՛վ սքանչելի և ամենապայծառ կնիք մարդկութեան. աս ձայնեն կիմանամ, որ մարդուս ամեն կատարելութուններուն պատճառն ու նսպատակը աս է եղեր: Ասոր համար է, որ երկիրս իր սըրտին պզտիկ կուգար, այն անհուն սրտին, որ չի քաշեր որ մահվան օրենքը հանկարծ գա ու խոռվէ իր վայելքը, իր կարգերը: Հասկա կուզե աղատիլ այն բռնական օրինաց ձեռքեն ու ճշմարիտ ազատութեան գավառը գտնել և հոն իր անշափ սիրտը անշափութեան մեջ ընկղմել: Ասոր համար ըսին իմաստունք, թե մարդս աստված մըն է աքսորյալ: Մեր ներսեն ուրիշ ՅՍ մըն է հոգին, կիմացն միշտ իրեն մշտամնա բնութեանը, ու կհիշեցնե իրեն դիտած մեծ նսպատակը, մեծ բանը, իր երջանկութեանը, որին միշտ իբրև իր բնեոին կղիմե իր էութեանը:

Իրավ, ծաղկներ ու տունկեր օտար երկրի մեջ ցամքեցան մեռան, հունտեր պտուղնին այլափոխեցին, անասուններ պանդխտութեան մեջ մեռան, թռչնիկը վանդակին մեջ իր հովասուն ծառերուն սիրովը մարեցավ, բայց միայն մարդս իր հայրենյացը մեջն ալ ուրիշ հայրենիք մը կփնտրե:

Տեսնենք հիմա մարդուս բնութեան մեկալ երեսն ալ: Մարդս միայն մեկ երեսով էր առաջուց, միայն իր մեծութեանը կերևնար, երբոր եղեմա մեջ ծաղկները իր ոտիցը բնարձ կըլլային, առյուծը իր կառքը, արծիվը իր հրամանատարը, երկիրս իր խաղաղ սահմանը և երկինք իր երջանկութեան ձեղունը: Բայց մեկ ցավալի դիպված մը, որուն ամեն ազգաց հին ավանդութեանները կվկա-

յեն, մեկ մեծ դիպված մը մարդուս երանավետ բնությունը այլայլ-
լնց: Ամենաբարձրյալի գթությունը ձեռքը երկընցուցած՝ շթողուց,
որ իր պատկերը բոլորովին փոխվի, բայց թող տվավ, որ այլա-
փոխութիւն կրն: Եվ այն գեղեցիկ պատկերին վրա սև շուք մը
ընկավ մարդուս նվաստութիւնը՝ թե մարմնով, թե մտքով, թե
հոգով:

Մարմնոց ցածութիւնը կամ տկարութիւնը ամենուն հայտնի է
և դժբախտաբար շափեն ավելի հայտնի եղեր է. որով ոմանք զայն
միայն կտեսնեն, այսինքն հազար ու մեկ մարմնավոր վիշտեր ու
ցավեր, տարերց սպառնալիք, ցուրտեն սառիլ, տաքեն տկարանալ
և ինչվան խելքը կորսնցնել, ջրերեն հալածվիլ կամ անոնց ծոցը
թաղվիլ, անարգ ու ցած գազաններե իբրև ապստամբ ծառաներե
փախչիլ, քրտինքով հողը կակղցնել և շատ հեղ հացը չգտնել,
հոգնածութեամբ շարլըրկված՝ չկարենալ հարկավոր աշխատանք
մը ալ անել: Մեկ խոսքով, սովու, սրածութեան, կրակի, պատերազ-
մի վտանգներեն գողալ, տեսակ-տեսակ հիվանդութիւններե փորձ-
վիլ, ամեն գործքի մեջ վտանգներու հանդիպիլ, թշնամաց պա-
տահիլ, սիրելիներե զրկվիլ և ամեն անկյան մեջ մահը կեցած
տեսնել մեյմեկ զենքով: Աս և ասոնց նման նեղութիւններն ալ
բավական չսեպելով՝ մեյ մ՝ ալ ինքն իրեն բաներ հնարել, մարմ-
նույն տեսակ տեսակ փափկութիւններ փնտրել, որոնք կամ չզրտ-
նալով տրտմիլ, կամ գտնելով՝ շարաշար վարվիլ և բնութեան վրա
մնացած պատիվն ալ անասնական ցածութիւն իջեցնել: Ինչվան
երբեմն, որ ըսելու ալ սոսկումն կբերե, անխելք մտածութեամբ մը
ինքն իր ձեռքով կենաց թելը կտրել և հուսահատութեամբ ձգել
մարմինն ալ, հոգին ալ այն անդունդը, ուսկից միայն հեռացնել
պիտի ջանար մարդ ինքզինքը:

Մտքին նվաստութիւնը հայտնի է իրեն տգիտութենեն, որով
չէ թե միայն հետու և մեծ բաներու խելք չենք հասցներ, հապա և
ոչ ձեռներու տակի բաները կձանչնանք, ինչպես ըսավ Սողոմոն:
Եվ ինքն, որ ամենախիմաստունն էր, աս ըսավ, հապա անոնք, որ
ոչ իմաստութեան հետևող կըսվին, ի՞նչ պիտի ըլլան: Անոնք, որ
իրենցմե մատ մը դուրս բան չեն գիտեր և իրմե դուրս բան չգիտ-
ցողը իր վրա ի՞նչ տեղեկութիւն կրնա ունենալ: Տգիտութիւնը
որչափ շարաց մեջ կձգե զմարդս, որչափ կնվաստացնե անոր
բնութիւնը՝ կարծեմ բավական ծանոթ է ամենուն: Ի՞նչ ըսենք
հապա սրտին նվաստութեանը, որ ամենեն ավելի ողբալին ու շա-

բյաց առիթն է, ինչպես բազում անգամ վկայված է, թե ամենայն շարիք սրտեն կեղնեն: Անկից է այն ծուլության ու դանդաղության հոգին, որով շենք շարժիր բարին փնտրելու, անկից է վախ ու վրճատություն, որ հոգիներու թևերը կթուլցնեն, անկից է ցած ու անարգ բաներու ցանկություն, անկից է այն մեկ ուրիշ մարդն ալ, որ մեր մեջը կա և մեր խղճին դեմ ընել կուտա, ինչպես ըսավ Պողոս առաքյալ: Ո՛ւր թողունք աս ցածությանց հետ մարդու ամբարտավանութունն ալ, որ շուգեր իր նվաստութունը ճանչնալ կամ խոստովանիլ: Հապա նախանձը, որ իրեն բարվո պատճառ ըլլալու տեղ սվեկի կշարացնե ինքզինքը, խորամանկութունը, խաբեութունը, կեղծավորութունը, վրեժխնդրութունը, կասկածը և այլն, որ անդադար մարդու սիրտը կվրդովեն և իր սքանչելի վախճանեն հտ կձգեն: Երբեմն կուզե մարդ դառնալ անոր, բայց մեկ տխուր ու տղայական մոլորությամբ մը իրեն նմաններուն բազմությանը նայելով, իրեն օրենք մը կսեպե մոլությունը: Ընդմարտութունը կտեսնե ու հոգվույն թևերը կերկնցնե անոր, բայց սիրտը համառությամբ կամ կանխակալ կարծիքով կամ ունայն հեշտությամբ գինովցած՝ շարության սոսկալի գավաղանովը ինքզինքը երկինց սահմաններեն երկրիս տղմին մեջ կձգե: Ուղններուն տակը շատ հեղ կտեսնե ի՛նչ փոսեր կան, բայց սուտումուտ պատրվակներով կջանա ծածկել, որ իբր շտեմներով մեջը կիյնա: Իրավ շեն դադրիր ներսեն խղճին ձայնը, դրսեն՝ շիտակ ճամբացուցնողներունը, բայց ինքը մեկ այլանդակ խլությամբ և կուրությամբ մը, իր մոլար ճամբեն շուղեր դառնար և ինչվան այն վես հոգին, որուն վախճանը երջանկություն և անմահություն էր, ինքն իր ազատությամբը կղրկե անկեց, և նոր վախճան մը կբանա, որուն կրնանք ըսել հավիտենական մեռելություն և թշվառություն:

Մարդս իր մեծութունը և նվաստութունը ճանչնալեն հտև, հետևանքը կրնա ինքնիրեն վրա բերել, այսինքն ջանալ չկորսընցնելու այն մեծության ձիրքերը և պատերազմիլ իր մարմնույն՝ մտքին և սրտին բերած ցածությանցը դեմ, այն ատեն սորված կբլա աս դասը՝ ՄԱՆԻՐ ԶՔԵԶ, Զգուշանալ մարմնո նվաստութենեն՝ խոհեմության և շափավորության կանոններով, որով մարմինը հոգվույն հետևող ընե և ոչ աքացող, լավ գիտնալով, որ թարեկարգ մարմինը բարեկարգ հոգվո օգնական է և նշան: Եվ ինչպես որ թագավորական ազնիվ պատկեր մը ազնիվ շրջանակի մեջ կդնեն, այնպես ալ պիտի ըլլա մարմինն ալ հոգվույն վրա: Փախ-

չիլ պղերդութենն, որ ամեն շարյաց փոս կփորե, փախչիլ փափկութենն, որ ողջ-ողջ ղմարդս կթաղե, փախչիլ մտքին նվաստութենն, լուսավորելով զայն օգտակար տեղեկությամբ, մանավանդ այնպիսի բաներով, որ ինքզինքը իրեն հիճանչցնեն և իր վախճանին կշտկեն, փախչիլ սրտին նվաստութենն, զսպելով և բանավորության կարգին բերելով անոր կրքերը, որոնց վրա հաստատած է իր բախտը: Փնտրել, գտնել և հետևիլ այն կանոններուն, և շնրմանիլ անոնց, որ մարդկային և ինքնահնար կանոններով նոր ճամբա կուղեն բանալ անօգուտ ջանքով, անոնց նման, որ կուզեն ծովուն հատակը փոխել: Եվ սակայն ասանկ նոր ճամբաներ, նոր կանոններ հիմակվան ատենս շատ կտարածվին, մեր ազգին մեջ ալ բացված կտեսնվին, որոնց խղճալով մը ըսելու է թե ծանիր զքեզ:

Բայց անոնք կըսեն. մենք լավ կճանչնանք և կուզենք ուրիշներուն ալ ճանչցնել իրոնց բնությունը, իրենց աշատությունը, իրենց մտքին ճամբաները. աս ըսելով կաշխատին: Եվ վերջապես իրենց ճանչնալը կնմանի մեր նախածնողաց ճանաչմանը, որ ունեցան իրենց երանության վերջին վայրկենին մեջ: Մարդկությունը ճանչընալու իմաստակությունը զորացած է, զգուշ կեցիւր շխարվիս: Աս իմաստակները մարդուս կարողության և ազատության ծայրերը բռնած, վրան խատուտիկ կեղծավորության հագուստ մը հաղուցած, զարմանալի բանի մը պես կցուցնեն իրենց քարոզներուն, իրենց գրվածներուն մեջ, նման խանութներու մեջ դրած պաճուճապատանքի, որ թեթևամիտ տեսողաց համար նմանության օրինակ կըլլան: Հարցո՞ւր իրենց, տեսնես ի՞նչ խելք կա քովերնին, ի՞նչ բաներ գիտեն մարդուս վրայոք, որ մեր պարզամիտ և պարկեշտ հայրերը չեն գիտեր, ի՞նչ շանքով ետևե եղեր ու ճանչըցեր են իրենք դիրենք: Բայց վախեմ թե ասոնց համար ըսած է Ոսկեբերան վարդապետը. «Նայե զգուշացիւր շատ բան ճանչնալեն, գուցե ինքզինքդ ալ ճանչնաս»:

Բայց ով որ իր մտքին հավանութենն անխառվ ներքին ձայն մը կըսե, թե ծանիր զքեզ, կրնա ճանչնալ աս նոր ծանոթարարները և զգուշությամբ ճշմարիտ ծանոթություն տվողներուն հետևիլ: Առնուլ ինքզինքը մեկ բարեկամի մը պես իր դիմացը և ըսել. է՛, մարդ, բու վիճակդ բարձր ու մեծ է, եկուր նայինք, ինչպե՞ս պիտի հասնիս անոր: Մեկդի դիր սա մարմնույդ մտքիդ հոժարությունները, որոնց խիղճդ չճավնիր, կտրիճ կեցիւր աշխարհքիս գե՞մ.

քննե ատ նոր վարդապետություններն ու օրինակները և անոնց հետեւ, որ քու խղճմտանքիդ և մանավանդ առաքինի մարդկանց խղճմտանքին հարմար են և ճշմարտութենէ առաջ կուզան: Եկուր նայինք, դու ի՞նչ բնավթրության տեր ես, ի՞նչ խառնվածքի մարդ ես, ի՞նչ պակսություններ ունիս բնությանդ մէջ, ի՞նչ բանի կարոտ ես մարդ ըլլալու և ի՞նչ դեղ պետք է նե՛ առ. ծանի՛ր գրեզ և մարդ եղիր:

Միտքս առակ մը ընկավ, ան ալ գուրցեմ: Մեծ թաղավոր մը իրեն համար ոսկիէ թագ մը շինած, կուգեր ազնիվ քարերով զարդարել. գտավ, բայց ավելի պետք էր: Կային թագին համար ուրիշ պատրաստ քարեր ալ, բայց դժբախտությամբ տղմի մէջ ընկած կեցած էին: Իմացան աս քարերը իրենց ինչ ազնիվ բաներ ըլլալնին, և ինչ խեղճ վիճակի հասած ըլլալնին և թե զարծյալ կրնան իրենց բնական փառքին հասնիլ: Սիրտ ըրին, ցատկեցին ջրի մը մէջ, լողացին, մաքրվեցան, գունեղնին, լուսեղնին առին ու վերացան թագին բոլորն առին, մեծ թագավորին պայծառ թագին վրա փայլեցան:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն սակավավոր անձանց մեկն է՝ աս վարդապետը, որ թե՛ իրենց անարատ վարքովը, թե՛ ազգին բարերար ըլլալով և թե՛ օտարաց օգտակար, արժանապես մեծ կըսվին երկրիս վրա ալ, երկինքն ալ: Հայաստանի երկու հազար տարվան հյուսած ուսումնական պսակին ամենեն պայծառ ծաղիկն է: Մեր ազգին բարերարաց մէջ այնչափ իրավունք ունի առաջին ըսվելու, որչափ որ անոնց շատին բարիքն հիշեցնողը ինքն է մինչև այսօր: Հայոց ազգին անհրաժեշտ մեկ պարտքը պետք է ըլլա նաև այնպիսի անձի մը վարքը գիտնալը, որ արժանապես ըսվեցավ հայր եկեղեցվո և հայր դպրությանց, սուրբ և մարգարե, պատմաբան, հնախույզ, գլուխ բանասիրաց, պերճախոս, քերական, քերթողահայր, աշխարհագիր, թարգմանիչ, դպրապետ և այլն, թեպետև իրեն այսչափ մեծամեծ արդյունքը և մեր պարզ ոճը չեն ներեր իրեն արժանի վարք մը, թող թե մեծ գովեստ մը հյուսել հոս:

Զորրորդ դարուն վերջերը (կամ 370-ին) Հայաստանի ընծայվեցավ Մովսէս, Տարոն գավառին, Խորեն կամ Խորնի ավանը, անոր

համար Խորենացի ըսվեցավ: Աստված զինքը իր ազգին կրկին պարզև մը ընելու համար կյանքը ինչվան 110 կամ 117 տարի երկընցուց¹: Բոլոր ան դարը Մովսես երկու բանի էտեև եղավ՝ աստվածպաշտության և իմաստության և երկուքին մեջ ալ, կրնանք ըսել, թէ հասակին հետ աճեցավ և ան վսեմական զգացմունքներով գրեթե երկիրս ու իր երկրավոր նյութը մոռցած էր: Բնությամբ փափուկ, մտավոր աշխատանքներով մարմինը տկարցած և այնչափ երկար ապրիլը իր սակավապետ և ժուժկալ կենացը նշանն է:

Ան ատենն, որ աստված նորաստեղծ հայկական տառերով սրբույն Մեսրոպա ջանքը վարձատրեց, հանեց զԽորենացին ալ իր ջանասեր ընկերներովը, որ իրենց ճարտար գրչովը Հայկա ու Արամա լեզուն խոսեցնեն նաև մարդու աչքերուն: Կերևա թէ նորահաս երիտասարդ մըն էր Մովսես, ընկերներուն հետ իմաստություն սորվելու խրկված ատենը. միտքը զարդարված վառվռուն աշխուժով, սուր հիշողությամբ, ընտիր ախորժակով, իմաստության սիրով ու նախանձով և «Կատարելագոյն յարմարութեամբ», ինչպես ինքն ալ կվկայէ: Ժամանակին ազահ, գրքեր խառնելու անխոնջ, շրջան ըրավ, պտրտեցավ Սյունիք, Եղեսիա, Անտիոք, Բյուզանդիոն, Աթենք, Հոռոմ, Պաղեստին, Աղեքսանդրիա², մեկ խոսքով, ան ատենվան աշխարհիս ամենեն ծաղկած քաղքները, խելացի մեղուի պէս քաղցր ծաղկներու վրա իջնալով և ճարտար նկարչի պէս զանազան գույներով միտքը զարդարելով: Երկար ատեն կեցավ Աղեքսանդրիա, որ գրքերու շտեմարան էր, հոն երևելի իմաստասեր մը գտավ, որ իմ նոր Պլատոնս կանվանէ: Չղիտցվիր, Կյուրեղ Աղեքսանդրիո³ հայրապետն էր աս Պլատոնը, թե՞ արտաքին իմաստասեր մը, ուսկից շատ բան սորվեցավ: Հոն թերևս Պապ Աղեքսանդրիացվույն⁴ աշխարհագրությունն ալ աչքն անցուց և Պտղոմեոսի⁵ գրածին հետ բաղդատելով, շինեց համառու աշխարհագրություն մը: Գրքերև զատ՝ շատ բան ալ իր ընկերներեն և իր ազգային ճամբորդներեն տեղեկացավ, անանկ որ իր դարուն ամենեն հմուտ անձանց մեկն էր աշխարհքիս վրա:

Այսպես կենդանի գրատուն մը դառնալով, «Այնչափ աշխատանքս վերջը,— կըսե ինքն իր բերնովը,— կդառնայի հանգչելու իմ հարցս քով, Սահակա և Մեսրոպա: Անոնց մեկ քաղցր նայվածքը, մեկ ժպիտը իմ ամեն նեղություններս մոռցնել պիտի տային: Ո՞ր գիտե, ի՞նչ տաք սրտով զիս պիտի գրկեն, ինչպե՞ս պիտի քնեն զմեզ ու զարմանան մեր առաջադիմությանը վրա, ի՞նչ

հայրական աննախանձ սրտով պիտի ցնծան, երբ որ տեսնեն, որ զիրենք ալ անցուցեր նմ... Ես ալ իմ ուրախությանս երգերը կ'պատրաստեմ անոնց առաջին ճիալով երգելու: Ափսո՛ս, նման ան որդվոյն, որ իրկար օտարութենէ դարձած՝ ծնողական տունը մտածատենը հորը դիակը դուրս հանելուն հանդիպի, Մովսեսս մտավ Հայաստան: Ո՛ր են ան ուրախական երգերը, որոնց պատասխանը կարծես թէ չերգած պիտի լսե: Տխուր լուսթյուն չորս պին պատեր էր, կախված երեսներ դիմացն ելան. ցավալի՛ փոփոխություն: Հյուսիսային Ասիո ամենեն երևելի թագավորությունը՝ Արշակունյաց վեց հարյուր տարվան գահը կործաներ էր, արևելյան եկեղեցվո փառավոր մեկ քահանայապետության ցեղը հարյուր հիսուն տարին վերջը դադրեր էր, Սահակ ու Մեսրոպ, Մովսեսի սրտին մխիթարանքը ու սիրելիները՝ գերեզմանական քարով ծածկվեր էին: Ալ անկե հտե «Աշվներս արցունքի աղբյուր, շրթունքս ողբոց երգարան դարձան»⁶ կ'ըսէ: Աս ցավը, աս սուգը ինչվան իր մահը չկրցավ մոռնալ, վասն զի իր արծվային հոգեպետ աչքովը լավ կրտեսներ Հայաստանին բրած կորուստը և ապագա շարիքը, որուն սկիզբը իրոք ալ տեսավ:

Թե որ բազմ ըսածդ կույր շըլար, մանավանդ՝ թե որ աստուծո կամքը մեր փափաղին հետ միանալու ըլլար, Մովսեսի՛ իրեն ուղած Արամա ու Տիգրանա օրերը պետք էին, որ թագավորական ուժին վրա կոթնած՝ Աթենքի դարերը Հայաստան փոխադրե և Նուսաստանի նախանձելի նախանձորդ ազգ մը հանել Բայց ղուրկ մնացինք աս երջանկութենեն: Պարսից պատերազմը Հայաստանի եկեղեցին ալ, ատյանն ալ, ուսումնարանն ալ պղտորեց: Վրամշապուհ չկար, որ ազգին արթնցած հոանդուն հանճարները գրկն ու վարձատրե, Սահակ ու Մեսրոպ չկային, որ Մովսեսը իրենց վարժարաններուն գլուխ դնեն: Երկայն ձմեռներն վերջը խաղաղ ու զվարճալի գարուն մը տիրեր էր քսան տարիի շափ Արշակունյաց մեջ, իսկ հիմա մրրկալից եղանակ մը հասեր էր, ուր ամեն մարդ իր գլխուն ճարը կմտածե, ոչ մեծին նայող կա, ոչ փառավորին: Պետք եղավ, որ Մովսեսս ալ հասարակ մարդու ու աննշան վարդապետի մը պես մոռցվի, աչքի տակ շինկնա ու շոմերոսի պես բեռը կոնակը շալկած, գեղեգեղ, դոնեդուռ պտըտի, ծանր հառաչանքով մը սրբելով ան ճակտին քրտինքը, որ երկրորդ անգամ ծրեւավ մեզի մեր Հայաստանը. և սակայն շունչը բերանը հասած ատենն ալ մեկ հանգստարան մը չէր գտներ, ինչպես ինքը կվկա-

յն: Տխուր ու ամոթալի փոխարեն, որ շատ անգամ մարդիկ իրենց մեծամեծ բարերարացը հատուցեր են, ու ցավով սրտի պետք է խոստովանինք, որ մեր հայերն ալ շատ հեղ: Անոր համար մեր նոր ուսմանց ծնող երանաշնորհ Մխիթար հայրն՝ ալ կրսեր իր աշակերտներուն. «Բարձցուք ըստ Մովսիսի հորենացույ ինքնին զպարկս մեր ի ճանապարհի»:

Տասը տարիի շափ ասանկ անցնելէն վերջը ժամանակը քիչ մը հաշտեցավ: Խաղաղության հով մը փչեց, արևը սկսավ երևնալ Հայաստանի վրա, թեպետ և միշտ ամպերու մեջն: Անծանոթ շմբեաց Մովսես. այսպես լուսը վերջապես կհայտնվի, թեև երբեմն շատ ուշ: Որչափ որ անմխիթար էր Հայաստանի բախտին վրա, այնչափ ուրիշներուն մխիթարության ինքը պատճառ եղավ և սկըսան բան ճանչցողները Սահակ Արծրունվունց հետ վկայել իրեն, թե՛ «Դու մեզի երկրորդ Սահակ ու Մեսրոպ ընծայեցար՝ անոնց առ աստված փոխվելէն ետև»: Աս վկայությունը երևի դարերն ալ հաստատեցին, միշտ զինքը երկրորդ ուսումնական լուսավորիչ սեպելով: Եզնկա Կողբացվունց մեռնելէն ետև զինքը Բագրևանդա և Արշարունյաց եպիսկոպոս ըրին: Շատերը եկան իրեն աշակերտելու, որոնցից գլխավորները կերևան իր պգտիկ եղբայրը Մամբրե, իր քեռորդին Դավիթ Անհաղթ, Ստեփաննոս Սյունեցին, Թեոդորոս և այլն: Ինքն առաջինն եղավ, որ հայերեն լեզուն քերականական ու ճարտասանական կանոնաց վրա առավ, անոր համար ալ Քերթոզհայր ըսվեցավ. ամեն ուսմանց ալ վարդապետ կրնար ըսվիլ, անոր համար կկարծվի, որ ինքն էր սրբունց Սահակա զպարպետ ըսված Մովսեսը, թեպետև աս բանս իր դուրս երթալէն առաջ պիտի ըլլա: Ինքն էր նաև հայրապետանոցին դատավոր ըսվածը Վարդանանց պատերազմէն առաջ, ինքն էր Կարին քաղքին շինությանը կամ նորոգությանը վերակացուն. թե որ աս իրավ ալ չըլլա, կցուցնէ իր մեծ անունը և հարզը: Ինչվան խոր ծերություն իր բանը և գործն էր հոգևոր և ուսումնական լուսավորությամբ լուսավորել իր ժողովուրդը, շատ բան շարադրեց, ավելի շատ ալ թարգմանեց: Շատերը իրմե տեղեկություններ կուզեին, ամենուն ալ սիրով կուտար: Այսպես իր մնացած գրվածներուն մեծ մասը մեկ իշխանի մը կամ աշակերտի մը խնդիրքով գրած է:

Զգիտցվիր, թե ո՛ր տարի զրկվեցավ Հայաստան իր կենդանի փառքն, իմաստնոց նետտրեն: Ե՛րբ ան հոգին դարձավ երկինքը, որուն ազնվագուն պարպենէրը միայն երկրիս վրա կփնտրեր,

այսինքն է՝ երկնային սերը և իմաստութիւնը: Մեր ժամանակագիրները Զենոն կայսեր ատեն՝ 487-ին կզենեն իր մահը:

Իսկ իր հարյուր տարվան մտավոր աշխատանքները ո՞ւր ևն հիմա: Բարե՞, գրատուններ կարգացողին ու գրողին գործքերը մե՞կ հատորի մը մեջ ամփոփված են... Ո՞վ անխնա ժամանակ, որչա՞փ պարտական ես խորենացվույն և Հայոց դպրութեանը: Ո՞հ, արդո՞ք պիտի տեսնե՞նք ան երջանիկ տարին, որ իր գրվածներն նոր բան մը երևան հանելով՝ քու խիստ թանկագին հափշտակութիւններեւ մեկը շնչես վրեժխնդիր իմաստութեան ցանկեն: Ո՞ր բարերարը արդո՞ք պիտի ժողովնայ այն անհամեմատ փառքը, որ ասանկ գլուտ մը ազգին ծանուցանե:

Բայց քանի որ աս ցավուն ու կսկծելի հուսո մը մեջ ենք, դառնանք գոնե աչք մը տանք ան մեկ քանի մնացորդներուն, որ հազար շորս հարյուր տարվան ժամանակին ալեկոծութենեն ազատած՝ հասան մեզի և զանազան կողմերե մեկտեղ եկած՝ առաջին անգամ 1843-ին բոլոր մատենագրութիւնը տպվեցավ⁸: Աս գրվածքներս են. Պիտոյից գիրքը, որ իր Թեոդորոս աշակերտին համար գրեց, ճարտասանական գրվածներ և օրինակներ՝ Թեոփն Աղեքսանդրիացի հետտորին հետեւելով, շատ բան ալ քովն շինած, կորսված հույն հեղինակներու վկայութեաններ ալ կրերե, թուպետե կուրցվածքը և միտքը խրթին, բայց սքանչելի և հստակ դարձվածքներ ունի: Քերականական գրվածքներու հատվածներ, որոնցմե ոմանք ուրիշ Մովսիսի մը գրվածք կկարծվին: Հոփսիմեանց ճամբորդութեան պատմութիւնը, որ հայոց պատմութեան և հին կրոնիցը վրա ալ լույս կուտա: Հոփսիմեանց վրա գեղեցիկ և սրտանց գրած ճառ մը, որ իր վերջաբանին մեկ խոսքեն կկարծվի, թե խորենացվույն առջի գրվածներն մեկն ըլլա: Վարդավառի ճառը: Սուրբ Աստվածածնա ազգատոհմին պատմութիւնը, որ Պաղեստին եղած ատենը տեղեկացեր էր, և Սուրբ Աստվածածնա հրաշալի պատկերին և անոր նշմանը վերափոխման պատմութիւնը: Աս պատմութիւնը, Սահակ Արծրունիին գրելով, մարգարիութեամբ իրեն կգրե, թե քու ցեղեղ իրեք եղբարք հավատքի համար պիտի բռնվին, մեկը պիտի ուրանա, երկուքը պիտի նահատակվին, ինչպես որ եղավ երեք հարյուր տարինն ետև: Նույնպես կգուշակե, թե քու ցեղեղ թագավորութիւն պիտի ելլե, որ ան ալ ելավ: Շարականներ: Աղոթք մը: Վերոհիշյալ աշխարհագրութիւնը՝ համառոտ, բայց շատ հմուտ. այնչափ որ Սեն-Մարտեն գաղ-

դիացի հայազետը⁹ աս դարուս սկիզբը պնդեց, թե ատիկա Խորենացիէն ետքը գրված է՝ մէջը շատ տեղեկութիւններ ըլլալուն, որ ետևի դարերու մեջ իմացվեցաւ: Ասոր լավ պատասխան տված է բազմարդյուն Ինճիճյանը¹⁰: Հայոց պատմութիւնը, որ գանձ է անգին:

Իսկ թարգմանածներէն, որ խիստ շատ էին, հիմա և ոչ մէկը հայտնապէս իր անունովը կճանչցվի, հասլա կարծիքով միայն կ'ըսվի, թե իրն ըլլան Աղեքսանդրի վարքը, Աստվածաշնչի մեկ մասին սրբագրութիւնը, սրբոց հարց քանի մը գործքեր, թերևս Եվսէրիոսն ալ և այլն: Ասոնցմէ լատ պատմութիւն մեջ շատ երեւիլի դիւրավածներուն վրա կիսոտանա դատ գրել, որ անշուշտ գրած ալ կ'ըլլա: Ասոր մեկ ապացուցն ալ է իր պատմութիւն շորրորդ մասը, որ դժբախտութիւն մը դեռ մեր ձեռքը չէ հասած, բայց Թովմա Արծրունին Թ դարու մեջ կվկայե թե «Գրեաց զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշապան յօրինուածով, սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Զենոն կայսր... Որպէս գրեալ ասանդեցաւ մեզ այս ի Զորրորդ դրուագի իոստաբանութեան պատմութեան Մովսեսի Խորենեցւոյ, վերադարձութեան ի վերայ Լեւոնոց զրուագեալ հատուածին»¹¹:

Աս պատմութիւնը, ինչվան հիմա ճանչցված թե Մովսեսի և թե Հայաստանի ամենէն պատմական գրավոր գործքը ըլլալով՝ թե մեր և թե օտար ազգաց առջև, շէնք կրնար հոս լոռութիւն մը անցնիլ, վասնզի անով է, որ Հայաստան իր հին ու կորսված գրականութիւն մեկ ճաշակը կատնէ: Անով հաղար շորս հարյուր տարվն ի վեր Հայք իրենց ազգը և փառքը կճանչնան, ան է բոլոր աշխարհիս դիմաց մեր հին ազնվականութիւն վկայագիրը, որ ուրիշ ազգ մը չկրնար հափշտակել կամ ուրանալ, անով կրնա Հայաստան պատմագրութիւն մուսային իմացնել, թե կրնա առանց առասպելաբանութիւն հին պատմութիւն մը գրվիլ, անով հունաց և հռոմայեցւոց պատմիչները քանի մը տեղ սրբագրել և տեղ-տեղ հնութիւն կամ ընդհանուր պատմութիւն վրա նոր լույս ծագել, որ ուրիշ տեղէն անկարելի է առնելը:

Խորենացւոյն պատմութիւն գլխավոր ազբյութիւններն են. Ա. Մարիբասս գրած պատմութիւնը Վաղարշակ թաղավորին հրամանով, որ Նինվէի հին դիւաններէն հանեց: Բ. Քանի մը ազգային և մեհենական պատմիչներ, ինչպէս են Արուստաս, Ուղյուպ, Խոռհորատ, Բարդաթան և այլն: Գ. օտար պատմիչներ արեւելյան և արևմտյան ազգերի: Դ. Գիվանական գրվածքներ՝ թե՛ թագավորաց

և թե՛ առանձին իշխանաց և Ծ. Ավանդություններ, ազգային երգեր, զանազան հիշատակարաններ:

Այսչափ աղբյուրներն հանած պատմությունը կցուցնէ, թե խորենացվույն ջանքն էր ճշմարիտ պատմություն գրել, վասնզի բուն պատմության հոգին ալ ճշմարտությունն է: Անոր համար, ուր որ ուրիշ պատմիչներեն կտարածայնի, հայտնի է, որ ավելի ճշմարտանման և հիմա կորսված պատմչաց հետեւեր է, որոնց մեկ քանիին անունն ալ կհիշէ, և թե որ մեջը առասպելներ ալ կան՝ հոն ինքն ալ կվկայէ, թե ասոնք առասպելներ են: Ոչ երբեք ճշմարտությունը շուքի տակ կթողու, ինչպես կընեն հին հունաց և հռոմայեցվոց պատմիչները, անոր համար գաղղիացի մատենագիր մը կըսէ. «Խորենացվույն մեջ շճավատալի բանին ալ հակառակվիլը դժվար է»: Բայց Կաթողոս, որ աս բանիս լավ ուշադրություն շննելով, և արեւմտյան գաղղիացիներով նախապաշարված, որ խորենացին ալ արեւելյան թանձր մատենագրաց կարգը գրեր էին, քանի մը հեղինակներ անոր ճշմարտությանը դեմ տարակուսաներ հանեցին և վար զարկին, ինչպես Ֆրերե, Վոյնեյ, Վիսկոնտի և այլքն, թեպետե շատ տեղ ալ գովելով, անկեց վկայություն կբերեն: Վոյնեյի հոգով գրողին, որ իր իմաստությանը վրա շափեն ավելի վստահացած՝ չէ թե միայն Մովսես խորենացիին պատմությունը, հապա Մովսես մարգարեին գրածն ալ կուրանա, ավելորդ էր պատասխան տալ: Բայց որովհետեւ ավելի բարեսերներ ալ նույնպիսի կարծիքներ ունեցեր են և կունենան, համառոտիվ հիշեցնենք որ՝ Ա. Բոլորովին ծուռ է ան կարծիքը, թե Մովսես արեւմտյանները թողած արեւելյաց կհետեւի, որովհետեւ ինքն իսկ խորենացին պատմությանը սկիզբը կվկայէ, թե ընդհակառակն, ավելի հունաց զբովածներուն հետեւած է՝ անոնց ավելի ջանքով գրելու համար: Ասով հայտնի է՝ Բ. Թե ուր ալ որ քաղղեացվոց կամ պարսից հետեւեր է, լավ քննությամբ հետեւեր է: Գ. խորենացիին հունաց մատենագիրներն ալ մաղած ըլլալը հայտնի է հիշած մատենագիրներեն, որոնցմե ոմանք կորսված ըլլալով, չենք կրնար անոնցմե առած բանին վրա վճիռ տալ: Ո՛ւր թողունք, որ շատ տեղ տարակուսական բաներու համար շատ վկայություններ մեկտեղ կբերե խորենացին և կրաղղատե, հայտնի է, որ շատ տեղ ալ լռելյայն կընեն աս բաղղատությունը. աս ալ իրավ է, որ խորենացվույն մեկ խոսքեն շատ բան իմանալու է և խոր քննելու է: Գ. Ինչ որ վերը ըսինք, քիչ մը եվրոպական նախապաշարմունքն է, որ հունաց և հռոմայեցվոց

պատմիչները շահեն ավելի հարգի սեպած է, կամ թե ըսեմ արե-
վելյանները շահեն պակաս: Իսկ հորենացվույն համար պետք էր
մտածել, որ թեպետ արևելցի, այլ ամենևին հունական կրթությամբ
և իմաստասիրությամբ վարժած՝ անոնց իմաստուններեն իր լեզ-
վովը միայն տարբեր է, իսկ արևելյան բաներու տեղեկությամբ,
գերազանց, ինչպես ինքն Ֆրերե ալ կհարկավորի խոստովանիլ, թե
հորենացին արևելցի ըլլալով՝ արևելյան բաներու ավելի տեղյակ է
և պատմության մեջ քանի մը բան կա որ պետք է իրմե լույս առ-
նել, կամ հունաց հետ բաղդատել¹²: Ե. Ասով շկարծեն եվրոպացիք,
թե մենք ալ, ազգասիրական նախապաշարմամբ, հորենացին ան-
սխալ կճանչնանք. այսպիսի տարակույս աստվածաշունչ գրոց վրա
միայն է, որ շունինք: Հապա հորենացվույն ջանքին, հմտությանը
և սրբությանը վրա նայելով կվկայենք, թե ոչ երբեք կամավ սխալ-
վեր է, կամ առանց քննության դրեր է նաև ան բաները, որոնցմով
կտարածայնի ուրիշներեն: Թերևս տեղ տեղ իր ընտրությանը մեջ
սխալած է, զարմանք չէ և ոչ այնչափ ամոթ, որչափ զինքը խըմ-
բագրել ուզողներուն սխալմունքը:

հորենացու գլխավոր պակասությունն է իրավցեն՝ ժամանա-
կագրություն չընելը, որ ֆյնպիսի գործքի մը խիստ հարկավոր էր
և առանց անոր շփոթություններ կծագին: Ինքն որ այնպես մտա-
դրությամբ քններ էր Կտեսիասը, Դիոդորոսը, Ափրիկանոսը,
Հովսպոսը, Եվսեբիոսը, Աստվածաշունչը և Աստվածաշնչին վրա
գրած մեկնությունները և իր պատմության սկիզբը զանազան հա-
մեմատություններ կընե, ինչու պատմության մեջ ալ յխառնեց՝
չգիտցվիր: Թերևս միտք ուներ գրելու, կամ թե գրած ալ ըլլա ժա-
մանակագրական ցանկ մը բոլոր պատմության ետևեն:

Ճշմարտության հետ ունի հորենացին ուրիշ հարկավոր և լավ
հատկություններ ալ՝ ստույգ հնչմունք արևելյան անվանց, անկողմ-
նասիրություն և արդար դատաստան: Թերևս իրեն նման պատմագիր
մը չկա, որ ազգային հոգին արդարության հետ այնպես լավ միա-
բանած ըլլա: Կսիրե ազգը և շատ ալ, բայց ոչ երբեք պախարակե-
լի գործքը առանց հանդիմանության կթողու, ինչպես և ոչ ալ առա-
քինին առանց գովության: Այնպիսի դիպվածներու մեջ մեկ վսեմ և
ժանր կերպ մը կառնե, որ կարծես թե անդիի աշխարհքին անայ-
լայությունը մեջ դատողական աթոռի վրա նստած է, բայց դեռ սիր-
տը հայրենյացը վրա կբարախե: Ազգային և հին սովորությանց
տեղեկություն կուտա, թեպետև ոչ որչափ կփափագեինք, բայց աս

բանիս մեջ ալ շատերն վար շմնար: Եվ ինչպես Հոմերոս ամեն ազգաց դադափարներուն աղբյուր է, այնպես ալ Խորենացին մեր ազգային պատմւոց և հնախոսաց աղբյուրն է եղած: Իրեն հատուկ է լակոնաբանութիւն, այսինքն՝ կարճ զուրջվածք, բայց ճարտասանական ուժով, գեղեցիկ դարձվածք, աշխույժ նմանութիւն մը, ախորժելի զվարճաբանութիւն մը, լավ հայկաբանութիւններ, խելացի իմաստներ և խորհրդածութիւններ, որոնցմով բանի մը մթութիւնը և հելլենաբանութիւնը պակասութիւնը կիցնեն և այնչափ ավելի ներելի է աս բանիս մեջ, որչափ որ ինքն ալ կխոստովանի, թե ծերութեան, հիվանդութեան և զանազան թարգմանութեանց դբաղմունքով շկրցավ ուզածին պես կոկել գրածը: Բայց այնպիսի սուրբ մեջ այսչափ գեղեցիկ գրելը կցուցնեն իր մտքին սովորական վեր ուժը և կատարելութիւնը և շկրնար մեկը այս վկայութիւնը տալ իրեն, երբոր տեսնեն, որ մեկ ժամու մեջ վարպետ նրկարչի պես ուղած գրիչը կշարժեն, երբեմն պերճախոս, երբեմն նկարագիր, երբեմն ողբերգակ, երբեմն իմաստասեր, երբեմն սուրբ վարդապետ և մարգարե. և իրեն լայն ճակատին վրա ճառագայթած՝ Երողոտոսի, Հոմերոսի, Պլատոնի հանճարը և Երեմիայի լույսը:

Արժան է, որ Հայաստան նոր երախտագիտութեամբ մը նայլ աս մարդուն վրա, որ ճշմարտապես իրեն հայր եղավ և աղատեց իրեն անունը և փառքը ժամանակին զրկանքներեն, ծուռ կարծիքներու զենքերեն և արեւելյան աննշան ազգաց կարգեն: Խորենացվոյն հետ փառավորվի իր մեկենասն ալ՝ Սահակ Բագրատունին, որ այնպիսի օրհնյալ ձեռքի մը շարժիչ եղավ և անոր գրվածքին գլուխը արժանացավ իրավապես իր անունը և գովեստը կարդալու*:

* Խորենացվոյն պատմութիւնը առիտ անգամ թարգմանվեցավ լատիներեն 1728-ին, Վիստոն ըսված անգլիացի երկու եղբայրներուն ջանքովը. ասոնք աս պարծանքս ունին, որ արեւելքի ամենեն պատվափան գրոց մեկը եվրոպական տաճարը մտուցին: Ասկե տասը տարի մը առաջ էր Վալյան ասպետը գաղղիարեն թարգմանեց ու տպեց Փարիզ և նորեն սրբագրելով կրկին տպեց 1841-ին հոս Վենետիկ: Հոս տպվեցավ 1841-ին իտալերեն թարգմանութիւնն ալ ընտրի շարագրութեամբ, առաջարկութեամբ և ծանոթագրութիւններով: Գաղղիացի թարգմանիչն ալ 1845-ին Փարիզ տպեց ընդարձակ ծանոթութիւններ Խորենացվոյն մեջ հիշված հատուկ անվանց վրա: 1809-ին, Հովհաննես Կոնոնով հայ սարկավագ մը ռուսերեն թարգմանեց Խորենացին ու տպեց ի Պետերբուրգ:

Բնատուր մեծ հանճար՝ կրթությամբ և երկար ուսմամբ կրթկին մեծցած և զորացած, բարակամիտ ըմբռնումն և վարպետ բացատրություն, լեզու և արվեստավոր, բայց հստակ և հայկաբան: Արտաքին և աստվածային գիտությունց հմտություն, քաշախոհ դատողություն, վսեմ և անգրգիռ ոգի, անխոնջ հետաքննիչ և սիրող ստուգություն, պատկառելի ծանրությունը հետ զվարճախառն ընտանություն, միանգամայն և մեկ զարմանալի խորճողավոր կերպ մը՝ որով կարծես թե ինքզինքը կրողարկե հասարակ նալվածքներեն, — ասոնք են մեր մեծանուն Հովհաննես Սարկավագ վարդապետին՝ հատուկ բնությունը, բարբը, ձիրբը, որ ախորժելի պարտք մը կղնեն մեր վրա, որ ծանոթություն մը տանք իր վրայոք իրեն համազգայացը: Վասն դի աս ձիրքերովն է, որ ինքը իր գտնված թամանակին և դիպվածոցը մեջ զինքը ճանչցողներուն զարմանք բերելեն զատ, իմաստությամբը թողած հիշատակարաններովը անմահ է այսօր ալ և անմահ պիտի մնա միշտ մեր գրականությանը և ընդհանուր իմաստոնոց կարգին մեջ և իրեն հավասար անձինք գտնելը միշտ աշխատալի և դժվար գործ պիտի ըլլա մեզի:

Մեր գրականության մեջ հայտնի է բանասիրաց, որ երկու նըշանավոր դար ունեցեր ենք, մեկ մը հինգերորդ դարը, որ է թարգմանչաց ոսկեգրիչ ժամանակը, մեկ մ՝ ալ երկոտասաներորդ դարը, ուր մեկ դպրոցե ելան սուրբն ներսես Շնորհալի և իր եղբայրք Գրիգոր Վկայասեր, Սարգիս Շնորհալի և Իգնատիոս վարդապետ, և իրենց մերձավորները՝ ներսես Լամբրոնացի, Գրիգոր Տղա և այլն, որոնք նորոգեցին ոսկեղեն գրիչները և հնազանդ մտաց ծննդոցը վրա նոր ծաղկափթիթ շնորհք մը բերին, այսինքն՝ հրատակագույն բացատրություն մը, որ ավելի հարմար է այս նոր դարերու: Սարկավագ վարդապետ ան դպրոցեն շէր, բայց կրնա հալը ըսվիլ անոր, որովհետև քան զայն քիչ մը առաջ նույն շնորհքով փայլեցավ, հանդերձ հին վսեմությամբ և իր վարպետ զուրջվածքովը եղավ եզական և աննման մատենագիր մը: Մետասաներորդ դարուն կիսեն ինչվան ԺԲ դարուն երեսներորդ տարին զշեց իք կյանքը, ըսել է թե իր խոր ծերություն անտենը վերոհիշյալ վարդապետները դեռ երիտասարդ ու միջահասակ էին և գրեթե ինքք գրիչը թողլու ատեն անոնք ձեռք կառնեին: Ան ատեններս քաղաքական հին Հայաստանն ալ նորոգվելու վրա էր: Բագրատունչաց

տերութիւնը, նոր վերջացած, Հայոց մեկ մեծ մասը իր բնական աշխարհընէն ելած՝ ուրիշ աշխարհընէր գաղթականներ կհաստատուեր: Ոմանք ղեռ իրենց մեծ տերութիւնը կտորներուն վրա կըրավտելով՝ ան հին աշխարհքին ամուր կողմերը որը ապավինած, որը բռնացած կեցեր էին, աստղաբաշխից կարծած մեծ մոլորակի կտոր մանր մոլորակաց սլես: Ոմանք ալ ասդիեն անդիեն մեկտեղ եկած մեկ ամբողջ ջահ մը վառել կջանային, այսինքն, մեր Ռուբինյան և Պահլավյան իշխանները Կիլիկիո մեջ: Զասոնք պայծառացնելու համար աստված հանեց ներսեսներն ու Գրիգորները, իսկ վերին կողմերը մնացած հայոց, որոնց հետին փայլումը հասեր էր, պարզեց աս լուսատու վարդապետը, և իրմէ վերջը իրեն հաւասար մեկը շեղավ հոն:

Իր հայրենիքն էր Արցախ աշխարհին Փառիսոս կամ Փառնեսս՝ գավառը՝ Սյունյաց բնիկ Սիսական գավառին դրացի, որ աս ատեններս զատ թագավորութիւն ունեցավ՝ Սիսականի կամ Փառիսոս անվամբ և իրեն իշխանները հին հայկազանց սերունդքն էին: Սարկավագին աշխարհք եկած ատենը ատենց սակավատև փառքն ալ մարը մտնելու վրա էր: Իր մանկութիւնը՝ հայկական վեհապանծ օրերուն տեղը անոնց վարատական գաղթիլը և Սկյութացվոց հարձակմունքները տեսալի: Ալփալսանին ըրած արյունները ղեռ կմխային աչքին առջև և անանկ տավորութիւն մը ըրած է վրան աս բարբարոս ազգին մեր աշխարհքը դալն ու տիրելը, որ ան ատեննն մտրին մեջ նկարված պիտի ըլլան այն պատկերները, որ վերջը գրով ավանդեց հետնոց. երանի՛ թե մեզի ալ հասած ըլլար: Բայց աս շփոթութիւնները իրեն դաստիարակութիւնը և ուսումնասիրութիւնը արգելք չեղան: Հայրը արդեն քահանա էր և ինչպես կերեւնա՝ այն սրբադան աստիճանը իրենց ցեղին մեջ շատը ունեցեր էին: Ուստի իր տղան ալ, որ Հովհաննես կըսվեր բնիկ անվամբը, և կերևնա թե շուտով սարկավագ ձեռնադրել տալուն՝ Սարկավագ ըսվեցավ անկէ վերջը, ուզեց նույն ճամբան դնել. անոր համար պգտիկուց ղրկեց, որ ուսմունք սորվի: Ան ատենի երեւի ուսումնարաններն էին վերջին Բագրատունյաց և Վրաց թագավորաց ծաղկեցուցած վանքերը, Հաղբատ, Ստնահին և ուրիշ քանի մը անոնց մոտ վանքեր. աս տեղվանքս անցուց Սարկավագ իր անհագ ուսումնասիրութիւնը վառված հասակը: Իր աղնվական բարքը և բնատուր սրամտութիւնն ալ ջանիցը հավասար. անկատար հասակին մեջ ալ զինքը կատարելոց կարգը անցուցին: Եվ ինքն իսկ կրնա

վկա սեպվիլ աս բանիս իր խոսքովը, որ գրվածի մը մեջ կըսե. «Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սնուցին զիս օրինօք հողոյն կենաց աննել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յստաջնումն հասակին զաստիարակեալ՝ յոյս տալի բաջութեան»³։

Առջի ուսումնական տարիները անցուց, ինչպէս կերենա՝ անդադար կարգալով և հմտանալով, ետոն ալ զիր անցնելով իր հասուն մտքին պտուղները, բայց ինչպէս որ ընտիր ընթերցվածներու սիրող էր, այնպէս ալ իր գրվածքը ընտիր կուզեր։ Անոր համար մեծ ջանք բրած կերեմա գեղեցիկ ոճ մը ստանալու, միանգամայն և բարձր ու վսեմ, վասն զի արծիվ միտքը արծիւ թև ալ կուզե։ Եվ հիրավի, իր ամեն գրվածքներուն մեջ կերեմա մեկ ճարտար ու սովորականն վեր իմաստասիրական շարադրութիւն մը, ամենեին իմաստակութեան և արվեստակութեան հետու, և միանգամայն պարզ և խորամիտ, որ մեկեն կցուցնե, թե այսպէսի գրվածք միայն իրենն է և ոչ ուրիշի։ Շատ յով կըսե ասոր համար կիրակոս պատմիչը, թե՛ «Սորս բանք ամենայն իմաստասիրական ոճով է, որպէս զԳրիգորի աստուծաբանի, և ոչ գեղջուկ»⁴։ Աստվածաբանին հետ հիշելու էր մեր Հովհան Իմաստասերն ալ, որուն թերևս միայն հետևող եղավ Սարկավագ և անոր ճարտար ոճը, Շնորհալվույն քաղցրութիւնը հետ խառնած, կրնա Սարկավագի գրչին գաղափարը սեպվիլ։

Հովհան Իմաստասիրին անունն ալ, մականունն ալ, գրիչն ալ ժառանգեց Սարկավագ, և ամեն պատմիչք և հիշատակողք շեն կրնար անունը տալ, առանց կոչելու Իմաստասեր կամ Մեծ Իմաստասեր, Աստվածային Իմաստասեր, Գերունակ վարդապետ, Մեծ սոփեստես և այլն։ Այս ետքի զուրցվածես կրնանք իմանալ, որ զուտ իմաստասիրական գրվածքներ ալ ունենք, որոնց հետքը միայն կերեման հիմա. միանգամայն և ճարտասանական և քերթողական արվեստից հետևեցավ, և հաջողութիւնը ցըցուց իր շարադրութիւններովը։ Ինչպէս ասոր ալ վկայութիւն կուտա ինքն իրեն համար քանի մը խոսքով Սարեկի դիմառնական երգույն մեջ, որ կըսե.

«Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծաց».

Եվ դարձյալ Սարեկին քաջ երգեցողութիւնը գովելով.

«Աստ գաս Արարիս մերձ առ ինն իբր արուեստի ինձ յանգակից,
Բազմադէտ երգարանա եղանակես և կարաես
Հոմերական տաղիցըն չափ քն ծանուցեալ լիճի բազմաց
Յոտանատր և ցուցական ըստ բերթողացըն տեսակի,
Կամ թէ ես ավելագոյն որպէս թըրի ինձ գիտողիս»:

Իսկ իր անխոնջ ուսման զբաղելուն համար կըսէ հոն.

«Ուսա ես դեգերմամբ ես ի բազմաց ամաց ձեռն,
Քի տքնեցալ գոր ամենազն և ըզգիշերըն բովանդակ,
Առ իմաստըս ցանկութեամբ, ցան սիրով՞, որ առ հանճար»:

Վերահիշյալ պատմիչն ալ կըսէ. «Մեծիմաստն գիտութեամբ քան գյուղովս և հանճարեղն յամենայնի և մտահարուստն: Սա բազում ինչ աշխատասիրէաց ՚ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ... վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ»⁴:

Այսպիսի գորավոր միտքը ուսմանց երեսովը չէր բավականանար, հապա խորրըր իջնալ կսիրէր: Անոր համար դժվարություններն չփախչելով, ինքը գանոնք պյուրացնել կշանար ուրիշներու և տարակուսական բաներոյ մեջ ստուգադույն շարջութիւնները քննել կուլեր, ինչպէս աս մեկ դիպվածես ալ կիմացվի: Շատ ատենն ի վեր էր, որ Սաղմոսաց սուրբ գիրքը, որ քան զամեն զիրք հասարակ էր մեր ազգին մեջ ալ ինչպէս այլոց, շարադրութեան և զըրվածքի տարբերություններով շփոթութեան պատճառ եղեր էր կարպացողաց և հարապատր որն է՝ կուլեին իմանալ: Աս բանս Սարկավագին ալ մեծ հոգ եղած էր և շատ օրինակներ քննելէն ետև, փնտրելով գտալ Հաղպատու գրատանը մեջ ամենեն տակը դրած մեկ հին սաղմոս մը, որ թարգմանչաց ձեռքովը գրած էր, կիսամաշ ու բարակ գրերով: Ան զեղեցիկ հիշատակարանը համբուրելով և աչացը վրա դնելով՝ առաջ գնաց, աշխատութեամբ անոր օրինակը առաջ և ուրիշ շատ ալ օրինակել տվալ ու ցրվեց Հայաստանի ամեն կողմը: Ասոր նման, բայց ասկէ մեծ արդյունքն ալ եղալ հայու տոմարի շտկելը, որը թեպէտ Զ դարեն ի վեր ջանացեր և կարգի մը խոթեր էին, բայց շարժական ըլլալովը դեռ շփոթությունները զադրած չէին: Իրավ, Անանիա Շիրակացի և Անաստաս կաթողիկոսն է դարուն մեջ ջանացին աս բանս շտկելու, բայց կաթողիկոսին մահվամբը փիլիսոփային ջանքը անգործ մնաց: Իսկ Սարկավագ վարդապետը նորեն աշխատեցալ, տարեկան տո-

ները հաստատուն ըրավ և հայու տոմարը ուրիշ ազգաց տոմարներուն հետ բաղդատելով՝ համեմատութիւն ըրավ: Աս կարգավորութիւնը մերոնք կանվանեն Սարկավագադիր կարգ, բայց ասիսո՛ս որ իր դրած կարգն ալ մասամբ միայն կատարվեցավ և որ ցավալին է՝ իր գրած տոմարեն ալ միայն քանի մը կտոր տեսեր ենք մենք, և չենք գիտեր, թե ամբողջը կա՞ և ո՞ւր կգտնվի:

Այսպիսի գրվածներն են, որ իմացուցին, թե կա ալդին մեշ ասանկ ամենահաս և կարող գրիչ մը, անոր համար շատը իրենց տարակուսներուն լուծմունքն իրմե ուզեցին, ինքն ալ աննախանձ և բարեսիրտ ըլլալով՝ լցուց կարոտութիւննին. այսպես են մեզի հասած քանի մը մանր գրվածքները Հովերու և Երկրաշարժի պատճառին վրա՞: Բայց իր ուսումնական ամենեն մեծ արդյունքն ան եղավ, որ ուսմանց նորոգող եղավ և ընտիր ախորժակ մտցնող: Ինչ որ ժՅ դարուն մեջ սկսան եվրոպացիք, ինքը մետասաներորդին սկսեր էր, կամ թե իրեն ժամանակակից դպրոցականներուն հետ: Եվ թեպես շհասան մեղի այն գրվածքները, բայց հայտնի է, որ ինքը դաստիարակութիւն մը ալ ան նոր ոճը բանեցուց, անոր համար ըսվեցավ «Մեծ սոփեստեսն Հաղբատայ»:

Սարկավագ վարդապետին մտաց ուժը՝ գիտութեանց, հոգին ալ աստուծո և աստվածայնոց նվիրված էր, ինչպես որ ամեն ասանկ զորավոր և զգոն իմաստասիրաց հատկութիւնն է: Եվ իրեն զրբվածքներն ալ կվկայեն, որ աստվածային բաներու մեջ խորամուխ էր, միանգամայն և մեծ հեղինակութեամբ վառված, ճշմարտութեան և վարուց ուղղութեան բերելու զուրիշները, բայց առանց կովասեր վիճման և բռնադատութեան, այլ անհակառակ և խելացի հավանողական խոսքով և գրով: Այս հոգին և այս մեծ հանճարն էր, որ զինքը Հաղբատու վանաց առաջնորդ ըրին: Ան պաշտոնն ալ, ինչպես իր պատճառով ուրիշներուն՝ ասանկ ալ իրեն, շատ օգտակար եղավ միտքը ավելի բարձր աստածականները ոչ միայն իր սրբտին զովացմանը համար գրեց, հապա նաև անոնց, որոնց հոգը իր սիրտն էր առել: Անոր համար ըստ զանազան հասակի և կրից հոգով շարագրեց՝ տղոց համար անոնց հասակին հարմար շնորհքները խնդրելով և մեղավոր ու ալեկոծ համար ուրիշ կերպ, վառած սրտի համար ուրիշ և այլն: Համբակները իմաստութեան սիրուն հորդորելու համար գրեց իմաստութեան հորդորներ, որոնց մնացորդները հասան մեզի. քահանայից՝ իրենց ահավոր պաշտոնը արժանավորապես պաշտելու համար քահանայութեան վրա ըն-

տիր ճառ մը գրեց խոհական վարդապետությամբ. սրբոց և մունավանդ մեր եկեղեցվո հարց հիշատակը նորոգելու համար իրենց սրբվոցը սրտին մեջ՝ գեղեցիկ ներբողներն լուսավորչա և անոր թոռանցը վրա, եկեղեցական պաշտոնն ալ վարդարեց ընտիր երգերով: Այսպիսի ջանքն անկարելի էր որ անպատու մնար. իրեն արժանի աշակերտներ ունեցավ, բայց ժամանակը՝ որ վարդարեան գործը շնայեց, աշակերտներունն ալ բոլորովին մոռացութեան մեջ թողուց: Բայց ինչպես որ առաջ ըսինք, աստվածային բաներու մեջ ծանրութեամբը՝ մարդկանց քաղցր ընտանութունը շոտոցավ, հայա գիտեր դիջանել մարդկանց և կենակցիլ քաղցրարանութեամբ, ինչպես որ Զվարթատես ալ կանվանեն դիմբը: Զվարթութունը ոչ միայն երեսին, այլև լեզվին և արթուն մտացը վրա կրփայլեր, որով շատ օգուտ բերավ իր վանքին ալ, իր մոտ գոնըված աղագանոց ալ, վասնզի շատ իշխաններու և բունավորներու սիրտը կաններ աս ձիրքերովը, նման իր պատվակից Հովհաննես Իմաստասերին. և Դավիթ վրաց թագավորը այնչափ լավ ճանչցեր էր աս մեծ մարդու հարցը, որ շատ հեղ հետը կտեսնվեր և զլուխ ծռելով օրհնութունը կհնդրեր: Սարկավաղ ալ, մեծութուն շտախելու համար Դավիթ մարգարեին խոսքը հարմարցնելով կըսեր. «Գտի ըզ'իտալիթ ծառայ իմ, և իւղով սրբով իմով օծի զնա. ձեռն իմ ընկալցր ըզնա և բազուկ իմ զօրացուցցէ զնա»⁴:

Ժամանակին խնդիրները և Հունաց հետ վիճմունքը ստիպեցին մեր Սարկավաղը, որ աստվածաբանական գրվածքներ հանել Ստոնց ոճն ալ, թեպետ երբեմն Սարկավաղին է, այլ երբեմն ալ շատ հեռու է անկեց և ասանկ գրվածոց մեջ օտար ձևեր խառնվիլը նոր. բան չըլլալով նաև մեր աղգին մեջ, չենք կրնար աստիճանի հասցնելու. լավ ճանչցավ մարդու սրտին ճամբաները և անանկ թափանցող եղավ, որ հոգետասութեան ձիրք ունեցած կկարծվի: Քաղցրութունը իրեն գործիք էր ըրած սիրտ շահելու, բայց ոչ երբեք անով թեթևութեան մը իջավ: Վսեմութունը իրեն խոսքին հավանեցուցին էր, սքանչելի վարքը և օրինակը՝ անխոս և բռնապատիշ քարոզ, տկարաց և կարոտից համար՝ գրվածքները միշտ հիշեցուցիչ և արթնցնող: Տեղին հարմար խստութունն ու անաշտութունն ալ՝ վարդապետական պաշտոնին համեմատ և անոր պատիվը ավելցնող, քան թե ահարկու ընող: Կպատմեն, թե իր պաշտոնին անարժան քահանա մը, շատ անգամ խրատվելով, բայց իր անկարգ վարքեն հետ չկենալուն՝ Սարկավաղ վարդապետը գինքը

պատարազին արգիլեց: Անօրէնք ոչ վարդապետին քաղցրութիւնը
և ոչ սաստր, և ոչ էլ ժողովրդյան արհամարհանքը (որ ծաղրելով
Զոմգոմա կկանչէին իրեն) բանի տեղ գրավ, հասցա զայն որ իր
անարժանութիւնը արգիլք կրկնար սուրբ խորհուրդը մատուցա-
նելու, ուզեց անար սուրբ նախանձախարութիւնը զոհ ընել. վասըն-
զի ճշմարտութիւնը ծանր կուշա ծռայ րպեպներու: Օր մը ճամբան
հանդիպելով իր վարպետին, ավագակարաշ հարձակվեցավ՝ այն
մեծ և պատկասելի շխտոյն վրա ձեռք վերցնելով, իսկ վարդապե-
տը իր անխոսով և քաղցր ծանրութիւնմբ ըսավ. — Միբնէի որդյակ,
ինչո՞ւ կուզես շարքել չու վարդապետդ, — Պատասխանեց վր-
բը, — Ինչվան հիմա Զոմգոմա էի, հիմա սիբելի՛ գարձա: Ինչո՞ւ
դուն ալ զիս սպանեցիր, գրկելով եկեղեցիէն: Վարդապետը տես-
նելով, որ խրատը բավական չէր ըլլար անոր պարտքը ճանչըցնե-
լու, ուզեց աստուծո թողուլ դատաստանը: Տարավ դանիկա եղե-
ղեցին և ծանուցումն բրավ, թե աս եղբորս հանցանքը զրաւարտու-
թիւն սեպելով, կենբենք և կուշտենք բահագրանքե, իսկ անբենք
այն շաիր հասեր կը, որ հանգղեցավ նույն օրը պատարագ մա-
տուցանելու: Բայց աստուծո բարկութիւնը վրան հասնելով՝ դի-
վահարածի պես բնկավ, ինչվան որ նույն հողերը վարդապետը
աղոթքով թե անոր առողջութիւնը պարգևեց և թե խելը գլուխը
բերավ՝:

Իր հոգեսիրութիւնը համար ըսվեցավ «Այր տեսող և լի հոգ-
ով», և իր սքանչելի մտածականներն ալ նույնը կցուցնեն: Եվ
ինչպես կերենա, աս Սարկավադին բնծայել բուրբ գրվածքը, ինչ-
վան որ ստուգագոյն օրինակներ շունենանք ձեռվնիս: Հոս հի-
շենք ինչվան հիմա անոր՝ մեզի ծանոթ եղած գրավոր աշխատու-
թիւնները, որոնք ամենն ալ ընտիր գրվածոց կարգն են:

Ա. Սուրբ Լուսավորչաց վրա ներբողական ճառ մը, որ բավա-
կան է Սարկավագ վարդապետին ոճը և ճարտարութիւնը իմացը-
նելու, շեզուն իմաստներով և կարճ խոսքերով՝ ինչպես իրեն եզա-
կան ձիրքն է: Լուսավորչա վրա գրված ճառերուն մեջ ասիկա ամե-
նեն կարճն է, բայց ամենեն ալ գերազանց: Աս ճառիս սկիզբն է.
«Զնահատակի սրբոցն տօնէ եկեղեցի» և այլն:

Բ. Գ. Գ. Սրբույն Սահակա, Մեսրոպպա և Մեծին Ներսեսի վրա
ալ ճառեր գրած է, կավանդեն, բայց դեռ չենք տեսած. և թիպետ
կան մեկ երկու ընտիր գրվածքներ ասոնց վրա, որ Սարկավագին
կրնծայվին, այլ իր ոճեն հեռի են:

ե. ՎԱՍՆ ՄԱՍԱՆՑ ՊԱՏՈՒՈՅ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՅ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԵ-
ԱՆ. արժանի իմաստասեր անունը գրված, թե խելքը և թե ոճը և
վսեմ գուրցվածքը: Ասոր մեջ կցուցընե թե ինչ աստիճան պատիվ
տալու է պատկերաց, և սկիզբն է. «Յանտեղիսն ճարտարագոյնք և
հանճարեղք յանբանութիւնս» և այլն:

Ձ. ՎԱՍՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՐԿՐԻ. համառոտ գրված ժը կամ գրվածի
մը կտոր, ուր հովերը երկրիս տակի սասանությանց պատճառ կը-
կարծե և քանի մը բնական երևույթներու վրա կխոսի:

է. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԻ ԵՎ ՅԱՂԱԳՄ ԱՆԿԻՒՆԱՒՈՐ ԹՈՒՈՅ,
որուն ինչպէս հիշեցինք, միայն քանի մը հատվածը ունինք⁸:

Ը. ԲԱՆ ԽՐԱՏՈՒ. իմաստասիրության վրա վարդապետություն
մըն է, մեկ երեսիկ մը բան, բայց պղտիկության մեջն ալ այնչափ
ընտիր, որչափ ևն պղտիկ գոհարները:

Թ. ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ, զանազան վերնագրերով. մենք քսան հատ
մը ճանչցեր ենք, ամենն ալ ընտիր, վսեմ, սրտաշարժ, որ և ամեն
մեր նախնի աղոթագրքերեն գերազանց և կերպով մը նարեկացիեն
ավելի բնական և կատարյալ, թեպետ նարեկն ալ անհավասարելի
է իր կարգին մեջ:

Ժ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆՔ, քսան կամ քսանուհինգ գլուխ
բան, որոնց մեջ միայն, ինչպէս վերը ըսինք, ավելի հասարակ
գուրցվածք կամ անհարազատ ոչ կերևնա:

ԺԱ. ՍՐԲՈՑ ՂԿՈՆՊՅԱՆԿ ՎՐԱ ՀԱՄԲԱՐՔԻՒՆ շարականը՝ ՊԱՅ-
ՍԱՌԱՑԻՐ, որուն սմեն բանասերք ծանոթ պիտի ըլլան:

ԺԲ. Անշուշտ իր ամեն գործքերուն մեջ գլուխգործոց սեպվելու
է իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, որ հիմա կորսվածներուն կարգն է մեզի,
բայց վարդան, Կիրակոս, Մխիթար Այրիվանեցի, Սամուել Անեցի
կհիշեն զայն և կվկայեն անոր ընտիր, հմուտ և սքանչելի գրված-
քին: Աս ետքի պատմագրիս երախտագետ պետք է ըլլանք, որ իր
ժամանակագրական պատմությանը մեջ երկու իրեք հատված կրե-
րե աս ցանկալի պատմութենեն, որ որչափ ուրախության պատճառ
է մեզի, գոնե ան մեկ թղթի պատարիկը ունենայնուս և անով ամ-
բողջ գրքին վսեմությունը և ազնվությունը ճանչնալնուս, այնչափ
ալ ցավ կուտա անոր կորստյան վրա: Վասնզի այն հատվածները,
նման վերոգրյալ գրվածոց վսեմության, անխաբելի փաստ մը
կրնան ըլլալ, թե այն պատմությունը մեր գրագիտության ընտիր
գրվածքներեն մեկն էր, և իր տեսակին մեջ թերևս ամեննն ընտի-
րը: Աս պատմությունը կերևնա թե երկու զլխաժոր մաս էր, մեկ

մը ընդհանուր Սկյութական ազգաց ծագմանը և արշավանացը վրա, որ ԺԱ դարեն սկսան գալ Հայաստան, Սելճուգյանց և Տուղրիւլյանց վրա, Ալփալսանին և անոր նախորդացը գործքերը: Մեկ մ'ալ Ալփալսանի որդվուն, Մելիքշահին գործքերը, որուն մահվամբը կղաղարեցնէ Սարկավագ իր պատմութիւնը⁹: Չկրնար մեկը անոր ճաշակը առնելէն վերջը մեզի հետ շփափագիլ ամբողջ պատմութիւնը տեսնելու և հորդորելու աղաչելու ուրիշ բանասերներն ալ, որ ուր որ գրոց ծանոթութիւն ունին քննեն, և թե հաջողի մեկը գտնելու և մեզի փափագողացս ալ հաղորդելու, մեր երախտագիտութիւնը բոլոր ազգին երախտագիտութիւնը հավասար սեպէ նույնպէս, թե որ ուրիշ գրվածք ալ գտնվի նույն հեղինակին, որ անշուշտ ենք թե պիտի ըլլա գանաղան կողմեր, և ահա աս բանիս վկա ըլլա Սարկավագին:

ԺԳ. Վերջին գրվածքը կարճ ու իմաստալից բանաստեղծութիւն մըն է սարևկին վրա: Ասիկա բտանավոր գրվածք մըն է և բոլորովին նոր գաղափար մը կընծայէ մեր ազգին հին գրվածքներուն մէջ: Աս երգը Մարզվանի ազգային դպրոցին մէջ հին աղոթագրքի մը մէջ դրած էր Սարկավագին ուրիշ գործքերուն հետ մեկտեղ, որ դպրոցին մեծերը հաճեցան անցած տարիները մեզի համար օրինակել տալու:

Աս բանաստեղծութիւն վրա շատ խորհրդածութիւններ կըրնայինք ընել՝ հարգը ավելի ճանշցնելու մտքով, միանգամայն քանի մը պահասութիւններն ալ ցուցնելով, բայց ընթերցողաց ախորժակին և ընտրութիւնը ձգելով բոլորովին աս աշխատութիւնը, հոս շէնք կընար շհիշել, որ աս քերթվածն ալ շէնքին ու շափերուն կողմանէ մեկ նոր ապացույց մըն է Վիրգիլիոսի «Մշակականացը» թարգմանչին կարծյացը, այսինքն թե՛ աս տէսակ ոտանավորն է մեր բուն ազգային շափը և ասիկա ալ պետք է ծաղկեցընել, նաև իբրև ավելի ազդու և դաշնակավոր: Աս թարգմանութիւն տպագրութիւնն ալ օրերս լմընցած ըլլալով, ընթերցասերք անոր ընդարձակ առաջարանին մէջ տեղն ի տեղը կընան տեսնել աս բանիս հիմունքն ու գանաղան աղացույցները¹⁰:

Սարկավագ վարդապետին մեր ճանշած այսչափ ուսումնական հիշատակները թեպէտև գեղեցիկ, այլ իրեն ընդարձակ և սուք մտքին նայելով՝ դեռ քիչ են, անոր համար հիշելով նորին իսկ հեղինակին իղձը, որ նույն երգին մէջ կհայտնէ՝

մեծ հույս ունինք, որ ժամանակը ուրիշ գրվածքներն ալ հայտնեւ Աստուծոյ զուրս, ժամերգութեան մեջ համառոտ մաղթանք մը կա «Յիշեա տէր» վերնագրով, որ Սարկավագ վարդապետին անունով կհիշվի, բայց ասիկա իրմե քանի մը դար առաջ հիշված աղոթք է. ըսել է թե ան աղոթքը սարկավագի ղուրցելու աղոթք է, կամ ինչ ուրիշ Սարկավագ անունով մեկը շինե՞ր է՞ Վասնզի Սարկավագ մականունով ուրիշ մարդիկ ալ կհիշվին մեր մեջ և անոնց մեկն է անշուշտ՝ Հաղարծնու վանքին առաջնորդն ալ, որուն արձանագրութեանները կան նույն եկեղեցւոյն մեջ:

Իսկ մեր Սարկավագին մեկ միայն սիրալի և սգալի արձանագրութեանը կգտնուի Հայոց և Վրաց սահմաններուն վրա, Լոռի քաղաքն օրով հեռու, Հաղարտա վանքը, աստվածածնա եկեղեցւոյն գեղեցիկ զանգակատանը ստրին քով, անմահական քարի մը վրա, այսպէս գրված. «Արձանս այս՝ սեմական է սոփեստոսի սարկավագին»: Այն արձանին ներքեւ կհանգչի յոթ հարցուր տանութ տարւելն ի վեր աս մեծ իմաստասիրին աննման գլուխն ու ձեռքը, իրեն զարմանալի և խորհրդավոր անձին հարմար աս եզական և խորհրդավոր տապանագիրն ալ ունենալով, որ թերևս ինքն իրեն համար շինած ըլլաւ:

Սակայն ո՛վ հանճար, ո՛րչափ մեծ և զարմանալի է քու զոբութեանդ, որ այն մեծ ու սրբազան քնարանին մեջ, ուր ահավոր և սրտաշարժ քուն մը կբաշեն թագավորներ՝ Աբաս և Կորիկե, վայելչազարգ դշխոյք Մարիամ, Թամար, Թուսուդան, Քարինա, իշխանք և զորավանք, ինչպէս Քուրդ Հասան, Սեւդա և այլն, եպիսկոպոս և վարդապետք ինչպէս Հովհաննես Մործորեցի, Գավիթ Քոբայրեցի, Թորոս, Գևորգ և այլն, ասոնք ամենքը զանց ընել տալով՝ յոթը դարեն վերջը մեր միտքը կհասփշտակես և միայն Սարկավագի արձանին վրա նոր արձանի մը պէս կկանդնես և այնչափ թագավորաց, թագուհաց, իշխանաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց պերճ գերեզմանները միշտ գերեզման թողլով, միայն իմաստասեր վարդապետին գերեզմանը տաճարի պէս պատվել կուտաս: Արդ դու, որ ոչ միայն քու իմաստուններդ կսիրես, այլ և զիմաստունները պատվողն ալ շես արհամարհեր, ընդունե՛ թե որ բոլորովին անարժան շես սեպեր, աս ետքի տողերս ալ, որ քու բարեկամիդ արձանին նայելով՝ գրեր է անոր զարմացողներեն մեկը:

Էնդ սեմականդ անմահութեան ոչ ընդ մահու լառեալ արծան,
Սըխրանայ տուն Հաշկազին, նախանձարկու քն հանուրց գոլ.
Իտնանեալ խուժիցըն հենք՝ յինքեանց յատող արսեմ լաջորդ
Ջոր պաշտէն սիրահամբոյր հսկող հանճար լաճերևոյս
Անդ ըզբանըն զհսկական աթենախառըն դիտելով
Ի յանհասից շնորհաց պընճեալ զիմաստնարանդ երկնապարիկ.
Ում թե բնութիւն մոռացամիտ ժխտեա՞մ անդրի արծանույդ,
Իտք կացեմ կամարակապ և ժամանակն իջէ տաճար:

ՇԱՍՈՐՐԻԱՆ

Այս տարի հուլիսի 4-ին վախճանեցաւ Շասօրբիան զաղլիա-
ցին, որ բոլոր Եվրոպայի ու նաև բոլոր աշխարհիս գիտուններին
ծանոթ էր և ամենուն առջևն ալ իրավամբ մեծ պատիվ ուներ:
Մնած էր 1769-ին¹ և իր ութսունամյա հասակին պատմութիւնը
գրեթե բովանդակ հյուսված է Գաղղիո քաղաքական ու մատենա-
դասական պատմութեանը հետ: Իր վառվռուն ու ճարտասան գրվածք-
ներովն ու խոսվածքներովը, վսեմ իմաստներովը, անկեղծ արդա-
րասիրութեամբը, անընկճելի ու աներկյուղ աստվածապաշտութեամ-
բը Գաղղիո թագավորութեանը սյուն և ամբողջուն եղաւ տասնը-
վեց տարի: Անկեց առաջ Նապոլեոնի պես թագավորին անտեղի
ուհանջանացը զեմ այնպես վարվեցաւ, որ Նապոլեոն կպատ-
կառեր ու նաև կվախնար իրմե:

Ազնվական ծնողաց որդի ըլլալով՝ իր վիճակին համեմատ
լավ կրթութիւն առեր էր պատիկուց, անով քսան տարվան հասնել
եղեր էր, երբոր սկսաւ քանի մը բանաստեղծական գրվածքներով
անուն հանել²: Գաղղիո մեծ խռովութեան ատենը, 1789-ին, թողուց
ելաւ հայրենիքեն³ ու դեպի Ամերիկա ճամբորդութիւն մը ըրաւ:
Հոն, Նիագարա գետին ջրվեժը տեսնելուն զնացած ատենը, երբոր
սանդուխով մը վար իջնալու վրա էր, սանդուխը կտրեցաւ ու ին-
քը ընկաւ, մեկ թէր կտրեցաւ և թեպետ շուտով բժշկվեցաւ, բայց
այնպիսի մահվան վտանգեն անկարծելի կերպով ազատիլը աղէկ
սանձ մը եղաւ իր երիտասարդական համարձակութիւններուն:

Հայրենյացը և ազգին սիրույն համար 1792-ին դարձաւ Գաղ-
ղիա, բայց հարկ եղաւ, որ քիչ ատենեն նորեն փախչի երթա
Անգղիա⁴: Ան ճամբորդութեանը մեջ այնչափ ազբըտցաւ, որ ինչ-
վան հաց մուրալու կարոտ եղաւ: Սրտին աշիւթիւնը չէր թողոր
իրեն, որ հուսահատի, բայց իրեն մեծ դժբախտութիւնն ան էր,

որ խեղճությանը ատեն կրոնի մխիթարություններեն ալ զուրկ էր: Վասնզի երիտասարդական տարությամբ ինչվան ան ատենները նույն դարուն սուտ փիլիսոփայից մոլորություններովը տողորված ու կես մը անհավատի պէս էր: Բայց 1798-ին, երբ որ լսեց թե իր բարեպաշտ մայրը մեռնելու ատեն ցավագին սրտով խնդրեք է աստուծմե, որ իր պանդուխտ որդւոյն դարձ տա, զզրումի եկավ, վարքը փոխեց, ու անկեց ետքը ինչվան մահը հավատո և եկեղեցւո պաշտպան ու ախոյան եղավ իր գրվածքներովն ու վարքովը այնպիսի ժամանակ, որ գրեթե բոլոր Գաղղիո մեջ անհավատությունը տիրած էր:

Իբրձավ Շատորբիան Գաղղիա 1800-ին, շատ իմաստուն ու գրագետ մարդկանց հետ բարեկամացավ և իր գրվածներովը՝ որոնց զիսավորներն էին «Ոգի քրիստոնէության», «Ռընե», «Աթալա»⁵ և այլն, շատ մեծ անուն հանեց ոչ միայն Գաղղիա, այլև Անգղիո մեջ:

Շատորբիանին թե քաղաքական և թե մատենագրական պատմությունը ամբողջ մեծահատոր գրքի մը նյութ է, ևս առավել երկայն կըլլա իր բազմաթիւ գրվածներուն հիշատակությունը: Առայժմ մենք զո՛հ ըլլանք այսչափս ըսելով, թե Շատորբիան իր նոր ու գեղեցիկ ոճովը սեպվեցավ հայր այժմու մատենագրության Գաղղիացւոց, գեթ ինչվան աս վերջի տարիներս: Իսկ քաղաքական կարծյաց կողմանն Բուրբոնյան ցեղի թագավորներուն իրավանցը պաշտպան ու անոնց կուսակից էր: Անոր համար քանի որ ան ցեղը թագավորութենէն զրկվեցավ, ինքն ալ ամեն տեսակ մեծամեծ պաշտոններն հրաժարած ու մեկզի քաշված հանգիստ կապրեք, ամենուն պատկառելի և ամենուն սիրելի:

ԱԶԳԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավամբ զրուցված է, թե բարերարությունն մեծագին է, բայց հարմար ատեն կամ կերպով եղածն՝ կրկին կամ անգին բարերարություն է: Այսպէս և դաստիարակությունն, որ ժողովրդյան ամենէն մեծ և հարկավոր բարիքն է, այն ատեն ավելի մեծ օգուտ կընեն, երբ ընդունողին պիտոյիցն պատշաճ և քնավորությանն հարմար կերպով կտրվի: Դաստիարակության վախճանն ամեն ազգի համար ալ նույն է, բայց վախճանին հասնելու միջոցներն

կրնան տարբեր ըլլալ և պետք է որ ըլլա, Վասն զի ամեն ազգ նույն մարմին և նույն արյունն ունի, բայց ոչ նույն խառնվածք և նույն բնավորութիւն: Ծ՛վ ինչպէս բնական ախորժակը զանազան են մարդկանց մեջ, զանազան են նաև բարոյականք, և ինչպէս որ ըստ ախորժակաց կզանազանենք բնական կենաց սնունդն, այնպէս ալ բանազանելու է բարոյական կենաց սնունդն, որ է դաստիարակութիւն կամ կրթութիւն: Մի՛թէ հացին նյութն ալլուր ու ջուր և ալ չէ, բայց որչա՛փ տեսակ շաղված հաց կա զանազան քմաց համար: Այսպէս դաստիարակութեան նյութն ալ միշտ ուղիղ բարոյականն պիտի ըլլա, բայց կանոնքն զանազան ըստ ընդունակութեան կրթվողաց: Թե որ այսպէս ըլլա՛ կամ քիչ օգուտ կրնէ դաստիարակութիւնն կամ ոչինչ, կրնա նաև վնաս ընել. ինչպէս որ նույն դեղն զանազան հիվանդաց, նաև նույն հիվանդութիւնն ունեցողաց՝ բայց զանազան բնավորութեան և կազմվածքի տեր եղողաց տալու ըլլանք, կրնա զմեկն առողջացնել, մեկուն ամենևին օգուտ չընել, զմեկալն ալ ավելի հիվանդացնել: Այս բանիս չգիտելեն է շատ անգամ դաստիարակութեան անպտուղ ըլլալն և շտաբածվիլն:

Երկայն ատենէ կրթութեան սով քաշած ազգ մը, իրավ է որ առջի բերան որեէ սիրտ բռնելու բանով քոհ պիտի ըլլա, բայց առջի ոգևպահիկն առնելեն վերջն՝ պետք է իր բնութեան հարմար սնունդըն փնտրել: Մեր ազգն ալ, թեպետ և շատ տեղ դեռ առաջին կրթութեանն ալ կարոտ է, բայց շատ տեղ ալ խել մը տարի դպրոցներով կրթութեան ճաշակն առած՝ կրնա հիմա իրեն բուն հատուկ դաստիարակութիւնն փնտրել, որպէսզի լավ օգուտ գտնէ: Այս բանիս պետք է մտադրութիւն և հոգ ընեն որոնք որ ազգերնիս կրթելու փափազն կամ հոգն կամ պաշտօնն հանձն առած են. ընդհանուր կրթութեամբ զմարդս անբաններեն որոշելեն ևտև, պետք է զազգն ալ ուրիշ ազգերն որոշել: Այս զանազանութիւնս պետք չէր ընել և պետք չէ ընել, բայց այն ատեն միայն՝ երբ ամեն ազգ նորեն Բաբելոնի աշտարակեն առջի վիճակն մտնեն: Իսկ քանի որ լեզու, կրոնք, քաղաքական կառավարութիւն, հայրենի ախորժակ, նախապաշարմունք, առանձին սովորութիւնք ընտանեկան կենաց, մասնավոր հարմարութիւնք մտաց և ձեռաց, և մասնավոր պակասութիւնք բարոյականք զհայն հոռմեն կզատեն, զթուրքն հրեան, կամ զանգղիացին զանգղիացիեն, զիտալացին զերմանացիեն, պետք

է ուրեմն առանձին կամ ազգահատուկ կրթութիւն տալ հայուն և առանձին հոռմին, այսպես և մեկաշնոնց:

Բայց կարելի է մեկն ըսել, թե այս կերպով ոչ երբեք մարդկային կրթութեան և կատարելութեան միութիւն կըլլաւ և միշտ զանազանութիւն ոգով ընել է: Մենք կըսենք թե այսպէս չէ, հապա բուրրովին հակառակի. միօրինակ կրթութիւնն զանազանիչ կսեսպենք, զանազան կրթութիւնները՝ միացուցիչ: Վերի հիշած դեղերուն օրինակն որ կմտածենք, մտքերնիս կսլակի այս բանիս. կընդունինք թե ամենուն վախճանն միևնորոշ պիտի ըլլաւ, բայց ճամբաներն և ընթացքն տարբեր: Երբոր զանազան մետաղներ ուզենք հալեցնել նույնչափ ժամանակի մեջ, ի՞նչ կընենք. մետաղաց կարծրութեան և խտութեան համեմատ՝ զանազան շափով կրակ կուտանք, շուտ տաքցողին և լուծվողին քիչ, ուշ տաքցողին շատ. այսպէս մեծ ու պզտիկ մեքենաներ ալ մեկուն որ շարժել ուզենանք, պետք է մեծին ավելի ուժ հասցնենք: Երուսաղեմ գնացողներուն մի՞թե մեկ սիրտ, մեկ ուխտ չէ: Բայց ճամբանին՝ մեկուն ծով և մեկուն ցամաք, ծովուն նավերն ալ զանազան զորութեամբ և զանազան ընթացքով կշարժին, ցամաքէն գնացողք ալ զանազան դրաստ կգործածեն երկրին համեմատ: Անապատն անցնողը ձին կթողու, ուղտի վրա կհեծնի, քարոտ տեղվանք ջորին և ավելի պզտիկ կենդանի մը ավելի հարմար կսեսպել, կա որ իր բնական քայլարաններովն իր ոտքըն կշափել ուխտին կտրուծ ճամբան: Եվ սակայն ամենքն ալ նույն վախճանին կհասնեն:

Արդ կմնա մեզի ալ քննել, թե ազգերնիս բարոյական վախճանին հասցնելու համար ո՞ր ճամբան պետք է բռնենք: Այս դժվարին խնդրույս դուրին լուծումներ կերննա այս, որ նայինք մեկ մը մեր շորս դին ինչպիսի երկրի վրա պիտի ճամբա ընենք, մեկ մ՝ ալ (և աս է գլխավորն) նայինք մեր բնավորութեան: Մեր շորս դին առողքն են՝ քաղաքական վիճակն, որուն տակն որ ընկած ենք, որ ամենայն տեղ նույն չէ, ազգերնուս ցրվելուն պատճառով: Մեր գրացի կամ բնակակից ազգերն ալ են, որոնց հետ նույն քաղաքական օրինաց հպատակ ենք, ու տեղվույն հարմար պետք եղած նկատմունքները պիտի ընենք, բայց ասոր վրա խոսիլը կթողունք յուրաքանչյուր տեղի բնակչաց զգուշավոր ու կենցաղագետ խոհեմութեանը: Իսկ մեր բնավորութիւննին ճանչնալու համար՝ պետք է դիտել թե հիմակվան վիճակի և թե պատմութեան ժամանակներուն հայոց բարբը, խառնվածքն, ընդհանուր մտավոր զորութեանց

չափն և բերմունքն, իր բնիկ կատարելութուններն, մասնավոր պակասութուններն կամ մոլորութուններն, իր առջի հաջողութուններեն վրան մնացած տպավորութունն, իր երկայն թշվառութուններեն ստացած շարիքն, իր զանազան ատեն ունեցած կրթության վիճակն, և առաջ կամ հետք մնալուն պատճառներն: Աստուծոյ քննելով խել մը բնավորութուն երևան կելլան ազգերնուս վրա, թե լավ է թե գեշ: Ան ատեն դաստիարակին կմնա որ լավ ձիրքերն աճեցնեն և հաստատեն, վատ բնավորութուններն ցուցնեն թե որչափ վնասակար եղած են ազգերնուս և մարդկութեան և խել ջանա, իսկ վարպետութունն հոս պիտի ըլլա, որ իր խրատներն և կրթութունն հարմարեցնեն իրեն ճանչցած հայու սրտին, մտքին և ակնջին:

Այս բանս որ լավ դիտվի և բարեսեր հոգով կատարվի, կրթնանք մեծ հույս ունենալ, որը ազգերնիս կրթվի անշուշտ, կրթվի լավ և կրթվի շուտ: Գիտենք, որ կրթութեան մեծ հնարքն է օրնակն. արդ այս կերպս դկրթութունն օրինակի վրա առնելու պէտ է: Երբ որ դաստիարակն ազգին լավ հատկութուններն կճանչցնեն, դովի և հետեւելու ճամբան կցուցնեն, զգայուն աշակերտն դժվար է որ չհետևի, վասն զի լավութունն, որ սովորաբար դուրին չերևնալուն համար հետևող շունենար, հոս ազգային պարծանաց աշխարհական հպարտութուն մը օգնական գտնելով, կդուրանա: Նույնպէս ալ, երբ ազգին ընդհանուր սեպված պակասութուն կամ մոլորութուն մը ցուցվի և ցավելով առաջ բերվին անոր մեղի տված շարիքն և թե որչափ անով ուրիշ ազգերն ետ եմք մնացեր, նույն սիրտն, որ առաջ ապնիվ հպարտութեամբ մը կբարձրանար, հիմա ալ ապնիվ ամոթով մը կցածնա, կբաշվի և կհորտորվի այն նախատինքն վերցնելու իրմեն կամ ազգեն:

Աս օգտիս համար է, որ կփափագինք, կազդենք, կաղաչենք ազգին հատուկ դաստիարակութեան փուլթ ունենալու և նույն վախճանին համար մենք ալ աս նշուխտ վրա քանի մը մտածութուննիս կհրատարակենք և շենք տարակուսիր, որ մեր պատմական ընթերցողք արդեն ճանչցած ըլլալով որ զմեզ շարժողն ազգերնուս սերն է, թնավ աղգասիրութեան պակասութուն չեն սեպեր, երբոր ստիպվինք երբեմն ազգերնուս պակասութեանց վրա ալ ցավով խոսելու և բնավ չկարծեն, թե խոսքերնիս մասնավորի համար զրոյցված ըլլան:

Ռոմվհետե դեռ ազգերնուս մեջ կրթութունն լավ ծավալած չէ

և իհարկե լավ կրթողներն ալ շատ չեն, թերևս ոմանց լավ երևնա օտարապագայ ձևերն հանձնել իրենց ու մեր ազգին հույսն ու հաջորդներն: Այս բանիս մեզի անպատշաճ երևնալն ցուցնելեն առաջ, պետք է զանազանենք դաստիարակութիւնն գիտութենէն: Գիտութիւնն, ինչպես լեզուներ, բնաբանութիւն, մեքենականութիւն և այլն, զմարդ կրթյալ չեն ըներ: Կրթութիւնն է շտկութիւն ընդհանուր և առանձին մարդկային բնութիւն կրից և մտաց, որուն կհետեի մտաց վարդացմունքն ալ, որ կըլլա պետպես գիտութիւնմաբ: Գիտութիւնց համար չենք հակառակիր, թե օտարաց մեջ կրնանք գտնել մեզի լավ վարպետներ, բայց թե այն օտարքն կարող ըլլան լավ դաստիարակել զմերայինս առվել քան զմերայինս, մեզի ընդունելի չերևնար:

Ո՞վ կընդունի, որ գաղղիացին ըլլուուն կրթե, ուուն՝ զգերմանացին, գերմանացին՝ դիտալացին, իտալացին՝ զգաղղիացին կամ զանգղիացին: Ոչ որ խելացի շքնդունիր և շքնդունելուն զլիազոր պատճառն, ինչ որ ըսեն, աս է, որ ամեն ազգ զանազան բնավորութիւն և ազգային ոգի մը ունի և ինչպես զանազան լեզու ունեցողք զանազան բացատրութիւն ունին, դրեթե այսպես ալ զանազան կերպ ունին ըմբռնման և մտածման: Ասով է այն արևելքի և արևմուտքի մեծ զանազանութիւնն, ասով յուրաքանչյուր ազգաց թե կրթյալ և թե անկիրթ իրարմե տարբեր աստորժակներն, սովորութիւններն, բարքերն: Եվ ինչպես մտածմունքնին տարբեր է, այսպես ալ՝ մտածմունքն հաղորդելու և ըմբռնելու կերպն, թող գտնեն, որ նմանյաց մեջ ավելի կազգե. քանի որ այս զանազանութիւնս կա, օտարի կրթութիւնն կամ քիչ կամ ոչինչ կհաջողի, կամ կրթվողն իր ազգային ոգին կկորսնցնե: Իսկ արդ՝ թե որ այն վերոհիշյալ ազգերն, որ մեջերնին ավելի նման են իրարու, քան թե մեզի, չեն կրնար մեկմեկու կրթիչ ըլլալ, ինչպես կրնան հայկազանց կրթող ըլլալ: Մի՞թե մեր ազգին խորանշան կերպարանաց զանազանութիւն չափ՝ չկա մեր և անոնց ոգվույն մեջ ալ զանազանութիւն մը, մի՞թե հայերն, ամեն բան կորսնցնելով, իրենց ազգային ոգին ալ բոլորովին կորուսեր են, որն որ անկարելի է կորսնցնել, քանի որ կա ազգային լեզու, ազգային ավանդութիւն, ազգային ծես և արևելյան զգացմունք մը:

Պիտի ըսեն, թե այն հիշված ազգերն կիրթ ազգեր ըլլալով, մեկմեկու կարող չեն, մենք անկիրթ ենք, անոր համար կուզենք անոնցմե կրթիչ առնուլ: Թող այս ալ ըսեն, թե հապա այն ազգերի

ինչպե՞ս կրթվեցան, իրենք զիրե՞նք կրթեցին, թե կարգավ մեկն զմեկալն կրթեց, կամ թե մեկ մը ելավ ու գնաց զամենքն կրթեց: Նայինք. ո՞ր բարերար ազգն էր, որ ելավ բոլոր Եվրոպան կրթեց և ինչո՞ւ մեկեւն չկրթեց. վասնզի դիտենք, որ իտալացի մը, գաղղիացի մը, անգղիացի մը, գերմանացի մը, ռուս մը նույն ատեն կրթված չեն: Իսկ եթե մեկն զմեկալն կրթեց, ցուցնեն, թե ինչ զարմանալի կարգավ եղավ այս բանս, կարելի է մենք ալ իմանանք մեր ազգին կարգն: Իսկ չէ՞ թե որ այն ազգերն իրենք զիրենք կրթեր են մեջերնեն ելած խելացիներու ձեռքով կամ համորեն շանքով և ուրիշներեն լույս ու օրինակ առնելով: Կարծեմ շատ ավելի գյուրին է, որ հիմա կարենան իրենք զիրենք կրթել հայերն ալ, որոնց մեջ կրթութիւնն չորս հազար տարվնե առաջ մտած է, և ոչ երբեք բոլոր ազգով բարբարոսութեան վիճակ ունեցեր են, քան թե այն եվրոպական ազգերն, որոնցմէ բաց իտալացվոց, ամենեն հին կրթութեան սկիզբն ունեցողն ալ հազար չորս հարյուր տարի չկրնար համբել, շատերն ասոր կէս թիվն ալ:

Չմոռանանք վերի ըրած զանազանութիւննիս, թե այլ է կրթութիւնն և այլ գիտութիւնը: Ամեն տեղ տղոց դաստիարակ մը և դպրատան ուղղիչ մը կպահանջվի, որ տգետ չըլլա, բայց ոչ երբեք անկե կպահանջվի, որ գիտնա այն ուսմունքներն, որն որ առանձին վարժապետք կտորվցնեն: Եվ գրեթե միշտ երևելի և բարեկարգ դպրոցաց անվանի ուղղիչներ գովվեր են իրենց բարեկիրթ և աշքարաց ըլլալուն համար, այլ խիստ քիչ կա, որ գիտուն ըլլալուն համար: Թէ որ մեր մեջ ալ խել մը ատենն վեր գիտուն մարդիկ պակսեր են, ե՞րբ պակսեր են աշքարաց, ճարտիկ, հանճարեղ ու զգաստ մարդիկ, որ թե արևելք թե արևմուտք զանազան տերութեանց անանկ ծառայութիւններ ըրեր են, և կրնեն, անանկ գործարանաց և ընկերանոցաց վերակացու եղեր են, անանկ մեծ գործքեր առաջ տարեր են, որոնց խիստ շատ անգամ միայն իրենք հարմար գտնվեր են, թե իրենց պես հպատակ ազգաց մեջեն և թե իրենց իշխողաց մեջ ալ: Թե որ իրենց շահուն հարմար հայերն ասանկ վարպետութիւններ ցցուցեր են մեծ գովութեամբ, հիմա իրենց զավկներն ալ կրթելն այն շահերն վար կսեպեն: Հայերն (պարծենալու համար չէ նե՛ արգարութեան համար ըսենք), անոնք որ շատ դարերն վեր բոլոր արևելքի մեջ գրեթե առաջին բարեկիրթ և ճարտար ազգն ըլլալն գատ, շատ եվրոպացվոց ալ մեծամեծ

ճարտարութեանց ճամբա բացեր են, հիմա պիտի՞ շկարենան իրենց տղոց կրթութեան վրա աչք ունենալ և օտար ձեռքերու թողուլ:

Չենք ըսեր, որ ամեն ազգային ալ վերադասելի է քան զօտարն, հապա կհավատանք, որ բնութեամբ զգաստ մարդ մը իր կես գիտութեամբն ալ միշտ առաւել է, քան զշատգետ օտարն կրթութեան հոգուն մեջ, վասնզի ունի անհամեմատ գիտութիւն մը ազգային սքզլո և սիրո, որն որ անկարելի է որ օտար մը ունենա: Շատ մեծ և անսովոր նախախնամութիւն մը պիտի ըլլա, որ գտնովի օտար մը, որ բոլոր ջանք ու հոգն դնե զհայերն կրթելու: Եվ սակայն թե որ գտնովի ալ, մի՞թե այն մարդն ավելի ջանք պիտի չընե, որ նախ ինքն կրթվի հայակրթութեան մեջ, երկայն քննութեամբ ճանչնա մեր բնավորութիւնն, զնոն մեր երակներն և զմեզ իրեն շարմարցուցած՝ զինքն մեզի հարմարցընե: Իսկ արդ ո՞րն է դուրին՝ անոր զմեզ ճանչնա՞լն ու մեզի հարմարիլն, թե խոհական և ազգասեր հայու մը անոր կրթութեան կերպերն առնուլն, անոնց լավ դպրոցաց ոճն դիտելն և ըստ այնմ ինքն ալ իր ազգին դպրոցին զնույնն հարմարցնելն: Ե՞րբ տեսեր ենք, որ եվրոպացի մը հայու կերպ առած ըլլա, բայց շատ, շատ հայեր տեսեր ենք, որ անոր կերպերն կատարյալ ընդօրինակեր է: Ե՞րբ տեսեր ենք այն բարակ մարդիկներն մեկն, որ հետ երկար տարիներու վարժմանց ալ կարենա հայու հայերեն մը խոսիլ, բայց շատ հայ կճանչնանք, որ իրենց հաստութեամբն ալ քանի մը տարվան մեջ անոնց նման լեզուն ալ խոսեր են և զիրք ալ շարադրեր են: Արդ՞ թե որ մերոնք այս հարմարութիւնս ունին, նախ պետք է հուսալ, որ շուտով կրնան առնուլ լավ կրթութեան կերպերն և մտցնել իրենց մեջ, երկրորդ, վախնալ որ չլլա թե օտարաց կրթել տալով իրենց տղաքն՝ այն օտարներուն բնութիւններն ու բարքն առնուն և իրենց ազգութիւններն ավրել տան: Օգտակար կրթութիւնն պետք է առնուլ պատվաստի պես մեր բնութեան վրա, չէ թե մեր բնութիւնն անոր վրա պատվաստել. ինչպէս կըսեր մեկն, որ կովեն ալ պատվաստ կընդունիմ, բայց հանձն չեմ առնուր երակներուս մեջ առյուծի արյունն ալ: Ուրեմն ազգերնուս հատուկ կրթութիւն տվողն ըլլա ազգային, օտարներն մեզի կերպեր ցուցընեն. անոնք մեզի լույս տան, բայց հայու ձեռքն ըլլա ջահակիրն. դժվարին ալլաց մեջ մեզի ծովացուց ըլլան, բայց նավապետն մեզնե ըլլա:

Գանք օրինակի և մեզմե առնունք օրինակն ալ: Ազգերնուս մասնավոր կրթութիւնն առջի անգամ սկսած է ասկե 1550 տարի

առաջ, ի ձեռն մեր հոգովոց և մտաց անմահ լուսավորչին և իրեն գործակից մեծ Տրդատին¹։ Այն ատեն ազգերնիս շատ ավելի անկիրթ և նախապաշարյալ էր թանձր սովորությամբք և խոր խավարի մեջ. անհրաժարելի պետք էր, որ դրսեն մարդ բերվի զայն կրթնելու կամ մերոնցմե դուրս ղրկելու։ Նայինք ինչ ըրին մեր լուսավորիչքն։ Նախ՝ թեպետև գիտեին հունաց առավելութուններն և ասոնցմե ալ վարպետներ² առին, բայց ավելի ասորիներեն բերին, ինչու որ, ազգերնուս բնությունն ավելի նման էր ասոնց։ Երկրորդ, ոչ այնչափ դուրս ղրկեցին հայ մանկտին, որչափ դրսեն վարպետ բերին և ներքին կրթության ինքնին Գրիգոր և Տրդատ լուսավորիչք հոգ կրնեին դպրոցներուն այցելությամբ, ինչպես կիմանանք Ադաթանգեղոսեն, որ՝ ալանատես էր։ Երրորդ, ամենեն առաջ քրմերուն տղաքն սկսան կրթել, որոնք հայոց ոգվուն գրեթե ավանդապահն էին, և զանոնք եկեղեցական պաշտոնի ալ հասցնելով. հոգաբարձու դրին մնացածներուն կրթության։ Եվ աս բանս լավ կհայտնեն իրենց թղթովն, որ գրեցին բանի մը եպիսկոպոսներու հրավիրելով զանոնք գալ ի Հայաստան, «Զի դեռ մանկունք երկրիս ի դպրոց են և ոչ ոք ի նոցանէ բաւական քահանայութեան»։ Ըսել է, որ առջի տարիներին գրվեցավ աս թուղթս։ Եվ ահա մտքերնին դրեր էին, որ մեկ մ՝ որ այն տղաքն կարող ընեն վարպետության, ալ դրսեն շատ կարոտություն պիտի շունենային։ Ասոնց նման ըրավ երկրորդ լուսավորիչ մ՝ ալ, մեծն Ներսես Հայրապետն, Հայաստանի մեջ հաղարավոր դպրոցներ քացավ իր ազգն կրթելու ավելի իր եպիսկոպոսաց ձեռքով բան թե օտարաց։ Պետք է խոստովանինք, որ թե Գրիգորի և թե Ներսիսի ջանքն հաջողապես առաջ շնաց, բայց ինչու՞։ Մեկ մ՝ որ երկուքին ալ մեռնելեն կամ քաշվելեն վերջն՝ Հայաստան քաղաքական խռովությանց և ոտքի տակ ընկավ, ամեն բան տակն ու վրա եղավ, նախարարներն անհոգ, վրսնին ալ դեռ կռապաշտության շոշորդ կար, մեկ մ՝ ալ, որ ազգային գիր չկար, որն որ ազգային կրթության դարգացնող ջուրն կրնանք ըսել։ Այս պակասությունս լեցնելու սահմաններ էր աստված զՍահակ և զՄեսրոպ։

Այս երրորդ լուսավորիչքս հայոց գիրն հնարելով, լեզվին իր բնական ճամբան, մեզի ալ հայոց կրթությանն ցրցուցին. հայոց ընտիր տղաքներն ղրկեցին երևելի քաղքներ գիտություն սորվելու, բայց նախ իրենք տվին անոնց մարդկային և ազգային կրթություն։ Քանի որ պզտիկ էին՝ ինքն հայոց ուսուցչապետն Մեսրոպ տարավ

զանոնք Մելիտինե՞ն³, երբոր անոնցմե զատվելու եղավ, տեղն թողուց Ղևոնդ երեցն, որ արդեն տարվոք էր. մեկալ թարգմանիչքն ալ, որ վերջն դացին զանազան կողմեր, ամենքն ալ նախ Հայաստանին մեջ կրթված և շափահաս անձինք էին: Ասոնք պատնալեն վերջն իրենք պիտի ըլլային հայոց պատիարակներ և վարժապետներ, մեղվի պես ամեն ծաղկե ժողովելով Հայաստանի փեթակն պիտի լնուին ու հայու մեղք պիտի տային հունական, ասորական, քաղղեական ծաղկներե: Մեծ և անմխիթար դժբախտություն, որ իրենց ալ նույնն պատահեցավ, ինչ որ Գրիգորի և Ներսիսի և սակայն բանն այնպես ետք շմնաց: Վրոմշապուհ Ղևար, բայց գտնրվեցան մեկ Սահակ Բագրատունի մը, մեկ Վահան Ամատունի մը, մեկ Մամիկոնյան մը, և ուրիշներ ալ, որ ձեռք դրին թարգմանչաց: Անոնք ալ դպրոց բացին, իրենք եղան վարպետ, և ահա այն ատենն էր որ, կրսէն հետագա պատմիչք, սկսան անոնք բաղմացնել դասդաս ճարտասաններ, քերթողներ, պատմիչներ, և ինչ որ երկայն ատեն մեծ մեծ օտար իմաստուններ չէին կրցած ընել, իրենք ըրին: Մեկալներն չէ թե միայն այս հաջողություններս շունեցան, հապա երբեմն արդելք ալ կըլլային հայոց առաջադիմության ինչպես Գլակա վանքին մեջ, որ ամենեն հին և երևելի վանքն էր հայոց՝ Զենոբ Ասորին ըլլալով առաջին վերակացու, հետեիններն ալ ասորի էին, և թեպետև Սահակ ու Մեսրոպ երկնքեն ալ զիր իջուցին, բայց անոնք հաճառյալ՝ ասորերենը շթողուցին, ինչվան որ հարյուր տարիեն ալ ավելի ետքը Թողիկ հայ առաջնորդն անոնց դպրությունն ալ, զիրենք ալ հալածեց այն տեղեն⁴: Այսպես է շատ հեղ օտարաց հիշատակն. կուզան այդիդ մշակելու, կամաց-կամաց իրենք կըլլան տեր, ուզածնին կցանեն, քեղի ալ իրենց ուզածն կկերցնեն: Մեր թարգմանիչներեն առաջ երկու հաղար տարվան միջոց, հայերն երևելի հասնարավոր մարդիկ ունեցեր են և թերևս այն թարգմանիչներեն ալ վեր, որոնցմե ոմանք արժանի ալ արժանի եղեր են Հռովմա և Բյուզանդիոնի մեջ: Բայց ո՞ր են այսօրվան օրս իրենց փառքն, իրենց գործքերն, իրենց անուններն ալ, որոնցմե հաղիվ մեկ երկուքին լսեր ենք այն օտարներեն, որոնց որ այն ատեն այարժանք եղեր էին մեր հայրեն, իսկ այսօր ոչ անոնց պարծանք են և ոչ մեղի, վասնդի շենք ճանշար և մեզի օգուտ մ՝ ալ չեն ըրած: Այսպես ալ ետևի դարերուն մեջ ինչվան մեր ատեններն, եղեր են հայոց մեջ շատ հմուտ բժիշկներ, թարգմաններ, ղեսպաններ թե հարեւա և թե հարեմուտ: Ո՞ր են անոնց անուններն Հա-

յատանի մեջ, անոնցմե ոմանք կրթյալ օտարաց մեջ չէին սորված, և սակայն ի՞նչ օգուտ ըրին իրենց ազդին: Ավելի վերագասելի չե՞ն հիմակվան ուղգային կրթության փուլթ ունեցող վարժապետներն, որ թեպետև անոնցմե շատ պակաս են կատարելությամբ, բայց շատ ալ ավելի օգուտ կրնեն դանապան աղգային դպրոցաց մեջ, իրենց աղգային հոգովովն:

Հուսանք, որ իմացան բարեսերք, թե մեր միտքն օտարներե խորշիլ չէ, հապա անոնց շնորհույ մեր զավակաց, մեր հույսերուն կրթությունն, իսկ անոնցմե ուսմանց վարպետ առնուլ, կամ մեր տղաքն անոնց բով զրկել՝ կընդունինք ալ, կհորցորինք ալ: Միայն թե այն ատենն ալ, թե որ ուսանողքն դեռ համբակ են, կփափագինք, որ աղգային ձեռքի տակն ըլլան, և այս բանիս օրինակ կուտան այսօրս մեզի նոր կրթվող աղգերն ալ, հույնք, օսմանյանք, եգիպտացիք և եվրոպացվոց մեջ վերջի կրթված աղգերն:

ՄՈՎՍԵՍ ԲԵՐԹՈՂԱԼԱՅՐ ՀԱՅՈՑ

Արդյոք քանի՞ և քանի՞ անգամ աղգային դպրություն սիրող սիրտք, հայկական քնարի մը ձայն լսելով, չեն հառաչած մեզի հետ, թե ո՞ւր են հայկազանց երգերը, ուր են հայ Հոմերոսները: Հնացյալ ժամանակին անտուն և անհայտ ծոցուն մեջ այս հառաչանքներն հնչեր, ծավալվեր, կորեր են: Նախնի ժամանակներուն դյուցապնական հեթանոսական երգերը կրկնելեն գրեթե բոլորովին հուսահատած, հայկական քնարը կդառնա քրիստոնեության նորոգած դարերուն վրա և անկեց կկանչե իր նոր թելերուն վսեմական, բարձրարարբառ ձայնը: Շատ հեղ կ'անդիպին պեսպես և դեղեցիկ ձայներ, բայց այն փնտրած մեծին երգերը դեռ չփարեցան իր աղեղանցն վրա: Գիտե մեկ հայ և սրբազան Հոմերոս մը, որ հունաց հին Հոմերոսին պէս՝ իր հույ ուղգին մտաց և աշխուժից ներշնչողն է: Հայաստանի հնացյալ ավերակաց և հիմնահարկ մեհնեաց վրա կեցած՝ կկանչե մեկ Մովսես մը Հայաստանի տխրազոյաց եկեղեցյաց և մթացյալ վանորեից: Մեկ Մովսես մը, որ հրեից Մովսեսի նման, իր ազդին ընդհանուր և ամենաարվեստ վարդապետն է, ինքն ըլլալով պատմաճարց ակնադրյուր, ինքն բանաստեղծության վառիչ, ինքն ճարտուսանության օրինակատու, ինքն աշխարհագրաց նախաշավիղ, ինքն քերականաց առաջնորդ, ինքն թմրղմանչաց գահադուխ, ինքն եկեղեցական եղանակաց երաժշտապետ,

ինքն բանասիրաց մեջ ամենահմուտ, ինքն մեր վարդապետաց վարդապետն, ինքն հնազետ նաև մարգարե, և այս ամեն անուններեն վեր հատուկ կոչմամբ ինքն Քերթողահայր Հայոց:

Քերթող կըսվին մեր քերականք և ավելի տաղաշափ բանաստեղծք: Խորենացին գիտենք, որ հին քերականություն գրեր է, կամ բացատրեր է, բայց զնույնն իրեն աշակերտակիցքն ալ՝ Մամբրե, Դավիթ, Ստեփաննոս և այլք գրեր են: Միայն անոր համար չկարծըվիր, որ Քերթողահայր ըսվի, հապա ավելի բանաստեղծական կամ երգահան գրվածոց համար, և թե այս մտքով այս անվանւարժանավոր է, վկա ըլլան մեզի իր ծանոթ սքանչելի շարականներն, որոնց չափական շենքն ալ, իմաստն ալ, եղանակներն ալ կցուցնեն, թե շատ գերաւանց ոգի և ճաշակ ունի եղեր մեր Խորենացին: Սակայն միայն ասոնց համար ալ չեմք կարծեր, որ Քերթող ըսվի, ինչու որ այս երգերնս կերևի, թե ծերություն և վերջի ատեններն երգած է՝, Իսկ Քերթող անվան սկիւզն կվկայե, որ այն ստեն առած ըլլա, երբ որ իր ընկերներն իրենց փառավոր մտկանուններն առեր են, երբոր նոր Աթենքեն դարձած, մանավանդ թե դեռ հոն իսկ, իր եղբայրը Մամբրե վերծանող կըսվեր, Դավիթը՝ Անհաղթ, Ղազարը՝ պատմագիր և ճարտասան, Աբրահամը՝ հետոր, բացի Աթենացի և Բյուզանդացի ըսվելեն, այսպես ալ մեկալնոնք մեյմեկ գովանի անվամբ ըստ յուրաքանչյուր առավելությունաց, որ վերջն Հայաստանի մեջ ավելի պայծառացուցին: Ըստ այսմ, և Խորենացին ալ քերթողության անվան արժանի գործք մը երևցուցած պիտի ըլլա, որուն համար Քերթող և վերջը Քերթողահայր ըսվի:

Բանաստեղծական ոտանավոր գրվածքներ ունենալուն ստույգ հավաստիքն ունինք իրեն պատմության Գ. գրոց ցանկին վերջը, որ ողբեն ալ վերջը կդրե. «Տաղք չափաւ յինքն և ՚ի Սահակ Բագրատունի»: Որչա՛փ փափագելի է աս տաղս, այնչափ ալ սրտերնուս մեծ զրկումն, որ վերնագիրն ունենանք և բուն գրվածքը չգտնենք: Այս է միայն մեր գիտցածը, բայց հայկական քնարն անտարակույս իրավամբ դեռ շատ երգեր և չափական տաղեր ալ կհուսա իր Մովսիսեն, թեպետ մե՛ղք, որ դարերե ի վեր բաղդը չէ օգնած հուսոյն, թեպետև ինքը դեռ հուսահատած չէ, բայց ցավն ալ պղտի չէ: Այս ցավույն սուտ մխիթարություն, մանավանդ թե ալ ավելի՛ ցավի պատճառ մը կգտնե մեզմե առաջիններուն ցավն ալ Խորենացիեն զրկվելնուն պատճառով. միայն մենք չենք եղած իրեն

կարոտ, ինչպէս իր կենդանութեան ատենն ալ իրեն կարոտողք կան եղեր: Երբոր սուրբ Սահակա և Մեսրոպա մեռնելեն վերջն Հայաստան դարձեր է հորենացին, ուղեր է անոնց բռնած ճամբովն և իր «Ամենիմաստ արուեստովն և կատարելագոյն յարմարութեանմբն», ինչպէս ինքն իսկ կվկայե, Հայոց մեջ ծավալել իր պանաղան գիտութիւններն և գեղեցիկ կարգերով վարդարել զՀայաստան: Բայց տեսնելով մեկ կողմեն աշխարհքին ավերմունքը և պարսից հալածանքը, մեկալ կողմեն նախարարաց անհոգութիւնն ու թշնամութիւնը, մեկ կողմեն եկեղեցականաց և կրոնավորաց պաղութիւնն և ուսումնատեցութիւնը, մեկալ կողմեն անոնց թանձր ու ծրդած ախորժակները, բողոքեր է, թե՛ «Ո՛վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախացի ընդ յառաջադիմութիւնս, մասամբ ինչ յաղթահարեալ. ո՛վ զմեզ սփոփեսցէ զովելով: ...Ո՛վ ոք ի ձէնջ թողակս յաղագս մեր. ո՛վ ոք վարդապետացն մաղթեանս. ո՛վ ոք բան յօժարեցուցող կամ յորդորական. ո՛վ ոք երթալս մեր բեռնաբարձս. ո՛վ ոք ի վալն մերում հանգիստ կամ տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»²: Ասոնք սրտեն ըսելով և անմահ գրչով գրելով այն աղղու ողբերն որ կկարդանք իր պատմութեան Բ. և Գ. գրոց վերջի զլուսններուն մեջ, սև աչք մը տալով Հայաստանին սև երեսին, ծածկեր է ինքզինքը: Եվ թեպետ իր ընկերակիցներն ալ ջանացեր են կամ իրեն նմանիլ, կամ զինքն իրենց նմանցնել, բայց երկուքն ալ չեն կրցած: Իրենք մնացեր են հայոց մեջ ծանոթ, իմացնելու համար թի ինչպիսի՛ անձն զուրկ մնացինք և իրենք իսկ շատ տարի փափագեր են տեսնելու իրենց պանծալի աշակերտակիցը, բայց զո՛ւր ջանք: Գյուտ կաթողիկոսն ալ, որ իր հին դասընկերն էր և անոր համբավն լսած, շատ փնտրել տվեր է, բայց չէ գտած: Այս կերպով պատժեր է Մովսէս Քերթողահայր մեր ապերախտ հայրերն, իր ողբախառն բարկութեանը մեջ Իսրայելի նման հանդիմանելով վանոնք. «Արք Արամեանք, մինչև յե՞րբ եք ծանրասիրտք... քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան և զյուսացեալն ի Տեր՝ արհամարհեսցէք»:

Քանի որ այս զրկմանս ցավը սրտերնուս վրա տպավորված է՝ դիպված մը պատմենք, ուսկից հուսամ, որ մխիթարվինք ալ. առ դիպվածս Գյուտա ատեն կպատահի և թե գրով, թե բերնով ավանդված է:

Գյուտ՝ նախնի և հիմակվան ընտիր հայրապետաց սովորութեամբ իր վիճակին եկեղեցիներուն այցելութիւն ընելու ատենս

անգամ մ' ալ Վաղարշապատու մէկ գեղ մը կիջնա, որ ոմանք Օշականն է կըսեն, էջմիածնա մոտ և անոր եկեղեցւոյն ալ այցելութիւն ընելեն ետեւ, տեղացոց գլխավորը զինքը կընդունի և հարկինք³ մը կընէ մեծ պատվով, անոր հետ եղած եկեղեցականաց և իշխանաց ալ մեկտեղ: Հարկինքին ատեն բազմութիւն մարդկան հոն կղիզվին զանազան կողմերէ և պատվո համար կսկսին ամենքը մեյմէկ երգ, մեյմէկ գովեստ երգել կաթողիկոսին առջև գալով, որ անոր ալ շատ հաճո կանցնի: Այն բազմութեան մեջ աղքատ ծեր մ' ալ ծանր ու լուռ կեցած՝ հանդէսը կղիտե եղեր: Ուրիշ մէկ մ' ալ, որ շատ անգամ զայն ծերը տեսեր ու գիտե եղեր, որ ան գեղեն է և ձայն ալ ունի, ծերուկ, կսե, դուն ալ բան մը շերտ գե՞ս մեր կաթողիկոսը պատվելու: Նա խպնելով ետ կբաշվի, ես տղետ պանդուխտ ծեր մ' եմ, ըսելով, բայց մեկալը սիրտ տալով ու անոր ճերմակ կախված մորուքը շոյշոյելով առաջ կբաշե կաթողիկոսին առջև ու կստիպե, որ բան մը երգե: Մեկ մ' ալ ի՞նչ կտեսնես, հանկարծ ծերը կփոխվի, նոր մարդ մը կըլլա, նույն ծերն՝ բայց նոր դեմք մը, նոր ձայն, կարծես թէ Մովսէս մարգարէին ճառագայթավետ լույսը վրան կիջնա, գետնակոր զլուխը կվերցնէ, կուրծքը կտնկէ, երեսները կարմիր կվառին, աշվները կրակի պէս կփայլփայլին, շրթունքները վարժ նվազարանի մը պէս կշարժին և ծերացած ծոցեն երիտասարդ ձայն մը կլսվի նման հնացած քնարի եղանակի, որ հննալովը միայն ավելի անուշութիւն առած ըլլա: Այն ձայնը, ամենուն ապշած, լռած, անշշունջ ժողովին մեջ այսպէս կերգե, երաժշտական ներդաշնակութեամբ խաղալով, ոլորելով:

II՛վ արքայակերպ տեր քահանայապետ սուրբ

Եւ Ռովի բարի,

Սր յերկնայիցըն Ըմանեալ Ռեշտակատեսիլ

Երբզեմզեմըք քեզ գերգս, քեզ գերգս, երգեմք քեզ
գերգս, երբզեմըք քեզ գերգս:

Եւ ի շրթանց քոց բողիւեալ ջուր կենդանի

Երանգ-երանգ Երբընէրբական ծաղկօք.

Երբզեմզեմըք քեզ գերգս (և այլն):

Վասն որոց և զբառիցն ավետարանին գետք,

Ջանուշն և զօգտակարն,

Արբուցանելով ըզպարտումըն ծարաւեաց

Երբզեմզեմըք քեզ երգս (և այլն):

Կլոե ծերն ու անշարժ կկենու, բայց դեռ երկայն ատեն լսողներն ալ անշարժ կմնան, կարծելով թե դեռ անիկա կդեղդեղե իր «Երզրգեմզեմբ քեզ դերգա» վարպետ երգն, որ զմայլած մըտքերնուն ու ականջներուն մեջ դեռ կթրթռա, ինչպան որ ծերուն մոտ կեցած երիտասարդ մը, որուն վրա որ այն երգին ատեն ամենեն ավելի այլալուծություն մը կերենա, ալ չդիմանալով առաջ կվաղե կաթողիկոսին և անորն ալ և ամենուն ալ լուսթյունն ու զարմացմունքն ավելի մեծ դարմանքով մը ու լուսթյամբ մը կկտրե, կանչելով. «Ո՛վ սուրբ հայրապետ, սա է ի ձեռնջ կորուսյալն ծերացյալ աշահներտն Սահակա և Մեսրոպա, Աթենացին Մովսես»։ Կաթողիկոսին գրեթե խելքն գլխեն գացած, կես թմրած կես արթնցած, տեսածին չհավատալով, բայց լսածին հավնելով; Երկայն ու խորքն ելլողի մը պես կհատաչե. «Ո՛վ ավետական ձայնս, ո՛ տայր ինձ տեսանել ղնա»։

Երիտասարդն արցունքները գետի պես բխելով, սիրտը տակն ու վրա ու գրեթե շունչը կտրած, հազիվ կրնա նորեն կանչել. «Արդարությամբ ասեմ, սա է ծերացյալն Մովսես»։ Այն ծերն է եղեր մեր անգին, անբավ, անմահ Խորենացին, որ պինքն այն աղբատ կերպով՝ ծածկած՝ մոտիկ երեսուն տարի լուսթյամբ բաշված էջմիածնա Շողակաթի մեծահիշատակ վսեմական և սրբազան շուքերուն մեջ, և իր ամենասիրելի քեռվույն ու վարդապետին, սրբուն Մեսրոպա գերեզմանին սրտաշարժ լուսթյանց քով, կաշխատի եղեր մեր ազգը փառավորելու իրեն փառքով. այն երիտասարդն ալ իր խորհրդասուհի աշակերտն է եղեր։ Այս ծանոթութենես վերջը Մովսեսի ցուցած դեմքը, Գյուտա թռչիլն ու իր աննման աշակերտակցին հետ պլլվիլն, այն երկու մեկմեկե վսեմ ծերերուն իրարու գուրգուրալը, բաղմության հանգիսականաց ուրախությունն ու լացը, շորս դին ձայն երգելը, Գավիթ Անհաղթին ու իր դասընկերաց մեկ քանիին հոն հասնիլը, շատ իշխանաց և ժողովրդյան հոն վաղել գալը, հազար ու մեկ հարցմունքները, հազար ու մեկ ուսումնական խնդիրներն և հանձնարարություններն, որ կրնեն Խորենացվույն, և կաթողիկոսին հոն գինքը Բագրևանդա արքեպիսկոպոս ձեռնադրելն և այսպես Հայաստանի իր հաղթական գանձը դտնելն, ինչպես՝ ս պատմե գրիչ*։

* Վերոգրյալ երգիս անդ ավանդություն մը կկարծե, թե մեր Քերթոզայրն կրթած ըլլա իր սքանչելի և հրեշտականվազ ծննդյան ճրագալուցին հարցը, «Քրդասուց երկնատրաց»։ Բայց հավանական է մեր դրած երգն, որուն խաղերն ալ կցուցնեն թե շատ վարուէա և անուշ եղանակ պիտի ունենա։ շէնքն ալ նման է այն հին մեղեդեաց, որոնց ոճն հայտնապես կցուցնեն քե Քարգանջաց դարեն

ԱԶԳԻՆ ՊԱԿՍՈՒԹՅԱՆՑ ԿԱՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹՅԱՆՑ ՎՐԱ

Որովհետև ամեն մարդու պարտքն է իր ազգը սիրել, պաշտպանել, հոգալ և աս պարտքս առանց ճանաչողության չըլլար կամ լավ չըլլար, պետք է արդարությամբ ճանչնանք մենք ալ մեր ազգին շահին: Սրբենք մտաց աշվնիս, որ չըլլա թե տգիտությամբ և վատությամբ մթնցած՝ շտեմնե անոր գեղեցիկ ձրբերն ալ, կամ չըլլա, որ շլացությամբ, որ է շափաղանց տեսություն, տեսածներուս կերպարանքն այլայլե և սեն ալ ճերմակ տեսնենք: Աս երկու տեսակ նայողներն ալ կրնան գտնվիլ ազգերնուս մեջ: Ոմանք Հայու ազգը ցած, անարգ, սինլըոր, կոշտ, սև բան մը կսեպեն, ոմանք ալ տեսակ մը հպարտ և համառ ազգասիրությամբ շեն ուզեր, որ մեկ կերպով մը ազգին գիպվի, ազգին վրա արատ մը զրվի, իբրև թե ազգը սիրելը անոր պակասություններն ալ պաշտել ըսել է, մեկեն ազգը պաշտպանենք ըսելով՝ անոր պակասություններն ալ կը պաշտպանեն, առանց իմանալու կամ իմանալով:

Ազգին պակասությունը պարտկել՝ խելացություն է, բայց պակասությունը չճանչնալ՝ մեծ անխելություն: Ազգը միշտ վար դարենել, անղաղար պակասություններն հիշել, սղբալ արհամարհել, ասոնք մարդուն սիրտը կկտրեն, կթուլացնեն, կհուսահատեցնեն, կկատուցնեն: Միշտ գովելն և գովելի ցուցնելն ալ՝ սիրտը կուռեցրենեն, միտքը կկուրացնեն, սնապարծ ազգասեր մը կրնեն, օղու մեջ պարող մը, որ հաստատություն չունի, ու խելացին փութ մը ըսե, վար կիյնա:

Ազգ մը արթնցնելու վեր վերցնելու ատեն իրավ է, որ առջի բերան սիրտ տալու, հուսո և գովության ձայներ պետք է տալ, ինչպես որ եղավ ալ մեր ազգին, և մենք ալ երբեմն աս ձայներս տվինք և մեծ մխիթարությամբ իմացանք, որ ազգերնուս մեջ կենդանություն կա, վասնզի գովեստ ըսելը և ուրախանալն և քիչ մը պարծիլն ալ՝ նշան է սրտին կենդանությանը. թե որ աս նշան չըլլար, պետք էր հուսահատիլ մեր ազգեն: Բայց որովհետև գովելով միայն կրթություն չըլլար, ինչպես տղա մը՝ անտակ ալ նոր կրթվող ազգ մը պետք է իմանա իրեն տիրող պակասությունները, որ ըստ այնմ զգուշանա ու շտկե գիներ. բոլոր ճարտարությունը հոս է, թե ինչպես, ինչ կերպով իմացնելու է: Շատ կսխալին անոնք, որ ազգը կուպեն շարժել հանդիմանող, կծու ձայնով, կկարծեն, թե փոսը ընկած էջ մը կվերցնեն հրելով, մշտելով, կանչվոտելով:

հայհոյելով, այս բանս շարժելու տեղ ավելի կջլատե, կկոտրե ուժը, արդեն հիվանդ մարմինը ավելի կվատուծցնե: Նույնպես ասոր հակառակ, շփազանց փայփայելն շողոքորթերն ալ՝ կրնա շարաշար գիրություն մը բերել հիվանդ սրտին, որ նույնպես վնասակար է անոր: Ուրեմն շփավոր գուլեստ մը, մանավանդ առջի բերան, կրնա լավ օծանելիք մը ըլլալ վիրաց, ոչ շատ ճզմելով, ոչ շատ շոյելով:

Հիմա տեսնենք երկու հակառակ կարծյաց կամ նայվածքին պատճառներուն: Անոնք, որ ազդը իբրև կատարյալ կամ առավել լայլ կցուցնեն, կարծեմ ուրիշ մեծ պատճառ չունին, բայց եթե իրենց և իրենցմե առջիններուն կարծիքը, համառ ազգասիրությամբ մը, որ է տարածյալ ինքնահայտանություն մը, խոշոր և հոգնակի եսություն մը, և ահա այս կարծիքն է, պետք է հոս խոստովանինք, ազգերնուս գլխավոր պակասություններեն մեկը, որ ուրիշ տեղ կբնենք¹: Ազգասիրությունն շատ լավ բան է, բայց ճշմարտութենե դուրս չելլելն ամենեն լալն է և ազգասիրութենե ալ դուրս չէ: «Ազգին վրա փոշի մը չնստեցնել ուզելն՝ ազգը քարկոծելու վտանգի մեջ ձգել է» կըսե Խիկարը: Թե որ մենք հայ ըլլալնուս համար հայու ազգն դարմանալի կատարյալ, գեղեցիկ սովորությամբք զարդարյալ պետք է տեսնենք, ամեն ազգեր ալ պետք է այնպես տեսնեն իրենցը: Իսկ թե որ մենք զիտենք, թե անոնց մեջ պակասություններ կան, անոնցմե իմանանք, որ մեր ազգի մեջ ալ կան:

Ո՞րն են մեր պարծանաց աղբյուրներն. քաղաքական դորություն, խելացի քաղաքավարություն, դիտությունց զարգացմունք, երևի գործոց համբավ ու փա՞ռք: Դժբախտաբար ասոնցմե խիստ բարբ կտեսնենք հիմա: Իսկ թե որ անցածներուն վրա է պարծելիքնիս, պետք է անցյալը ներկային դանազանենք, ու ըսենք թե ունեինք, թե չէ ունինք: Ու երբոր հիշենք, թե մեր պապերուն քով կարասով լեցուն ստակ կար, հիշենք ալ, որ մեր քսակը պարապ է: Երբ որ անոնց սամույրները հիշենք, նայինք թե մեր ուսերն ալ կտաքնա՞ն: Երբ որ անոնց վայլած դահամունքն² և գուսանաց ձայներն հիշենք՝ նայինք թե մեր փորն ու ականջն ալ կկշտանա՞: Թե որ ասոնք մեզի հիմա օգուտ մը չունին, և ոչ ալ իրենց մեծությունը, հարստությունը, խելքը զիտությունը, սրբությունը օգուտ մը կրնան բերել, ինչվան որ մենք ալ ջանք չընենք մեր քրտինքովը դանոնք վաստկելու: Դրախտին՝ Հայաստանի մեջ ծաղկիլը,

զմեզ չկրնար ազատել հիմակվան փուշերեն, որ լեցուն է ճամբրնուս վրա, տապանին՝ իր նավահանգիստը մեր Այրարատ լեռներ վրա գտնելն, չէ կրցած զմեզ բարբարական շրնել. թերևս ամեն ազգե ալ եվել: Մեր աննման դյուցազունք և քաջերն և երևելի մարդիկը շեն կրնան մեր գերության և խեղճության վիճակը մեզի մոռցնել, մեր՝ Լուսավորչա որդիք ըլլալը՝ չկրնար մեր միտքը չբերել, թե հրեայք ալ Արրահամու որդիք էին: Եվ թե ամեն ազգի ալ մեկ լուսավորիչ մը տրվեր է, որ ջանան անոր լույսը առնելու և իրեն նմանելու, չէ թե անով պարծելու: Ասանկ պարծողաց համար կըսե երկարը թե՛ «Բերաննին լեցուն է, բայց փորերնին միշտ պարապ»: Նախնիք այն ատեն պարծանք են մեզի, երբ մենք ալ իրենց նման կըլլանք, ինչպես որ մեզի նախատիկք ալ շեն ըլլար անոնք, թե որ մենք անոնցմե լավ ըլլանք: Մեր ինչ ըլլալը մեզնե կախված է, անոնց պարծանքն ու փառքը մեկ լույս մըն է մեր ճամբուն վրա, բայց մենք պետք է աշխիս բանանք ու ոտվնիս շարժենք, չէ նե՛ «Ոչ ճամբան գիտնալն կարավանը իր իջևանին կհասցնե, ոչ նավահանգիստը ճանչնալն զնավը կմտտեցնե» կրսե երկարը:

Թե որ մեր աստվածատուր բնական ձիրքերն են մեր պարծանաց պատճառ, ասոնք իրավ են և շնորհակալ պետք է ըլլանք, որ հայու ազգին տրված է շատ կարողություն, ուսկից շատերը պակաս կերևնան, բայց շնորհակալ ըլլալու տեղ չըլլա որ անխելթությամբ հպարտանանք և ավելի ամոթալի՛ ըլլանք, վասնդի բան ունենալը պարծելի չէ, հապա բանեցնելն և օգտակար ընելը: «Մենք շատ զենքեր ունինք, — կըսեր մեկը, — սնտուկով սուր ունինք, պատերնես հրացաններ կախված են»: «Եվ անշուշտ պատին վրա ու սնտուկներին մեջ կեննալուն համար է, — ըսավ լսող մը, — որ ճանճ մ՛ ալ չես հալածած»: Թե որ կուզենք հավատացնել, մանավանդ թե հավտալ թե ունինք, պետք է գործածելով ցուցնենք, չէ նե՛ կամ շունենալու, կամ ագահության, կամ շարության, կամ անհոգության նշան կուտանք և հիրավի, այս պակասություններուն մեկը պիտի ըլլա մեր վրան: Հա՛պա ուրեմն ցուցնենք նախ մեր ձիրքերը, մեր առավելությունները ու վերջը սկսինք (թե որ կվայլե) մեր բովիճները դատել: Վասնզի աս ալ մեկ պակասություն մըն է մեր կարծեցյալ ազգասիրաց, որ շեն կրնար հայու ազգը գովել կամ պաշտպանել, ինչվան որ կամ հոռոմը, կամ ասորին և կամ հրեայն վար չջարնեն. «Այսպես կընեն տղաք, — կըսե երկ-

կարք,— պատի վրա ելլելու ատեն. բնկերնին կպտակեցնեն, որ վրան: ելլեն»: Սնիրավությամբ և անխելությամբ խառնած է այս հնաշքը, վասնդի նախ՝ որ ուրիշի պակասությունը մեզի առավելություն մը չտար, և երկրորդ՝ շատ անգամ, չբսեմ միշտ, սխալ կդատեն աս բանիս մեջ: Ջհայը գովելու կամ պաշտպանելու ատեն հոռոմ մը, կամ հրեա մը, ասորի մը, դիմացնին լու մը կերևնա, բայց որչափ տարբեր պիտի երևնային անոնք, թե որ իրենք ալ այն ազգերեն ասոջ եկած ըլլային: Արդոք որչափ այն ատեն հոռոմությունը բարձր պիտի երևնար, քան զհայությունը: Թե որ հասակդ չափել կուզես, կանգունը վրադ դիր, բովինիդ վրա մի դնէր, իսկ թե որ երկուքնուդ հասակն ալ կուզես չափել, երկուքին ալ մեկ կանգուն բանեցոր:

Թե որ հայու ազգը լավ հատկություններ ունի, ուրիշ ազգեր ալ ունին, թե որ անոնք պակասություններ ունին, հայն ալ ունի: Վասնդի ազգ ըսածը պարտեղի մը կնմանի, որ անկարելի է թե գեղ և անօգուտ խոտ ալ չբուսցնէ. բանը սա է, թե որ պարտեղ ավելի մոլախոտած կըլլա: Հայտնի է. որն որ ավելի անհոգ, անմըշակ թողված ըլլա: Այնպիսով այն թե հոգը լավ ըլլա, բայց դարմանող ձեռք չըլլալուն համար կրնա բոլորովին անպիտան խոտերով լեցվի և օգտակար բույսերն ծածկվի և խղզվի: շուրանակյալ կրթությունն է, որ դադգերն ավելի կծաղկեցնէ, քան թե անխնամ թողնված բնական ձիրք: Ունեցե՞ր ենք արդոք, կամ ունի՞նք մենք ալ աս շարունակյալ կրթությունը... Ուրեմն լոռությամբ և արդար ցավով խոստովանինք, թե մեր մեջ ալ շատ պակասություններ կա, շատ հետ մնացեր ենք: Թե որ պակասության անունը մեզի պծգալի է, ավելի զգվելի ըլլա անոր հետևանքը: Զանաք ճանչնալ ու խելի աս գեղ խոտերն, ան ատեն առանց քարոզելու ալ լավ կերևանք:

Արդար և ճշմարիտ ազգասիրաց թողլով աս բանս քննելն ու խորհրդածելը, դստնանք մեկ մ՝ ալ անոնց, որ առջիններուն պես ասանց իրավանց գազզը բոլորովին վար կղարնեն, կարհամարհեն, ոչնչացնել կուզեն: Աս բանիս ստույգ պատճառը իրենց ազգասեր ըլլալն է. թե որ քիչ մը սեր ունենային, շատ մը աչք կուրենային: Զասոնք պետք է խրկել, որ նախ ազգասիրության դաս մը լսեն, վերջը բերին իրենց պատճառները: Մեծամեծ տերությանց և ծաղկած ազգաց վրա զմայլած՝ հայոց ազգն ալ ա՛յգ է կրսն. արեւելյան խաժամուժներեն մեկն է: Իհարկէ աս ըսողն ալ հայու

ազգեն մեկն է. թե որ ինքր զարմանալի կհրպով աչնիվ, բարակ բուսեր է այն հաստ ազգեն, ցուցնե թող մեզի իր առանձնաշնորհությունը, չէ՛ թե որ հանձն կառնու ըսել թե ինքն ալ հաստ է, ազգն ալ հաստ է, պետք է հանձն առնու հաստերուն մեջ տմեհեն հաստ ինքն ըլլալուն պատիվն ալ, որ այնպես վատությամբ պիտի բըն ալ իր ազգն ալ կուզե խայտառակել: Իսկ թե որ ինքը կըրթված, գիտություն սորված ըլլալուն համար զազգը անարգելի սղիտության և անկրթության մեջ կտեսնե, գիտնա, որ մեկ կողմեն քիչ մը պակաս մնացեր է իր գիտությունն և կրթությունը, այսինքն՝ ազգասիրության և մարդավարության կողմեն: Վասնզի խելացի և գիտուն մարդը կզատե իր ազգն, բայց շղատապարտեր, անոր վերքերը կտեսնե զոցելու համար, չէ թե արևուն ցուցնելու համար. դիտե, որ ամեն ծաղկած ու փառավոր ազգեր, որ կտեսնե ու կզարմանա, ատեն մը հայու ազգեն խեղճ են նղեր և մեշերնեն խելացիները չէ թե ազգերինն ատելով, ուրանալով ու մեջեն ելնելով, հապա սիրելով, ջանալով ու ամեն կերպ դո՛հ ընելով՝ մարդ են ըրեր ու աս աստիճան փառավորության հասուցեր են:

Թե որ ազգը պակասավոր ըլլալուն համար կանարգե, պետք է իրեն ուրիշ աշխարհք մը փնտրե, վասնզի այս աշխարհիս ամեն ազգերն ալ պակասավոր են: Իսկ թե որ իր ազգը շատ պակասավոր է, պետք է ավելի ցավիլ, ինչպես ծանր հիվանդի մը վրա, չէ թե անարգել թողուլ երթալ: Իսկ թե որ խիստ ընդհանուր կտեսնե այս պակասությունս՝ ինքն ալ պլըշկտված պիտի ելլա, պետք է որ ցավակից ըլլա հասարակաց, ինչպես ուրիշներն ալ իրեն ցավակից կըլլան: Ազգին պակասությունները պետք է ատել, բայց զազգը պետք է սիրել և այնչափ ավելի, որչափ որ պակասություն տեսնենք: Հիվանդներուն ալ այսպես չե՞ն ըներ: Որչափ ավելի է ցավը, այնչափ ավելի հոգ կընենք, այնչափ ավելի սրտերնիս կշարժի, վրանին կգուրդուրանք, դեղ դեղի վրա, բժիշկ բժշկի վրա կհասցնենք, բովերնին չենք զատվիր. այսպես ալ մեր ազգին վրա աչք տանք: Եվ միթարությամբ ալ տանք այս աչքը, վասնզի բնական հիվանդությունը շատ հեղ անբուժելի կըլլան, մեր ամեն ջանքը փուլ կհանեն, բայց բարոյականք՝ ինչպես մեր ազգինը, ոչ երբեք անհուսալի են, որչափ ջանք ըլլա, այնքան ավելի և շուտ կբժշկվի:

Թե որ քաղաքական խոնարհ վիճակնուս համար է աս անարգ համարմունքը, պետք է գիտնալ, որ բաղդին անիվը մեր ձեռքը չէ, միայն թե ջանքով կրնանք քիչ մը շարժել: Աշտարակին ամենին

ազվոր բարը ամենն բարձրը չէ, հապա այն, որ իր տեղը լավ հարմար կեցեր է:

Թե որ բնական անկարող անհաջող ազգ մը սեպվելուն համար է հայոց անարգութիւնը, ասիկա զորավոր պատճառ կրլար, միայն թե որ իրով ըլլար, վասնզի աս բանիս դեմ մեր վկայութենեն ավելի ճշմարիտ և ազու է օտարաց վկայութիւնը, որ զհայոց ազգը շատ արեւելյան ազգերն վեր կդնեն, մանավանդ անոնցմե, որ մեզի պես անտեր են: Մեր ազգին պատմութիւնն և ինչվան հիմա աս վիճակիս մեջ մնալն ալ կցուցնեն, որ մտավոր ուժ ունեցող ազգ մը եղած պիտի ըլլա, որ այսչափ դիմացեր է: Թե որ հին աղնվականութիւն շունինք կըսեն, բանան սրբադան և արտաքին պատմութիւնց առջի թղթերն, և կտեսնեն, որ մեր ազգին պես փառավոր ծագումն ոչ ոք ունեցեր է և կրնա հավիտյան ունենալ: Իսկ թե որ այն ծագման համեմատ պայծառ հաջորդութիւն չենք ունեցած, կըսեն, ասոր մեջ ալ կսխալին: Հիշեն այն անաշառ և արդար ազգասեր Խորենացին, որ գաղզը հանդիմանելուն ատենն ալ կխոստովանի. «Ձի թէպէտ և եմք այժմու (կամ՝ ածու) փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար... սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի գրոց յիշատակի»³: Հիշեն, որ միայն այս ազգը ամեն հին ազգաց մեջն կըցնր է իրավամբ առնուլ և անջինջ պահել քառասունչորս երկայն դարերն անցնելով⁴ հսկայի և քաջի նախանձելի անունները, ՀԱՅ և ԱՐՄԵՆ կոչվելով իրմե և օտարներն:

Ամշնա ուրեմն և պոկունքը խաժնե այն ցուրտ բերանը, որ օղը պղծելով կհամարձակի ըսելու, թե կցավիմ հայ ծնած ըլլալուս: Այդ ցավը չէ իրեն, հասլա իր աղզակցացը պետք է՝ ասանկ ազգակից մը ունենալուն համար: Բայց ես հավանած եմ, թե այն զրուցողը խոսքին ուժը չհասկցած կզրուցե, չէ նե՝ խենթերու թագավոր պետք է դնել զանիկա: Ազգին պակասութիւնը չէ՝ անձին անշահութիւնն է, որ զրուցել կուտա այնպիսի խոսք: Թե որ լավ մարդ է՝ իր ազգին մեջ ավելի պիտանի և փառավոր կրնա ըլլալ, քան օտարաց մեջ, մանավանդ ազգերնուս հիմակվան վիճակին մեջ, որուն մթութիւն մեջ ինքը աստղի մը պես ավելի կրնա փայլիլ, քան արեւի մը պես ուրիշ լուսավորչալ ազգաց ցորեկվան մեջ: Չե՞ն եղեր աս ետրիս ատենները ալ, կամ թե չկա՞ն ազգերնուս մեջ անանկ մարդիկ, որ չէ թե Ասիո մեջ, հապա Եվրոպայի ծաղկչալ ազգաց

մեջն ալ գովությամբ և փառոք կճիշվին ու ազգին պարծանք մը կըլլան: Ո՞վ կարդիւն դայնպիսին, որ ինքն ալ թե որ այնչափ մեծ խելք ունի, անոնցմե մեկը ըլլա, կամ թե վարպետ գրիչ ունի, մատենագիտությամբ անուն ու համբավ ընե իրեն ալ, ազգին ալ: Իսկ թե որ ուրիշ ալդաց լուսովը ինքը ծածկել կուզե իր գեշությունը, ան ալ փուշ ջանք է: Թե որ անոնց փառքովը ինքն ալ բան մը երևնալ կուզե, իրավցնե կերևնա իշամեղու մը: Խելացի մարդը շնայիր օրոցքին վրա, ուսկից ընծայվեր, է, հապա դեպի գերեզման, որն որ ինքն իր արդյամբքը պիտի պատրաստե:

Արդ թե որ անիրավ է այսպես արհամարհել մեր ազգը, կամ անպատճառ մեծցնել, խելացի մարդուն կվայելե, որ արդար աշքով նայի անոր վրա և սիրե, և այս սիրուն համար ճանշնա անոր կատարելություններն ալ, պակասություններն ալ: Առանց հարկի չբանա այն վերքերն, որ պետք է բժշկել. հարկ որ ըլլա՝ զգուշությամբ դպչի, դողդղուն ձեռքով, արտասովոր աշքով, տաք շնչով. արդարությունը միայն բանա զայն, կարեկցությունը պատե, իմաստությունը դարմանե, սերը անհետ ընե սպիններն ալ:

ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգին վրա քիչ կամ չափեն շատ համարմունք ունենալուն՝ ազգասիրության դեմ ըլլալը ցուցնելին ետքը¹, կուզենք խոսք մ'ալ ըսել, թե ինչ է աս ազգասիրությունը, որն որ այսչափ կճիշվի մեր ազգային օրագրաց մեջ ալ, և բերնե բերան անցնելով քանի մը տարիե ի վեր, մոգական կամ ալքիմիական բառ մը դառնալ կսկսի. շատ տեղերե ալ նույն ձայնը ելլելով, երբեմն լսողին զըխուն շփոթություն ալ բերելու պատճառ կըլլա: «Թմբուկը անդադար զարնելը,— կրսե Խիկար,— զմարդս՝ անդադար կճոգնեցնե, մոտեն զարնելը՝ կխլացնե, իսկ զխուն զարնելը՝ կճաթեցնե»: Բայց զմեղ վախցնողը ավելի իր մեկալ խոսքն է. «Սովորաբար մարդիկ այն բանին վրա շատ կիտոսին, որ չկա կամ չունին»: Ազգասիրություն լսելով, ազգասիրություն ըսելով, ոմանք կկարծեն թե ազգասիր եղան, լրմնցավ, ոմանք ալ իմանալով, որ բան մը չեղան, կկարծեն թե ազգասիրություն ըսածդ Անգղիո . ստերլին ոսկիին կնամանի, որ ոչ երբեք ձեռվնին պիտի անցնի. վասնզի անունը կա և ինքը չկա:

Չենք ուզեր մենք ալ թմբուկ մը զարնել ազգասիրութեան, ինչպես որ կրնա պահանջել այս մեծ անունը. մեզի բավական կսեպենք մանկանց փողիկը, քիչ մը մեր ընկերները կաքավեցնելու շափ, ինչպես որ ունինք մեր ողբերն ալ՝ քիչ մը կոծեցնելու շափ: Միայն թէ շրջախինք այն խեղճ մանկանց պես, որ իրավամբ զանգատեցան ընկերներուն թե՛ «Փողս հարաք ձեզ ! ոչ կաքաւեցեք, ողբացար և ոչ կոծեցարուք». կամ այն սարեկին նման, որուն համար ազգային երգ մը կգրուցի.

«Սարեակն ի տօն Ռրաւէր կարդայր,
Ինքնն զարնէր, ինքնն խաղայր»:

Ազգասիրութունը երկու բառ է, երկու բան է, կեսը կավ, կեսը կրակ: Մենք շենք ուզեր հոս կրակը կայծակեցնել, կթողունք զայն ուրիշներու, բավական է որ զուրիշները տաքցնելու տեղ անխոհեմութեամբ իրենք իրենց ձեռքը շայրեն. մենք կուղենք քիչ մը այն կավը քննել, լմել, կակղցնել:

Ազգն է այս կավը. ազգն է միութիւն այնքան մարդկանց, որ մեկ նահապետե մը տուաջ եկած են, մեկ հայրենի լեզու ունին, նման բնավորութիւն ունին և շատ հեղձ նույն կրոնք, նույն օրենք, նույն վիճակ: Ասոնց պարտքն է, որ սիրեն մեկզմեկ, կամ բոլոր զանոնք, որ ազգ բառով կիմացվին. այս է ազգասիրութիւնը: Մարդկային բնութիւննիս մեզի կսորվեցնեն՝ մարդասեր ըլլալ, սիրել մեր ազգայինները, քան զուրիշ ազգեր: Սուտ է այն փիլիսոփայն, որ ազգասիրութիւնը մարդասիրութեան դեմ կկարծե, որ հայրենիքը հերձված կսեպե երկրես, և կըսե. բոլոր երկիրս ալ հայրենիք է լավ մարդու, ինչպես թուռնին՝ բոլոր երկիրքն և ձկան՝ բոլոր ծովը: Այդպիսին չէ վերուցած մեկ մը աչքը տեսնելու թուռնը, որ թեպէս բոլոր երկիրքը կթափառի, սակայն ունի բունիկ մը, ուր իր ամենեն սիրելի բաները կլին, ուսկից չկրնար բաժնվիլ, որուն մեջ զինքը ավելի ընդարձակ կգտնե, քան բոլոր օդուն անհուն տարածութեանը մեջ: Կհտն ալ, որ ահագին օվկիանոսին ալիքը կեռացնե, սովեզերք մը խորունկ փոս մը ունի, ուր միայն կգտնե իր երջանկութեան նախահանգիստը: Շատ տեսակ փիլիսոփայութիւն կա զանազան անվամբ, վերի ըսվածքը Շնուկան ըսված փիլիսոփայութենէն առաջ կուգա, թե որ այն մտքով առնվի: Իր ազգը շիրողը հավիտեան մարդասեր ըլլալու թե որ կրակը մոտինները շտաքցնեք, հեռվինները ինչպե՞ս կտաքցնեք:

Մարդասիրութիւնը ընդհանուր պատվեր է, ազգասիրութիւնը մասնավոր պատվեր է: Մարդասիրութիւնը կտորվեցնէ զամեն մարդիկ սիրել, վասնզի մեզի նման են, ազգասիրութիւնը զազգայինները ավելի սիրել կտորվեցնէ, վասնզի ավելի նման են մեզի: Ուրեմն մարդասիրութիւնը ավելի կ'աստատէ զազգասիրութիւնը, քան թէ կվերցնէ: Ինչվան որ ծնողքնիս չսիրենք, շենք կրնար ազգականնիս ալ սիրել, անկե ալ սերը կանցնի խնամիներու և դրացիներու, այսպես աստիճան և կարգ կա մեր սրտին բերմանը: Մեր ընտանիքը և բոլոր մարդկութիւնը սիրելու մեջ ալ մեկ աստիճան մը կա, որ է ազգը: Ուրեմն թէ որ մարդասիրութիւնը պարտք է, ևս առավել և մոտիկ պարտք է ազգասիրութիւնը:

Մարդասիրութեան պարտքը դնողը մեր փիլիսոփաները շեն, բնութիւնն է: Ազգասիրութեան պարտքն ալ իրմեն կուգա: Քանի որ մարդիկ այրարատյան երկիրներուն երջանիկ սահմանովը կրովանդակեին, աշխարհիս վրա ազգասիրութեան անունը պետք չէր ըլլար: Բայց երբ որ Բաբելոնի դաշտերն իջան, աստված հոն լեզունին խառնակելով, գրեթէ իր ձեռքն բաժանեց անոնց և կամաց-կամաց զանազան բնավորութեան և կերպարանաց տեր ըրավ: Նույն ատենն ի վեր՝ տնկեց զանոնց սրտին մեջ ազգասիրութիւնը, որպեսզի մարդիկ զանազան դաս բաժնված՝ կարենան ավելի դուրին կերպով մեկզմեկ հոգալ, քան թէ մեկ մեծ խումբ մը ըլլալով: Կրնա ըսել մեկը, թէ մարդիկ բոլոր մեկ ազգ մեկ լեզու ալ ըլլային՝ կրնար ըլլալ, որ զանազան զավառ բաժնվեին, ինչպես զանազան վիճակք մեկ տերութեան մը: Այսպես ալ որ ըլլար՝ անկարելի էր՝ առանց ազգասիրութեան զմարդիկ կառավարել: Վասնզի այն ատեն զանազան զավառք զանազան ազգեր պիտի ձևացնէրին մեկմեկ զանազանութեամբ, ինչ որ հիմա ալ կերևնա բազմազավառ տերութեանց մեջ, որոնց լեզուն ալ նույն և նման ըլլալով՝ ուրիշ աննմանութիւն մը մեկմեկու դեմ կորդոն շատ անգամ: Թող որ լեզվաց միութիւնը հանդերձ միութեամբ բնավորութեանց, կամ մեկ տերութիւն մը կուզէ, որ անկարելի է երկրիս ընդարձակութեանը համար, կամ մշտնջենավոր պատերազմ՝ զանազան տերութեանց սահմաններուն համար: Բնութիւնը այս բաներուս հետեւանքները վերցնել ուզելով, ամեն ազգի սահման չափեց իր բնիկ լեզվին տարածութիւնը, և թէ որ դժբախտութեամբ այն տարածութեանն դուրս ելլէ՝ իր ազգութեանը նշան և կապ դարձյալ նույն լեզուն տվալ, որ ուր ալ իր ձայնակիցը տեսնէ, հիշէ իր պարտքը:

Քե որ կա մեկը, որ աս բանիս տարակուսի, թե որ կա մեկը, որ ազգ ի՞նչ է, ազգասիրությունն ի՞նչ է, կրսե, ղրկեցեք զայն հեռու քաղաք մը, օտար ժողովրդոց մեջ, ուր ոչ մեկը զինքը չճանչնա, ոչ ինքն զմեկը: Օր մը երթա մեկ հասարակաց ընկերանոց մը, ուր շատ ազգե մարդիկ տեսնե, որ իրենց ազգակցաց հետ կխոսին, առանց իրեն երեսը նայելու: Մեկ մ' ալ հանկարծ անծանոթ մարդ մը գոնեն մտնե՝ որուն կերպարանքը իր վրա քիչ մը ազդեցություն ընե, մեկմեկու մոտենան ինքնաշարժ պատահմամբ մը, և հարցընեն, ինչ ազգե ըլլալնին և զրեթե մեկտեղ ըսեն թե ես ալ հայ եմ և աս քաղբիս մեջ ուրիշ հայ չկա: Ան ատեն կիմանա այն ազգասիրության անհավատը, թե ի՞նչ ըսել է եղեր ազգ, ի՞նչ ազգասիրություն: Իսկ թե որ չիմացա՞վ, կրնանք ըսել, թե մարդկութենն զուրս ելեր է սյնալիսին:

Այս Էախատիները կրնա մեզի ալ զգչիլ, թե որ շատ խոսինք աս նյութիս վրա, վասնդի հոր մը որդեսիրության և տղու մը ծնողասիրության խրատ տալեն մեծ նախատինք մը կրնա ըլլալ: Ըսել է թե բնական և աստվածային օրինաց առաջին և զորավոր պարտքեն պակասած են. ասանկ պարտքե մը պակասած սեպել է մեր ազգը, թե որ ասոր նման պարզ խոսքեր շատ զրուցենք. օտար ազգ մը լսելու ըլլա, իրավ որ կգայթակղի մեր վրա, կարծեմ մենք ալ շատ ամոթով կմտանք: Բայց որովհետև մենք ալ մեկ անգամ կուղենք զրուցել, եկեր ըսենք կամացուկ մը աս երկու խոսքս ալ:

Կարելի է որ մեկուն ամենևին հողը չըլլա ազգասեր ըսովելուն համար, կամ իրեն բերնովն ալ ազգը արհամարհած ըլլա. այնպիսին չէ իմացած, որ շատ ամոթալի սխալմունք ըրեր է: Աչգը շիրեւը, իր ծնողը շիրեւեն վար շմնար. ծնողը շիրողին ի՞նչ կրսենք: Ի՞նչ կրսենք նաև անոր, որ ծնողը շիրեւուն պատճառ բերե անոնց ազգատությունը կամ խեղճությունը կամ հիվանդությունը. մարդ չէ, դաշան է կրսենք: Իր ազգը շիրողը, իր ազգը շպտովողն ալ՝ շաղպի, տմարդի բան մըն է: Հարստություն, փառք, առողջություն, գիտություն, աստք չեն մեր ծնողը մեզի սիրելի ընող, հապա այն կյանքն է, որ մեզի տվեր են, այն շարունակությունն է, որ մեր աւելի հորեն իրենցմով մեզի անցեր, մեզմե ալ մեզմե վերջուննիսուն պիտի անցնի: Մեր ծնողքն է մեզի կյանք տվողը. իրեն կյանք տվողն ալ մեր ազգեն է. մեր ազգն է մեր հայրերուն հայրը. մեր ազգն է զմեզ մեզի տվողը. մեր ազգն է մեզի աշխարհիս մեջ ամենևն սիրելի անձինքը տվողը՝ հայր մը,

մայր մը, եղբայրներ, ու քույրեր. մեր ազգն է մեզի տվող այն անձ-
նասիրութիւնը, ուսկից զորավոր կիրք և վայելմունք շունինք և
թե որ լավ գործածենք՝ չկա քան զայն մեծ հնարք մը լալ և փա-
ռավոր ըլլալու. մեր ազգն է մեզի մարդկութիւն մեջ պատիվ մը
տվող, ազնվականութիւն մը տվող. որ թե որ մեկը ծուած խելքով
ուրանա իր ազգը՝ ուրիշ բան չվաստակելեն դատ, կ'ամեն ան զը-
րախտ զավակաց կարգը, որոնք ծնողքնին շեն ճանչնար և մարդ-
կանց անարգանք կսեպլին: Աս է ազգատյացին դանելիքը, թե
փնտրե և թե չփնտրե:

Ուրեմն թե որ անիրավ է իր ազգը շիրողն, ավելի անիրավ
կրլա հայ մը. թե որ ազգը հայ ըլլալուն համար շիրեր: Թե որ
սամոյնց մը, շինկանն մը, քամչատացի մը աղղերնին նախատեին,
թերեա քիչ մը իրաւունք կրնային գտնել, բայց մեկ հայ մը, որ
իր ազգը նախատե, թե կուղենք արդարացնել, պետք է ըսենք, որ
ամենատղետ է, կամ ամենախենթ է, թե չէ՝ ըրածը յոթը դժոխքի
հայհոյութիւն պետք է սեպել: «Մնողքը անխօսողին լեզուն կկտ-
րենին, — կըսե Նիկար. — զս. զգը անխօսողին լեզուն արմատեն խլե-
լու է, վասնզի իր ծնողացը ճնողքն ալ կանխծե». մենք ավելցնենք,
թե հայ ազգը անխօսողին՝ քիչ մ' ալ խոր իջնալու է, վասնզի հա-
յությամբ ամենուն նախածնողն ալ կանխծե: Թե որ ազգաց մեջ
հայ ազգին ինչ ըլլալը կուրես իմանալ, առջևդ բեր հիմակվան քու
զարգացած երեկի ազգերդ կամ տերութիւնները, դիր թե անոնց-
մե մեկն ալ հայու ազգեն է, վերջը առ ան ամեն ազգաց հին պատ-
մութիւնները ու սկսե ծայրեն կարգալ ինչ որ անոնց վրա կամ
անոնց երկիրը անցեր է սկզբանե ի վեր: Մեկ մ' ալ հայոց ազգին
և երկրին պատմութիւնն ալ կարդա մտադրությամբ. մեկեն կի-
մանաս, որ առաջ տղայահասակներու վարք կկարդաս եղեր, ետ-
քը հարկերը ծերերու մը վարք կկարդաս, որուն գլխեն շատ մեծ,
շատ փռավոր բաներ անցեր են, ժամանակին մեջ քիչ մը վեր ել,
քիչ մ' ալ, ու մեկալ աղղերը մեկմեկե ետե աչքեդ կծածկվին՝
քաղթի մը մեկմեկե ցած շենքերու պես, ինչվան ալ բան շերնարու
Իսկ հայոց ազգը դեռ իր Արարատ լեռանը պես գլխուդ վերն կեցեր
է. կլի՛ր, բարձրացի՛ր քու օդասարիկ մտորդ, ան դեռ կեցած է.
եկիր ալ ավելի, բայց գրեթե շես հասնիր անոր արեգակնաճեմ
գաղաթանը: Հիմա խփե գրքերդ, ու առանց նայելու հիմակվան
նորելուկ ազգերուն փռավորությանը վրա, ըսե ինձի. թե որ դուն
անաղղի ըլլայիր, ո՞ր ազգեն կուղէիր ըլլալ, կամ թե երկրորդ

հայրենիք մը փնտրեիր, ո՞րը կընտրեիր. շեմ տարակուսիր որ Հայաստանին ազգը կուզեիր: Ինչու՞. իր տերութեանը, իր վիճակի՞ն համար. չէ՛, վասնզի ուրիշներն ալ նույնը ունեցեր են՝ ավելի կամ պակաս: Հապա ինչու՞. վասնզի անոր մեջ կտեսնես անանկ հին պարծանք, անանկ հին աղնվականություն, անանկ դիպվածներ, որոնց դիմաց տերություն և ուրիշ անցավոր փառք ոչինչ կերեվնա, որ բախտին խաղալիք տուրքն է, այսօր կուտա, վաղը կառնու: Ուրեմն թոթափենք բախտին հրապույրքը և կտեսնենք, որ հայոց ազգին վրա անոնք վերցնելեն վերջն ալ՝ կմտան անանկ պանծալի նշաններ, որոնք ամեն բախտե վեր են և հավիտյան ամեն ազդաց ալ նախասնձելի կրնան ըլլալ: Ան ատեն կտեսնենք, որ հայոց ազգը մարդկության բազմաճյուղ ծառին վրա միջին ճյուղն է, որուն ծայրը վար քաշած կապվեր է և շորս դիեն ուրիշ ճղեր բարձրացեր են. բայց մեկ մը կապը քակելուդ պես՝ իր ծայրը ամեն ճղերու ծայրեն ալ բարձր կելլի:

Այս խոսքերս թերևս չափազանցություն երևնան: Այնպես կըլլալին, թե որ ուրիշ ազգի մը համար գրուցեինք. չափազանցություն են անոր, որ ընդհանուր պատմություն կարդալով չէ կրցած դարմանալ յայտու և հրեի երկրին և՛ազգին վրա եղած զարմանալի նախախնամությունը. չափազանցություն են միայն հիմակվանը գիտցող և հինը չգիտցողը մը, չափազանցություն են չազգասիրի մը: Իսկ ազգասեր հայու մը համար մեծ ճշմարտության պղտի հայտնություն մըն են:

Թե որ բավականապես իմացվեցավ, թե ի՞նչ և ինչու՞ է ազգասիրությունը, պետք չէ երկայն խոսիլ թե ի՞նչ պարտք ունինք ազգին, ինչպես պիտի անոր սիրենք: Ամեն սեր իր օրենքն ալ հետը ունի: Արևելյան գրոց մեջ կպատմվի, թե այն կողմեն երկրի մը հաճութուտ և իմաստուն և բարեպաշտ իշխան մը տասներկու զսովակ ուներ, անոնցմե անդրանիկը քովը պահեց, մեկալնոնց բաժնեց իրենց ժառանգությունը և զրկեց: Անոնք ալ ելան, հեռու տեղվանք գնացին և զանազան վիճակի տեր մարդիկ եղան: Շատ տարիներ վերջը իր ծերության զսովազանը, իր հույսը, իր անդրանիկը մեռավ: Մեկալ տղաքն ալ քովը շրջալուծն, ճառաները աս ծերունի զուխը ելան, իշխանութենեն ձգեցին, ծերն ալ տրտմութենեմ, տղուն ցավեն, աղքատութենեն հազիվ կրցավ ուրիշ բաղաբ մը բաշվիլ, որ ինքզինքը ծածկե: Բայց ան աստիճանի մեծ էր ամոլին ու ցավը, որ խելքն ալ կորսնցնելու պես եղավ, վրան ծանր հի-

վանդություն մը ալ եկավ, իջեանի անկյուն մը ընկավ, որուն տե-
րը բարի մարդ ըլլալով և ճանչնալով դեմքին, որ աս ծերունին
աղնվական եղած պիտի ըլլա, հոգ կտաներ վրան: Օր մը մեծ կա-
րավուն մը եկավ այն քաղաքը, զանազան ապգերե ժողոված, որոնց-
մէ շատը եկան այն իջեանը իջան, ուր որ ծերը պառկեր էր:
Անոնցմէ մեկ իշխանավոր մը պանդոկապետին ըսավ, թե ես աս
մոտի քաղքեն եմ և կուզեմ, որ աս օրվան հասած քարավանիս
մեջ եղող իմ քաղքցիներուս հոս ժողովես, որ իրենց ընթրիք մը
տամ. ըսավ ու գնաց: Իրիկվան դեմ դարձավ իջեանը ու տեսավ,
որ տասը հոգի գտնվեր էին իր քաղքեն, զանազան վիճակի տեր
մարդիկ, որոնց հարցուց ինչ ըլլալնին և իմացավ, որ մեկ երկու-
քը իրեն պես իշխանավոր են, մեկը իրենց կրոնին քահանա է
եղեր, մեկը բժիշկ, մեկը կարդացող, մեկը արվեստավոր, երկուքը
վաճառական, մեկալ երկուքն ալ աղքատ բանվորներ, բայց լավ
բնավորութեամբ: Երբոր հարցուց, թե ինչո՞ւ կերթաք ձեր քաղաքը,
ամենքն ալ մեկ բերան ըսին, թե հայրերնիս տեսնելու: Զարման-
քով հարցուց, թե ո՞վ են ձեր հայրերը. ամենքն ալ մեկ բերան
նույն անունը զրուցեցին: Հարցնողին ալ, զրուցողներուն ալ գրե-
թե գույներնին կտրվեցավ, սկսան կանչել, թե ուրեմն մե՞նք ենք
ան տասնմեկ եղբարքն, որ ասկե քսաննահինգ տարի առաջ մեր
հորմէն բաժնվեցանք և ահա ասանկ զանազան վիճակի հասեր
ենք: Երթանք ուրեմն տեսնելու մեր ծեր հայրը, և մեծ եղբայր-
նիս, որոնցմէ ատենն ի վեր է որ լուր մը չենք առած: Պանդոկա-
պետն, որ անոնց հորը անունը լսեց, իմացավ, որ ան ծերուն տը-
ղաքն են, լոնցուց զանոնք և կամաց-կամաց իմացուց, որ այն
անունով ծեր հիվանդ մը կա իր իջեանին մեջ, բայց շուգեր, որ
իր անունը իմացվի: Անոնք անհամբերութեամբ կստիպեին, որ
ցուցնե իրենց այն ծերը, և ինչ մեծ զարմանք, ինչ մեծ կսկիծ
եղավ, երբ որ տեսան իրենց իշխանավոր ծերունի հայրը այն խեղճ
վիճակին մեջ: Բայց շուտով իմանալով, որ այն հիվանդութիւնը
և այն մտքի կորսնցնելը տրտմութեան սաստկութենէն է, չէ թե
բուն խելքի և կազմվածքի ավերմունք, հույս առին պինքը կանդ-
նեցնելու: Ամենքը թեպետև զանազան խելքի և զանազան վիճակի
մարդիկ եղեր էին, բայց մեկ սիրով, մեկ հոգով ձեռք զարկին հո-
րերնուն օգնելու: Բայց թե յուրաքանչյուրը ինչ ըրավ, կամ ձեռ-
քեն ինչեր եկավ հորը սիրուն, ալ ձեզի կթողում մտածելը, կըսե
սյատմիչը ու կլոն:

Մենք ալ մեր լսողներուն թողլով աս խեղճացած ծեր հորը հետ՝ մեր ազգին վրա մտածելն ալ, օգնելն ալ, կրենք հիմա, քանի մը իոսք ալ թողլով ըսելու երբոր աս մտածմունքեն կարթընանան:

Ազգասիրության ինչ ըլալը իմանալեն ետև իմանանք թե ինչո՞ւ մեր ազգին մեջ պակսեր է աս աննման առաքինությունը: Ասոր առաջին պատճառն էր ազգասիրության ինչ ըլլալը չգիտնալն, որն որ ասկե առաջ ջանացինք ճանչցնել: Աս շճանչնալուն պատճառն ալ տգիտութենէն կուգա, որ մարդուս ամեն հարկավոր պարտքերն, ամեննն մտտ գիտելիքներն ալ կմոռցնէ: Լավ դաստիարակությունը կիմացնէ մարդուս, որ ինքը միայն իրեն համար կամ միայն իր ընտանյացը համար չէ երկրիս վրա. ավելի մեծ ընտանիք մ' ալ ունի, որ է ազգը:

Երկրորդ պատճառ՝ մեկ անիրավ վճատություն մը, հուսահատություն մը, արհամարհանք մը: Ազգը խեղճության մեջ տեսնելով, ոմանք կկարծեն թե այն խեղճությունը ազգին բնությանը հետ կպած է, կամ թե հայը միշտ այնպես պիտի ըլլա, կամ թե մեր բազդին անիվը միայն մենք խորտակեր ենք մեր ձեռքով, առանց արտաքին բռնության ալ և թե խոր տղմի մեջ ընկեմված է՝ ուսկից հանել չըլլար: Ուր որ հուստ տեղ կա, հոն ամեն բան կգրտունըվի: Իսկ հուստ համար հին բարոյախոսք կըսեն, թե աշխարհիս վրայեն ամեն առաքինություն վերանալուն ոյես եղան նե, առաքինության ամանին մեջ միայն հույսը մնաց: Ուրեմն թե որ ազգերնուս վրա մեկ լավ բան մ' ալ կտեսնես, գիտցիր որ ան երկրորդն է, անկեց առաջ կա հույսը:

Երրորդ պատճառը կրնանք մտածք, գոնե հիմակվան ատենիս համար, բազդին տալ, որ է հեռավորությունը մեր հայրենյաց երկրեն և մեր ցրվիլը դանազան երկիրներու մեջ. աս հեռավորությունն է, որ հայրենյաց սերն ալ կհնուացնէ սրտեն: Մեր հայրերը, որ շատ ավելի թշվառությանց մեջ ընկան, մեզնե ավելի աւագասեր էին, վասնզի իրենց հայրենյաց մեջ էին: Հայրենյաց բարինքը ավելի տաք են, քան Բաբելոնի փոսները: Երկիրը ինքն իրեն կպատմեր անոնց իրենցմե առաջիններուն գործքերը: Այն հոգը կկոխէին, ուր որ իրենց նախնիքն ալ կոխեր և վերջը ծածկվեր էին, այն հովանիներուն տակ կաշխատեր. երկրադործը, որն որ իր սիրելի նախորդներուն ալ եղած էր, այն եկեղեցյաց մեջ կաղոթէին, որ իրենց մեծ հայրերուն բարեպաշտությունը կանգնեցէր, և ան

գերեզմաններուն մեջ կքնանային, որն որ իրենց նահապետները փորեր էին: Բայց այս դժբախտությունս զմեզ չպիտի անհույս ընէ. մեր սերը չկրնար մարել, թէ որ մենք չուզենք: Հայրենյաց հիշատակն ավելի զորավոր է, քան զօտար երկրին ներկայությունը: Բարեւոնի ուտիներն ալ կրնան Երուսաղեմա քնարներն հնշեցնել, Եփրատա ալիքներն ալ կրնան զՀորդանան հիշեցնել:

Ուրեմն շորորոյ պատճառ՝ հիշատակաց մոռացությունն է: Թե որ նյութական երկիրը, քարերը, լեռները, գետերը, շենքերը մեզի չեն հիշեցներ մեր ազգը, թող հիշեցնեն զայն իրեն պատմությունը, ազգային հանդեսներ կամ տոներ, ազգային երգեր, երեւելի մարդկանց և սրբոց տարեդարձի ներբողներ, անոնց պատկերները, արձանները և մեղալները: Եվ մանավանդ հիշեցնէ մեզի մեր նախնիքը՝ անոնց հայկական լեզուն, որ հինգերորդ պատճառն է, վասորն զի գրեթէ ասկէ զորավոր հորդոք չկա ազգասիրության: Ուր որ լեզուն մնացեր է՝ դեռ ազգասիրություն ալ կա հոն, ուր որ բոլորովին լեզվակորույս են եղեր՝ հոն նաև ազգասիրությունը բոլորովին կորածի պես է: Լեզուն բնական բան մը կերևնա, բայց գորությունը գերբնական կամ բարոյական է. մեր մտածության հետ խառնված է պրուցածնիս: Անկարելի է, որ մեկ զազդիացի մը, մեկ ռուս մը, մեկ պարսիկ մը, մեկ մոնղոլ մը նույն բանը նույն և նման կերպով մտածեն ու բացատրեն: Թե որ մեկը իր ազգին լեզուն չգիտնա ու օտար լեզու մը իր ծնողացմէ առած բանեցնէ, կրնանք ըսել թէ այն լեզվին տերը եղող ազգին նման գաղափարներ կունենա քան թէ իր ազգին, անոր համար ալ անտարբեր կամ պաղ կըլլա իր ազգին վրա. այս անտարբերությունը կնամանի խլին ականջին, որ քնարին ձայնը և կատվին մլավելը հասարակ կրնա սեպել: Լեզուն կորսնցնելէ ետև և մանավանդ անոր հանդեպ անհոգ ըլլալէն ետև մեկալ ազգային սովորությունք և հիշատակք և նշանք շուտով կկորսվին, ուրեմն ազգասիրության մեծ և խիտտ մեծ օգուտ կընէ ազգին լեզուն: Իրացի ազգեր ունինք, որ մեր վիճակին ալ հազորդ եւ, հոռոմները ու հրեաները: Ասոնց վրա, թեպետ շատ ավելի անկիրթ են, բայց ավելի ազգասիրություն կա: Անկեց է այն սրտոտությունը, այն հպարտությունը (որն ունի իր գովելի մասն ալ), որ ունի հոռոմը և այն ընկերասիրությունը և իրարու օգնելը, որ ունի հրեան: Վասնզի մեկը կհիշի իր հին սարծանքները, իր հարցը լեզուն կխոսի և այն լեզվով կերգէ, այլազգերեն խոսելուն ատեն ալ իր ծոմկած լեզուն վկա է, թէ իրեն բնիկ չէ այն

խոսածը: Մեկաշն ալ չկրնար մոռանալ թէ մեկ հոր երանելի մը որդիք են, և աննման վիճակ մը ունեցեր են ատենոք և ասով սիրտը տաք է իր նմաններուն վրա և հույս մը ունի:

Մենք ալ ասոնց շափ մեր նախնիքը, մեր դյուցազունքը, մեր իմաստունքը, մեր սուրբերը, մեր հին եկեղեցիները ու գերեզմանները հիշելու ըլլայինք, շատ ավելի ազգասեր և սրտոտ կըլլայինք: Չըլլանք պարծենկոտ, բայց շոտանանք մեր պարծանքները. շատ լմեծացնենք, բայց չպզտկցնենք ալ, վասնզի շատ քրտինքով և արշունով վաստկեցան մեր նախնիքը. ո՛հ, անիրավ ըլլանք անոնց հանդեպ: Ապերախտութենէ մեծ մեղք ու գարշելի մոլութիւն չկրնար ըլլալ: Չըլլանք կոլոսդ, ըլլանք վիճաբան, բայց կրակ դառնանք, երբոր մեկը մեր նախնիքը, մեր ազգութիւնը կնախասու: Չըլլանք ռիակալ, ըլլանք թշնամի, բայց այսպիսի հայհոյութիւն ցուրտ ականջով շլտենք: Մարդու առաջին պատվական բանը կյանքն է, երկրորդը իր պատիվը, ուրեմն պաշտպանելու է մեր պատիվը: Մեր նախնիքը հիմա կյանք չունին, բայց միշտ պատիվ ունին, ուրեմն պետք է պաշտպանենք մեր նախնիաց պատիվը, թէ չէ՝ շատ մեծ պարտքի տակ կմնանք: Առնունք օտարներէն դեղեցիկ սովորութիւններ, բայց առանց պատճառի մերինները շնորհունք: Սոս Բան մը կա նե՛ շտկենք, չէ թէ ջնջենք: Այն բանն, որ մեր մեջ իրավախոհ ըլլալով կրնանք լմնցնել, չճանենք օտարներու ատյան, մեկզմէկ խայտառակելու համար: Ըլլանք մարդասեր, բայց չփակչինք շողոքորթի կամ հեղեղատակի պես աղբի մը հետև ու առնունք անցնինք անոր ըրածը շրածը գրուցելու, խենթութիւններն ալ խելոքութիւնացը հետ պաշտելու:

Վեցերորդ պատճառ մ՝ ալ հետեւեր է երրորդ պատճառն. հայրենիքը կորսնցնելով գրեթէ հայրենակցութիւնն ալ կորսնցուցեր է ազգերնիս, և ուրիշ կերպ հայրենակցութիւն մը մտեր է, որուն ավելի համշիրակութիւն կրնանք ըսել. հայրենասիրության տեղ ալ գավառասիրութիւն: Ինչպէս մեջերնին դավառական լեզուներ մտեր են հայկականին տեղ, ասանկ ալ գավառական բուն մը մտեր է, որ սեր ըսելու ալ արժանի չէ, վասնզի շատ ծիծաղելի, անարգ և վնասակար բան է: Չեմ զիտեր յուրաքանչյուր խումբ իր երկիրը գովելու կամ պաշտպանելու համար, թէ՛ իր դավառակիցներին կողմ ելլելու, թէ՛ ինչպէս ավելի կերևնա, մեկաշնոնց հակառակելու համար. տեսակ տեսակ զանազանութիւններ մտեր են, մեկ մը դրսեցի, մեկ մը ներսեցի, մեկ մը պոլսեցի, մեկ մը կեսարացի

կամ գաղատացի, մեկ մը քաղբջի, մեկ մը հայաստանցի, մեկ մը հաստ, մեկ մը բարակ, մեկ մը վարի աշխարհեն, մեկ մ' ալ շեմ գիտեր, թերևս լուսնի աշխարհեն: Ավելի ծաղրելին ալ կուզե՞ս: Մեկ մը էՄՆԱՖ, մեկ մը ՍԱԻԱՖ, և ասոնց նման կերպ կերպ զանազանություններ, որ շատ հեղ տուններնիս փլցուցեր են, կրնան հիմներնիս ալ փորել: Ամեն ազգի մեջ ալ ասոնց նման զանազանություններ կրնան գտնվիլ, թե որ ուզեն զանազանել, բայց ասանկ վնասակար հետևանքներն շատ հեռու կփախչին, որոնց իրը վնաս, ընելը՝ անմտություն: Մեր ազգին սկիզբը ոչ ի Պոլիս եղեր է, ոչ Գաղատիա, ոչ Կաֆա, ոչ Կալկաթա, ամենքս ալ մեկմեկե ատաշ հետև Հայաստանեն եկած ենք և հիմա ուր ալ որ ենք, պանդուխտ ենք: Վերցնենք ուրեմն աս զավառական զանազանությունները, որ բարակ առուններ կնմանին, շատերը տղմի մեջեն երթալով և բուն աղբյուրը փնտրենք ու միանանք մեր ազգակցության սիրով, իմանանք որ ասոնք են մեր մեջ առակ եղած ու նզոված անփաբանությունը սնուցանող:

Յոթերորդ և ծանր պատճառ՝ հավատքի կողմանե տարածայնություններն և հակառակություններն են, որոնց ազգասիրության տված մեծ վնասը ամենուն հայտնի է մեր մեջ պատահած ցավալի և անվայել դիպվածներեն: Կրոնքը ամեն բարոյական կրքն ավելի մարդուս բնության խորը թափանցած ըլլալով, հոգվույն հետ խառնած, անկե շարժած սիրտը սաստկությամբ կշարժի, թե բարվույն մեջ թե շարին, մանավանդ մեր սղղը, որ ի բնե կրոնասեր կամ կրոնապաշտ ազգ է՝ շատ սաստիկ ունի աս կիրքն ալ: Այն գովելի կրոնասիրության հետ, ամենաչգովելի համառություն մ' ալ ունենալով՝ տգիտությունն ալ վրան եկած, խոսք խոսքի հետ չկարենալով համեմատել ու արդար դատել, շատ հեղ կոխվներու, ատեալությանց և մեծամեծ շարյաց պատճառ եղած է: Վերջապես ազգերնիս հրեից թագավորության պես երկու բաժնված է վերեն վար: մեկ մասը Հուդայի, մնացածը Իսրայելին: Հիմա փոխանակ զղուշությամբ և իաղաղությամբ աս բաժանմունքը միացնելու, թե որ բռնությամբ մեկմեկու քաշվի, ի՞նչ կըլլա. Աքիա Սիլոնացվույն վերարկելին պես տասներկու կտոր ալ չըլլա՞ր: Ամենեն քարձք գիտությունը աստվածաբանությունն է, մեր մեջ այբը բենեն լղատողն ալ աստվածաբանություն կուզե ընել, տասը տեսակ տգիտության դրոշ բացող վարդապետն ալ կկարծե թե կրոնագիտության դրոշակիրը ինքն է: Կրոնքի մեջ ամենքը կհամարուեան աստուծո

դատաստանը, ամենքը կուզեն դատել և դատապարտել, փոխանակ որ պետք էր ամենքը իրենց աստիճանին վրա կենային, մեկը քարոզեր, մեկը աղոթեր, մեկը սիրով խոսեր, մեկալը լռեր, ամենքըն ալ լսեին, քննեին, սիրեին:

Մեզի ընկած սերը մենք միշտ ցուցնենք, փափագինք և ջանանք, որ ամենքս ալ միակրոն ըլլանք ուղղութիւնմբ, քայց քանի որ դեռ փափագնիս չէ՝ հաջողած՝ նախ մեջերնես ատելութունը վերցնենք, անով փափագնիս ալ կրնա կատարվիլ: Ընդհակառակըն, քանի որ ատելութունը կա՝ թող չի տար ճանչնալու դճմարտութիւնը, շիտակը ծուռ կերևցնե, ծուռը շիտակ, տգեղը վայելուչ, վայելուչը՝ տգեղ, որով ոչ կրոնական ամենափափագելի միութիւնը կըլլա և ոչ քաղաքական անխտիր ընկերակցութիւն, որով ազգասիրութիւնը միշտ ետք կմնաս:

Ութերորդ պատճառ այն սիւալ կարծիքն է, որ կսեպե թե ամեն մարդ ալ ազգին օգուտ չկրնար ընել, որով ազգասեր չըլլար: Ազգին օգուտը միայն ստըկով չըլլար, ասկի դատ ազգասիրութիւն ամեն հարկավոր հանգամանքներն ալ կրնան ունենալ ամեն ազգայինք, վասնզի մարդկային բնութիւն մեջ է անոնց սկիզբը, ստըկին հանքերուն մեջ չէ: Եվ սակայն ազգասիրութիւնը ստըկով չի գնվիր. այրին իր երկու լումայիկովը ավելի ողորմած եղավ, քան ոսկի տվող մեծատունը: Ազգասեր է հարուստը, որ ամբողջ դպրատուն մը կկանգնե, բայց ես ավելի ազգասեր կըսեմ այն խեղճ կնկանը, այն այրի մորը, որ աստված գիտե ի՞նչ զրկմունքներ ընելով, կճարե իր տղուն կրթութիւն վարձքը և այն դպրատունը կդնե: Այս կինը իր դասին մեջ ավելի վեհանձն է, քան թե այն մեկալը իր դասին մեջ խելացի, վասնզի իր ավելորդ ստըկին մեծ մաւը, որն որ ուրիշ դասակիցները իրենց կամ իրենց որդվոցը ընդունայն հաճոյիցը կծախսեն, ինքը ողորմութիւն տվեր է աղքատաց: Շատ գովելի է ասոր առատաձեռնութիւնը, բայց աղքատի մը ուրիշ աղքատի ողորմութիւն տալը դուցազնական է: Ուրեմն միայն հարուստներուն շթողունք ազգին օգնելը, մենք ա՛լ ավելին կրնանք ընել, թե որ ազգը ավելի կսիրենք: Մենք աղքատքս, մեր ծոցուն մուտեն կհանենք կուտանք տաք-տաք, անոնք շատ հեղ հեռու պաղ քսակներեն կհանեն: Թե որ հարուստին թողունք ազգը հոգալը, ինքն ալ իրմե հարուստին կթողու, ձկները միշտ իրենցմե մեծ եղբորուն կզրկեն: Որչափ քիչվոր ըլլան ազգին բարերարները, այնչափ քիչ կըլլան ազգին ալ, անոնց ըրածին ալ պաշտպա-

նություն ընողները, իսկ երրորդ ամենքը մեկին մեկ բան մը կանգնեն, ամենքն ալ անոր սլաշտպան կկենան, ամենքն ալ անոր հաջողելը կմտածեն, ամենքն ալ վրեժխնդիր կըլլան, թշնամին չկրնար գյուրավ մոտենալ:

Բայց այս ամեն բաներին վեր՝ ճշմարիտ ազգասեր ըլլալու համար պետք է լավ մարդ ըլլալ: Առանց անոր, թե որ ազգասեր մը կտեսնեք, իմացեք որ սուտ է, կեղծավոր է, հացկատակ է: Անկարգ մարդը, զեղիւր, կովողը, խարողը, ընտանիքը շնորհացողը, սուտը իրավեն չլատողը, ազգասեր չէ՛ և չէ՛, թեպետև ազգասիրություն ալ քարոզե, ծախե, կանչե: Այս է վճիռ իմաստուն բարոյախոսաց: Ասոր ալ փոխադարձ, ճշմարիտ ազգասերը անկարելի է, որ լավ մարդ չըլլա, վասնզի ազգասիրությունը կպահանջե ամեն մարդկային պարտքեր:

Ազգասիրությունը ունի մեծ գորություն մ՝ ալ, որ չեն կրնար տալ ուրիշ կրքեր, նաև լավերեն շատը, այսինքն է՝ մեծաստուություն մը, կամ աղնվասարտություն մը: Ասկե պատվական բան չունի մարդկային բնությունը, վասնզի սրտի մեծությունը մարդկային բնության մեծություն կամ բարձրությունն է: Ազգասիրությամբ անարգագույն վիճակի մարդ՝ թազավորներե սովելի մեծասիրտ և մեծախորհուրդ կըլլա: Այս սիրտն է, որ ՄԵԾ ՄԱՐԴ կշինե, այս սիրտն է, որ իբր թե երկրորդ անգամ կծնանի վմարդիկ, մեկը աղնվական կշինե թեև հետին ռամիկ, մեկալը թեև արքայաղն՝ ցածության մեջ կմնա, այս սիրտն է աղբյուր մը առաքինական գործոց և մտածությանց, առանց ասոր գրեթե երևելի գործք մը չէ շինված, արժանավոր արձան մը չէ կանգնված, զեղեցիկ հանճար մը չէ տարցած: Այս սիրտն է, որ ընծայեց հունաց և հռովմայեցվոց հռչակված դյուցազունները, այս սիրտն է, որ մեք ազդեն ալ հաներ է անոնց հավասար դյուցազունք, թեպետև մեր պատմիչը չին բանեցուցած հունաց և հռովմայեցվոց պարծենկոտ ու պաճուճյալ գրիչները, որով մեր մեջ ավելի ճշմարտություն, անոնց մեջ ավելի երևակայություն կգտնվի: Այս սիրտն է, որ ինչվան սպարտացի բիրտ կնիկներուն ալ այն վսեմական խոսքերն ըսել և այն արիական գործքերն ընել տվավ, որոնց վրա՝ ինչվան հիմա իմաստունը ալ կզարմանան: Նույն սիրտը հայոց ընտանի սպասուհիներուն, փափկասուն տիկնանց ալ տվավ այն բարակ դյուցազնական կրքերը, ինչպես Նղիշ կնկարադրե, որ ոչ միայն իմաստնոց, ոչ միայն դյուցազանց, այլև սրբազանից զարմանալի

են: Այս սիրտն է մարդուս ամենեն ցանկալի, ամենեն մեծ, ամենեն հարուստ և անկորուստ ստացվածքը. երանի ունեցողին, որ թեև բանտի մեջ նստի, սիրտը՝ զինքը դատապարտողներեն բարձր կպտտի: Այս սիրտն է, որ շատ հեղ վտանգները արհամարհեց, դժվարությունը շտեմսավ, մահվան վրա ծիծաղեցավ: Այս սիրտն է, որ մեռավ ու դեռ կապրի, Աբելի արյանը նման դեռ իր ազգասիրությունամբ, իր քաջությունամբ կհոսի երկրիս վրա: Առե՛ք հայկական վիպասանություն մը, առե՛ք մեր Մակարեին, մեր Վարդանա պատմությունը ու ըսեք, ինչե՞ր չի խոսիր Վարդան, դեռ ողջ չե՞: Կարողացե՛ք ձեր հայրենի հիշատակարանները ու ձեռվնիդ սրտերնուդ զարկելով ըսեք, դեռ չե՞ն խոսիր Հայկ, Արամ, Արա, Տիգրան, Վահե, Վահաններ, Աշոտներ, Սմբատներ, Գուրգեններ, Գեորգներ, Սահակներ, Ներսեսներ. Տիգրանուհի՝ մը, Խոսրովիդուխտ մը, Սոփի մը, Մարիամ մը, Այծեմնիկ մը և այլն: Ուրեմն չե՛, չի՛ մեռնիր այն սիրտը, այն սիրտն է, որ անմահ կմնա: Ժամանակը միշտ իրեն հետ կդառնե՛ պայն, մարդիկ միշտ կտեսնեն զայն, պատմությունը միշտ կհիշե զայն, բարոյականը միշտ օրինակ կուտա զայն, զգայուն մարդն ալ միշտ կդարմանա, միշտ կնախանձի, միշտ կփափաղի անոր նմանելու: Այս սիրտն է, որ առաքինություն մը ալ ուժովցած, վեր թռչելու ատեն մեծադույն թևեր կառնու և երկնքին ալ բարձրադույն սահմանները կելլե. երբ սրաչվի արծվու պես այն բարձրութենեն ալ դեռ կտեսնե երկրիս վրա իր բույնը, իր հիշատակները, որոնք իր մեռնելեն վերջն ալ չեն դադրիր շարունակելու իրեն ազգասիրությունը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸ, ՈՐ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ԿԱՐԳԻԼԵ

Ազգի մը հետամնացությունը, այսինքն կրթութենեն հետ մնալը, կամ իր անճարակ տկարամիտ բնությունը համար սլիտի ըլլա, կամ դրսի արդելքով մը: Մեր ազգին՝ ի բնե անկարող, անճարակ ըլլալը առաջ ցուցրցեր ենք, ուրեմն ուրիշ պատճառն կուգա իր հոք մնալը: Այս պատճառը քաղաքական անտեր վիճակեն, կամ հարստություն չունենալնեն չէ, ինչպես ոմանք կկարծեն, կամ գոնե այնչափ անկեց չէ, որչափ կկարծվի: Վասնզի հիմա փորձով կտեսնանք, որ քանի մը տարիե վեր ազգերնիս կծաղկի, ոչ քա-

դաքսական վիճակը փոխելով և ոչ ալ ամբիւի հարստանալով, թերևս ավելի ալ աղքատ ըլլալով քան թէ առաջ: Կմնա որ իրմե ունենա ներքին պատճառ մը, որ իր կարողութիւնը իր ճարտասանութիւնը արգիւե, և իր հոգելից եռանդը դարձնե ուրիշ բանի մը վրա, վասնզի արթուն հոգին և թեւավոր միտքը անգործ չեն նստիր: Տաղանդավոր ազգ մը, ինչպես մերը, եթէ որ քաղաքական և բանական զարգացման անհոգ է՝ պետք է որ իր մտաց և ջանքին ուրիշ զբաղմունք մը գտած ըլլա:

Ո՞րն է մեր ազգին գլխավոր հոգ ու զբաղմունք եղածը: «Ահա ակամայ ճառագրեմ» ես ալ Եղիշե վարդապետին հետ իմ ազգիս հարվածը, և իրեն հետ իմ սիրտս ալ «Գառնայ յարտասուս... և եթէ ի վերայ միոյ ալզի այսպէս, ո՞րչափ ևս առաւել ի վերայ ողջոյն ալզի միոջ»¹: Թողով ուրիշ թանձրագույն հոգերը, ինձի կերևնա թե մեր ազգին գլխավոր հոգ եղածն է մեկ շափազանց շահասիրութիւն մը, հանդերձ կծծիւթյամբ և դյուրակեցութեան սեր. իր ուժը ծախած է շահու համար, շահը՝ դյուրակեցութեան համար: Ասոնցմով քաղաքականութիւնը և բանականութիւնը ծաղկեցնել չէ կրցած, վասնզի անոնց միջոցը, որ են ստակ և եռանդն սրտի, ուրիշ բաներու ծախեր է:

Բոլոր աշխարհք գիտե, որ հայոց ազգը մասնավոր սեր և հաջողութիւն ունի վաճառականութեան. ալզի մը մեջ, որ վաճառականութիւնը ծաղկած է՝ անկե շատ բան կրնա հուսացվիլ: Վասնզի, «Մշակութիւնը կսնուցանե զտերութիւններն,— կրսե իմաստուն մը,— վաճառականութիւնը կզարգացնե»: Մեր Ագաթանգեղոսն ալ կրսե վաճառականաց համար. «Նաև զաղքատս մեծացուցանեն փոքր ինչ յարգանօք, և զաշխարհ պսակեն նոր և չքնաղ գիտիւք. նորա և զփափաղելի մարդկան զպէսս պատրաստեն»²: Անոր համար վաճառականութիւնը ամեն ազգաց փափագելի է, մեր ազգն ալ իրավունք ունի փափագելուն և պարծանք ունի հաջողելուն: Բայց սա ալ քննելու է, թե վաճառականութեամբ՝ զոր իր տերութիւնը կորսնցնելեն վերջն ալ, և թերևս ալ ավելի՝ ծաղկեցուցել է, ի՞նչ օգուտ քերեր է իրեն, ի՞նչ նոր ու չքնաղ գյուտեր գտեր է: Վաճառականութիւնը մայր բարգաւաճանաց կրսվի, մեզի ի՞նչ բանի մայր եղեր է: Ո՞հ, զժբախտութեամբ՝ ամուլ կամ սակավաժին գտնվեր է Հայաստանի մեջ սա մայրը ազնվական ծնունդեաբու ու իր հասարակ թանձր հետեանքներովը բազմածին: Հայոց տերութիւնը բոլորովին վերցվելեն վերջը կես հազար տարի է հա-

յոց վաճառականութեան տերութիւնը միշտ բանուկ մնացեր է։ Վաճառականութեան արդասոյոք այնչափ դարերու մեջ քաղաքականութիւնը և բանականութեան շարգացումը որչափ առաջ գացեր է, ոսկեզլուխ և արծաթաբազուկ վաճառականութիւնը որչափ առաջ քալցուցեր է հայութիւնը մարդկութեան ճամբուն մեջ...

Ինչո՞ւ աս հարցմանը զվարթ պատասխան մը չկաւ։ Վասնզի վաճառականութեան քաղցր աղբեր քով շահասիրութեան լեղիահամ աղբւորն ալ վազելով, խառնվեր ջուրը դառնացուցեր է, անարգ շահասիրութիւն մը տիրեր է ձեռաց և մտաց։ Ստակը մտավոր զվարճութեանց, իմաստութեան և գիտութեանց հրավիրակ ըլլալու տեղ, կամ նոր ստակ քաշելու, կամ անցավոր վայելմանց գործի եղեր է, ազնվական բաներէ ձեռքը քաշած կծկեր է, կծծութիւն եղեր է։ Այս օրվան օրս ալ, որ գիտութիւնք քիչ մը ճանչցվեցան մեջերնիս և ծաղկիլ սկսան, դեռ շահասիրութիւնը շե՞նք տեսնար, որ անոնց հետ կկուլի։ Շահասիրութիւնը չէ՞, որ տղոց կրթութեան մեջ ալ իրեն հարմար ուսմունքները կպատվիրե, ան չէ՞, որ ամեն բանն վեր վաճառականութեան վերաբերյալ բաները սորվիլ կհորդորե, ան չէ՞, որ այնչափ օգտակար և խելք տվող ուսմունքները թողով, մեծասիրտ և հայրենասեր ընող ազգային դպրութիւնը թողով՝ կերթա օտար լեզուներու հետևե կըլլա և անանկ լեզուներու, որոնց բնական արժեքը շատ շնչին է, բայց առուտուրի բանուկ է։

Իրավ է, որ մարդուս ամենեն պատվական բանը կյանքն է, և շահը հարկավոր է կյանքը պահելու համար։ Բայց գիտնալու է, որ լավ ապրիլը, այսինքն մարդավայել կյանքը ավելի հարկավոր է, քան դուրութեամբ ապրիլը։ Թե որ աս բանս լավ ճանչցվեր՝ չէինք լսեր այն ծաղրելի և դատապարտելի զրույցը, թե քերականութիւնը հաց շբերեր, գիրն ու գրիչը փոր շեն կշտացներ... Ասանկ սկզբունք ունեցող ծնողաց տղաքը ի՞նչ պիտի փնտրեն. իհարկե իրենց համար աշխարհքիս մեջ ամենեն վայելուչ բանը հացը պիտի ըլլա։ Ամեն ջանքերնին ան պիտի ըլլա, որ ստակ շահին, որպեսզի հաց ուտեն, գիտութիւնը մեկդի թողլու է, մեկեն ձեռագործի կամ վաճառականութեան ետեւ ըլլալու է, որպեսզի հաց ուտեն։ Հաց ուտելու համար աշխարհ եկանք, մարդկանց դպրոց ախոռներն պիտի ըլլան և դասատու խողերն պիտի առնունք։ Հաց ուտելով որչա՞փ պիտի ապրիս, շատ շատ ութսուն տարի. իսկ հացի տեղ իմաստութիւն շահելով՝ հավիտենականութիւն մը կապրիս։

Իրենց կենաց նպատակ հացը ղնողներեն շատ քիչերը իրենց բնության երջանիկ լախճանիչ. կհասնին, բայց որոնք որ իմաստութունը իրենց վախճան են դրեր, անոնք խելթով աս կյանքես վերջն ալ երջանիկ կըլլան:

Թե որ քերականութիւնը հաց շքերեր, հապա հացն ալ քերականութիւն կրերե՞, աշխարհագիտութիւն կրերե՞, բնագիտութիւն կրերե՞, աստղագիտութիւն կրերե՞: Հասարակ ձեռնարվեստ մը միտքը կպայծառացնե՞, քաղաքականութիւն կսորվեցնե՞, աշխարհքիս մեջ եղած-չեղածը կճանչցնե՞: Վաճառականութիւնը՝ օրենք, փիլիսոփայութիւն, բարոյական, դպրութիւն կսովորեցընե՞: Քսակ քսակին քով սնտուկին մեջ ղնելը կսորվեցնե՞ մարդու առ ինքն, առ հայրենիս, առ մարդիկ ունեցած պարտքերը: Ընդհակառակն, ուսմունքներն չե՞ն, որ շահու ալ նոր և մաքուր ճամբա կբանան, քերականութիւնը չե՞ որ շատին հաց գտնելու պատճառ եղեր է, խելթը չե՞, որ արդար կերպով և հաջողությամբ վաստակցնել կուտա, իմաստութիւն չե՞ որ վաճառականութիւն ճամբաներն ալ կընդարձակե, կդյուրացնե, և ծոռութիւնը կվերցնի: Բարոյագիտութիւնը չե՞, որ ստրկին գեշ հետեանքները կտրել կսորվեցնի: Մեկ խոսքով, մեկ գիտութիւն մը ավելի սորվիլը, քիչ մ'ալ ավելի զմարդս անբաններն կպատե և բնությանը կմոտեցնի: Մեկ պատառ մը ավելի հացը, մեկ փափկության զվարճութիւն մը քիչ մը ավելի զմարդս անբանի կմոտեցնե, մեկ ավելի ստակ մը ոչ կրնար մարդկության օդուտ մը ընել և փուռ կմնա կամ կծախվի՝ մեկ անարգանք է մարդկության: Ատենօք, երբ որ տգիտութիւնը ամոթ կսեպվեր հունաց մեջ, մեր ըսած իմաստության համար ազահ ու զվարճությանց համար շոյլ մարդուն մեկը շատ մտածելեն ետքը կամբ կընե վերջապես ղո՞՞ մը ընել, ու իր զավակը ուսման տալ: Կերթա կհարցնե իմաստասիրի մը, թե ի՞նչ տարեկան վարձք կուզե տղուն ուսմունք սորվեցնելու: Իմաստասերը կբսե անոր ինչ որ սովորականն էր, բայց ան, որ միտքը դրեր էր, թե փափկության ու զվարճության բաները միայն կրնան ծանրագին ըլլալ, երբ որ լսեց տարեկան վործապետին վարձքը՝ վեր վեր ընկավ ու կանչեց. այդչափ վարձքով ես թեատրոնը նստարան մը կրնամ վարձելու, որ տղաս բոլոր տարին երթա զվարճանա: Իմացավ իմաստասերը թե ինչ կերպ մարդու հետ կխոսի և որովհետեւ ան ատենը թեատրոնի նստարանները քարե էին, դարձավ ըսավ մարդուն. աղկ է, զնա ըսածդ ըրե ու տղագ թեատրոն խավրե, որ

երթա ու քեզի պես քարը քարի վրա նստի: Որչա՛փ արդյոք ասանկ քարե մարդիկներ կրնան գտնվիլ հիմա ալ՝ որոնց ոսկին ու արծաթը իրենց քովը շատ ավելի հարգի ըլլա:

Այս բաներս միայն հարուստներուն համար չկարծվի, որովհետև քիչ են այն աստիճանի աղքատները, որ չկարենան գոնե կրթութեան սկզբունք մը առնել տալ իրենց տղոցը: Թե որ աղքատը գիտնար երբեմն հարկավոր երևցածն ալ զինքը զրկել, թե որ չափավոր սեպվածը՝ հիրավի զինքը չափավորել և թե որ հարուստը՝ իրեն ավելորդն կարոտին մասն հանել, մեր ազգն ալ հիմակվան վիճակին մեջ կրնար բոլորովին դաստիարակութիւն առնուլ: Բավական է թե ճանչնար որ կրթութենե պատվական բան չկա աշխարհիս վրա, վասնզի ինքն է մարդկութիւն, թե որ ճանչնար, ոք անոթութեամբ ապրելեն շատ գեշ է տգիտութեամբ ապրիլը: Տգետը արդեն մեռած է մտոք, անոթին դեռ կապրի: Մարդ մը կուշտ կամ փափկակէաց ապրելուն համար չէ գովված, բայց իմաստութեան հետևե ընկնող և անոթութեամբ ապրողները միշտ գովելի են եղեր. առաջիններուն համար նախանձ և անեծք կարդացվեր է, ետքիններու համար օրհնանք և զարմանք:

Ո՛ւր են հիմա այն պորտաբույծ, կարճամիտ նախարարները, որ անշուշտ ավելի հանգիստ ապրելու համար՝ իրենց զխիին փառքը, նախանձելի Արշակունյաց թագավորութիւն մը հանձն առին կործանել և մոխրապաշտից հնազանդիլ: Թերևս անոնցմե ոմանք փափազածներուն պես դշուրութեամբ ապրեցան ալ, բայց այս հազար շորս հարյուր տարի է ամենքը անոնց թուք ու մուր կուտան: Իսկ ասոնց ներհակ՝ քանի մը տառապալ անձինք ալ կային ան տոնը, թեպետև ալևորած, կարոտութեան համար ոտքով ճամբա կրնեին, մեղուի պես իրենց քաղցր իմաստութեան բեռները իրենց կռնակը շալկած էին և պանդուխտի պես իրենց հայրենի Հայաստանին դաշտերուն մեջն կանցնեին, ու երբոր հոգնած, քրտնած, իրիկունը տեղ մը հասնեին, այն մեր շահը ուսմունքե վեր դնող և անձնդուրութիւնը քան զիմաստութիւն ընտրող նախազգիները, անոնց հանգչելու տեղ մ՛ ալ չէին տար և ոչ դանկ մը գիտութեան կամ գիտնոց համար: «Ո՛վ ոք ի ձէնջ թոշակս յաղագս մեր, ո՛վ ոք վարդապետացն մաղթանս... ո՛վ ոք յերթալս մեր բեռնաբարձս, ո՛վ ոք ի գալն մերում հանգիստ, ո՛վ ոք տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»³: Կլսե՛ք Խորենացվունյն բողոքը: Եվ ահա այսօրվան օրս ինքն է և իր նման ընկերներն, որ ազգերնուս ամենեն մեծ

պարծախքներն են, բոլոր աշխարհիս դիմաց ալ փառավոր են, երկնից ալ գովելի են: Թե՛ որ խորենացին ալ ոմանց պես միամիտ գտնվելով հավատար, որ քերականությունը հաց չբերեր, այսօրվան օրս աշխարհքիս մեկ մեծ մասը մութ պիտի մնար իր պայծառ Պատմութենեն զրկվելով: Թե՛ որ անիկա իր փորը կշտացնել մտածեր, քանի՛ քանի՛ ազգային և եվրոպական մտքեր անոթի պիտի մնային այնչափ ծանոթություններե, որ իր գրքերեն կառնունք: Ծղիշե, լեռները պատելով, մարմինը մարախի պես շորցած, Ղազարը իր հայրենական ստացվածքն ալ Վաղարշապատու ուսումնարանին համար ծախսելով, հազար ու մեկ նեղություն քաշելով և հալածվելով, թողուցին մեզի այն պատմաբանությունները, որ հունաց ամենեն ընտիր ոճով գրած պատմություններուն կհամեմատվին: Անդին դաս մը մարդիկ, որոնց վիճակը կհարկադրեր անոնց նման ըլլալու, բայց անշուշտ պզտիկուցմե հացի, քան թե քերականության դաս լսած ըլլալուն՝ ասոնց վրա կծիծաղեին, մեղի Աթենքեն ու Բյուզանդիոնեն նոր վարպետներ կուզան ըսելով և սակայն այն նոր վարպետներն ինչվան այս օրս ալ վարպետ են հայկական դպրության, իսկ այն ծաղր ընողներն այբի կտոր մ՝ ալ չեն թողուցած մեզի:

Մեկ երկու օրինակ ալ բերենք, որ իմացվի թե իմաստությունը փափկութենեն ցանկալի է, թե աղքատն ալ ուղելու ըլլա՝ հնարք կգտնե բան սորվելու. կհուսանք, որ բարեսեր ընթերցողք կներեն խոսքերնուս երկայնությանը, վասնզի այսօր կուզենք լմնցնել և վերցնել մեր մեջեն սա քերականության և հացին դատաստանը: Եկե՛ք պատանիք, եկե՛ք ծնողք պատանյաց, որ վաճառական ըլլալ, վաճառական ընել կփափագիք: Այս փափագս նույնպես զորավոր էր ազգերնուս մեջ ան ատենն ալ, որ Հայաստանեն Հունաստան թե՛ շահասիրության, թե՛ իմաստասիրության ճամբաներն բաց էին: Շատերը իժիր կերթային առջինեն, որ շահին հարստանան, գնացին, եկան, շահեցան, ապրեցան, մեռան, մեզի շոր անուն մ՝ ալ չթողուցին: Անոնց հետ մեկտեղ պատանի մ՝ ալ ելավ խոր Հայաստանեն, բայց իմաստասիրության ճամբան բռնեց Աթենք հասավ: Բայց ինչպես որ գիտենք, քերականությունը հաց չբերեր, ինքքն ալ հացի կարոտ էր: Բանի տեղ չգրավ պատանին, հացի տեղ գիրք գնեց ունեցած ստրկովը, մտավ Աթենք, բայց աղքատությունը զինքը չթողուց: Ինքն ալ աղքատության հետ կովեցավ, անոթության հետ կովեցավ, խելքն ու միտքը ավելի բարակցուց, անուն հանեց,

սիրելի եղավ, ճեմարանին դուռը բացվեցավ իրեն: Բայց այն սուկալի աղքատությունը կպեր էր հետը, քերականությունը դեռ հաց չէր տար, պատանին ոգեպահիկով միայն կապեր: Ան ալ բավական չէ, պետք էր կոկ զգեստ մ' ալ ունենա, որ կարենա ճեմարան մտնել, հիմա ի՞նչ ընե աղքատ տղայն: Կգտնե իրեն նման աղքատ և ուսումնասեր տղա մ' ալ, գլուխ գլխու կուտան, երկուքը մեկ զգեստ մը կշինեն, օր մը մեկը կհագնի կերթա ճեմարան, խելք կսորվի, ընկերը անկողնի մեջ կամ սենյակը փակված կմնա, մեկալ օրը ընկերը կհագնի կերթա ճեմարան խելք սորվելու, ինքը փակված կմնա գիրք կարդալով: Ասանկով քերականություն ալ կսորվին, ճարտասանություն ալ, իմաստասիրություն ալ, որով թե՛ հաց կվաստկեն և թե՛ զգեստ: Եվ ան Հայաստանեն եկած աղքատ, անհաց պատանին գիտե՞ք ինչ կըլլա: Երբոր Աթենքի ճեմարանին ճարտասանության վարպետը կմեռնի, ամեն աշխարհքե նվիրակ կուգա, որ Բրոնքեսիոս նստի աթոռը. այս էր պատանվուն անունը: Բրոնքեսիոս կըլլա առաջին ճարտասան աշխարհի իր ատենը, Գրիգոր Աստվածաբանի պես աշկերտ մը կունենա, ամեն իմաստուններ բարեկամ կունենա, Կոստանդ կայսեր հացակից կըլլա, Հուլիանոս կայսր իրեն շողոքորթ կըլլա, որ Բրոնքեսիոս հաճի իրեն վրա գովեստ գրել, Հոռոմ, համբավը լսելով, իրեն արձան կկանգնե, քրիստոնյայք իրեն հավատակցությանը համար, հեթանոսք իրեն անհամեմատ հանճարուն համար զինքը հավասար կպատվեն: Հունաստանին մեջ հացը շատցնելու համար Բրոնքեսիոս աղերս մը կուտա, մեկեն ցորենին մաքսը կվերցվի: Տեսնա՞ք ինչ զորություն ունին եղեր քերականությունը և գիտությունը: Թե որ մեր փափուկ և նազուկ պատանիներեն ոմանք մագերանին յուզելու և զգեստնին կոկելու համար ծախսած ստակնին մեկ բերին, նոր գիտություն մը կընային սորվիլ, կամ պզտի գրատուն մը ստանալ:

Ի՞նչ ըսենք հապա փափուկ տիկնայց, գթասիրտ մարց, որ զավկընուն կրթության համար ստակ չեն գտներ, բայց իրենց դյուրակեցութեան և զարդերուն համար միշտ բան մը կգտնեն, վասնզի ասիկա իրենց պարտք կսեպեն, առաջինը՝ չէ: Մտիկ ընեն անոնք ալ կիդոյին մորը ըրածը: Ասիկա ալ Պրոնքեսիոսեն քիչ մը վերջ է: Մայրը մանկամարդ որբեայրի մնաց, էրկընեն քիչ բան ժառանգելով, բայց բնութենե շատ հարուստ ժառանգեր էր կանանց ցանկալի եղած շնորհքները, որով շատերը երկրորդ հարսանյաց կհրավիրեին զինքը. բայց անիկա իր առջի պտղին կրթությունը վեր

դրավ, քան իրեն փափկությունը: Կսեր է եղեր Աթենքին անունը և իմաստությունը, կելլէ մեծ Հայաստանէն, կառնու իր մեկ հատիկը, երկայն և տաժանելի ճամբա կտրելով կհասնի Աթենք, կներկայացնէ տղան Լիբանիոս իմաստակին, որ Բրոքերեսիոսէն վերջը առջին պերճախոս կսեպվեր և Ոսկեբերանի վարպետն էր, և կուզէ որ իր առջին սկսանի Լիզո հոռմբերնի առաջին դասը, որուն կրթությանը համար բերնին ապրուստը, գլխին հագուստը կտրեր էր: Կզարմանա կմնա Լիբանիոս և իր մեկ բարեկամին կգրէ աս բաներս և մորմեն վար շմնալու համար՝ մեծ հոգ կտանի տղուն վրա, որ կըլլա ուսումնասեր, ճարտասան, առաքինի և կտրիճ մարդ մը, զինվորի պէս կյանք անցնելով և փիլիսոփայի պէս կենակցելով, իր վարպետին ալ մեծ բարեկամը կըլլա և մեզի տարակույս կթողու, թէ իր իմաստությանը վրա չէ նե մորը իմաստասիրությանը վրա ավելի զարմանաք:

Այս օրինակներուս պէս կհավատանք, որ զանազան ատեն ելած են ազգերնէս կրթասեր և իմաստասեր անձինք, բայց տրտմությամբ ավելի հայտնի կտեսնենք Խորենացվոյն հետ «Զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց... զ՝ առ յիմաստսն աղամարութիւն և զանկատարութիւն ոգոյն բանականի»⁵: Զէ թէ անկարող ըլլալնուն համար, հապա խելվինի փափկությամբ ապրելու տված ըլլալնուն, ավելի ժողովել ուզելնուն, քան թէ սփռել օգտակար գործքերով և շինությամբք: Այս բանիս փորձը աչքով ալ կտեսնենք: Գիտենք, որ մեր հին թագավորները Ասիո երկրորդական թագավորներէն էին, երբեմն առաջին կարգի ալ, միշտ բավական ուժ և շատ հարստություն ունեցեր են, և սակայն մեծագործ բաներ չեն շինած, ինչպէս կտեսնանք Եգիպտոս, Հունաստան, Թաբելոն, Պարսկաստան և ուրիշ տեղվանք: Իրավ Հայաստան շատ տակնուվրա եղեր է, բայց ճարտարությունը կրնար բռնությանց ալ հաղթել, ինչպէս որ հաղթեր է ուրիշ աշխարհքներու մեջ, ինչպէս նաև Հայաստանին մեջ կեցած է Շամիրամակերտը, ինչպէս կան քանի մը մնացորդք մեր Տիգրանյան և Տրդատյան մեծ թագավորաց ալ, ինչպէս կան շատ մը եկեղեցիներ, որ բարեպաշտության հոգին կանգնեց: Իսկ մեր թագավորներուն և իշխաններուն շատը ի՞նչ հիշատակարան թողուցին. ամուր-ամուր բերդեր՝ իրենց գանձերը պահելու, խոր գուրեր՝ ստացվածքին ծածկելու. շահասիրության նշան մը, և ոչ առատաձեռնության: Քաննոփոն մեծ պատմիչը և զորավարը, սր ասկէ երկու հազար երկու հարյուր հի-

սուն տարի առաջ Հայաստանն անցավ, աչքովը տեսավ աս հայոց պահարանները և կհիշի: Նույնը ուրիշ գրվածի մեջ, թեպետև պատմությունը հյուսվածո է, կպատմե թե երբ որ Նրվանդ Սակավակյացը Մարաց պատերազմին հաղթվեցավ, ամենքն ալ թողուցին փախան ունեցածնին լեռներու ու ամրոցներու մեջ պահելու, փոխանակ որ պետք էր միաբան գային թագավորը ու երկիրնին պաշտպանելու:

Մեր նախարարներուն շատ անգամ անմիաբանության, թագավորին զատվելուն պատճառը աս շահասիրությունը և դուրակեցությունն էր, մեր աշխարհքին այնչափ ոտնակոխ րլլալուն մեկ պատճառն ալ աս է: Արշակունյաց տերությունը ինչպես վերջացավ՝ հիշեցինք: Բագրատունյացը ավելի հայտնի է. մեկ իշխանի մը, մեկ անարժան երիցու մը ազահություն՝ Հայաստանի թագը կորսընցուց: Հին հայոց մնացորդներն ալ երկու հուդայամիտ անձինք երեսուն թուման ստրկի համար Շահաբբասին մատնեցին: Ազահության և կաշառակրծության հետ, շահասիրության և շնչասիրության ոգին այնպես տիրեց, որ վերը հիշած իմաստության ցանկալի գանձը գրեթե անհիշատակ մնաց շատ դարեր, մեր նախնայց քրտինքով թրջած գրքերը ինչվան վանքերու մեջ ալ փտեցան: Ձեռագիր մը կարդալը մոգություն դարձավ և թե որ հաղար շորս հարուր տարիեն վերջը ազգային հեղինակի մը գործ առաջին անգամ տպագրությամբ ի լույս ընծայեցավ և երկու միլիոն հայոց իմաց տրվեցավ, շատ հեղ երկու հարուր հոգի փափագող չգտավ:

Ավելի ցավալին և ամոթալին կուզե՞ք լսել: Գիտեմ, որ չեք ուզեր, ինչպես ես ալ ըսել չեմ ուզեր, սակայն հիշենք զգուշության համար: Ձէ թե միայն գրքին և դպրոցին երեսը տեսնել չուղղներ եղան և կան, հապա նաև ուրիշներն ալ արգիլող, նախանձը կամ այլ անարգ պատճառ մը առած՝ ինչվան գիրքը ձեռքեն խլել և առատության կանգնած ուսումնարանը կծծությամբ գոցել ջանացող, փափագելով որ իմաստության համար ծախվածը կամ շնչին զվարճության մը համար ծախվեր, կամ սնտուկին մեջ իրան ժանգոտերես եղբարցը քով մնար:

Այսպիսի հոգովով, ձեռքը ստակով գոց, Հայաստան քանի՞ դարեր անցուցեր է և ի՞նչ վայլեր է. ինքը չէ՞ որ ինքզինքը միշտ խեղճ և թշվառ անվաներ է: Հիրավի խեղճ է այն, որ կրնա վայելել և չվայլեր, աղքատ եմ կըսե: Հիրավի աղքատ է, որ օգտակարեն կրկն դիրքը. ասոր համար կամբրոնացվուն մեծ սիրտն ալ այբա՞ծ:

իր ատենվան հայերու համար բաղդատելով եվրոպացվոց գաղթականներուն հետ, կրսե, որ անոնք միշտ կուտան ողորմութիւն և շէն աղքատանար: «Ըս դու հանապազօր ոժղութեամբդ՝ մնաս և այնպէս աղքատ. տե՛ս և որպէս ես տեսի բազում անգամ, զի նոքա ուր և բնակեն՝ ունին զփարթամութիւն. և մեք ընդ ամենայն աշխարհս սեփական ունիմք ընդ ստրկութեանս և զաղքատութիւնս»⁶: Եվ երանի՛ թե աղքատութիւնը ըլար և ոչ ազահութիւն, որ հայր է շարյաց և ամեն բարի փափաղանոց ատեցող. և շսիրող, թանձր մտածմունքներ և փափագներ միայն սնուցող:

Բայց թողլով սա սև հիշատակները, թե որ մեկ մ՝ ալ դառնանք տեսնելու թե առատաձեռնութիւնը և մանավանդ անշահասիրութիւնը ո՞րչափ զորավոր միջոց է ազգին առաջադիմութեան, մեծութեան, ուսմանց զարգացման, նույնիսկ մեր ազգեն կգտնենք փառավոր օրինակներ: Կգտնենք Տիգրան մը Հայկազնյան, որ նախ ճարտարութեամբ տեսութիւնը հարստացուց, վերջը հարստութիւնը խոհեմութեամբ բաժանելով իր ժողովրդեանը, արվեստները ծաղկեցուց, քաղաքականութիւնը ան աստիճանի պուշ տարավ, որ ամենքը բարեկյաց և մեյմեկ դյուցազուն դարձան, կրսե պատմիչը: Կգտնենք Տրդատ մը, որ արքունի գանձերով Լուսավորչա ճամբաները դյուրացուց և քիչ ատենի մեջ ուսմանց վարժարանները անթիվ ըրավ: Կգտնենք Վռամշապուհ մը, որ քանի մը գանձ ծախելով. վաստկեցավ մեկ հայկական թարգմանութիւն մը, որ անմահ պսակ է իրեն հավիտյան: Կգտնենք Աշոտ Ա, որ առատաձեռնութեամբ իշխաններուն սիրելի ըլլալով՝ շորս հարյուր տարվընէ ի վեր հայոց կորսված թագը կանգնեց իր Բագրատունի ճակտին վրա: Նույնպէս կտեսնենք Ռուբինյան թագավորներն ալ, որ առատաձեռնութեամբ կանգնեցին և պահեցին տերութիւնին: Մանավանդ Լևոն Բ, որ ամենեն մեծ և զորավոր և առաջին պսակավոր եղավ, ամենեն ալ առատաձեռն գտնվեցավ, շէ միայն համագոյացը, այլ և օտարաց, անոր համար ամենուն սիրելի էր և անունը՝ կայսերաց և քահանայապետաց քով կհիշվեր: Ավելի դարմանք. Պապ պէս գարշելի թագավորն ալ տանելի եղավ նախարարներուն, որոնք շղիմացան Արտաշիսի, ինչու որ Պապ «Յոյժ անընշասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն և առատաբար կեայր»⁷: Երվանդ բռնավորութեամբ թագավորեց, մեր նախարարները բռնավոր շէին սիրեր և սակայն ասոր հետ հաշտ կեցան, վասնզի Երվանդ առատաձեռն և շինող մարդ էր:

Ասոց նման օրինակներ ալ ունինք, բայց ասոնք ընդհանուր ազգին ոգին չեն: Մեր մեջքն ալ ելած են մեծասիրտ և առատաձեռն մարդիկ, որ բոլոր աշխարհիս օրինակ կրնան ըլլալ, բայց գեշը այն է, որ իրենց ազգին մեջ հետևող կամ զարմացող շունենալնուն համար, ազգին սովորութենեն վեր բաներ սեպված են: Այս բանս վարպետ կերպով մը կհիշեցընն մեզի Ասողիկ, երբոր կըսե Հայկազն Լեոն կայսեր համար, թե էր «Առատաձեռն ի տուրս և ի բաշխել, որ որպէս զՀոռոմ ուրիշ, զի չէ սովորութիւն Հոռոմոց առատ լինել, և ոչ իւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ նա որդի հայոց էր (Վասլի)»: Այս խոսքը լսելով հոռոմատեաց մը կուռի և կկարծե, որ իրեն պես կամ իրմե ավելի պակասավոր մը գտնալով, իր երեսը կձերմկի: Բայց մտիկ ընն, վարպետ պատմիչը ինչպես կվերջացնե խոսքը. կըսե. «Եւ առաւել քան զՀայ առատատուր» էր Լեոն³:

Բայց ես ավելի մեծ և փառավոր կերպով կուզեմ խոսքս վերջացնել և շատ երջանիկ կսեպեմ մեր օրերը, որ ազգերնու ծագկիրը կտեսնա անշահասիրությամբ ազգասեր անձանց, որոնք հիւրավի վեհագույն գտնվելով քան զիրենց առաջինները և ժամանակակիցներեն շատը, ազգին կարողությունը իրենց փափկութիւններ վեր դրին, և փոխանակ իրենց քանի մը զավակաց բավական ժառանգությունը ավելի շատցնելու, հարյուրավոր զավակներ ունեցան իրենց կանգնած դպրոցներուն մեջ: Փոխանակ քանի մը անձանց փուճ և սուտ երջանկության մը պատճառ ըլլալու, ճշմարիտ երջանկության պատճառ եղան շատերու: Փոխանակ կովո, նախանձու, մատնության, դեղխության առիթ արծաթը իրենց կարճ օրերուն ծախելու կամ սնտուկին տակ թողլու, այն շահեցուցին դրպրոցներով, թոշակավոր վարպետներով, ընկերություններով, տպել տված գրքերով, գործարաններով և այլն: Ասոնց օրինակը կհուսանք, որ ուրիշներուն ալ վարշամակով ծրարածը բանալ տա և ազգին նոր դյուրություն մը պարգևե: Կհուսանք որ, անոնց օրինակով իրենցմե պզտիկներն ալ սորվին, թե ստակը ինչ բանի է պետք եզեր գործածել և ամենքն փափագին ամեն բանն առաջ կրթության համար ծախսել, չքավորներն ալ կրթության փափագով վազեն բարերարաց բացած դռներուն: Իսկ այն վսեմախոհ և ազնվամիտ բարերարները և ազգասերները անտարակույս ըլլան, որ իրենց անուր իրենց նախնի թագավորներեն ալ վեր պիտի գրվի, իրենց երախտիքը սրտե սիրտ իջնալով դարե դար պիտի անցնի:

Հանճարեղ մարդիկ ամեն ատեն գովվեր և իրենց զարմացողները ունեցեր են աշխարհիս վրա: Բայց հանճարը անմահացնող և հաստատուն և անկասպուտ փառք մը տվողը՝ անոր լավ կերպով գործածութեան եղանակը եղած է, որով ոչ միայն մարդուս զարմանքը, այլ նաև անոնց իրավացի գովեստն ու մեծարանքը ընդուներ են այնպիսի հանճարո տեր եղող մարդիկը, ավելի անոր համար, որ իրենց վախճանը լավ ճանչնալով՝ հեռու եղեր են այն բազմապատիկ կրքերեն, որոնք ոչ երբեք գովելի եղեր են: Հանճարեղ մարդիկ իրավ է, որ շատ երեցեր են աշխարհիս վրա, բայց այս երկու կատարելութիւնս մեկտեղ ունեցողք՝ սակավալորք: Եվ այն քիչվորներուն մեկը՝ կրնանք սեպել արժանապես նաև Շիւլեր գերմանացի մեծանուն քերթողը, որուն վարքը և իրեն գրվածոցն ալ մեկ ճաշակը ուղեցինք ընծայել բանասիրաց:

Տրեդերիկոս Շիւլեր ծնավ Վյուրտեմբերգի իշխանութեան Մարբախ քաղաքը, համի 1759, նոյեմբեր ամսույն տասին, աննշան ծնողաց զավակ: Հայրը գինվորական վիրաբույժ մըն էր, իսկ մայրը՝ ընտիր ախորժակ և մասնավոր բանաստեղծութեան սեր ունեցող ըլլալով, ջանացավ, որ իր որդւոյն սրտին մեջ այն ազատական արվեստին սերը մտցնէ: Ուստի տղա հասակեն ձեռքը տվավ քանի մը գերմանացի բանաստեղծից գրվածները, նույնպես ալ սուրբ գրոց քերթողաբան ընտիր հատվածները: Տղայութեան ատենները ծնողքը գյուղաքաղաք մը քաշվեցան՝ ավելի հանգիստ կյանք անցնելու փափագով: Հոն բնութեան զարմանալի և ակնապարար տեսարանները և ընտանյաց սերը Շիւլերի հանճարը այն ատենն սկսան արթնցնել և թեպետ ծնողքը արվեստ կամ ձեռագործ մը գտնելոք հետևե էին իրենց որդւոյն, ինքը ավելի իր հանճարոյն և ախորժակին հետևեն կերթար, քան անոնց փութոյն և ջանիցը: Դեռ ինը տարվան էր Շիւլեր, և մեկ թատրոնական տեսարանի մը ներկա գտնվելով՝ այնպես աշխուժը վառեցավ, որ տուն դարձած չդարձած, սկսավ զարմանալի հաջողակութեամբ մը նույնպիսի քերթվածներ շարադրել: Մնողքն ալ թեպետ կարոտ, բայց իրենց որդւոյն արագամտութիւնը տեսնելով՝ քաջալերական ձեռնտութեամբ անոր հանդերձյալ քաղաքը վիսավոր պատճառներեն մեկը եղան:

Ան ատենները Վյուրտեմբերգի Կաթուս գութար ուսմանց ձե-

մարան մը բացած ըլլալով, Շիլլերն ալ հոն ուսմունքի դրավ, որ նախ իրավագիտութեան և ետքն ալ բժշկականութեան հետեւ եղավ: Բայց անոնց մէջ հարատեւել չկրնալը զարմանք չէր այնպիսի գործունեա և վառվռուն հանճարո տեր եղող պատանւո մը համար: Ան ատենն էր, որ «Խոռվահույզք» կամ «Խաղաղամբոխք»² ըսված նոխսակերգութեամբը թե իր և թե բովանդակ ընդհանուր ընկերութեան վիճակը ստորագրել ուզեց, շատերը անով ընդդեմ տերութեան և հին սովորութեանց գրգռելով: Այն քերթվածը 1781-ին Մանհեյմ քաղաքին մէջ տպագրել տվաւ, ու հետեւյալ տարին տեսարաններու մէջ սկսան ձեռքնել, և ունկնդրացը վրա այնչափ մեծ ազդեցութեան ունեցաւ, որ շատ գերմանացի երիտասարդք ընկերական կյանքե զգլի մը իմանալով, եւան անտառները գնացին բնակելու, ատանձնական կյանքին անդորր խաղաղութեանը վայելելու համար: Գաղղիո հասարակապետութեան ալ 1792-ին այն քերթվածին համար քաղաքակցութեան պատիվը ընծայեց հեղինակին, բայց Գերմանիո տերութեանները խստիվ արգիւեցին անոր ընթերցումը:

Շիլլեր Վյուրտեմբերգի Կարոլոս դքսին ձեռքեն ապատելու համար Շտուտգարտ քաղաքեն ելաւ և իր մեկ բարեկամին ծախքովը Մանհեյմ գնաց, հուսալով, թե հոն թատրոնական քերթվածներ գրելու հետեւ ըլլալով՝ կարենա իր ապրուստը ճարել: Բայց ընդունայն ակնկալութեան մը եղաւ այն բանը և գրեթե կարոտ եղաւ ուրիշի ձեռք բանալով, ապրուստը մուրալու: Վերջը վերջը աղնվական տիկնոջ մը գոթը շարժելով՝ ատանձին բնակարան մը տվաւ անոր, ուր միայնութեան մէջ մտածելու և գրելու հետեւ էր Շիլլեր: 1785-ին, Մանհեյմ քաղաքին թատրերգակ քերթողներեն մեկը ընտրվեցաւ ինքն ալ, բավական մեծ թոշակով և այն քաղքին մէջ առջի անգամ ձեռքնել տվաւ իր «Դավակցութեան Ֆիեսկոյի» և «Շիոթութեան և սեր»³ ըսված նոխսակերգութեանները, որոնցմով մեծ անուն ստացաւ, մանավանդ վերջինին համար: Անկէ ետքը «Թալիա» անունով մատենագրական քննաբանութեան գիրք մը հրատարակել սկսաւ, բայց դերասանաց կարգն դուրս պահանջմունքներին չկարենալով դիմանալ Շիլլեր, Սաքսոնիո զլխավոր քաղաքին մոտերը եղած զվարճալի տեղվանքը քաշվեցաւ⁴, ու հոն քանի մը քնաբերգակ քերթութեաններ ու «Դոն Կարլոս» թատրերգութեանը շարագրեց: 1787-ին Վայմար անցաւ, որ գերմանական հանճարուն բարգաւաճանաց կեդրոնը սեպված էր և Վայմարի դուքսը, որ Գյոթեի մեկենասն էր, Շիլլերի վրա ալ մեծ սեր ու համարում

ցուցուց և Ծնա քաղաքին համալսարանին պատմութեան դասասաց կարգեց զինքը: Բայց անիկա ուսումնական հետադոտութեանց շատ հետեւե իյնալով՝ իր առողջութիւնը կորսնցուց ու ծանր հիվանդութեամբ մը անկողին ընկավ: Այն մեծանուն հանճարուն կարտութիւնը և կրած վիշտերը ուշ ատեն Գերմանիո իշխանազանց սիրտը արթնցուցին, ուստի շորս կողմեն հրավիրակներ և պատվասիրական ձեռնտվութիւններ ղրկվեցան իրեն: Արդեն հիվանդութեանց ուժը կոտրեր էր և անոնց առատամիտ քաջալերութեամբը ավելի զորացավ Շիլլեր: Անկե ետքն է, որ սկսավ Գուլիլեմոս Հումբոլդ և Գյոթե անվանի գրագիտաց հետ բարեկամանալ և թեպետ Գյոթեի սկզբունքները իրեն ունեցածներեն տարբեր էին, բայց անով ալ մեկ մեկու անմահանալու պատճառ եղան⁵: Շիլլեր, ինչպես վերն ալ հիշեցինք, ընկերութեան ներհակութիւն մը և մարդատյաց բնավորութիւն ստացեր էր, որոնց սերմունքը իր «Խոռվահուլը» նոխազերգութեանը մեջ սփռեր էր: Բայց ետքը այն կարծեաց վտանգավոր ստութիւնը տեսնելով, անկե վերջը ջանացավ քաղաքականութեան արվեստը ծաղկելուն զորավոր միջոց մը ձեռք առնուլ: Այն աղնիվ սկզբունքը Կանաճ գերմանացի խորաղնին փիլիսոփային իմաստասիրական և պատմական գրվածոց ընթերցմամբը ունեցեր էր և անոնցմով ճանչցավ մարդուս բնութիւնը և կրքերուն ուժն ու ազդեցութիւնը: Այն ղարմանալի հեղափոխութենեն ետքը գրիչը ձեռք առավ Շիլլեր և շատ օգտակար ու շահավետ գրքեր գրեց, ինչպես նաե քնարերգակ և պարերգակ քերթվածներ, Ծվրիպիդես և Վիրգիլիոսի գրվածոցը ազատ թարգմանութիւններ, իմաստասիրական ընտրանի գրվածներ՝ «Մարիամ Ստյուարտ», «Յովհաննա Դ՝ Արք», «Գուլիլեմոս Թել» և ուրիշ շատ անվանի նոխազերգակ քերթութիւններ: Միտքը ուրիշ շատ բաներ ալ դրսծ էր գրելու, բայց հանկարծահաս մահը թե իրեն դիտավորութիւնները և թե բանասիրաց իրավացի ակնկալութիւնն ու բաղձանքը խափանեց, այն մեծանուն քերթողին կյանքը վերցնելով իր քառասունհինգ տարվան հասակին մեջ, համի 1805 թ. մայիսի 9-ին: Ինքն իսկ Գյոթե անմխիթար ողբաց իր ազնիվ բարեկամը և հայրենյաց ու բոլոր աշխարհի պարծանքը:

Քանի մը խոսք ալ Շիլլերի թատերագակ քերթութեանցը վրա բռնեք: Անոնց ամենուն մեջ ալ բարոյական և կրթական ընտիր իմաստներ լեցուն են, անոր համար ալ է, որ աշխարհաքաղաքացի ըսված սակավավոր մարդիկներեն կրնա սեպվիլ, և իրեն գրքերը

ամեն կրթյալ ազգաց մեջ փառք ու մեծարանք գտեր են: Վսեմ մտածմանցը հետ ազնվական կերպ մըն ալ ունի բացատրելու և քերթողաց գրեթե շատ բանի մեջ՝ նմանողութեան միակ գաղափարը կրնա սեպվիլ: Ինքը արվեստը արվեստին ծառայեցնելու տեղ, որ հետևակ բանասիրաց սովորական ու անխորշելի թերութիւնն է, հանճարուն հնադանդ ու անոր զուգընթաց ծառա մը ըրավ արվեստը և անով անմահացավ: Մարդու ինչպես ըլլալը նկարագրելու տեղ, մարդս ինչպես արժան է որ ըլլար՝ այն բանը լավ կերպով նկարեց: Հիմակվան եվրոպացի ազգաց թատրոնական քերթութեանցը ճաշակը առնող ազգայինք հարկավ իմացած պիտի ըլլան, թե ինչ գլխավոր հիման վրա հաստատված՝ և գրեթե անով միայն կդառնան: Շիլլեր այս բանիս մեջ ալ շատերուն օրինակ կրնա ըլլալ և հորդորիչ, որ մարդս իր աստվածադիր բարձրութենէն վար շխոնարհեցնեն, ու անարժան կրից բոլորովին ծառայուցնեն, վասնզի իր դուցազունքը առաքինութեան սիրողք են և հետևողք, մարդկութեան և աշխարհի օգուտը կմտածեն: Մեկ խոսքով, քաղաքական կրթութեան նպաստավոր մեծ քերթող մը եղավ Շիլլերը: Վերջի տարիներս լեհաստանցի հայկազուն երևելի բանաստեղծ մը Մինասյան անունով, Շիլլերի ամեն գործքերը գերմաներէնէն լեհերէնի փոխեր է դեղեցիկ թարգմանութեամբ:

Մենք ալ ազգայնոց Շիլլերի հանճարուն ճաշակ մը տալու համար իրեն գեղեցիկ քնարերգակ բանաստեղծութիւններէն մեկը կդնենք գալ ամսուն թերթին մեջ՝ գերմանացի քնարէն հայերէն թարգմանած:

ՀՐԱՀԱՆԳ, ԶԲՈՍԱՆՔ ԵՎ ՍՓՈՓԱՆՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ

Անցյալ գարնան մեջ էր, օր մը, զգված Բաբելոնի նման քաղքե մը, աղգասիրութեան և ազգատեցութեան, լուստ և խավարի աղմուկներէն, կանգնման և կործանման անորոշ ջանքերէն ձանձրացած և տեսակ-տեսակ փորձերուն անհաջողութենէն տրտմած՝ ելա սկսա դեպի ծովեզերք երթալ, դարիվեր տեղ մը, մաքուր և հանդարտ օդ ծծելու: Բայց թեպետ ալվներիս առաջ, միտքս դեռ հետև կնայի. դեռ թողած քաղքիս հիշատակներովն լցված էի: Ինչպես հոտավոր տեղ մը կեցողը՝ շուգելով ալ դեռ իր հետը կաանի տեղվուն հոտը, այնպես ես ալ, տեղվուն կրքերը: Եվ ինչպե՞ս

կարելի էր ասանկ շրջալ, երբոր այն կրքերն արդեն իմ սրտիս մեջն ալ տեղիք ունեին: Բայց այս ալ ստույգ է, որ քանի որ առաջ կերթայի, մտածմունքս կսկսեի անօսրանալ, սիրտս թեթևալ և բաց օգուն ներգործութիւնը իմանալ, ինչվան որ հասա ծովահայաց բարձրավանդակին վրա և լայն ծառի մը տակ փովեցա: Պահ մը ծովը, պահ մը ցամաքը դիտելով, թմրութիւն մը տալով զիս: Եվ երբոր նորեն արթնցա, արևը տասը կանգուն շարժած տեսա:

Գլխուս ջղերն ուժովցած, բայց հին ունակութիւնս պաշարված՝ դարձյալ սկսա հին խնդրոց վրա մտածել և ինքնիրենս խոսիլ և հառաչել: «Ես ազգասիրութիւնս և ուսումնասիրութիւնս վառված եմ,— կրսեի,— աստուծո փառք՝ նաև համեստ կյանք մը անցուցած: Բայց ինչ ջանք որ ըրի ազգիս կամ իմ օգտիս համար, գրեթե պարապն ելան: Զկրցա գտնել անանկ հրահանգ մը (ուսմունք մը), որ հասարակաց օգտակար և դյուրին ըլլա: Աշխատելեն ձանձրացած՝ սկսա զբոսանք մը (զվարճութիւն մը) փնտրել և զգտահանգիստ և օգտակար բան մը: Սիրտս դեռ պարապ է, կիմանամ, որ ասիկա սփոփանք մը (մխիթարութիւն մը) կուզեմ, և այս շփոթած ժամանակիս և տեղովույս մեջ շեմ կարող դտնելու, մանավանդ որ զուրիշներն ալ ինձի պես կարոտ կտեսնեմ: Կարելի՞ բան է արդյոք գտնել անանկ հրահանգ մը, անանկ զբոսանք մը, անանկ սփոփանք մը, որ ժամանակիս պարագայից մեջ դեղ մը, դարման մը ըլլա սրտիս և նմանյացս»:

Այսպես ըսելով, երբոր զլուխս անդին դարձուցի, տեսա, որ իմ նստած ծառես հինգ քայլ հեռու, ուրիշ ծառի մը տակ մեկ ծերունի մը նստեր է, զոր առաջ տեսած չէի: Եվ որովհետև աշվնիս իրարու հանդիպեցան, պետք եղավ, որ բարև տամ, ան ալ ժպտելով մը բարևս առավ: Երեսը նայեցա՝ զվարթ կարմիր երես մը, լայն ճակատ՝ ճերմակ մազերով շրջանակած, աշվներն վառվուն, կայտառ և հանդարտ: Կարծես թե մեր քաղաքին մարդկանցմե չէ, բայց ճակտին վրա քանի մը խոր գծեր կար, ուսկից կերևար, որ ժամանակն անցնելու ատենը քանի մը փորձանաց հունտեր ալ ձգեր է այն երկայն ակոսներուն մեջ, թեպետև հանդարտութիւնը հիմա կծածկեր զանոնք: Իր բարևն ու ժպտը և ասանկ պատկանելի կերպարանք մը՝ զիս քաշեցին քովը տարին: Հարցուցի իմացա, որ ինքն իմ գալես առաջ ալ հոն է եղեր, բայց ես իմ մտածմանցս մեջ բռնված՝ զինքը շեմ տեսած և ինքնիրենս խոսած ատենըս քանի մը բան լսեր է ծերը, և անոր համար կժպտեր: Իսկ ես

ասկե համարձակութիւն առած՝ շիտկե շիտակ բացի մտածմունքս
և պատմեցի, և խնդրեցի, որ ինքն եթե իր երկայն կենաց փորձա-
նութիւնս գիտե դարման մը իմ պիտոյիցս՝ չլլանա ինձմէ:

Սերը մտադրութեամբ խոսքերս լսելէն ետև «Դու քեզի և ազ-
գիդ համար օգտակար և ամենուն ալ դյուրահաս հրահանգ, զբո-
սանք և սփոփանք կփնտրես,— ըսավ,— ես ալ երբեմն նույնպես
փնտրելով՝ ահա գտեր եմ զայս»...

Այս ըսելով, ձեռքը վեր վար և շորս դի պտտցուց և լոնց պահ
մը. միայն երբեմն-երբեմն ասդիս անդին կնայեր: Ես ալ զարմա-
ցած, պաղած լոնցի, և չէի համարձակեր այս բրածին մեկնութիւնը
հարցնել, ինչպէս, որ ինքն ծերն լութիւնը լուծելով, հարցուց թե՛
«Ինչպե՞ս կգտնես այս հրահանգս, այս զբոսանքս, այս սփոփան-
քս»:

— Թողութիւն ըրե, — ըսի, — ես հոս բան չեմ տեսներ, չեմ
իմանար:

— Ինչպե՞ս, — ըսավ ծերը տաք կերպով մը, — դու բան չե՞ս
տեսներ, բան չե՞ս իմանար, չե՞ս տեսներ այս ընդարձակ և ամե-
նապատում բնութիւն գիրքը, որ ամեն ուսմանց և կրթութեանց
սկիզբն է, և ամենուն համար ալ բաց և դյուրին կարդալի է: Զե՞ս
տեսներ այս մեծ զբոսարանը, ուր ամեն տեսակ դիտելու և զվար-
ճանալու բան կա: Զե՞ս իմանար այս մեծ սփոփարանը, ուր ամեն
սրտացավի դեղ կա:

Այս խոսքերս անանկ ազդողութեամբ մը զրուցեց ծերն, որ մեծ
հույս մը առի փնտրածս գտնելու.

— Այո՛, ստույգ այդպէս պիտի ըլլա, — ըսի, — բայց ես դեռ
անվարժ եմ, չեմ գիտեր ինչպէս կարելի է իմ փնտրածներս զրտ-
նել այդ բնութեանն, որ զմեզ կպատե միշտու կաղաչեմ սովորեցրու՝
ի՞նչ է այս բնութեան զորութիւնը, ի՞նչ շափ է և ինչպե՞ս պետք է
օգտվիլ:

Այն ատեն ծերունին շտկվեցավ, ավելի ծանր և վայելուչ կերպ
մը առնելով, սկսավ անանկ տիրական և խիորժ ձայնով մը ըսել,
որ ավելի սրտով, քան թե ականջով կլսեի:

— Բնութիւնն է ինչ որ կտեսնես, և ինչ որ տեսածեղ կզգաս:
Դու ալ, բնութիւնն ալ ստեղծված եք արարչէն, որ ձեր մեջ զար-
մանալի կապ մը գրեի է: Այս ահեղ ընդարձակ բնութիւնն, որ տե-
սած և շտեճած տիեզերքդ կրովանդակե, կետ մ՛ է ստեղծողին
առչե, մարդս ալ կետ մ՛ է բնութեան մեջ, բայց

բնության տիրող կետն է. «Կացուցեր զմարդ ի վերա ամենայն ձեռակերտաց քոց. զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա», վկայեց աստվածատես և խոր բնազինին մարգարեն Դավիթ: Բնության տեր է մարդս, բայց ոչ բռնաւոր: Մեկ մասին իշխանաբար կհրամայե՝ իրեն պիտոյիցը ծառայեցնելու, մեկալ մասին մտոք կիշխե, անոնց օրենքները քննելով կամ վրանին զվարճանալով: Երկրիս վրա բուսած թուփը կկտրե, կվառե իրեն տաբության և լուսո տեղ, երկնքի երեսի անհաս աստղը նշան կդնե իր ճամբորդությանցը և հեռացած տանը վրա, որուն ներքև իր կարոտ ընտանիքն իրեն կսպասեն, և պատուհանեն նույն տաք աստղը կդիտեն հաղարավոր մղոններով հեռու: Բնությունը մարդու ամեն կարոտությունը լեցնելու համար է, բայց որովհետև մարդս ինքն իր բնության մեջ զժգոհություն իմացավ կամ հնարեց, իրեն համար բնության օրենքներն ալ այսպէստան: Կիրք և տգիտություն այնպես ասպականեցին մարդուն բնությունը, որ արտաքին բնության ուժը՝ զվարճությունը, օգուտները, սկսան ակարկերպով աղղել իրեն: Այնչափ, որ հիմա շատ հեղ զատնը իմանալու համար կստիպվիմք մտաց բաղադրյալ ջանից պիմել և անոր անհաստատ կամ խակ գույներովը խառնել և երբեմն իրտնակել պաշտ և դեղեցիկ բնությունը: Բայց ի՞նչ շահ. այնչափ շատ են այս կրից և տգիտության հիվանդներն, որ գրեթե առանց այսպիսի հնարքի մը չեն կարող բնությունը ճանչնալ, օգտվիլ և զվարճանալ: Ուրեմն այսպիսոյաց համար պետք է քիչ մը բանաստեղծության ուժը խառնել ի ծանոթություն բնության, բայց շափով և զգուշությամբ, վասն զի ատիկա չէ դեղը, հապա դեղի հետ խառնած անուշ նյութը, որով տկարք և տղայք կհոժարին դեղը խմելու: Հիմակվան բուն դեղն է գիտություն:

Բնությունն առերևույթ բան մը չէ, հապա իսկ է, խոր է, այս իսկության, այս խորության մեջ թափանցողը գիտությունն է: Բանաստեղծությունը միայն արտաքին քողը կվերցնե, բայց երբոր մեկտեղ միանան ասոնք, բնությունն իմանալի և զվարճալի կըլլա: Ասոր համար իմաստուն մարդը իր սենեկին մեջ ալ կրնա բնության վրա մտածել և զվարճանալ, իսկ տխմարն ինչվան որ աչքն առնող երևույթ մը չտեսնե, չի կրնար զվարճանալ, շուտով ալ կկորսնցնի զվարճությունը:

Բայց բնությունը տիրապես ճանչնալու և վայելելու համար բավական չէ անոր ըստ ինքյան ինչ ըլլալը գիտնալն, հապա ճան-

չընալու է անոր մեզի հետ ունեցած առնչությունները կամ կապերն ալ: Երբոր միտքը այսպես ետևե կըլլա բնության, իրեն ուզած հրահանգն և զբոսանքը կգտնե, որով և կզորանա և կսկսի իր արարչադիր տերությունը ձեռք բերել բնության վրա, բնության տարածությունը յուր մեջ բովանդակել և անով բնության տերն ալ բազմեցնել սրտին մեջ: Այն ատեն տարակույս չկա, որ ոչ միայն զբոսանք, և հրահանգ, այլև սփոփանք կգտնե ի բնության և ամեն կարոտը հոն կառնու:

Իմաստնոց մեջ ամենեն երևելիներեն մեկն և ամենեն ճարտարախոսն՝ Կիկերոն աղեկ հասկնալով կսեր. «Չկա ուսմանց մեջ զվարճալի մաս մը, քան վայն, որ մեզի գննել կուտա բնության ընդարձակությունը և անով մեծոգիություն մը սովորեցնելով՝ մտքերնիս մթութենե դուրս կհանե»²: Այս մեծ մարդս իր ըսածին փորձն ալ ստուգապես ցըցուց: Իր մեծ հանճարովը, ճարտասան լեզվովն և փառասեր ոգիովն անհուն հարստություն դիզեր էր, անոնցով Իտալիո ամեն գեղեցիկ կողմերը ագարակներ գնեց էր, ուր կերթար զվարճանալու և մտածելու: Եվ երբոր դարձյալ կամ հարկը կամ փառքը զինքը ձգեր Հռոմ մա ատյանները, նաև հոն զամենքը իր լեզվին գերի ըրած ատենն ալ, «Ա՛հ, ե՛րբ պիտի ըլլա, — կհառաչեր, — որ Իտալիո աշուկներն, իմ սիրուն գյուղիկներս տեսնեմ»: Cur ocellos Italiae, villulas meas non video?: Այս հառաչանքներեն ետև հազար ինն հարյուր տարի անցեր են, և այսօրվան օրս ճամբորդ չկա, որ Հռոմ երթա ու այց շելլա Կիկերոնի ամենեն անվանի ագարակին, Տուսկուլոնի, որ հիմա Ֆրասկադի ավանին սահմանն է: Հոն ճարտարության կանգնած զբոսարանքն հողու հավասար են, հողեն ալ ցած անցեր են, քանի մը սյանց և քարանց կտոր կա դուրս թողած: Ծս ալ անցած եմ այն տեղն: Կիկերոնի անունն ալ չէր մնացած իր զվարճարանին նշխարացը վրա: Բայց դեռ տեղվույն մաքուր օդը, կապույտ երկինքը, կանաչ երկիրը, առույզ զվարթությունը և Կիկերոնի հասակակից ծաղկունքուն թոռներն, հառաչել կուտան անանկ տեղվանքե բաժնվողին:

Չէ երևցած բարձր միտք մը, խոր սիրտ մը, որ այս բնության անզգա ըլլա, և շատ երևելի մարդիկ, թե որ ընդհանուր բնության վրա չէ՛ գոնե անոր առարկայից ոմանց վրա մասնավոր զմայլմունք մը, սեր մը, մտածմունք մը ձգեր են, և ոմանք ինչվան մտլության տարրեր են այն զգացմունքը: Գրեթե ամեն փիլիսոփայից դրությանց սկիզբը բնության վարկածներն են, ամեն բանաս-

տեղծից առած և տված ոգին բնութենեն է, ամենն արտո՞ծելի գրքեր՝ բնության նկարագիրներն են: Անոր համար չէ՞, որ այնպես ստեպ և զվարճությամբ կկարդացվին Ռուպենտոններ, Պող և Վիրգի- նիաներ, Սղիսարեթներ, Աղալաներ և այլն: Մարդկային կենաց դիպվածք և փորձանք՝ բնության պես-պես տեսարանաց հետ խառ- նեքված, մեր կորուսած և հիմիկու վիճակը իրարու հետ խառնելով մը, զմեզ կհասփշտակեն: Անոնց մեջ հիշված կենաց դեպքերն թե որ շորս պատերու մեջ հանդիպեին, չէին կարդացվեր, նոր և սրտա- ուռուզ դիպվածներ չէին ըլլար և այն գրքերը չէին ալ կրնար գրվիլ: Որով ըսել է, թե բնությունն է, որ մարդուս կենաց դեպքերն ալ կսփոփե, կբարեխառնի, և իրմե վեր ուժե մը եկած փորձանք- ներն ալ՝ իր անուշ տխրության զարդերովը պատած, մեզի սրտա- ուռուզ կընեն: Զէ թե միայն բարձր և կիրթ միտք կզգան և՛ կզվար- ճանան ասոնցմով, հապա նաև անկիրթք և տգետք: Ըսել է, որ բնությունն ասոնց վրա ալ կազդե ուժով. բնությունն ամենուն հա- մար ալ դյուրին գիտություն մ' է. բնությունը ամեննն առջի կըր- թող և հրահանգողն է, ամեն գիտությանց այբուբենն է, ամեն դժ- վարությանց դյուրացնողն է: Ո՞վ կա, որ արևուն ելլալու և մտե- լու ատեն նայի պարզ երկնքի մը վրա և չզվարճանա: Ո՞վ մեկ վա- զուկ ջրո մը մոտ, քարի եղերք նստած, լուռ արտո՞ծանք երկայն ատեն նայի: Ո՞վ հանկարծ ծովուն կապույտ ընդարձակությունք տեսնա և սիրտը անոր ալիքներուն հետ շեղա շիջնա: Ո՞վ գարնա- նային նորաբույս նորածաղիկ դաշտի մը մեջ հանդարտ և հին վա- յելք մը շզգա...

Երջանի՛կ զգացումն և արտո՞ծանք և պատճառ խաղաղության և բարյաց մարդկան: Թե որ հանկարծ այսպիսի ազդեցություն մը վերնար երկրես, մարդիկ ոչ միայն բարբարոս, հապա մեկմեկ գա- զան պիտի դառնային: Այո՞, անասուն պիտի դառնային, որով- հետև զաստված ճանչնալու մեծ ջահն պիտի խավարեր աշխարհ- քես, որ է ինքն բնություն: Վասն զի ինչպես իմաստուն առաքյալը կվկայե, աստուծո էությունը և զորություններն ի սկզբանե մարդ- կան՝ այս զգալի արարածներովս կճանչցվին և կվկայվին: Եվ թեպետ «յանցեալ ազգսն, — նույն ինքն կըսե, — թոյլ ետ աստուած ամենայն հեթանոսաց գնալ ի ճանապարհս իրեանց, սակայն ոչ եթէ առանց վկայութեան զինքն եթող»: Եվ ի՞նչ են այս վկայու- թյունները. «Բարեբարութեամբն տալ յերկնից ձեզ անձրեւս և ժա- մանակս պտղաբերս», այսինքն՝ է բնության բերքեր, զորոնց ոչ

միայն նյութական վայելք պատրաստեց հաստիչն, հապա նաև զինքն իմացնելու գործիք. որով իմացմամբ մարդիկ իրենց սկիզբն ալ, իրենց վախճանն ալ կիմանան: Այս արարածներն էին, որ ամենեն աստվածապաշտ և բարերար մարդիկը կազմեցին. ինչպես են Ծնովս մը, Աբրահամ մը, Հոբ մը, Գալիթ մը և այլն: Այս ետքի երկուքին գրքերն ինչվան այսօր դիմացնիս է և անդադար կկարդացվին և կտեսնենք, թե ինչպես բնության առարկայք կպտըտցընեն կհանեն մարդուս միտքը հասարակաց ստեղծողին և երկրես վեր զվարճութուններ զգալ կու տան սրտի «Երկինք պատմեն զփառս աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ ի հաստատութիւն» կկանչե պարզ և արդար հովվյակ մը, և նայելով, նայելով լիշտանար, դարձյալ կըսե. «Տեսից գերկինս զգործս մատանց քոց, զլուսին և զաստեղս, զորս դու հաստատեցեր»: Եվ իր հովվության անզբաղ ժամերուն մեջ անդադար դիտելով զբնութուն և մըտածելով անոր վրա, այնչափ միտքը կբարձրացնե, սիրտը կազնրվացնե, որ աստվածատես և աստծո սիրելի մարդը կըլլա և կվկայվի աստուծմե ալ և անանկ հիշատակ մը կթողու երկրիս վրա, անանկ երգարան մը՝ սաղմոսը, որ երեք հազար տարիե ի վեր, մարդկանց՝ աստուծո հետ զրուցատրության ամենեն սիրուն և հզոր ճամբան և միջոցն եղած է և պիտի ըլլա միշտ:

«Ոչ որ բնության առանձնության մեջն» անաստված կղաւնա» ըսավ Շատորբիան: Սպանիացի հեղինակ մ՝ ալ կըսե. «Միայնութուն, զվարճալի տեսարանք և պայծառ օդ՝ զանբեղմնավոր միտքն ալ գեղեցկախոս հեղինակ կընեն»: Բնության անխոս վարդապետութունն է, որ ամեն ազգաց մեջ արդարասեր միտքեր կըրթեր և իմաստնացուցեր է, և անոնց ձեռքով իրենց ազգերն ալ կըրթեր է. անոնք ինչ որ բնության վրա դիտած են, զայն նկարագրելով իրենց տիմար ընկերներուն՝ հաջողքն են քաղաքականության և կրթության բերելու զանոնք: Այսպես եղած են հունաց մեջ Ամփիոնք, Եղովպոսք, հնդկաց և արաբացվոց մեջ՝ Լոբմանք և Պիտրայիք, հայոց մեջ՝ Մեսրոպք և Գոշք, որոնք իրենց ազգին կրթության հարմարագույն վարժարան և վարժելիք՝ բնության բացավայր տաճարը սեպած են: Մեր ազգին ամենեն հին իմաստասեր և ճարտարարան և սրբազան անձը՝ Հայկազնն Անուշավան, որ Աբրահամ նահապետին ժամանակակից է, բացօթյա տեղ, լայնատերև հողմաշարժ սոսիներու ներքև առաջ իր կրթությունը և նվիրակութունը, անոր համար Սոս ալ անվանեցաւ: Եվ մեր լուսավոր դպրու-

Յայնչ առաջին վարդապետն՝ Մեսրոպը, իր զարմանալի աշակերտներն Աթենք, Աղեքսանդրիա և Բյուզանդիոն խավրելեն առաջ, բնության բացավայր վարժարանին մեջ նախակրթեց, մտքերնին պարզեց, զորացուց և պես-պես գիտությանց և դպրությանց հարմար սմաններ ըրավ. «Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շատգոմքն անվանին, բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն... թողեալ վերակացուս յիրոց աշակերտաց ի նմին տեղւոջ»։ Այսպես, երբոր ուտիացվոց ու ազվանից երկիրն ալ գնաց՝ անոնց ալ վարդապետ ըլլալու, հոն ալ իր աշակերտներովն «Բնակէին ի ճախճախուտ և ի լոտարոյս մայրիսն»։ նույնպէս երբ նույն աշակերտներն դարձան ի Երուսաղեմե, դարձյալ «Ի մայրուրտ յովտի պուրակին (Զրաղու) բնակէին» և Արցախու «Անտառաւէտ և խորախոխոմ» տեղվանքը⁴։ Այսպես մեր իսկ թարգմանիչք ալ երբոր դարձան ի Հայս ի հունաց, իրենց վարդապետարան ընտրեցին այնպիսի միայնության և բնության աշատ տեղվանքը, ինչպէս ինչվան հիմա կվկայեն Հայաստանի մեջ թարգմանչաձոր ըսված տեղվանք։ Եվ ինքնին վարդապետաց վարդապետն Մեսրոպը հայերեն այբուբենը շկրցավ սովրիլ քաղքենբու և լսարաններու մեջ, հապա բաց տեղ լերան մը գլուխ. «Ի լեռան Բալուայ ի յերկնապարզ և յաշխարհաստեղծ աշոյն գրեցաւ մեզ դպրութիւն ուսման»։ Հավատարիմ և զգոն վարդապետ, ինչպիսի տեղ որ ինքն սորվեցավ, այնպիսի տեղ իր աշակերտներուն ալ սովորեցուց և այն անապատ ու հովանավոր տեղվանքն չէ թե վարժապետի մը պես, կրսե իր ձեռնասուն ու արենահից աշակերտը Մովսես, հապա առաքելաբար իբրև հոգի կփչեր իր գիտութիւնը։

Այսպիսի տեղվանք կսիրե, կամ սիրել կցուցնե նույն ինքն աստվածային հոգին իմաստության, որ բնութիւնը դեռ նոր ձեանալուն պէս՝ վաղեց իր հավիտենական աթոռն և անկերպարան անդունդներուն վրա թևերը տարածած անդադար կերթար և կուգար, ինչվան, որ ձևացուց կազմեց այս տիեզերքս և նույն բնության առանձնության մեջ կրթեց իր ընտրյալ նահապետներն ու մարգարեները։ Եվ երբոր իր սիրելի Դավիթ աշակերտը հարկ սեպեց իսրաելացվոց օջգտին համաբ, անոնց թագավորական պալատը բնակեցնել, դարձյալ իրեն հետ բնության մեջ կսիրեր խոսիլ «Ի լսել քո զձայն շարժման ծայրից տանձեացն՝ ելցէ աստուած առաջի քո»։ Այսպէս իր զարմանալի խորհորդեքը հայտնեց Արքահամու՝ գիշերվան աստղերուն մեջքն, Հովթա՝ Արարիտ լայն

անապատներուն մեջ, Մովսիսի՝ լերանց, թփերու և արոտներու մեջ, Եղիայի՝ Քորեբ լերան հողմախաղաց քարայրներուն մեջ, Ամովսա՝ թթենիներու տակ, Երեմիայի, Եզեկիելի և այլոց՝ նեփրատ և Քովբար գետերուն ելերքը և այլն, և այլն:

Եվ ամենեն զարմանալի և անհակառակ ճշմարտութիւն՝ երբոր ինքնին նորոգողն մեր բնութեան, մարդկորեն վարդապետ մ՝ ալ ձևացավ, ո՞ր բնութեց իր վարդապետարանը, ուսկի՞ց էին իր օրինակները: Բարեկամ, դու ավետարանը կկարդա՞ս: Բա՛ց անոր առաջին գրողը, Մատթեի ավետարանը և տես քու ստեղծիչը և վարդապետդ, որ քեզի նմաններուն դաս տալու՝ շատ հեղ լերանց գլուխ կելլա, երբեմն ծովեզերք կնստի, երբեմն անապատ տեղեր կբաշլի և բերած օրինակներին մեծ մասը բնութեան տեսարաններն են: Միայն այդ հիշշալ պզտի գրքին մեջ թերևս հարյուրին ավելի ատանկ օրինակներ կան՝ արեգական և սուտեղաց, արեւելի և արեւմտից, անձրևու, հովերու, փայլակներու, դաշտերու, այգիներու, թզենիներու, թթենիներու, հոտից և հովվաց, արծվաց և աղավնյաց, ձկանց և օձից, ագաւվոց և ճնճըղկանց, հողմաշարժ եղեգան և հունձերու, վայրենի շուշանին և մանանեխի հատի, անվար թաշտներու, որջավոր աղվեսներու, թխսամայր հովերու և այլն: Այսպիսի սրբազան և պատկառելի օրինակ մը ունենալով՝ մի՞ տարակուսիր, որ բարուց կրթութեան և մտաց սրութեան մեծ և դյուրին միջոց է բնութիւնը և վարդապետութեանց մեջ՝ բնական ոճով գրվածքները:

Նայե՛ սա տղուն դաշտին մեջ: Քանի՞ հեղ տան մեջ իր դայեկին կարողուցեր, կուլար. հիմա հոս խոտերուն մեջ ինչպե՛ս կուրախանա, կցատկոտե, գոհ, հանդարտ և երջանիկ է: Ի՞նչ զորավոր է բնութեան մայրենի ուժն, որ ասանկ մանր և տգետ մարդու մը սրտին ալ կազդե: Հապա այդ մանուկը, որ ձանձրութեամբ և նեղութեամբ վարպետի շոր-շոր դասերն լսելով՝ շատ հեղ փախուստ կփնտրե և կզժվարի իր հասակին դալարը ցամաք ուսմանց մատնել՝ թե որ Մեսրոպա նման խոհեմ վարժապետը հանն յինքն ալ հովանավոր բացավայր մը և հոն դաս ըսե, ի՞նչպես դյուրավ կը տպավորին այն բնաբարի մտաց վրա որեւէ շորս պատի մեջ դժար երեցած դասերը, հոն շորս ժամու մեջ սորվիլ չկրցածը հոս այնչափ ատենի մեջ կսորվի, որուն կրկինն ալ անմեղ խաղով կրնա անցնել: Իսկ այս պատանիդ, որ ա՛լ խաղալեն, ցատկելեն համ շանուր, բայց զեռ կախորժի թափառիլ դաշտերու մեջ, բլուրներու

վրա ելլալ, տեղյաց դժվարությանց հետ կովիլ, նեղուցներու և ասիականներու մեջէն անցնիլ, երբեմն ալ ունեցածեն ավելի հասակ ունողի պես, ծանր կբալե, նորարծած կրից անորոշ ձայներուն միտք ղնելով: Ո՞ւր արդոք այնպես ախորժելով և օգտակար կերպով կրնա լսել զգոն բարոյախոսին խրատները, քան թե այն բնության ճեմարաններուն մեջ, ուր զանազան տեսարանք և առարկայք՝ ինքնին կթելադրեն վարպետին ալ, աշակերտին ալ...: Բայց մի՛ կարծեր, թե այս խոսքերս տղաքը ղարոցներէն ղուրս վազել տալու և վարպետներն ալ հուսահատեցնելու համար է, հապա՛ գիտնան վարժապետք և ազգային կրթության հողացողք, որ այսպիսի դաստիարակության փուլթ ունենալ և ըստ կարելիւոյն ստեպ հանել համբակները բաց օղու և երանի՛ թե կարենային նաև անանկ տեղականք հաստատել իրենց վարժարանները: Այսպիսի կրթությամբ նախ՝ մանկանց մարմինը առողջագուցն կըլլա. «Առողջ հոգով համար ալ՝ առողջ մարմին պետք է»: կրքերնին հանդարտ կըլլա. քաղաքական ղիպաց և հրապուրանաց և պատերու ազդած ձանձրություններէն ազատ կմնան. արտաքին անմեղ և ղվարճալի տեսարանք և ղրոսանք՝ շէն թողուր օտար և ղառն-ղառն ղրոսանքներ փնտրելու: Մեկ խոսքով, տղոց բարքը ավելի անմեղ, միտքերնին տվելի ընդարձակ, կազմվածքնին ավելի ուժով և ապագա ուսմանց և սովետսից ավելի ընդունակ կըլլան, նաև հարմարագուցն և կարողագուցն փորձանաց ալ տանելու: Չէ միայն աշակերտաց, այլև վարժապետաց իսկ՝ ի՛նչ ավելի ախորժելի է, քան թե երբեմն իրենց ձանձրալի աշխատանքներէն ետև ժամ մը բնության մեջ հանգչելու: Արվեստավորի և մշակի մը ալ, բոլոր օրվան հոգնութենէն ետև, անուշ շէ՛ բաց տեղ մը նստիլ և քրտինքը սրբելլ նաև իմաստնոց ամենէն անուշ գրոսանքը բնության արձակ տեղյաց մեջ պտըտիլն է: Այն առանձին պտտիլներուն պտուղներն են շատ օգտակար ղյուտեր, որ մեզի այսօր այսչափ ղյուրություններ կու տան. այն բնության մեջ մտածմանց և շրջագայությանց ատեն շատ գեղեցիկ իմաստասիրական և բանաստեղծական գրքեր, որ ղմեզ կը ղվարճացնեն. այն ժամերուն արգասիք են շատ պիտանի խորհուրդներ, որով ազգք և տերությունք երջանկացեր են:

Արդոք ո՞րչափ շարիք և կիրք պակաս պիտի ըլլային աշխարհքես, թե որ մեկը ստիպեր թիվ մը քաղքիս մեջ ապականության վարժած կամ հակամետ մարդիկ օրը քանի մը ժամ բնության տեսարանաց մեջ պտըտիլ և վարժապետ մը ալ՝ թանձրամը-

տաց բացատրեր տեսած բաներնուն իսկությունը: Կամ՝ որչափ ավելի շարիք և բռնությունք պիտի ըլլային, թե որ այս գեղեցիկ բնությունս իր աներևութ և կակուղ սանձը շղենք այն անգութ սրտերուն վրա: Ո՞ր արյունարբու բռնավոր՝ բնության գեղեցիկ և ահավոր տեսարանաց առջև երբեմն կանգ չէ առած, կամ սիրտը թունալով կամ վախնալով, կամ միտքը բարոյական սկզբունք մը բերելով: Երբոր կրքերն այնպես թանձրանան, որ խրատի ձայն չհասնի սրտին կամ շողոքորթություն և վախ կապեն ուրիշներուն բերանը, միայն բնությունն է, որ իր անուշ ձայնը կլսեցնե ամենայն դառն ականջաց և սրտից ալ:

Կտեսնե՞ս սա ահեղ ընդարձակ ծովը, կտեսնե՞ս այդ գոռոզ, ուռած ալիքներն, ինչպե՞ս ուժով իրար քշելով կուգան դեպի ցամաք: Այս տկար ավազը ի՞նչ պիտի ըլլա այն օվկիանու բարբարոս գունդերուն դեմ. պիտի հաղթե անոնց: Մարդս գիծ մ'ալ ետք չկրնար քշել այդ ալիքները, բայց ավազը միշտ կմերժե զանոնք, գրեթե ողջ-ողջ ծծելով մը: Բարձրյալի մատեն գծված սահմանը կա հոն, ուսկից անդին շանցնիք ծովը... Բայց ի՞նչ է այդ մարդկանց բազմությունը ծովուն եղերքը: Սկանդինավիո հզոր աշխարհակալ թագավորն Քանուղա հոն է: Հետը՝ բազմություն գորաց, բազմություն ծառայից, որ հրամաններուն կսպասեն, բազմություն շողոքորթաց, որ զինքը գրեթե ամենակալ կանվանեն: Թագավորը կախորժի ձայնեն, բայց ծովուն վրա նայելով՝ կճանչնանոր ստությունը: Կհրամայե, որ կանգնեն իր թաղավորական գահը ավազին եզերքը և կբազմի փառք: Քովինները կես մը իրավ ու կես մը սուտ վախով կ'ինկնան իրեն երկրպագություն ընելու, «Կեցցե՛ թագավոր մեր հավիտյան» կանչելով: Բայց դեռ իրենց գովեստը չկտրած՝ ահա ծովուն սովորական ընթացիկները՝ ճերմակ ցցունքներ դրած սպառազեններու նման բարձրացած կուգան, և մինչդեռ թագավորին շողոքորթներն կուզեին ըսել, թե ծովն ալ իր ալիքները երկրպագության կղրկե, իսկ ինքն ալ, հպարտությամբ մը «Ե՛տք կեցիք» կկանչեր անոնց, ահա բնության անզուսպ որդիքը, այն անարգել ալիքները, մեկ զարնվածքով մը թագավորն ալ, իր գահն ալ գետին կփռեն իր երեսպաշտից վրա և իրենք ամենուն վրայն թավալելով, կանցնին կղառնան: Քանուղա աղի թուր մը թքնելով՝ «Հիմա տեսա՞ք, — կըսե հպատակներուն, — որ թույլ ալլաց ալ չկրցա հրամանս անցնել»: Այս օրինակս բա-

վական կրլա շատ զորավորաց և բռնավորաց ճանչցնելու իրենց բնության շափը և իրենցմե մեծեն պատկառելու⁵:

Հին աշխարհակալներեն շատերը, որոնք ջրի պես մարդկան արյուն կթափեին, ինչպես Շամիրամ, Նաբուգոդոնոսոր և այլք, իրենց կատաղության աղեկ դեղ և սանձ մը գտեր էին բնության բոսանքը՝ պարտեզներ և անտառներ տնկելով և հոն իրենց քանի մը ժամ անցնելովը՝ տանց և ազգաց կենաց կիսնաչին: Գիտկղետիանոս, որ անգթությամբ և մաղձով դառնացած հրեշ մը դարձեր էր և բյուրավոր քրիստոնեից արյուն թափել տվավ, բոլոր շոտվմա ինքնակալության մեջ սրտին հանգիստ մը չգտնելով, թուրաց տերությունը և քաշվեցավ Դաղմատիո եղերքը Սալոն քաղաքը: Հոն սկսավ պարտիզպանություն ընել և՝ «Միայն այն ատեն, — կըսե ժամանակակից պատմիչ մը, — Գիտկղետիանոս սկսավ երջանիկ ապրիլ»: Երանի՜ թե քիչ մը կանուխ մտածած ըլլար այս բանս: Շատ ատեն չէ՛ Միքայել շաու անունով անղգամ անզղիացի մէջ իր հայրենիքեն աքսորվեցավ Օվկիանիո կղզիներուն մեկուն մէջ: Հոն ալ-ավազակություն ընելով՝ նորեն արդարության ձեռքն բռնկավ: Այս մարդու քովեն ելած բաներուն մեջ դտան իր գրատետրը, որուն մեջ նշանակած էր, թե ինչ հնարքով բույսեր և հունտեր ժողովել կմտածե եղեր և պարտեզ տնկել: Զարմացան քրնոողք, թե անանկ քարասիրտ անձն ալ այսպիսի մտածություն ունի ելեր...

Հապա մեր իսկ ազգին մեջ առաջին բռնավոր հափշտակող թագավորն Երվանդ, ինչով իր բռնությունը կկակղեցներ: Այնպես ահեղ և դաժան մարդ էր, կըսեին ժամանակին բանասերքը, որ առտուն քունեն նոր ելած՝ որուն վրա որ կնայեր՝ կճաթեցներ. անոր համար ծառաները դիմացը մեծ-մեծ քարեր կդնեին, որ բարկությունը անոնց վրա ինկնա և իրենք ազատին: Գիտկղետիանոսեն ավելի խելացի ըլլալով, իր բռնության ապաստանարանը շինելեն ետև զբոսարաններ ալ շինեց՝ անտառներ և պարտեզներ տնկելով և անոնց մեջ պտտած ատենը իր բռնավոր ոգին կըհաշտեցներ: Իսկ իրմե առաջ Հայոց վրա օրինավոր իշխող, բայց օտարաց վրա անիրավ իշխող Արտաշես Պարթև՝ ավելի խոր և զարմանալի վկայություն մը թողուցած է կըսեն, բնության ազդողությանը՝ ամենեն բուռն և անզուր սրտերու վրա ալ: Հայաստանի ընդարձակ սահմաններն իրեն հպարտ և փառասեր սրտին շատ նեղ գալով, զՊարսից ալ տիրեց, անով ալ գոհ չեղավ. արևելքի տեր

անվանվեցավ, ուզեց արևմտից ալ տիրել: Հրաման հանեց, որ պահ մը երկրագործն Հայաստան՝ սպառազեն զինվոր ըլլա և գա իր ետեկն. հրաման տվավ, որ Միհրդատ Պոնտացիին իրեն ճամբա բանա: Եփրատ գետնն անցավ ի Փոքր Ասիա և ձեռքը տարածած ատեն տեսավ ծովը և ըսավ. «Ոչ միայն ցամաքի, այլ պետք է ծովուն ալ տիրենք»: Հրաման տվավ ու ալիքները նավերով ծածկվեցան. վիզը տնկած ահագին վիշապի մը պես ելալ ծովը խմելու, ցամաքը կլլելու: Երբոր զորացը քալելու հրաման կուտար, կարծես թե սև ամպ մը երկրիս երեսնն կսահեր շուտ-շուտ, ինքն ալ կայծակի պես մը սև ամպին կփայլփլար: Երբեմն հայարտ միտքը կուղեր իմանալ, թե բանի՞ բյուր մարդիկ իր ձայնովը կշարժեին՝ իրենց նման բյուրավորներ գերի ընելու. համբանքի չէին դառն կպատվիրեր, որ ամեն զինվոր անցած տեղը բար մը ձգե և ահա դուրան դաշտը երկայնանիստ բլրոց պար մը կձևանար, որուն վրա աչքը պտտցուցած ատեն երբեմն ալ խիզճը դարնելով կիմանար, որ ինքն ալ, անոնք ալ մարդ են և քիչ տարիի ետև անոնցմէ մեկն ալ ողջ պիտի չմնա, մահուն ալ ոտքը դամենն ալ պիտի կոխու Այն ատեն կհառաչեր ու կըսեր. «Ավա՛ղ փառացս անցավորի»: Արդարև ավա՛ղ, որ ուրիշ փառաց հույս շունենալով, դարձյալ սիրտը կիստանար, անհուսությունը կզրզոեր զփառասիրությունն և պոկունքները խածնելով, աշվիները կրակ դարձած, գլուխը շարժելով, ոտվները վարնելով և ձեռքով սպառնալով «Հառա՛ջ» կրկաններ զորացը: Եվ ինչպես ժամանակակից պատմիչք մեծաբանելով կըսեն՝ «Մովուն վրա ցամաքի պես կբալեր նավով ծածկած, ցամաքի վրա ծովու ճամբա կբանար. արև առեն զորաց նետաձգությամբը ստվեր և գիշեր կբերեր. գետերուն բարձրացրած ջրերը զորքերուն խմել տալով կցամաքեցներ. իր վրանին տակեն հրաման տալով՝ պարիսպներ կփլցնեի և մինակ անունը լսեցնելով բազբրենի կառնուր»: Բայց ինչվան ե՞րբ այս հաջողությունս, ինչվան ե՞րբ այս անօգուտ աշխարհակալությունը:

Հունաստանն ալ նվաճեցավ, կարգը Հռովմա եկավ, բայց բաղդը Արտաշեսի ժամը հնչեր էր... Հայ ազգը հաճիրավի օտարի արյուն թափելու համար եղած չէ: Զգվեցավ այն անգութ փառքեն, զգվեցավ օտար հողն, հիշեց իր հայրենի հողն և ջուրն և տեսնելով, որ բռնավորի մը ձեռք ուրիշի բռնավոր ըլլալու գործիք մը եղած է, քաշեց բարկության ատեն սուրը իր թաղավորին դեմ, և իջավ հարվածը Արտաշեսի սրտին, երբոր անիկա Աթենքի հրա-

շակերտ տաճարաց մեջ կպտտցնեն հաղթող աշխները: Լույսը խավարեցավ, ծածկվեցավ իր անհուն բանակը, ծածկվեցավ իր տիրած և տիրելու երկիրները, փառքը սրտին վրայեն շուքի պես անցավ: Իսկ այն սահուն վայրկենին մեջ արդյոք սրտին ողջ մասեն ի՞նչ բանի վրա կհաններ իր վերջի հառաշանքը. միայն բնության սիրույն վրա, վասն զի իր աշխարհակալությանց մեջ երբեմն միջոց գտնելով՝ վայելել էր բնության բարիքը իր հայրենյաց մեջ: Այս հիշատակն էր, որ իր հիշողության վերջին վայրկենին եկավ սրտին վրա և կանչեց. «Ահ, մեկ մ՝ ալ ես պիտի շտեսնե՞մ իմ հայրենյացս մեջ տանիքներուն ծուխը, ծխած ու ելած շենքերու դաշտերու վրա իջած: Ալ պիտի շտեսնե՞մ զարնանային նավասարհին առավոտը, ալ պիտի շտեսնե՞մ եղնիկներուն ցատքտելը և եղջերուներուն վալվզելը: Ես ալ պիտի շլսե՞մ որսորդական փողերուն ձայնը և թմբուկներուն դոփյունը»: Եվ այս ըսելու ատեն իր շունչն ալ այն ծխաբաններուն ծուխին պես ցնդեցավ, արհամարհելով երկրիս փառքը, այլ ոչ զբնությունն՝:

Այս մեծ և զարմանալի օրինակը բավական ըլլա ի հաստատություն առակին, որ կըսե. «Բնութիւն կակղէ դրոնութիւն» և թե՛ բնությունը ոչ միայն զորավոր, այլև հաճո զբոսանք մ'է, և հարուստ բոսարան ամենայն վիճակի և ամենայն հասակի, միանգամայն և անմեղ զբոսարան մը և լի ամենայն զվարճությամբ և զմայլմամբ: Ոսկեղեն վարդ մը կարկեհանն կոկոններով և մարգարտե ցողերով կրնան քանի մը վայրկյան զվարճացնել աչքը, բայց միշտ զվարճացուցիչ և հափշտակիչ են աչաց և մտաց դաշտին մեջի բացված պարզ ու հասարակ վարդն ալ, պատի մը ճեղքե դուրս ելած կարմիր կոկոն մը, սարի մը զլուխ սփռած ճերմակ ու դեղին ծաղկներ, բարձրեն սահած պզտիկ ջրիկ մ'ալ, սև ագարակներ, դեղին հունձերու արտեր, կամ կանաչ գոգաձև հովիտներ, որ գրեթե ամեն տեղ կրնան տեսնվիլ, առանց փնտրելու բնության-ավելի աչք ձգող և զարմանալի դիրքերը: Օրվան մեջ մեկ հանդարտ ժամ մը՝ բարձրահայաց բլրի մը վրա կամ վազուկ ու շարժուն ջրի մը քով անցուցած, ասկե ավելի անուշ զբոսանք կրնա՞ ըլլալ զգայուն սրտի: Կը պատմեն Սուրբ գիրք, թե Քաղեր ծեր զորապետն երբոր իր մեկ հատիկ դուստրը Ասքա, հարս տված Գողոնիիի հարուստ օժիտներով, իր կտրիճ փեսայն, որ մեծ հաղթութենն մը դարձեր էր, իր նոր հաղթանակը և մրցանակը վայելելու հարմար ուրիշ օժիտ շուգեց, բայց միայն ագարակ մը, ուր ըլլան բլուրներ

և վազուկ ջրեր: Քաղեր ալ տվալ «ըստ սրտի նորա զբօսանս բարձանց և զբօսանս ջրոց»: առանց ասոնց՝ պակաս կսեպեին իրենց վայելմունքը:

Նույն ինքն Սողոմոն, որ թերևս մարդկանց մեջ ամենեն երջանիկը կրնա ըսվիլ, թե մտքով և թե զբոսանաց հարստությամբ, իր իմաստության և զվարճությանց մեծ նշանակը ցըցուց բնության վրա իրեք հազարեն ավելի բան գրելով և բնության ու բուսոց նկարագիրներ: Բայց ամենեն ավելի այս բնության զվարճութունը ցըցուց, երբ որ այլաբանյալ սիրո ճամբան, որ բարոյական բնության ամենեն զորավոր կիրքն է, ամենեկին զվարթ ցուցընելու համար՝ լեռներու և դաշտերու մեջ գծեց. «Ահա ասիկ սա եկն վազս առեալ ի վերայ լերանց, խայտացեալ ի վերայ բլրոց»: Եվ նույնիսկ երկնահազորդ սիրոյն ավետիք և հրավեր՝ բնության տեսարանքը գտաւ. «Ահա ձմեռն էանց, անձրեք անցին և գնացյալ մեկնեցան. ծաղիկք երևեցան յերկրի մերում. ժամանակ եհաս յատանելոյ. ձայն տատրակի լսելի եղև յերկրի մերում. թզենի արձակեաց զբողբոջ իւր. որթք մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իրեանց... էլցուք յագարակս, սոցուք ի շէնս և ի պարտէզս, կանխեսցուք յայգիս»: Մեր բնության արարիչն ալ, մեր նախածնողքն երջանիկ ստեղծելով, իրենց ամենեն ավելի հարմար և զբոսալի տեղ և գործ՝ պարտեզ մը գտաւ. «Տնկեաց աստուծ զգրախտն... և եղ զնոսս գործել և պահել» տեղվույն գեղեցկությունը: Շատ գեղեցիկ և զգայուն փիլիսոփայությամբ կըսե մեր ճարտար և մեծ պատմյաց մեկը, Սյունյաց մետրոպոլիտն Ստեփաննոս, թե՛ «է բաղձալի ի կենցաղս՝ ոչ այլ ինչ, բայց միայն սեպհական ժառանգութիւն առն՝ յորում ծնեալ և սնեալ լինի և վայելել խորհիցի, որպէս զստինս մօր և զգութ հօր, այնպես քաղցր թուեցեալ լինի ի միտս ժառանգորդին. վասն որոյ միշտ կարօտի շրջիլ տեսանել զբօսնուլ խընդամտել ի վերայ նորայ»⁷: Եվ գրեթե գովություն մը կսեպե այս բանս Բաբիկ Սյունյաց իշխանին (Վասակ ուրացողին հորը), որ իր հայրենի ժառանգությանը տիրելով, էլեր էր անոր զուարճալի տեղերը պատելու և որս ընելու:

Բայց ինչն է, բարեկամ, որ այս բնության զբոսանքը լսելով, դուն քու բնությանդ մեջ ուրախության հետ տրամություն մ՝ ալ կզգաս: Ինչն է, որ երբեմն ուրախության և զբոսանաց փափագն ալ մարած կերևա սրտիդ մեջ:

...Բնությունը անզեղջ է. այսինքն է՝ իր բարիքն և զվարճությունը

եք չզլանար: Բայց մեր ներքին բնության խռովությունն է, որ արտաքնոյն հետ ունեցած ներդաշնակություննիս ավրեց: Սակայն դարձյալ մեր ավրված, շփոթված քնարը դաշնակելու համար՝ պետք է բնության լարերուն ձայնովը շտկել: Բնությունը առաջ մարդուս համար իբրև առողջի առողջությունը միշտ պահելու օշարակ էր, հիմա իբրև հիվանդի առողջարար ըմպելիք մ' է, եթե զմարդս միշտ զվարթության մեջ պահողը չէ, գոնե ամեննն զորսովոր և՛ պատրաստ սփոփանքն ալ ինքն է: Ո՛հ, բաղձալի բան է արդարև բաղձալի մեր վերը հիշյալ պատմիչին ըսածը. «Սեպհա կան ժառանգութիւն առն՝ յորում ծնեալ և սնեալ լինի, և վայելել, շրջիլ, տեսանել, զբոսնուլ, խնդամտիլ». ցանկալի բան է դեռ այս երանազուրկ կենաց մեջ Սուրբ գրոց տված օրհնությամբ մարդուս «նստիլ ընդ որթովք իւրովք». շատ անուշ բան է՝ նաև օրվան երկար և դառն աշխատանքնն վերջը ընտանյաց հետ բնության գեղեցիկ տեսարանի մը մեջ կամ դիմաց, հոգնություն առնուլ: Սակայն ի՞նչ ընե այն թշվառն, որ շունի ոչ միայն սեպհական որթերու և թղենյաց շուք, այլև հայրենյաց հովանիքներնն զրկված է: Ի՞նչ ընե այն, որ հարկավ կամ բնությամբ ստիպված է պանդխտության... Թող երթա դիմե նա ալ բնության գիրկը, որ մոր պես ամենուն և ամեն տեղ բացված է: Ոչ միայն օտարաց բռնադատությամբ, այլ շատոնք իրենց կամոքն հեռացած են ի հայրենյաց կամ անոր թշվառությանց շղիմանալով, կամ ուրիշ պատճառով: Տխրությամբ կհեռանան, արցունքով ճամբանին կոռոզեն, սրտերնուն վրա վերք մը, բերաններուն վրա հառաչանք մը կա, միայն բնությունն է, որ պանդխտության մեջ ալ գիրենք կսփոփե: Հետին կտրճությամբ սրտի՝ կհաղթեն սէրո, իրենց հայրենյաց և ընտանյաց տեսքին, բայց առանց բնության տեսքին չեն կրնար իրենք իրենց ահեղ կտրճությանը դիմանալ: Մեր ամեննն զորսովոր և զարմանալի թագավորը Տրդատ՝ իր իւր ծերության ատեն տեսնելով զզգին ներկա և մանաւանդ մոտակա թշվառությունը, իւր տրտմությամբ մը դարձուց ահեղ աշվները իր փառաց ասպարեզներնն, և վերջի օրերը լեռներու վրա, բնության մեջ կպատրաստվեր գերսուգույն պսակին: Հայրենյաց օգտին պարտքը դարձյալ իջուց զինքը լեռներեն և թեպետ անկե ետև միայն ևրկնից կուզեր ապրել, բայց գեռ իննսուն տարվան որսի ելավ իշխաններուն հետ, որս ըլլալու այն երկրին և այն մարդկանց սիրույն, որոնց համար վաթսուն տարի աշխատեք էր սրով ու սիրով: Իրմե

վերջը իրեն համեմատ անձ մը կհիշե Հայաստան՝ իր կարմիր վարդանը՝ որ երբ իշխանակից նախարարաց հորդորանոք իր հայրենիքը ազատելու համար միաբանեցավ առ երեսու ուրացութեան սուրբ հավատքին, բավական շեպելով իր հրապարակավ դարձն ու զղջումը, թողուց իր մեծ անունն ալ, իր փառքն ալ, քաշվեցավ Հայաստանի ամենեն անծանոթ կողմը և լերանց ու քարայրից մեջ սաղմոսներով և երգերով իր մեծ ու ընդարձակ սիրտը կհանգչեցնէր:

Քանի՛-քանի՛ խոցված սրտեր այսպիսի միայնութեանց մեջ իրենց կյանքը գտած են և միայն հոն և ոչ ուրիշ տեղ: Քանի՛նէ՛ր իրենց հայրենյաց, ընտանյաց և սիրելյաց սերն ու կարոտն մեկ ձեռնատունկ ծառով մը, կամ պարտեղ մը հոգալով, կամ բնութեան տեսարանները դիտելով, առած կապրին: Դանտե Իտալացվոց առաջին բանաստեղծն և քաջ քաղաքագետ իր ծաղկած և սիրուն Ֆիրենցիա հայրենիքեն քշված և երկարատեն կարոտը քաշելով, երբ որ հրավերք ընդունեցավ նորեն դառնալու, բայց անանկ պայմանով որ իր հայրենյացը պատիվ չէր սեպեր, թեպետ և կհալեր Ֆիրենցիայի փափագով, բայց մերժեց, շատավ հանձն մտնել իր սիրո սահմաններն և ըսավ. «Մի՛թե ամեն տեղ ինձի համար արևը չի ծագեր. մի՛թե հոս ալ չկա ինձի բաց և սլայծն ոգ մը և բնութեան սփոփանք»⁹:

Երջանիկ թշվառք (վասն զի չեմ գիտեր ուրիշ ինչ ըսել այսպիսյաց), որ իրենց զրկմանց և աքսորանաց մեջ ալ կրնան վայելի զբնութիւն, որով և սփոփանք գտնել: Սիպերիո սառնամանիքն ալ ունին իրենց սրտաշարժ տեսարաններն, որով դեռ մարդ կապրի, կզբոսնու և կսփոփի այնչափ ցրտութեանց մեջ ալ: Դեռ երեսկ անոնց ալ, որ իրենց արգելարանին մեջ ալ գոնն անարգել պատուհան մը ունին, ուսկից թե որ նախանձոտ երկիրս ալ չէ՛ գոնն աննախանձ և ազատ երկիրքը կտեսնեն և բնութեան օդային և լուսավոր տեսարանները: Երանի՛ ան մարդուն, որ պատուհան մը ունի, ուսկից անպատ անպարիսպ բնական հորիզոն մը կտեսնեն՝ թե՛ ցամաքի, թե՛ ծովու. գուցե իր թշվառութեան մեջ ալ զինքը թշվառացնողներեն ավելի ընդարձակ և գեղեցիկ տեսարան մը կվայլէ: Այն տեսարանը կամաց-կամաց իր կորուստներուն տույժը կվճարե և վերքերուն սպեղանիք կըլլա: Ատենոք սպանիացի ասպետ մը ելեր վանք մը գացեր էր պտտելու, տեսնելու: Եկավ արգելական ծերու մը սենյակ, որ գրեթե բանտ կնամաներ

և շատ բանտե ավելի անմխիթար, վասն զի պատուհանին դիմաց պատ մը բարձրացած էր, որ ամեն տեսարան կիսափաներ: Զարմացավ մնաց երիտասարդն, երբոր իմացավ, որ ծերը շատ տարի այն խուցեն դուրս ելած չէ, ուրիշ տեսարան տեսած չէ և հարցուց, թե ինչպե՞ս կրնա ապրիլ այնպես անմխիթար, առանց բան մը տեսնելու: Այն ատեն ծերը ցցուց, որ դիմացի պատին վրա լայն ճեղք մը կար, այն ճեղքեն երկինք ափ մը կերևար և արևը ամեն օր այն ափ մը երկնքին վրայեն վայրկյան մը կանցներ: Գիշերն ալ քանի մը աստղ կցուլացներ այն կտորին վրա և երբեմն լուսնն բարերար ճառագայթ մը (որ միշտ մենասիրաց սփոփանքն են) ինչվան այն ճեղքեն ալ կանցներ և ծերուն փակյալ խցին ալ այցելության կուգար: Այն ափ մը երկինքն, այն դողդոջուն և դեղնած ճառագայթն էր ծերուն ոչ միայն երկրավոր սփոփանքն, հապա նաև ուժ տվողն՝ ուրիշ ամեն զրկմունք հանձն առնելու, երկնավոր զբոսանաց հույսով: Երնե՛կ ուրեմն ափ մը ազատ երկնքի տեսքը և այցարար ճառագայթ մ՝ ալ վայլողներուն: Ափսո՛ս անոնց միայն, որ այն ափեն և այն լուսո թրթումունքեն ալ զրկված են և անե՛ծք մարդկային կրից և անգթության, որ իրենց նմանիքը կշրկեն բնության տեսարանքներե և կդատապարտեն ի մթություն:

Աստվածային ահեղ արդարությունն անգամ ամենեն հետին պատուհաս սահմանեց զխավարն արտաքին. բայց միայն անզեղչից պատուհաս հանդերձյալ: Ո՛վ մարդիկ, դուք մի՛ զրկեք մեկզմեկ երկրիս վրա անոր գեղեցիկ լուսեն, որ իր առաջին և վերջին բարիքն ալ է. անոր համար ծնողը ի լույս կբանա աշվները, մեռնողն ալ կգոցե զաշվները ի լուսո: Նմանեցե՛ք ձեր արդար և անաչառ տիրոջը և հոր՝ որ «Զարեգակն իւր ծագե ի վերա շարեաց և բարեաց և ծէ անձրև ի վերայ արդարոց եւ մեղաւորաց»: Խնայեցե՛ք ձեր նմանին, խնայեցե՛ք ձեր սրտակցին, և մի՛ զրկեք զայն բոլորովին արտաքին բնութենեն, որ շրջա թե իր ներքին բնության օրենքն՝ իր մարդկությունն ալ մոռնա: Թողե՛ք թշվառին իր ազատ պատուհանիկը, թողե՛ք իր լուսամուտը, իր սփոփանքը...

Իսկ դու, բարեկամ, որ ինչվան հիմա այս երկար խոսքերու լռիկ կլսես, դու ինչե՞ն տխրած ես, չեմ հարցնիր: Բայց եթե տրտմությանդ սփոփանք կփնտրես և ուրիշ կերպով չես գտներ, ե՛լ բնության մեջ. «Թէ կամիցիս սթափել,— կրսե Ոսկերերանը,— Թէ կամիցիս սթափել՝ երթ ի բուրաստանս ուրեք, ուր աղբիւրք բղխիցեն և վտակք գետոց խաղայցեն, և ի ծովալիճս, և

միտ դիր ծաղկոցացն և լսիցես զգեղեցիկ երգս ճպոսանցն»։ Զայս իրատես կուտա տրտմելոց այն անձն, որ վարդապետ արտասովաց կըսվեր։ Ե՛լ ով ցափած սիրտ, ե՛լ ով խոց ու վիրավոր, ե՛լ ու պտտե մեկ մը բնության մեջ։ Ի՞նչ ցավ ունիս, որուն դեղը հոս շգտնվի։ Բե՛ր ցցուր այդ սիրտդ սա երեկոյան արևուն, որ իր օրվան ճամբորդութենեն վերջը ահա կարմիր ալյաց մեջ կծածկվի։ տե՛ս, անկե զվարթ և հանդարտ ի՞նչ կա։ Ահա ծածկվեցավ ջրոց և բլրոց մեջ, բայց վաղը դարձյալ կուգա զբեղ միտթարելու։ Տես երեկոյան թռչնիկը, որ գա իր ծառին մեջ պահված իր շափերեն վեր ձայն մը ձգած՝ հովիտ ու ձոր կխոսեցնեն։ Հարցուր մեկ մը անոր, հարցուր մանավանդ քու սրտիդ, ի՞նչ կերգե, ի՞նչ կըսե այն բնության միայնությանց մեջ։ Կտեսնա՞ս ոտքիդ քով խոնարհած փակված մանուշակը, որուն հագիվ բարակ հոտը կզգաս, որո՞ւն համար այս գիշերվան ցողիկս կծծե, և որուն համար ամեն առտու կրանա իր կապույտ աչվները լուսո դեմ։ Տես դա խատուտիկ ու բարձրացողուն ծաղիկը, որուն նայիլ հրամմեց մեզի իր և մեր ստեղծողն. «Հայեցարո՛ւք ի շուշանն վայրենի»։ Ո՞վ արդյոք ատոր նման հարուստ հագված է, արդյոք մեծն այն և ամենահարուստ Սողոմո՞նն, որ պարծենալով մը կըսեր. «Ելե՛ք հայեցարուք ի Սողոմոն, ի պսակն՝ որով պսակեաց զնա մայր իւր յաւուր փեսայութեան իւրոյ և յաւուր ուրախութեան սրտի իւրոյ»։ Տե՛ս այդ պսակը և այդ զարդերը և երբոր աչքդ այն մեծ թագավորին փառքն ու սարոքն շլանա, դարձուր ու նայե «Ի շուշանն վայրենի»։ ո՞վ ավելի գեղեցիկ է. բնություն կփութա պատասխան տալու. «Ասեմ ձեզ, զի և ոչ Սողոմոն յամենայն ի փառսն իւրում զգեցաւ իբրև զմի ի նոցանէ»։ Հարցուր դու ալ բնության. ինչո՞ւ այդ վայրենի ծաղիկդ, «որ այսօր է և վաղիւ ի հնոց արկանի», ինչո՞ւ այդ շափ գեղեցկություն տված ես։ Որպեսզի իմանաս, ով թերահավատ, որ եթե աստված այդ վայրի առօրյա խոտիդ այդչափ զարդ կուտա, որչա՞փ բան պատրաստած է քու սրտիդ, որ հավիտյան պիտի մնա։ Հիմա քու արցունքներդ գիշերվան ցողեն առաջ՝ կինկնան այդ ծաղկին վրա, բայց սրբե՛ ու վեր նայե. ի՞նչ են այդ փայլուն թավշի նման գիշերվան վարագուրին վրա բանված բյուրավոր գոհարներն։ Ա՛հ, ի՞նչ են այն անթիվ աստղերն և ո՞ւր կերթան այդ անհատնում երկնքին մեջ, դեռ շոգնեցան այդչափ ճամբրե։ Զէ՛, վասն զի քու կոտրած սրտիդ սպեղանիք մ՝ ալ պիտի կաթեն իրենց շողերովը։

Հապա այդ լուսնակն, որ բոլոր լուսավորաց սահմանը թողած, քեզի մոտեցած, արծաթե ճառագայթները շորս դին սփռած է, սրտիդ վրա խաղաղություն մը չի՞ ծագեր: Տես դա ընդարձակ ծովուն երեսը, որուն .եզերքը շեն երևար, ի՞նչ է այդ անդադար շարժումը, ի՞նչ է այդ հովը, որ չի դատվիր անկե, ի՞նչ են այդ ալիքներն, երբեմն խռոված և երբեմն խաղաղած: Եղա՞ծ է սիրտ, որ դգա ու երբեք չխռովի, կամ եղա՞ծ է խռովություն, որ երբեք չդադրի: Տե՛ս սա ծովափունքս, ինչպե՛ս հանդարտ, կես քուն կես արթուն կերերան, ինչպե՛ս լուսնին լույսը վրանին ոսկեթել զղեստի մը պես տարածված և ծալ-ծալ կշարժի. այս գեղեցիկ լուսափայլ պատկերիս մեջ, դու քո փափագածներդ շե՛ս տեսներ: .

Բայց այդ պայծառ սահմանեն անդին ի՞նչ է այդ սևությունը ծովուն վրա, ծանծաղե՞ն է, թե ամպեն է, որ լույսը ծածկեր և մթնցուցեր է: Ո՛հ, այդ սևությունդ չե՞ որ քու ներկայիդ ալ պատկերն է, քու կորուստներդ, քու չգտածներդ, քու ցավերդ հիշեցնելով... Մահ, բռնություն, նախանձ, տգիտություն և տմարդություն, ասոնք շե՞ն, որ քու սիրելիներդ, քու հույսերդ, քու դալար զորություններդ հափշտակեցին: Մի՛ վճատիր, ելիր կայնե, տե՛ս անդին, ավելի անդին, այն ծովուն սև սահմանեն անդին ի՞նչ կտեսնես: Ահա դարձյալ լուսավոր սահման մը, ոսկից անդին ա՛լ սահման չերևար: Մովուն և երկնքի ծայրերը իրարու կպած են, լուսնին լույսը ձորի պես մեջերնին դիզված, ու կընկզմի քու աչքիդ լույսն ալ...

Բարեկամ, այդ հեռավոր, լուսալիր սահմանը, ոսկից անդին ալ մթություն չկա, ի՞նչ կըսես ատիկա քու սրտիդ: Այդ չե՞ քու ապագայիդ նմանօրինակ պատկերը, այդ քու հանդերձյալդ չե՞, որ հետ անցյալ ուրախությանց և ներկա փորձանաց՝ քեզի դարձյալ խոստացած է: Անկորուստ գյուտ մը, քու ամեն ունեցած և փափագած բարյացդ, որոնց համար հիմա այդ վշտացյալ սիրտդ կնետվի ու կնետվի»...

Ով ընթերցող, ինչվան հոս լսեցի ես բնության ձայնը: Ականջքոս լռեցին և դեռ ձայն մը սրտիս մեջ կխոսեր. խոր էր սիրտս ծովուն պես, խաղաղ էր վրան ծաթած լուսույն պես: Գլուխս դեպի ծոցս խոնարհած էր, աչվներս թաշկինակով բռնված էին, և երբոր նորեն բացի (չեմ գիտեր քանի պահելիս հետև), ահա բովս ոչ ծեր կար և ոչ ծով, այլ միայն այս թղթյա ծովակս, քանի մը

արտասովաց կաթիլներով ուռած: Զորոնք կամաց-կամաց կցամ-
քեցներ բնության մտածմունքը, խոստանալով ինձի և նմանյացս՝
օգտակար և անձեռն պատրաստ Հրահանգ մը, Զբոսանք մը և Սփո-
փանք մը:

ԱԶԳԱԽՆԱՄ ՏԵՍՉՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդկորեն մտածելով՝ ներկայաբար հավիտենականության
մեջ ամենեն զարմանալի և նշանավոր իրողություն և հեղափոխու-
թյունն է մարկան երկրիս վրա տնտեսությունն կամ քաղաքավա-
րությունն: Զկա քիչ շատ բարգավաճ քաղաք մը, որում զլխավոր
ասուլիսն կամ լրագրաց զրույցն, ազգաց կամ իշխանաց կառա-
վարության վրայոք ըլլաւ: Եթե պատմության ընթացքը քիչ մը
բարձրեն քննելով դիտեմք, շեմք կրնար շտեմնել մարդկությունը
իբրև անսահման ծովու վրա տատանյալ, փնտրելով հաստատուն
կետ մը: Երկիրս ինքնին իբրև համաշխարհական նավափայտ մը
դիմե հավիտենական օթեանի, զոր ոմանք տգիտաբար նույնիսկ
երկրին վրա կարծեն, որպես թե նավահանգիստն այլ ի ծայր նա-
վուն կպած ըլլար: Անշուշտ դյուրավ կուհասներ այս նավափայ-
տըս իր նպատակին, եթե վրայի եղողքն միաբան ըլլային և ղե-
կավարքն միշտ նկատեին զնշանս Անոր, որ տվավ «Եւ ի ծովու ճա-
նապարհ, և ի մէջ ալեաց շաւիղ զգուշաւոր» Բայց ինչպես առան-
ձինն մարդ իր արարչադիր օրենքը թողուց, այսպես և մարդիկ
իրենց համար սահմանյալ ընկերական օրենքները: Կիրք մրրկեցին
զծով կենցաղական, երկնից նշանքն մթնեցան, միաբան նավա-
փայտն զարնվելով պեսպես դժվարությանց և հակառակությանց
կոտորեցաւ, և ինչքան հիմա մեկ մեկ կտորի վրա ապավինյալ
ազգք և լեզուք առանձնաբար ճամբա կընեն, երբեմն բոլորովին
զատ, երբեմն դեռ քովե քով: Ոմանք փութան առաջ, ոմանք տըն-
տընան հետամնաց. ոմանք հակառակին իրարու և վնասեն, ոմանք
նախանձընդդեմ հառաջեն. ոմանք այլ կամ միշտ ուրիշներն նեղ-
վելով և կամ իրենց անհոգությամբն ոչ միայն հետ մնան այլ և
ալեկոծին, տազնապին և ծովակուլ ըլլան, ինչպես այն ազգերն,
որոց անվանքն կան այսօր և ինքյանք չկան ի միջի: Հիրավի
օտարներն անոնց վնաս հասուցեր են, այլ ավելի վնասողներն
իրենք են եղած իրենց թույլ կամ ծուռ ղեկավարությամբն և ոչ

ախշափ ուրիշներն իրենց հակառակած են, որչափ իրենք այն վերին տեսչությանն, որ ինչպես յուրաքանչյուր մարդու՝ առավել ևս ամբողջ ազգի մը կեալը և մնալը կամի և պահե, ցորչափ ազգն ալ իր կամացն գործակից ըլլա, ապա թե ոչ, կրնա իրավամբ ըսել անոր «Կորուստ քո ի քէն է»:

Եթե մարդիկ իրենց դիտամամբք քաղաքավարին երկրի, վերին տեսչությունն այլ իր կանուխ և հաստատուն դիտմունքն ունի յուրաքանչյուր ազգաց վրա, զորս հավանեցավ իրարմե բաժնելու և յորժամ բաժանեաց զազգս ամենայն, որպէս սփռեաց զորդիսն Ադամայ, կացոյց սահմանս ազգաց ըստ թուոյ որդւոց Աստուծոյ: Եվ նույն ինքն հավիտենական ասիանց վրա զանազան իրարու մոտ կետեր ուղղե զանոնք, զոմանս շուտ, զոմանս ուշ հասցընելով և ինչպես առանձին մարդկան ոմանց վրա մասնավոր խնամք մը ցուցած է, այսպես և ազգաց ոմանց: Ո՞վ չի գիտեր հրեից ազգին վրա եղած առանձնաշնորհությունն: Բայց եթե յուրաքանչյուր ազգ գոնե իր պատմութիւնը մանր քննե, կրնա ոչ սակավ առանձնաշնորհ դիպվածներ նշմարել, որոնց մեջ մարդկային քաղաքավարութենե վեր ուղղիչ մատ մի կերևա: Մեր ազգին պատմական կենաց վրա ի՞նչ խնամք չեն երևար, թերևս ավելի քան ուրիշ ազգաց, հետ հրեից:

Եթե շեմ ուզեր ըլլալ անշնորհք, անտեսք և անհոգք, պետք է ճանչնամք և խոստովանիմք, որ ազգախնամ տեսչությունն մեր ազգին վրա այլ շատ հայտնապես և առանձնաշնորհութեամբ երևած է: Աշխարհածանոթ և առակի պես հայտնի է, թե մարդո առաջին բնակութիւնն ի վերա երկրի և երկրորդն այլ հետ ջրհեղեղին եղան աքն երկրին մեջ, որ ապա կոչվեցավ Հայաստան¹. հետ խառնակութեան լեզվաց և բաժանման ազգաց ըլլալով ժառանգութիւն Հարեթյանն Հայկա և հայրենիք դավակաց նորա Հայոց: Ի սկզբանե մարդկութեան մինչև երեք հազար տարի, մինչև ցընտրութիւնն Աբրահամու, նախախնամութեան դիտած կետն ի երկրի կերևի Հայաստան: Ամենայն ազգք անկից կու ճանաչեն իրենց հին ծագումը, մանավանդ հյուսիսային և արևմտյան եռանդուն ազգինք, իսկ հարավայնոց և արևելայնոց այլ սահմանագլուխքն մոտենան և գրեթե սկսանին ի սահմանաց Հայաստանի: Հետ բաժանման ազգաց և լեզվաց, մարդախնամ տեսչութիւնն ըլլալով ազգախնամ, մինչև երկու հազար տարի հրեից վրա հայտնապես արթուն աչոք կերևա, ուրիշ ազգաց վրա իբրև ի բոն, իսկ հայոց

վրա՝ հսկուն: Այն երկհազարյան դարուն մեջ (Աբրահամ մինչև ի Մակաբեացիս և Արամա ցԱրշակունիս) Հայք պատմության մեջ մեծ դործ կամ նշան մը չեն թողուր, այլ բավական բազմությամբ, զորությամբ և հարստությամբ աճեն, զարգանան, ծանոթանան և Ասիո տիեզերակալ պետությանց օգնական ըլլան: Քրիստոսն առաջ Ք դարուն վերջերը Հրեից թագավորությանց հարվածներն կու սկսին, հարվածողքն ալ (հին Ասորեստանյայք) կու պատուհասին. նույն ատեն հայք առաջին անգամ կանցնին ի կարգ թագավորությանց Ասիո: Իսրայելացվոց տասն ցեղից թագավորությունն կու վերջանա և մասն մի գերյաց ի հայս վարին, դարձյալ գերիւք պատուհասին (Սենեքերիմ) և հայք ինքնիշխան ազատ տերություն մի կըլլան, իբրև ութսուն տարի: Հուդայի թագավորությունն ալ կու վերջանա, հայոց թագավորությունն նոր պայծառություն մը կառնու: Հրաշխի և Նաբուգոդոնոսորա բարեկամությամբն և հետո Տիգրանա և Վուրուսի, մինչ հրեայք բոլորովին ի գերության են: Երբ ազատին և դառնան ի Երուսաղեմ և սկսին նորոգել իրենց հիշատակները, Հայք նորեն Պարսից իշխանության տակ ընկան, թեև առանձին թագավոր ունենալով: Երբ հրեայք բոլորովին ազատություն և իշխանություն կորսուցնեն հետ Մակաբեացվոց, հայք, որ նույնպես իրենց իշխանությունը կորուսեր էին, կուսկըսին կանգնիլ: Աբրահամու սառայածին որդիքն անտես կումնան, քնտուրածին որդիք կու սկսին զալ ի տեսություն, անոնցմե ծագի նույն ատեն Արշակունի թագավորությունն ի հայս, ծանոթ և պատկառելի կըլա շրջակա ազգաց, և մինչև Հռովմայեցվոց, որ ամենայն ազգաց տիրելով, զհայս ալ ստիպեն ի հարկատվություն: Թայց հազիվ դաշինքը կնքված, ամենախնամ տեսչությունն նոր և հրաշալի և ամենամեծ փոփոխություն մը կըլեն. մարդկան քաղաքավարության օրինքը փոխև և օրինակն այլ ընծայե իր իսկ մարդանալովն և դեռ իր տնօրենությունը չի կատարած՝ հայ թագավոր մը դաշնակից կըլա ամենաթագավորին հետ: Որ և ետ կատարման տնօրենությանց և ամենահաղթ դարձին ի երկինս նորահրաշ ազդախնամ կամ հայրախնամ տեսչությամբ տնտես զազգ մեր, քրիստոնեական կրոնից կանուխ և հաստատուն ծավալմամբ, որո համար իր առաքելոց և աշակերտաց խումբեն կու զրկե ի Հայս, ավելի թվով քան այլ աշխարհս. որ և առաջին թագավոր քրիստոնյա, առաջին թագուհի և վկայուհի ընծայե ի հայոց: Թեպետև քրիստոնեություն երեք դար կովի և հալածի ի հեթանոսու-

Քենե, ինչպես ուրիշ տեղիւնք, այսպես և ի Հայս, այլ քան զբազումս ավելի վկայուք և հետևողք պարծի հոն: Եվ դարձյալ մեծահարաշ տեսչությամբ և զորությամբ առաջ քան զայլս՝ զՀայաստան աշխարհ բոլորովին քրիստոնյա կրնն, քիչ ժամանակի քիչ օրվան մեջ վեց հարյուր զավառ մկրտության ցողերով լվալով և իբրև քսանից երեսուն միլիոն մարդ վերածնանելով ի հոգի սուրբ: Տեսչությունն առաջ քան զերևցնել առ ինքնակալն հոգւմայեցվոց զլուսավոր խաշն, երևցուց առ հսկա արքայն հայոց զլուսավորչին աջն: Տրդատ, որ հետևեցավ Դիոկղետիանոսի ի հալածել զեկեղեցի, հետևցուց իրեն զբարեկամն յուր Կոստանդիանոս ի հանգուցանել զեկեղեցի և զմնացյալ հալածիչս Մաքսիմիանոս և Լիկիանես՝ հալածեց, վռնտեց վերուց ի արևելից: Տրդատա և Գրիգորի գործակցության երեսնամյակն մեծ մտադրության արժանի է: Բոլոր աշխարհի մեջ փառավոր դար մ՝ է, բոլոր եկեղեցվո հաղթանակ և պարծանք մ՝ է, իսկ Հայության և հայախնամ տեսչության՝ բարձրագույն կետ: Անկե հետև հազարամյան դարուկես (1330—1830), երբ քրիստոնեությունն հաղթանակած թագավորն ի աշխարհի ազատությամբ եկեղեցվո, ազգախնամ տեսչությունն կամփոփե իր մասնավոր ճառագայթները մեզմե, բայց ոչ բոլորովին: Հայությունն կը նվազի և նվազյալ է մինչև ցայսօր զանազան պատահարոք և պատուհասոք, բայց ամենայն մեծ վտանգի ատեն այլ փայլեն ճառագայթք ինչ տեսչության և ամպերու տակեն, բայց թափանցիկ ամպերու, կերևի աջն հայախնամ, որո ամեննն մեծ նշան այս է, որ Հայաստան գրեթե ամենայն աշխարհն ավելի հալածանաց և ավերմանց ենթակա ըլլալով՝ անկորուստ պահե զքրիստոնեություն, զլեզու և գրեթե զմիագլխություն եկեղեցական, որք ի բազմավտանգ ժամանակս իրեն մեծ զորություն եղան և մեծագույն բարվո առիթ ժողոված են, եթե գիտնա զանոնք ուղղել և հարմարել և ընդունելի ընել օրինաց ժամանակի:

Հիմա, եթե ուզեմք շուտ-շուտ աչք մը տալ այս միջոցիս զանազան եղանակաց, կու տեսնեմք նախ դար մը թուլության Արշակունի թագավորաց (345—428) և անկարգ գնացից. այլ նույն ատեն արիական և իմաստուն արթնությունն Պահլավունյաց, այսինքն Լուսավորչի ցեղին և հաջորդացն կաթողիկոսաց, որք արդարև հայրաբար խնամեն զազգն և պահեն ի պատվի: Եվ երբ իրենց հաջորդությունն այլ դադրի (440), որով հետ թագավորական հեղինակության Լուսավորչին այլ կերպ մը վերցվի և մեր ազգն՝ Պար-

սից ամենայն խորամանկութեանց և զրադաշտական կրօնից սպառ-
 նալյաց մատնվի, տեսչութիւնն մտավոր ուժ կուտա հայոց, գլու-
 տով գրոց և թարգմանութեամբ, որով դշուրանա ժողովրդայն սոր-
 վիլ և հաստատիլ իր հավատոց մեջ և առաջնորդաց՝ պաշտպանել
 զնա ընդդեմ մոլորեցուցչաց. քաղաքական կորստեամբ թշվառա-
 գուլն դարն, դպրութեամբ նշանագուլն կըլլա քան զայլս: Երկու
 դար քշե (440—650) Պարսից կեղակարծ տիրութիւնն, որոց բոլո-
 բովին անկասկած մնալու հնարքն էր սերտ միաբանութիւնն հա-
 յոց ընդ Բյուզանդացիս, ինչպես ի ժամանակս Տրդատա և ոմանց
 ի հաջորդացն: Բայց Հայք զզվյալ անոնցմե՝ Վարդանյան պատե-
 րազմին ատեն օգնութիւն չգտնելուն համար՞ և նույն ժամանակ
 եղած շորրորդ տիեզերական ժողովքին մեջ ալ չի գտնվելով, փուլթ
 չեն ընեք և եկեղեցականս միաբանիլ ընդ Հունաց, որով մնան մին-
 չև հիմա ի նորանշան միայնութեան ընդ մնացորդաց արեւելյան ազ-
 գաց ոմանց: Եվ ստիպվին երկու աշխարհակալ պետութեանց մեջ
 տատանիլ, երբեմն մեկուն, երբեմն այլ մեկայլին մոտենալով և
 ոչ քիչ անգամ այլ դեռ իրենց հարց նիզակալ օտար բռնութեանց
 դեմ դնելով: Կրօնական միութիւնն և պնդութիւնն դեռ պահե զի-
 րենք կարծր նիզակի մը պես, որ եթե քիչ մ' այլ ճոճուն ըլլար՝
 ավելի լավ և փառք պահեր ցայսօր և ասկե հետև այլ: Գրեթե
 նույն ոգովով, նույն քաջութեամբ, նույն խորագիտութեամբ և նույն
 համառութեամբ կանցնե Հայաստան արաբական բռնութեան երկ-
 դարյան եղանակն ալ (650—860), որի ատեն հայ հին ազնվակա-
 նութեան գրեթե կիսեն ավելին ջնջի կորսվի, բայց եկեղեցին հաս-
 տատութեամբ հավատոց և բազմաթիվ վկաներով անսասան մնա.
 շատ հեղ արտաքին զինուք այլ պաշտպանի իր քաջաց մնացորդ-
 ներեն, մանավանդ ի ցեղե Մամիկոնեից և Բագրատունյաց: Այս
 ետքի ցեղս գրեթե սեփականն ազգին հազարապետութիւնն կամ
 երեսփոխանութիւնն առաջի խալիփայից յ' Թ. դարու և անոնց
 բռնութեան տկարանալու ատեն՝ ինքն զորանա փառք և իշխանու-
 թեամբ և ի վարձ հավատարմութեան առ ազգն և առ եկեղեցին
 հասնի թագավորական աթոռ դար և կես (886—1042): Իր հետ
 ուրիշ ցեղեր այլ (Արծրունիք, Սյունիք, Վանանդացիք և այլն),
 որոց բազմագլխութիւնն ազգային միաբան ուժը նվազեցնե, բայց
 ուրիշ կողմանն ավելի կու տարածե ուժ և ծաղկումն, արվեստ և
 դպրութիւն ի գանազան իշխանանիստ քաղաքս և մեծավիճակ
 վանորայս: Մինչև ի կես ԺԱ դարու և քիչ մ' այլ ավելի, դեռ Հա-

յաստան ի նախնի կերպարանքը, թեև այլայլյալ, պահե, անլեհ հետե հարձակմամբ սկյութական ազգաց, թուրքաց և թաթարաց, գրեթե բոլորովին այլափոխի: Օտարք կուրնակին և բազմանան ի մեջ, իր բնիկքն օտարանան ի այլ աշխարհս, ոմանք հայրենի հողուն քաղցրությունը կամ օրենքը անջինջ պահելով սրտերնուն մեջ մնան հոն, ընդ բռնությամբ նորեկաց, ոմանք ազգային ազատությունը վերադասելով քան զայն՝ կես դաշնագրությամբ և ավելի բռնաբարությամբ դիմեն արևմուտս և Տորոսի ամուր լեռանց մեջ ապահովեն իրենց նախնյաց գավազանները, լեզուն, և լուսավորչա աթոռն այլ. և երեք դար, հին հայոց սահմանածայրը՝ Կիլիկիո մեջ, Ռուբինյան տերություն մը կանգուն պահե հայ ազգությունը:

Միջին դարու պատմության մեջ նշանագույն դիպաց մեկն ըլլալով և պատճառ մեծ ծանոթության և հարաբերության հայոց և բուն արևմտյան տերությանց և Հռովմա երկիրխան պետության հետ: Լատին և գաղղիացի լեզուք և սովորույթք մտնեն ի հայս, հայք ղեսպանությամբ, ուխտագնացությամբ, վաճառականությամբ հաճախեն ի նշանավոր քաղաքս Իտալիո և ի թագավորանիստ տեղիս Յվրոպիո, մանավանդ խաչակիր զինվորությանց ատեն: Լատին վարդապետաց մուտքն ի Մեծ և ի Փոքր Հայս և միաբանողաց անվանյալ կրոնական կարգք նոր դար մը բանան հայոց եկեղեցւոյն, որո արգասիքն մնա այնուհետև մինչև ցայժմ, թեև ոչ սակավ հակառակությունք ծագին այն պատճառով: Այս կարծյաց և տեսությանց երկպառակությունն, եվրոպական տերությանց առտնին զբաղանքն, անօգնական և միայնակ թողուն զթագավորն Կիլիկիո և հետին հայկական գավազանն այլ կոտրի ի վերջս ժԳ դարու, որի ժամանակ Մեծ Հայք այլ, արդեն նվազած թաթարաց բռնաբանությամբ, Լենկիթիմուրի ասպատակությամբքն բոլորովին անշքանան և դարձյալ նոր գաղթականք թողով զբնիկ երկիրն՝ անցնին ի Յվրոպա: Որոց սերունդք մնան մինչև հիմա ի Ռուսաստան, Լեհաստան, Մաճաղստան և Դանուբյան գավառաց մեջ, ուր հանդարտությամբ ծաղկելով և հարստանալով, կրնան իրենց ազգակցաց և մանավանդ եկեղեցական աթոռուն օգնել, նաև ժԾ և ժՁ դարուց մեջ, որք մեր պատմության մեջ ամենեն աննշան, մրթին և լուռն են: Միայն նոր վկայից նահատակությունն ի Քուրդ, Թուրքմեն և Պարսիկ բռնավորաց՝ անշեջ պահե կրոնական կրակը: Ասոր ցնցմունք և նորություն մ՝ այլ տան ի կես ժԾ դարու մեկ մի Փլորենտյան ժողովուն մեջ միաբանությունն կաթողիկոսին

Ստո, մեկ մ՝ այլ կաթուղիկոսութեան երկու բաժանիլն և գլխավոր
աթոռ ըլլալն էջմիածնի: Սակայն երկուքն այլ մեծ կամ հայտնի
հետեանք մը չեն ունենար ազգին անհաստատ և բաժանյալ քա-
ղաքական վիճակին համար, որ ի վերջ ժԶ դարու և ի սկիզբն ԺԷ-ին,
ավելի կանոնավոր կերպ մը կառնու Հայաստանի երկու ձևացրալ
տերութեանց (օսմանյան և պարսից) մեջ բաժնվելովն, որք ինք-
նագլուխ բռնավորաց մանր իշխանութիւնները վերցնեն: Անոնց
հետ Հայք ալ բոլորովին իրենց քաղաքական ինքնագլխութիւնը
կորուսած ատեննին, նոր այցելութիւն մը կունենա մտավոր, ուս-
մանց և կրօնական կարգաց նորութիւն մը կըլլա ի զանազան կող-
մանս և վանորայս: Եվ առաջ քան զայլ, արեւելյայս հայք հնարին
գտպագրութիւն գրոց, որոց օգուտները տեսնային ի Եվրոպա՝ վա-
ճառականութեամբ հոն գալով, կամ բնակելով³: Հին Զուղա շա-
հաստանին ավերն և փոխադրութիւնն ի Նորն Զուղա Սպահանու,
և ընդ Վենետիկո անընդհատ առևտրութիւնն այս գեղեցիկ արվես-
տին հաջողութիւնը կըյուրացնեն և գրեթե ամեն եվրոպական
վաճառատեղ քաղաքներ մեկմեկ հայ տպագրատուն կանգնի, ուս-
կից ապա և ի բուն հայոց սահմաններն այլ բերվի ի Կոստանդ-
նուպոլիս, ի Նոր Զուղա, ի էջմիածին, ի Երուսաղեմ և այլն: Նույն
ատեն լատին վարդապետք և նոր միանձունք դարձյալ սկսին հա-
ճախել ի Հայս և հայք կրնան քնդհանրական եկեղեցվո սերտ
միաբան ըլլալով ի հավատս՝ պահել իրենց ազգային լեզուն, ծեսն և
օրենքներն: Այս բանս ավելի հաստատ և պայծառ կուհուշակե ԺԸ
դարուն սկիզբը Սեբաստացի քաջահմուտ վարդապետ մը, Մխի-
թար, միաբանակեցաց ընկերութեամբը, զոր հաստատե ազգին հինդ
հարյուր տարվն վեր ծանոթ, դաշնակից և վաճառակից Վենետիկո
սահմանաց մեջ: ԵՃմարտութիւն կրօնական, կրթութիւն բանա-
կան կամ ուսմունք և ոգի ազգային, այս ընկերութեան նպատակն
կուճանչվին, պատվին, պտղաբերեն⁴: Նոր հարգ և ծանոթութիւն
մ՝ այլ կունենան հայք առ Եվրոպացիս և ամենայն միտք աննա-
խանձ վկայե, որ ազգայնամ տեսչութեան մեծ այցելութիւն մ՝ է
այդ և նոր կապ ու խառնուրդ մը համաշխարհական դպրութեան
ընդ հայկականին, որո օգնական կըլլան այս դարուս մեջ բացված
ազգային վարժարանք, տպագրատունք, օրագիրք ևս՝ եթե քիչ
բանակոխվ և ավելի մտաշահ ծանոթութիւններ հրատարակեն:

Դարուս երկրորդ քառորդին մեջ հանդիպած քաղաքական հե-
ղափոխութիւնք ի արեւելս ամենեն ավելի հայ ազգին վրա ներ-

գործած են (ի բաց առյալ ազատ տերութիւնն հունաց)։ Ռուսաց պատերազմներովն ընդ Պարսս և Օսմանյանս՝ Հայաստանի կեսն հետ վեց և յոթն դարուց, կանցնի ի ձեռս քրիստոնյա իշխանության, ազգն նոր իշխող մ՝ այլ կունենա, իր կրոնական գլուխն այլ անոր հպատակի։ Մինչև ցայն ժամ իր արտաքին իրավասության ներքև եղող, այլ դավանութեամբ տարբերյալ մասն ազգին, բոլորովին կու բաժնվի և զատ աթոռ կունենա և զատ երեսփոխան քաղաքական, որմե, որպես ամենայն բաժանմամբ, ազգին ընդհանրութեան ուժն կու նվազի, այլ մասունքն ավելի կրնան զորանալ ազատ և անարգել զարգացմամբ։ Օսմանյան պետութեան նոր օրինադրութիւնն կարթունցնէ ժողովրդոց և հասարակաց իրավունքն և փոխն ստրկաբար ծառայութիւնը ի ազնվական հպատակութիւն։ Այս զգացումն խառնվելով քսան տարվան ուսմանց մտավարժութեան հետ, կիմացունեն, որ ազգային ոգին զարգացյալ՝ չի կրնար երեխայի պես խանձարրապատ մնալ, բայց դեռ ոչ այլ իր հսկայածև նախնայց մեծ-մեծ զգեստները հագնիլ և ոչ այլ վրան առնուլ ամենայն նորածնութիւն հիմիկու ազգաց...

Աճումն հայտնի է, հասակին համեմատ զգեստն հարմարցընել, այս է մեծ խնդիրն, որ դարուս կիսեն ետքը ինչվան հիմա ազգիս երկու բաժանյալ մասերն այլ իրենց մեջ շարժե և շփոթե, ամենուն ծանոթ են որպիսի դիպվածներով։ Ժամանակին ընդհանուր քաղաքական ներկա շարժումն այլ, պատերազմունք և փոփոխութիւնք պետութեանց, քիչ շատ ազդեցութիւն կրնեն այդ մեր ազգային շարժման կամ տատանման, որ դեռ ի հուզման է։

Մասնակշիռ եղանակի մը մեջ կամ սկիզբն եմք, որ ոմանց շատ վտանգավոր կերևի, իբրև թե ազգին ուժն կամ ճարն հատեր է, իր կեցուցիչ, հառաջեցուցիչ մեքենայն խորտակեր է. շունի իր ողջութեան անդամներն...

Ո՛ւր է ազգայնամ տեսութիւնն։ Հետ քառասուն և չորս դարուց մի՞թե սպառեցավ հայութեան լապտերին լուսավառ նյութն։ Եթե այդպես է, քար ի գլուխ կապած երթանք ժամանակին անդարձ անդնդոց մեջ զահավիժինք, նման այն ազգայաց, որ երբեմն մեր աշխարհին չորս կողմերն անուն և տերութիւն ունեին, և այսօր չկան անձամբ, այլ միայն չոր քարերով։

Բայց մեր աշխարհն դեռ իր անվամբն կոչի և կա, և իր ժողովուրդն ցրված՝ բայց դեռ ազգ է, թվով, լեզվով, ծիսիվ և զգացմամբ. ուրեմն ազգախոնամ տեսութիւնն հսկե անոր վրա։ Մի՞թե

տատանյալ և կռօյալ ծովուն ալյաց վրա այլ շատ հեղ չի՞ ծագեր արեգակն, և անոնց շփոթած՝ փրփուրներն անգամ մարգարտանման գեղեցկացրներ և դարձյալ միատարր բյուրեղի նման հավասարեցներ: Գիշերն իսկ լուսին նշան է խաղաղության մրրկաց և հեռավոր միայնակ աստղիկ մ' այլ, հույս ապագա հանդարտության: Եվ եթե երկինք երկիր այլ մթնացած շերեան, մազնիսոտ ասեղիկ մի այն ընդհանուր կուրության և կորստյան մեջ՝ իր ցուրտ ծոցեն կրնա անկշռելի կրակով մը, զորությամբ մը փնտրել գրտնել իր դիտած կետը, իր զարմանալի սիրելին...

Ո՞վ տատանյալք, կանգ առեք պահ մը եղած տեղերնիդ, ծանոթարար լույս մը կծագե հանդարտյալ միտքն. նախ ինքզինքը ճանչնա մարդ, ապա՝ զընկերս: Ճանչնա՛նք զմեզ և մեզի պատշաճյալ տեղը և գործը հանձն առնունք, ճանչնա՛նք զիրար և յուրաքանչյուրին պատշաճյալ տեղը և գործը տանք: Նավն կու սկսի շիտակիլ, ճամբան կորոշվի, նավահանգիստն ճանաչվի, ազգախրնամ տեսչությունն պայծառանա, հայությունն ապահովի իր հավիտենական ընթացից և նպատակին մեջ: Հասարակաց հանդարտություն և համբերություն և յուրաքանչյուրոց՝ մտադրություն իրենց հատուկ վիճակին պարտուց և պատշաճից. ոչ գիրար խափանել և ոչ շափեն վեր նետվիլ: Ամենայն առաջընթացություն նախկին հետամնացությունը ունի, պետք է մեկիկ-մեկիկ այն քայլերը ընել. ոչ արտորանքն փութեցնեն, այլ՝ շրջահայաց զգուշությունն: Այս զգուշություն և ջանքս միայն կրնա գործակից ըլլալ հայրախրնամ վերին տեսչության և իր ծածկյալ բարիքները հայտնել ի վաելս ազգիս և ի զարմանս օտարաց: Իսկ անզգուշությունն կրնա այլ ավելի ծածկել և ուշացնել և ինչվան խափանել ցանկալի հայտնություն մ' այլ, հետ այնքան հայտնությունց կամ խնամոց, որք կատարվեր են հինգ հազար տարի նահապետյալ ազգի մը քաղաքական տնտեսության զանազան եղանակաց մեջ: Գեռ հսկե հին հայրախնամ տեսչությունն, այլ իր դիտմունքն սուրբ և բարձր է: Միայն ազնվական դիտմամբ և ջանյութ կրնա ազգն արդյունավորիլ նոր այցելության և ապահովել ընթացքը առ կետն երջանիկ:

ՆՇՄԱՐԶ ԵՎ ՆՇՄԱՐԶ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

Իմ ազգակցացս շատերուն նման մեր հին հայրենի երկրեն շատ հեռու, օտար ափանց վրա ծնած (թեպետև գեղեցիկ ծովածի-

Ժաղ ափանց Վոսփորոնի)¹), երկար տարիներ փափագեի այց ելլելու կամ ուխտի երթալու աշխարհ մեր Հայաստան և ականատես ըլլալու հարանց ու պապանց հիշատակարանց, շինից և շիրմաց: Անցան այն շատ տարիներն, անցան շատ բաներ գլխես և սրտես և դեռ հոն կմնար հին փափագս, նման այն տերեխն, որ թեև իր դալարությունը կորուսեր, թոռմեր, խամրեր է, բայց բարերար ջրի մը մեջ ձգվելով, նորեն շափավոր դալարություն մը կառնու, գուցե խնկանրման հոտ և համ մ' ալ ունենա: Ռուսաց և Օսմանյան դաշնակցաց պատերազմեն վերջն էր, երբ անգամ մ' ալ բնության նորոգող եղանակն հասավ, նորեն զգացի ես ալ զգարուն, բայց այս անգամ այն ալ զգացի, որ ես այսուհետև հասակիս գարնան վերջերն եմ: Գուցե տվողն կենաց պարգևն ինձի շատ զարուններ ալ տեսնել, բայց կյանքն որչափ ալ երկար ըլլա, մեկ գարուն միայն ունի, և որչափ ալ վառի սրտի կրակարանն՝ գոնե դրսի պատյանն երթալով կպաղի, կտկարանա: Թեթև տարիներու տեղ կուգան ծանրերն և ուսոց վրա նստած՝ դժվարաշարժ կընեն զմարդ և որչափ ալ ասդիս անդին նայի՝ ավելի դեպի վար կհակեն գլուխը: Գուցե ինձի ալ նստելու տարիներ դեռ ըլլան, բայց պտտելու՝ շատ շեն կրնար ըլլալ:

Բավական մտածելի ետև ելա ի գործ: Առի ցուպս, մախաղս և խնայության քսակիկս, քանի մը գիրք, աշխարհացույց մը լուսանրկար գործիք մ' ալ, որպեսզի պտտելու տեղերես քանի մը հիշատակ ալ բերեմ և ընծայեմ բարեկամաց և հայրենասիրաց: Զգտնելով օգնական և ընկեր մը՝ ստիպվեցա. ինքնիրմովս բավականանալ և շուշանալ հյարբերան և մոխրամատն հայրենասիրաց դոներու քով: Ըսի փութամ, երթամ տեսնելու զհայրենիս, թեպետ և ոչ զընդարձակություն Հայաստան աշխարհի, գոնեա մեկ մաս մը, և գամ բսեմ, թե տեսա և տեսածիս, կամ հեռուեն և մոտեն նշմարածիս նշխարքն ալ ցուցնեմ: Արդյոք մինչև ո՞ր պիտի կարենամ երթալ, մինչև ո՞ր տանիլ իմ հետևողս (ընթերցողս), ո՞ր սահմանի վրա պիտ կարենամ ցցել ցուպս...

Ի՞նչ պետք է հիմա գիտնալ կամ վարանիլ: Աստված է առաջնորդ ամեն ճամբու, կարճ կամ երկայն՝ ինքը գիտե վախճանը, ուր որ կետը դրած է, այն է մեր անծանոթ նպատակն, կետե կետ ամբողջ ընթացք մ' է: Բավական սեպեմ նաև, եթե կոխեմ հայկական հողը և շնչեմ անոր հովանավոր բարձանց ու բլրոց օղը, քալեմ նախահարց քալած ծաղկածին ձորակներուն և տվարածական տափերուն վրա, ըմպեմ պայծառ առվաց և գետոց վտակներեն, զովանամ

Եփրատա ականակիտ աղբերաց մեջ, տեսնեմ Ճորոխի և Արածանվո կամարակերպ, փրփրահոսան ալիքը, լսեմ Եփրատա քարավազ կարկաչասահանությունը, բրբեմ Մասյաց երկնածրար գազաթան, Արագածա ծծմբածոր ծայրերուն, հայելանամ Սևանա և Փառավանա ապակեփայլ լճերուն վրա, պրպտեմ պատառչալ և մամռապատ պարսպաց մեջ, թավալեցնեմ քանի մը հիշատակաց քարեր, նկատեմ մայրաքաղաքաց հատակը, հանդիպիմ քանի մը հսկայակերպ հողվերանքի, լամ քանի մ' անմոռանալի անձանց մոռացյալ գերեզմանաց վրա, ցավիմ Շիրակա դաշտին կիսավեր եկեղեցյալ վրա, ողբամ սգավոր սրբությանց վրա, հառաչեմ Դվինի և Անվո ավերակաց վրա, խորհիմ և տիրիմ ի վերա անցյալ ցեղից, փառաց և ժամանակաց հայության...

Թափութափ երկթե թևերուն տալով, սկսավ շարժիլ շոգիաքայլ նավն: Քանի մը ժամ շանցած՝ անցանք այն աստվածանկար ծովու բացվածքեն, որ Եվրոպայի և Ասիո մեծահամբույր շրթանց մեջ անսպառ կենդանության շունչի պես կիսաղա, այն աննման Վոսփորոնեն, որ կրկին սիրելի էր ինձի, հայրենյաց տեղ հայրենիք բլալով և իր ափանց վրա գիս ընդունելով, ի լույս կենաց. իմ օրորանս ալ այն ալեծաղիկ եզերաց վրա օրորված է: Մտանք ի Սեավ ծով: Շուրջ երբեմն հյուրընկալ, երբեմն հյուրատուաց սեպելով զայն, մեկ մ' Ասքսենոս մեկ մ' Եվքսինիոս կոչեր են, կրսեն, բայց ես ավելի ախորժեցի լսել անոնց, որ կրսեին, թե մեր ազգահոր պապուն անվամբ կոչված ըլլա, որ կ' ըսվեր Ասքանաղ, իբր Ասքանաղյան ծով: Վասն զի այս հաբեթածին նահապետս նախ մեր հայրենյացը մեջ բնակեր է, հետո այս ծովուն հարավային եզերքները սփռեր է իր սերունդը և անկից ալ անդին անցեր է արևմուտս, ըստ ոմանց մինչև Գերմանացվոց աշխարհը: Մենք այս կողմը թողլով՝ կթռչեինք ալյաց երեսն ղեպի մեկալ կողմը, ուսկից լույս կու գա. ասեն մը արևուն լուսուն հետ իմաստության լույսն ալ անկե կուգար արեւմուտս, մեր աշխարհն ալ արևելքի վերջի դռներն էր դեպ այն կողմը, ուր կներթար արևն և երբեմն սեփական անվամբ Արևելյան տուն կըսվեր: Փոքր Ասիա, որուն եզերքները հիմա նավեւ կտեսնեմ, երկու ծովուց մեջ (Ասքանաղյան և Միջերկրական) կամուրջ մը կնմանի, միջասահման Ասիո և Եվրոպիո, ուր հազարավոր տարիներե ալ առաջ դրակից և դիմակից էին այն երկու աղզերն, որ հիմա ալ այս երկրիս շատ ազգաց կամ ժողովրդոց մեջ առաջինն ըսվելու արդյունքն ունին, հույնք և հայք: Անոնց նախահայրն Յավան, մեր նախա-

հօր Քորզոմա հորեղբայրն էր: Պետք չէ զլանանք իրենց երիցու-
թյան պատիվը, շնոռանանք ալ մերձավոր խնամությունը:

Նավուն աշակողմը նստած՝ երբեմն պարզ աչքով, երբեմն հե-
ռագիտակով և ավելի շատ ալ մտատեսութեամբ կդիտեմ Փոքր Ասիո
հյուսիսային եզերքները, կամ այս Սեալ ու Պոնտոս ծովուս հարա-
վային ափունքը, որ շուտ-շուտ կսահին, կփախչին, իբրև թե զու-
գմեզ քննելու համար չես եկած, ըսելով, փութա՛քու նպատակիդ: Եվ
ահա անցանք Գափնուսիա և Աքերուսիա սարավանդից՝ դիմացեն
(որք հիմա կըսվին Քեֆքեն ատասը և Պապա պուռու), որոց միջո-
ցեն ի ծով կթափի արևմտյան Փոքր Ասիո առաջին գետն, Սանգարիս
(Ձեքարիա-սու), Գաղատիո կողմերեն իջնելով և մեկմեկու հետևանց
կերևան-կանցնին ուրիշ հրվանդաններ, Կարամբիս, (Քերեմփե),
Ստեփանն (Ստեֆանիա), և Սյուրիա (Ինճե-բուռուն), որուն ցամաքը
շատ առաջ երկնցած է ի ծով, դեպի հյուսիս: Եթե այսօր արեւելյան
կողմը պատես, կտանի խաղաղ գոգ մը կամ պզտի ծովածոց մը,
Ագ-լիման կոչված, ուր շատ հին ատեն շինվեցաւ մեր ազգին արև-
մրտյան անվանակոչութեամբ ավան մը՝ ԱՐՄԾՆԵՆ, որ թեպետ պըզ-
տիկ և բանուկ տեղ չէր, բայց պարապորդ մարդ մը ուզեց շին-
ցընել և պարսպով ալ պատեց: Ամենքը զարմացան ըրածին և առակ
եղավ հունաց մեջ ըսելն.

Ար այլ ինչ գործ ոչ ունի,

Աճէ պարիսպ Արմենի:*

Այս Արմենյան ավանիս մեջ հինգ օր հանգչեցաւ Քսենոփոն,
չորս հարյուր տարի Քրիստոսն առաջ, երբ իր մնացյալ գնդովը
հայոց լեռներեն անցնելով, կղառնար իր հայրենիքը: Ասկև շատ հե-
ռու և Տրապիզոնեն ալ տնդին, կա ուրիշ Արմենն ավան մը, ուր
ավելի հայութեան նշաններ ալ կրնանք գտնել, եթե հանդիպինք:

Արմեննի ծովածոցին դիմաց և մոտ կա լնզվածև բոլորյալ
ցամաքակղզյակ մը (Պոզ-թեփե), որուն վրա կանգնած է Սինուպ
հին քաղաքն հունաց Պափլագոնիո, երեք կողմն ծովը դիտելով:
Քր ամենեն նշանավոր հիշատակն է Գիոգիսես Ենական փիլիսո-
փայն, եթե սրահանճար, սրալեզու, բայց և աղտոտ, անամոթ և
արհամարհոտ մարդ մ՝ ալ, փիլիսոփա կրնա ըսվիլ. գոնե երջանիկ
էր ուրիշներու կարոտ ըլլալ շուղելով, ինչվան Ալեքսանդր ինքնա-

* Սագիս էրզոն ոտեն ի՛խեն

Արմենին կղիսիսեն:

կալին շուքն ալ իրեն ծանր եկավ²։ Միհրդատ՝ մեր միջին Տիգրահա քեռայրն, իրեն արքունի քաղաքաց մեկն ըրաւ՝ ՂԻնոպ, որ անկե առաջ և վերջն ալ շատ ծաղկեցավ շենքերով և վաճառականությամբ և գրեթե Բյուզանդիոնի և Տրապիզոնի մեջ ծովուն իշխան էր։ Հիմա հնության նշխարքներն անգամ չեն երևիր, բայց միշտ կմնան հրաշալի տեսքն և դիրք բնության։ Այս քաղքես էր սուրբ պարտիզպանն Փոկաս, պաշտպան արևկոծելոց և քրիստոսական միամտության փիլիսոփա մը, անհամեմատ գերագույն քան զԴիոգենես և քանի մը Դիոգենես։

Մինոպեն հիսուն մղոնի չափ անդին՝ ծովեզերյա շենքերեն ավելի նշանավոր բան մ՝ է ԱՆՅՈՒՍ (Գըլլ-ըրմագ) գետույն թափվածքն ի ծով։ Այս գետս Փոքր Ասիո գետոց մեծագույնն է, իր աղբերակունքն Փոքր ու Մեծ Հայոց միջասահման կրնան ըսվիլ։ Քրիստոսի թվականեն երկու հազար տարի առաջ ասոր արևունքն սկսան հայերեն լեզու լսել, երբ Արամ նահապետ մեր, նվաճելով իրեն հովիտները, իր Մածակ կողմնակալին ձեռքով շինել տվավ քաղաք մը, որ անոր անունն առավ, հետո կոչվեցավ, ինչպես հիմա ալ՝ Կեսարիա։ Թե այս գետս, թե ԻՏԻՍ (Եէլիշ-ըրմագ), որուն քերանն այլ Սամսունեն քիչ մը անդին կինկնա, թե Թերմոզոն (Թերմե) և թե Ճորոխ իսկ, որ Սև ծովուն հարավային կողմը թափող գետոց զխավորքն են, ամենքն ալ արևելքեն դեպ արևմուտք կվաղեն նախ, և մեծ զոգ կամ աղեղ մը ձևացնելով, նորեն դեպ արևելք կդառնան, և հետո, դեպի հյուսիս կերթան ի ծով. կերևի թե խիստ մեծ և ուժով երկարական ցնցմամբ և ձևացմամբ մը այս դիրքս առեր են։ Իոխ երկու թև ունի, արևելագույնն ԳԱՅՆ կըսվի և հովտին զլուխն ինչպան հիմա ԳՅՆ-ԳՅՈՒԴ կըսվի ի այլազգաց, որ է Գայլ-գետ ըստ մեզ, և է բնիկ գավառ կամ երկիր Փոքր Հայոց, արտաքո Ա, Բ և Գ հայոց։ Առանց երկիրները տեսնելու, զանոնք դալարացնող և գիրացնող գետոց հավելվածները տեսնելով, և իբրև մեր հայրենի սահմանաց առաջընթաց նվիրակներ ողջունելով, անցանք շատ հրվանդաններու առջև, Ենոյեա (Յունե), Պոլեմոնիոնի (Փածա), Յասոնի (Յասոն), Վոռնա (Վունա Պունուն), և այլն, թողուցինք զԿեռասոս (Քիրեսոն), Տրիպոլիս (Քիրեպոլի), Ուփոս (ՕՖ), Ռիզոս (Ռիզե) և հասանք ի մայրաքաղաքն Պոնտոսի, ի Տրապիզոն, ուր ծովուն հրածարական բարև տալով ելանք ի ցամաք, ասիական միանգամայն և հայկական հողն ալ ողջունելու։

Տրապիզոնի քաղաքական, աշխարհագրական և առևտրական

դիրքն և դեպքն և մերազգայաց հոն գաղթականութիւնն ալ գրեթե
 ամենուն ծանոթ են: Թեպետ կարծեր, որ ալ ավելի ծանոթ և հըր-
 շակավոր ըլլար հիմա այնպիսի քաղաք մը, որ Սև ծովուն ափանց
 վրա ատենոք առաջին քաղաք և միշտ ալ առաջիննն քիչ հետև
 գտված է: Բյուզանդիոնի հակառակորդ և անոր հավասար, թե աշ-
 խարհագրական լայնութիւնն աստիճանավ, թե հեռավորութիւնը
 Սեւալ ծովուն անկյուննն (արևելքնն, ինչպես Կոստանդնուպոլիս
 արևմուտքնն) և թե զանազան ժողովրդոց և լեզվաց բնակարան
 կամ իջևան ըլլալովն ի հին ժամանակաց, ինչպես Խաղտիք, Պոն-
 տացիք, Հայք, Եգիպտոս, Հույնք և այլն, որով հայտնի ալ չէր թե
 ո՞ր ազգին բնիկ քաղաք էր: Հին աշխարհագրաց տեղագրութիւն
 նայելով, Մակրոնք կամ Մակրոնիք ըսված ցեղին սեփական
 կեղևի, բայց հույնք Սինոպնն գաղթական զրկելով շիներ,
 շինցուցեր ու սիրեր են անոր երկար ատեն, ինչպես որ հը-
 ոտմայեցվոց տիրապետութեննն վերջն ալ նորեն հունաց ձեռքն ան-
 ցավ և ատեն մը կայսերանիստ ալ եղավ, և հետ Կոստանդնուպոլսի
 առման, ընկավ ի ձեռք Օսմանյանց: Բայց առաջ քան զաշխարհա-
 կալութիւն հռոմայեցվոց և զգօրանալ Պոնտոսի թագավորաց,
 գոցե և առաջ քան զԱրշակունյաց թագավորութիւնն, ատեն մը հայ-
 կական ձեռք ալ հասած էր ի Տրապիզոն: Ստրաբոն աշխարհագիրն
 կրսե հայտնապես, թե Փոքր Հայոց նախարարքն մինչև ի Տրա-
 պիզոն և ի Փոնոակիա (Կիրեսոն) կտիրեին: Երբ Վաղարշակ
 Հայկազանց տերութիւնը նորոգեց և սահմաններն ընդարձակեց,
 Սեւալ ծովու արևելյան հարավային ափանց ալ առանձին կողմնա-
 կալ մը դրավ, Հայկազն Տորք հսկայն Պասքամյան: Թեպետև աթոն
 ի Տրապիզոն ըլլալն հայտնի կամ հավանական չէ, ես կարծեմ թե
 ավելի արևելակողմն էր, Պորդանիս կամ Պրյուդանիս (Յորդոնա)
 գետույն բերնին քով, ուր որ ինչվան հիմա ԱՐՏԱՇԻՆ հայանուն
 ավանն կա, անոր քով ալ ԱՐՄԵՆԻՆ ավանն էր, հիմա Օճա գեղն:
 Այս գետակիս ձորահովտին մեջ ալ կան ուրիշ հայանուն տեղիք և
 վտակք: Ասոր եզերքը տեսավ Արրիանոս աշխարհագիր, Բ. ցարուն
 սկիզբը, Անգիալեա թագավորին արքունիքը³: Միթե սա չէ՞ր դաստա-
 կերտ նույն ինքն Տորքա, որ Անգեղյա կավեր ըստ պատմութիւն
 Խորենացվո, «վասն առաւել ժահագիմութեանն»: Եվ կպատմվեր
 ալ անոր համար, թե «Յեզերս ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց
 թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն՝ իրեկ
 ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու ասեն վէմս բըլ-

բաձևս և ձոյն՝ զկնի. և ի սաստիկ պատահմանէ ջուրցն՝ ընկզմին նաւք ոչ սակաւք. և ամբարձումն ալեացն, որ ի պատահմանէ ջուրցն՝ վարէ զմնացեալ նաւն բազում մզոնս: Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլև առասպելեաց առասպել: Նման մյուս առասպելին, որ կրեւր Տորքա համար. «Բուռն հարկեալ զորձաքար վիմաց ձևօք... և ճեղքել ըստ կամաց... և բերել եղընգամբք իւրովք արժուիս և այլս այսպիսիս»⁴:

Ահոյքս այս առասպելները զվարճության համար քիչ մ' ալ առաջ տարի՞նք և Տորքա նետած քարերն ալ փնտրե՞նք Պոնտոսի ալյաց մեջ. գոնն Գյունեի և Բաթումի բնակիչքն կավանդեն, թե իրենց ափունքեն ոչ շատ հեռու, ծովուն խորերը, մեծ քարածայոի կտոր մը կա, վրան ձկանց պատկերներ զծված (քերյալ), որուն՝ ամեն տարի օր մը մոտ կուգան ձկուներ, բոլորափքը կպատին թափորակես և կանցնին կերթան: Եթե պարզամիտ տեղացիք Խորենացի կարողալու ըլլային, անշուշտ Անգեղյա Տորքա անվամբ պիտի կոչեին այն ձկնապաշտյալ, ձկնաքանդակ ծովասույզ քարածայոր: Բայց եթե իմ հայրենասեր հետևողս չի հավնիր այս քարածեոխս, ուրիշ մ' ալ նշանենք, գուցե պակաս առասպելյալ և ոչ պակաս ախորժելի և առաջինին ժամանակակից, վասն զի նույն Տորքը իշխանաշնող Վաղարշակա որդին և հաջորդն, Արշակն է ասոր հեղինակն ալ: Ասիկա երբեմն «պատերազմելով ընդ Պոնտացոց և նշանակ եթող յեզր ծովուն մեծի՝ զնիզակն իւր բոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ. ձգեալ ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաբար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզրն: Զայս արձան՝ բազում ծամանակս պատուեցին Պոնտացիք, որպէս զառ ի յաստուածոց զործ: Իսկ ի գոռայն Արտաշիսի (որդոյն Արշակայ) միւսանգամ ընդ Պոնտացիս, բնկեցեալ ասեն զարձանն ի ծովս:

Գուցե այս առասպելյաց վրա շարմանալով, իմ վրաս զարմանա ընթերցողն թե ինչպէս փութալով ասիական և հայկական հողը կոխելու, դեռ կտնտնամ ծովուն եզերքը: Ա՛հ, ծովուն ծոլքը շատ ծալուն պլլուն են, և ով որ անոր ծոցը ծնած է, չի կրնար դշուրավ բաժնվիլ անկե, մանավանդ երբ առաջին անգամ և երկար ատենի համար պետք ըլլա հեռանալու ծովե, հրածեշան ալ երկար կքաշէ: Տրապիզոն, եթե երբեմն հայկական ձեռաց տակ ալ եղած ըլլա, բնիկ հայկական կաված շնակելով և շախորժելով ալ քաղաքական կամ ուրիշ տեսչությանց խնդիրներ և ձայներ լրսելու, հոն կեցած քիչ օրերուս մեկ մասը ծովեզերքը անցուցի՞

անոր զարմանալի ձայները լսելու, որ ոչ մեկ ազգի լեզվին կնմանին, բայց ամենուն ալ հասկանալի են. ամենուն, որք սիրտ ունին լըսող, քան թե ականջ: Ասկե հետև ցամաքի մեջ պիտի որոնեի նախնյացս հիշատակները, հիմա հոս այս անկայուն, աննիշ, աննշխար ալյաց վրա ալ փափագեցա հայկական նիշ մը տեսնել, որչափ ալ դժվար կարծվեր տեսնելն: Եվ ահա տեսա, որ մեր քիչ մ' առաջ հիշյալ թագավորաց ետքինն, Արտաշես, իր հորմեն ավելի կը հրամմեր այս ծովերու և կհանձներ իր փեսային, Միհրդատա, «զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովու» և հետո, «նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուն երկոցունց (Պոնտոսի և Կապրից), լնու ղօվկիսնոսս (Միջերկրական ծով) բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմուտս»: Այնքան անտառներ տաշիւով շատացուցեր էր նավերը, որ «յնլլեսպոնտոս և ի Թրակէ, զտարերացն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լիներ և ընդ ծով՝ հետևակելով. Թետալացոյն սպառնալով և համբան հիացուցանէր զՀելլենականն. կործանեաց զկակեղեմոնացիս, փախուց զՓոկէացիս. Լովկիացիք անձնատուրք եղեն. Բիւզանդացիք մասն են ի կալմսծոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադա մատուցանէր զահն»⁵:

Այս մեկ հատիկ հայոց թագավորն է, որ սև հոնքերը շարժեց, ճոճացուց Սև ու Ծերմակ ծովերու վրա, ցամաքասուն ազգը հանկարծ ծովակալ ըրավ, բայց «աւա՞ղ փառացն անցաւորի» ինչպես պատմին կկանչե, վասն զի ինքն հազիվ թե ծովակալ, իսկույն ծովակալ եղավ, վասն զի «ոչ դիտեմ յորպիսի ազգմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից, բազմութեան զօրացն զմիմիանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ՝ մեռանի, որպէս ասեն; յիրոց զօրաց» և մեռանի ոչ ի ցամաքին, այլ ի ծովու սահմանին, ի ծայր արևմտից իշխանության, զոր ՄԱՌԱՅԷՑՈՒՑԱՆՆԸ ԿԱՄԷՐ, Հունաստանի հրաշակերտ Աթենական ափանց զիմայ, անոր և Եվբիու երկայնաձիգ կղզվույն միջոց, փոքրիկ կղզեկի մը վրա: Հոն, այն զարմանալի ջրոց անղնդատույտ հորձանաց մեջ, ուր որ կըսեն, թե իրմե երկու հարյուր տարի առաջ, իմաստասիրաց իմաստնագույնն Արիստոտել, այն ջրերուն վազվածքին սլատճառը փնտրելով և շղտնելով, ինքզինքը մեջը նետած ըլլա, «Մո՛վ, ես շկրցա զքեզ ըմբռնել, դո՛ւ զիս բռնե»: Բախտավոր կըլլար Արտաշես, եթե միայն ծովուն հետ կովելով հաղթվեր և ալիքներեն կլվեր: Հայկական նավատորմիղն հոն կոտորվեցավ, բայց ո՛ւր արդոք դարձան

մնացորդքն: Կերևի, թե նորեն մտան ի Մարմարա և անցնելով ի Բյուզանդիոնն և ի Քրակյան նեղուցին, Էկան Էլան հոս, ուր հիմա ես եմ, կամ առջի ցուցած տեղը, Ալլենա և Վիծեի միջոց, Պորդանիս (գուցե՝ Վարդան) գետույն բերանը: Գուցե նույն ինքն Արտաշեսի անվամբ, վերոհիշյալ ավանին քով, ուսկից դար ի վեր ելած երկիրն ալ՝ հիմակվան Համշինու կողմերն, գուցե այս նաչաշինությանց նյութ և տեղի տալուն համար է, որ ՆԱԻԵԱՅ ԵՐԿԻՐ կոչված է ասեն մը, ինչպես ի գիրս հանդիպած եմ, և գուցե ասոր համար ալ այլազգիք նույն կողմի լեռներուն ՉենկեղիՍՏԱՆ կրսեն: Եվ թերևս այն հայկական իշխանության ատեններեն մնացած է այդ կողմի գետակներուն մեկուն անունն ալ, ԱՍՊԵՏ (որ թվի Գալորոդամոսն հունաց), և (հետին գուցե մ՝ ալ), այդ Ասպետ անունն ալ եկած ըլլա Անգեղյա նահապետին թոռնն, զոր այսպես կոչն պատմիչ մը:

Հիմա, առաջ քան զերեսս ի ցամաք դարձնել, նայինք վերջի անգամ մ՝ այլ այն համատարած ծիծղուն ու ծփուն երեսաց վրա, որ երբեմն սիրո հայելի, երբեմն մահու վիճ կղառնան: այն ծածկված գծին վրա, զոր ես երեք օրվան մեջ կրակով կտրեցի, ի Բյուզանդիոնն մինչև ի Տրապիզոն, և զոր Արտաշես՝ Կովկասու և Կողքիսո մայրիներովը ծածկեց, քանի մը տարի այդ երկու մեծ քաղաքաց ալ տեր ըլլալով, շորս հարյուր տարի առաջ քան զԿոստանդինոս: Այդ մշտապատառ և մշտակարկատ միջոցին՝ վրա, բարակ գիծ մ՝ այլ կա մեզի հետաքննելի, զոր ոչ այնքան առապելն, որքան սերն հյուսած է: Կպատմե մեր ԺԾ դարու վարդապետաց մեկն՝ Հակոբ, որ հավանորեն գիտնական Ղրիմեցին է, իր և Տրապիզոնի վերջին կայսերաց ատեն հանդիպած դեպք մը, զոր աշխույժ երիտասարդ բանաստեղծ մը կրնար հուշակել Լեանդրի տարաբախտ դեպքեն ավելի: Կայսեր առջև ի Տրապիզոն դովեցին հայ պատանի մը, թե զարմանալի, աննման լուղակ է, ծովուն ոչ ընդարձակութենն կվախե, ոչ խորութենն: Երկու թևերովը կրնա Տրապիզոնն ինչվան Կոստանդնուպոլիս երթալ, եթե արժանավոր պետք մ՝ ըլլա: «Եթե կարենա այն ճամբան լողալով ընել և դառնալ, — ըսավ կայսրը, — ինձի փեսա կընեմ այդ պատանիդ»: Իսկույն Սև ծովուն ալիքն մարգարտաշար դիպակ դարձան պատանվույն առջև. նետվեցավ ջրերուն մեջ: Կայսրն հրաման տվավ, որ գիշերները անոր առջևն նավով լույս տանին, որ ճամբան չբկորուսանի: Սիրո լույսն ավելի վառ և պայծառ էր: Ճղքեց ա-

լիքները, լողաց, զնաց «հազար միլ, հազար արուր ճանապարհ» կցսե պատմիչն և ետ դարձավ նույնպես: Բայց ո՞վ շար և վատ նախանձ, հակառակորդ սիրու: Կայսրն գաղտուկ պատվիրեր էր, որ եթե իր և շատերուն կարծիքեն վեր հաջողությամբ պատանին պատռե անդունդները և «թե դառնա, նա՛ զնան ի բալաղօզն տուք: որ մեռանի»: Այսպես ըրին վատ հրամայողին վատթար հպատակքն, այն նորահրաշ ծովահաղթը հորձանաց մոլեգին շրջաններուն և կույր ճամբաներուն մատնեցին, թուլցուցին թևերն ու ջաշուռ ջիւերը: Եվ մինչդեռ հետ «հազար միլ, հազար արուր ճանապարհ» Պոնտոսի ալլաց կանաչ կնյուններով մազերը պսակած պատանին Պոսիդոնեն ավելի ուժով մը պիտի ցատկեր ի ցամաք՝ կայսեր և անոր ձեռքը բռնելու, նույն հետին սև ու կապույտ կոհակներուն վրա, նույն կնյուններուն մեջ սպիտակ ծրարի մը պես տարածված մնաց, խաղալիք անհոգ ալիքներու և ավելի անհոգ մատնիչներու, զուցե և ևս ավելի անհոգ մեկու մ՛ ալ, որ հարս պիտի ըլլար: Վասն զի պատմությունն, ոչ ասոր համար Երովա դիպվածը կպատմե և ոչ մեր պատանվուն համար՝ Պալինուրա վերջին բախտը՝: Նախանձողն իր որսը թողուց զնաց, Սեավ ծով քանիներո՞ւ արև չէ սեցուցած. ո՞վ պիտի հիշե մեր քաջալուրդակ պատանին, որու անունն ալ չհասավ մեզի: Սակայն նավազն աննախանձ է, նավաստիք, իրենց համարվեստը շին մոռնար: Միայն անոնք եղան, որ Տրապիզոնի ծովափանց վրա նստած, ողբացին և երգեցին այս հայ ծովային նահատակն. «Եւ նաւորդք,— կրսե հիշատակագիրն,— երգ ի բերան առեալ՝ ողբան զնա, Արմեն, Արմեն գոշեն, վա՛յ և եղո՛ւկ, ասեն»: Եթե այդ երգդ Հոմերոսի և Վիրգիլյա արվեստը շուներ, չեմ տարակուսիր, որ ավելի ալ սրբտառուչ էր: Եվ զուցե իմ հոս, այս ետքի լսած ծովերու և հովերու խորհրդավոր փսփսուքին մեջն ալ՝ այնպիսի երգոց մը հեռավոր և վերջին արձագանքն ըլլան, ուսկից ահա կես հոժար և կես տրտում կհեռանամ կերթամ, անպահովություն մաղթելով ճամբորդաց, թե ծովու ալլաց վրա, թե ցամաքի...

* Պալինուր ըստ Վիրգիլիոսի, Ենեաս նավուն նավապետն էր և մթան ու մրրիկի ատեն ընկավ մեռավ ի ծովու: Մարմինն քանի մ՛ օր ալլաց մեջ ծփալեն հետև, ի ցամաք ձգվեցավ և անթաղ մնաց, մինչև որ Ենեաս՝ զժողոջ այցելության իբրձ ատեն, լսեց Պալինուրա ողբը և թաղել տվավ: Այն ատեն հեթանոսք կկործին, որ որոնց մարմիններն անթաղ մնան, հոգիին ալ թափառական և վշտագին կմնան:

Պոնտոսի մայրաքաղաքին կերթանք Հայաստանի հիմիկու մայրաքաղաքը, Տրապիզոնն ի էրզիրում: Ետքինս, թեև բուն հայոց թագավորանիստ քաղաք եղած չէ, բայց գոնե կես Հայաստանի մայրաքաղաք սեպված է, հազար շորս հարյուր հիսուն տարի ի վեր, երբեմն հունաց (Բյուզանդիո) իշխանության բաժին եղած Հայաստանի, հետո Արարացվոց, հիմա ալ օսմանյանց և դարեր ի վեր Հայաստանի ամենն մարդաշատ քաղաքն է. քաղաքական, զինվորական և առևտրական տնտեսությամբք ալ առաջին քաղաքն ըլլալով, օտար չէ մայրաքաղաք ըսելու: Տրապիզոնն մինչև մեր քաղաքը միջույն շիտակ գծով, հարյուր մղոնի շափ է, որ եթե դուրան երկիր մ' ըլլար՝ երկաթուղին կրնար զմեզ մեկ օրվան մեջ տանիլ բերել ասկից հոն և անկից հոս: Հիմա միայն երթալու կամ գալու համար հինգ վեց օր պետք կըլլա կամ ավելի, ըստ եղանակի տարվույն և ընտրված ճամբուն, վասնզի երկու երեք կողմն ճամբա կա, թեև ամենն ալ անհարթ, անոր համար հիմա ձեռք դարնված է շտկելու դյուրին ճամբան և փափագելու է, որ դարձյալ լիսափանվի: Սովորական բանած երեք ճամբաներն ամենն դյուրին, բայց և ամենն երկայնն, ամենն ալ արևմտագույնն է. Կյումուշխաննի վրայով կտանի ի Բարերդ, անկե ի Կարին: Ամենն կարճ, բայց ամենն դժվարին և ձմեռ ատեն անգնալին է ամենն արևելյանն, որ լերանց տափերուն վրա ունեցած արտոններուն համար ՉԱՅՂՐԱՐ կըսվի, իսկ միջինն թե՛ դյուրությամբ, թե՛ երկայնությամբ միջակ է: Բայց այս ալ գրեթե անանցանելի է ի ձմռան և առջինին հետ կմիանա ի Բարերդ: Իմ բռնած ճամբաս այս միջինն էր:

Տրապիզոնն ինչվան առաջին լերանց անցքը քսանից քրսանհինգ մղոնի շափ է, ճամբան հիմա բավականին աղեկ շտկված, ՏեկիրՄեն ՏերՄի գետույն ձախ կամ արևմտյան կողմն կերթալ Հին ատեն այս Տրապիզոնի գետս Պիքսիդ կամ Պյուքսիդես կըսվեր, գուցե Տոսախուտ նշանակելով: Ասոր մեկ (արևելյան) ճյուղին ծայրը հույնք Ս. Գեորգի վանք մ' ունին, երկու ճղերուն միջոց է ԽՈՇՈՂԱՆ գետն, ուր երիտասարդ կտրիճ մը, կըսեն, կտիրեր սուլթան Մեհմեդի՝ այս կողմերս եկած ատեն, որ իր ձեռքով սպաննց կտրիճը, հետո զղջալով, այսպես անվաննց տեղը: Գետո միջին ճյուղն կըսվի ՄեՅՐԵՄԱՆՆ, վասն զի անոր աղբերակաց քով, բարձր և դժվարելանելի լերան մը վրա շինված է Տիրամոր վանք մը հունաց, ՍՈՒՄԵԼԱ կոչված, ուր Սինա լերան վանքին պես՝ միան-

ձուներն սահողոք և շվանոք կախված կելլեն կիջնեն, և որ արծվի բույնի մը պես քարալերան գագաթը դրված՝ բարձրեն կղիտե զծով և զցամաք, բայց ալ ավելի խորադուրն դիտեր է տերությանց փոփոխութունը: Տրապիզոնի կայսերության վերջովիւր տեսալ, ինքն անշարժ մնաց. աշխարհակալ սուլթանն, կըսվի, թե ասոր հրաշագործ Տիրամոր պատկերին երկու հատ դերանաձև մոմ խավրեր է, և եկեղեցվուն դմբեթները կոպարով սյուտեր է:

Այս Մեյրեմանե վտակն կիսառնվի արեւելյան կողմեն եկած վտակին, որ Մաշուգա կըսվի: Երկուքին անկյան միջոցն է ՃեվիՉլիկ գյուղավանն և ըստ հունաց ՔԱՐԻՏԻԱ, — գեղեցիկ դիրք և բուսաբերութուն, ոչ միայն ընկուղենիք, այլև ինչվան և թղենիք կգտնվին, իսկ վայրի և ընտանի ծաղիկք՝ անբավ: Ասկե քիչ մը վարով է քարաշեն հնդամատ կամուրջ մը, ուսկից ճամբան երկու կբաժնվի, մեկն արևմուտք ի Կյումուշխանե կտանի, մյուսն, որ իմ բռնածս է, դեպի արեւելք, դար-վեր կհանն: Ընկուղուտեն շորս ժամ և Սումեխլայեն երկու ժամ հեռանալով, լեռներու մեջ կելլենք, ուր իբրև հինգ հազար հինգ հարյուր հիսուն ոտք ծովուն երեսեն ի վեր, կհասնինք ԳԱՐԱԳԱՓԱՆ կամ ԿԵՊԱՆ գյուղը լերանց կիրճին մեջ, զոր կնշանակե գեղին անունն ալ, որ է ԿԱՊԱՆ ըսա Հայոց, ինչպես որ մերայինք կանվանեն լերանց նեղուցքը և շատոնց այսպես ըսված ըլլալն կվկայվի Տրապիզոնի կայսերաց և Ճենովայեոց դաշնագրության մը մեջ, համին 1314, որում ԳԱՊԱՆՈՒՄ (Cabanum) կանվանի Կապանն, Ընկուղայց կամուրջըն ալ՝ Pons Carini (թե որ շուգենք Կարնո կամուրջ անվանել): Կայսրն կիսոտանար սլաշտպանելու ճննովացվոց վաճառաբեր կարավանաց. այն ատենեն և ավելի առաջուց ալ՝ Հնդկաց և Պարսից վաճառքն այս և ուրիշ լերանց գագաթներեն կելլեին, կիջնեին ի Կարին և ի Տրապիզոն կհանգչեին ժամանակ մը. Կարին վաճառուց մեծ փնդուկ մ՝ էր, Տրապիզոն՝ Կարնո նավահանգիստ կրնա ըսվիլ:

Սև Կապանեն դուրս կամ վեր ելնելուդ՝ նոր աշխարհ մը կըտեսնես, որ շատ հաճո չէ աշաց, թեև ձյունապատ ըլլան բարձուներն՝ աղեկ եղանակի մեջ, սակայն միշտ շոր ու տկլոր են: Ծառերն կնվաղին, ժայռերն կբազմանան, ժամերով ճամբա կըլվի գեղ մը շերեվար, հազիվ տեղ տեղ առանձնակ տուներ կամ հյուրեր՝ բարձրավանդակի մը վրա տնկված, բույնի կամ դիտարանի նման, որ արդարև կհիշեցնեն հին, երկու հազարամյա աշխարհագրաց նկարագիրն այս կողմերուս ցեղ մը բնակչաց, որք ՄՈՍՅՈՒՆԵՍ

կըսվեին, գուցե ՄԻԱՍՅՈՒՆԻՔ, վասն զի կըսեն, թե սյան պես նեղ աշտարակաձև տուներ ունեին և մեկմեկե շատ հեռու: Հասնինք ուրիշ Կապանի մը, որ առաջինն շատ ավելի բարձր է, գրեթե ինն հազար մետր ծովուն երեսն վեր, ԽՈՒԼԱԳ ըսված լեռանց մեջ, ՔՈՒԼԱՊԱՏ—ՊՈՂԱԶ կոչված ի Թուրքաց: Լեռներն ալ Խաղտահայոց լեռներն են և անշրպետք հայոց և Պոնտոսի շրերուն: Այստեղ ցարժանի է հայոց բարձր սահմանաքար մը կամ դուռ մը սեպել և հիրավի բնապատում աշխարհագիրն Պլինիոս, ԽԱՂՏԱՀԱՅՈՅ ՊԱՀԱԿ կամ ԿԱՊԱՆ կոչել: Pylae կամ Fauces Armenochalybes: Հայաստան աշխարհաքաղաքը շինող ճարտարագետն, Տերն, այսպիսի դռներ ալ հագուցեր էր անոնց լեռնապարսպաց և այսպես ճանչցեր էին բնիկը և օտարք, ինչպես որ տեսանք այս Հյուսիսային արևմտյան դրան անկյունը, այսպես ալ Հայաստանի արևմտյան հարավակողմը կար ծանոթ ՀԱՅՈՅ ՊԱՀԱԿ կամ ԴՈՒՌՆ, Armeniae Pylae, Կերկեն գալեի քով, Եփրատա և Տորոսի անձուկներուն մեջ: Հարավակողմը կային քանի մը Դրունք կամ Պահակք, զոր Բյուզանդական հույնք ՔելիՉՈՒՐԱ (փականք) կոչեին և անկե ոմանք մերայինք ալ ԿԼԵՍՈՒՐ կամ ԼԵՍՈՒՐՔ անվանեցին, ինչպես ԿԼԵՍՈՒՐՔ ԱՂԶՆՅԱՅ և ԿԼԵՍՈՒՐՔ ՉԵՐՄԱԶՈՐՈՐ որ և ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՆՔ, որ կամ գատ, կամ նույնիսկ Բաղիշու և Ռահվայի ճամբան էր, որ հիմա սովորական բանածն է այս կողմեն: Ա՛լ ավելի արևելք երթալով, Հայոց և Ատրպատականի միջոց՝ Զարասպ լեռանց անցքը կա, քովն ալ ՀԱՅՔ անունով ղեղ մը: Իսկ հայոց բուն արևելյան կողմը մասնավոր դրան պետք չուներ, վասն զի քիչ մը հեռուն Կասպից ծովը կպատի: Ասոր եզերքն է Հայաստանի հյուսիսային արևելյան կողմը, Կովկասա և ուրիշ լեռանց ամենն հուշակավոր ՊԱՀԱԿ կամ ԴՈՒՌՆ, որ զանազան անվամբ կկոչվի, Ճորա, Հունաց, Դարբանտա, Երկաթի, Աղվանից և այլն: Բուն Հայոց սահմաններն ինչվան հոս չէին հասներ, բայց մեր հզոր թագավորներուն ձեռքն հասան: Նաև Վարդանանք, այս Դրանս տիրելով, իրենցմե արքայազարմ իշխանի մը պահպանություն հանձնեցին, իսկ Հեթում պատմիչ ինչվան հոս կհասուցանե Հայոց սահմանները: Այս աշխարհածանոթ Կովկասյան լեռանց պարսպաց մեջ (վասն զի պարսպի պես երկայնաշար ձգված են Սեավ և Կասպից ծովուց միջոց), քանի մ՝ ուրիշ դռներ կամ Կապաններ կամ անցքեր ալ կան, բայց մեկ հատն է ամենն նշանավորն, ԴՈՒՌՆ ԱԼԱՆԱՅ, որ հիմա ալ ՏԱՐԻ—ԱԼԱՆ կըսվի նույն նշանակությամբ

և Հայաստանի Հյուսիսային Դուռն կրնա ըսվիլ և ատեն մը, հիշավի ինչվան հոս ալ հասած է Տրդատա իշխանության սահմանն: Իսկ իր հայրն Խոսրով, ոչ միայն Ճորա պահակեն անդին արշավեր էր իր հորը մահվան վրեժն առնելու, այլև բռնեք էր այն դուռը իբրև սևփական իրեն, ինչպես որ Ազաթանգեղոս կիմացնե. «Սկսանէր Խոսրով... բանալ զդրունս Ալանաց և զիւրոյ Պահակին, հանել զզօրս հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից»⁶: Այսպիսի դոներ ունող և ուզած ատեն փակող և բացող տանուտեր մը հարկավ հզոր և հարուստ պետք էր ըլլար, Մեծ ոմն, տնվորքն ալ կըրնային խաղաղ և երջանիկ ապրիլ:

Խաղտահայոց դոնեն անցնելով, վերջին բարև մ' ալ տվի ծովուն, զոր այսպիսի բարձրութենե մը կնշմարեի միայն արևու ճառագայթներով փայլած հայելվո կտորի մը պես և դարձա դեպ արեւլյան հարավ, ուր նոր տեսակ ծով մը, մանավանդ թե ալիք՝ ըսկըսան երևնալ: Ոչ ընդամեակութուն դաշտաց, ինչպես որ բարձր լեռնն նայող մը սովորաբար կտեսնե ցամաքի վրա, այլ մրրկած և փրփրած ծովու մ' երես: Սև ու ճերմակ ալիքներու նման լերանց կոհակներ, լճիկ ու մերկ, որ տիտանական զգացմունք մը կուտան տեսնողին, մանավանդ եթե ամառն հասած չըլլա. դեռ շատ լերանց և լեռնադաշտից վրա ձյունն տարածված է. կանաչ պատ մը կամ սյուն մը բնավ չերևիր, այսինքն ոչ անտառ և ոչ ծառ: Ասիկա մեր աշխարհին հիմկու մեծ բնական պակասությունն է, զոր ամեն ճամբորդք կհիշեն և էրդիրումեն մինչև ի Դավրեժ, երկրին մեկ ծայրեն մեկալ ծայրը ծառ մը չտեսանք, կըսեն և սուտ ալ չէ այն կարավանի ճամբուն վրա, մանավանդ եթե ձմեռն ըլլա: Բայց իհարկե աղեկ եղանակին կտեսնեն դաշտաց և լեռնատափից սրանչելի կանաչությունն ալ, հարուստ արոտներով, վայրի ծաղկամբք և թփովք, որովք ի սկզբանե հուշակված էր Հայաստան իբրև ողեկ և ընդարձակ տեղվանք ունեցող ուխար և պախրե և ձիան արածելու. ինչվան հիմա ալ այնպես է: Կտեսնեն անշուշտ և կվայելեն ալ երկրին առատ և համեղ բանջարեղեններն և ընդեղենները, նաև անուշակ և ընտիր պտուղները, որ քիչ մը ցած դաշտաց և հովտաց մեջ առաջ կուգան, նաև վանա հինգ հաղար ոտք բարձր ծովադաշտին եզերքը, իսկ ցորեն և ուրիշ արմտիք ինչվան վեց հաղար ոտք բարձրության վրա կգտնեն, լեռնային բույսեր և ծաղիկներ նաև տասը հարար ոտք բարձրութենե ի վեր ալ: Կրնան տեսնել նաև ոչ քիչ անտառներ Բասենի ԱնՓԱՅՏ դաշտեն քիչ հեռու, Սողանլու լերանց

երեսը, Բաղիշու և Մոկայց միջոցը ընդարձակ կաղնեստան, որո համար «Փայտի աշխարհ» կոչված էին այն կողմերը: Մեր աշխարհին հյուսիսային մասին՝ Գուգարաց աշխարհին մեջ կան շատ անտառներ ու մշտադալար ծառեր. արևելյան կողմը անվանի էին և են Արցախի մայրիքն, անկից դեպի հարավ ոլորելով՝ Սյունյաց երկրին և անկե Երասխ գետով բաժնված երկրին արդի անուններն՝ ԳԱՐԱՊԱՂ և ԳԱՐԱՏԱՂ, վկա են ծառոց և անտառաց, թողունք ուրիշ կողմերը:

Եվ եթե մեկն, Հայաստանի գետնին ընդհանուր բարձրությանը նայելով (երկու հազար հինգ հարյուր ոտքեն ինչվան վեց հազար) չհավատա այսչափ ծառ ու փայտ բերելուն ալ՝ կրնանք նաև հիշեցնել իրեն, որ հին ատեն ավելի շատ էին հոն անտառք, բայց անհոգությամբ կտրվելով և՛ նոր շտնկվելով՝ պակասած են և ոմանց հետքն կիրևին մինչև այսօր, և տեղ տեղ հին և ահեղ ծառեր ալ կան. վկա ըլլա Ուրտապարի հրապարակին սոսին, որ երկրիս ծանուցյալ սովարագույն ծառոց մեկն է: Այս խոսքերնուս զարտուղությունն ալ վերջացնելով, ճամբա ելլենք:

Արևմտյան (Կյումուշխանաձի) ճամբան թողլով, դարձա ի արևելք: Երկուքին միջոց լեռ մը կա ԿՐՐՈՄ կամ ԿՐՈՄ անվամբ, ասոր վրայեն ալ պետք եղավ անցնիլ, որ գրեթե ինը հազար ոտք (ութ հազար ինն հարյուր քառասուն) բարձր է, և արևմտյան ստորոտը համանուն գյուղը կա, իմ ճամբես դուրս և արժանի հետաքննության: Վասն զի բնակիչքն հատուկ բարք և կրոնք մ' ունին, կես-կես, դրսեն մահմեդական, ներսեն քրիստոնյա և իբր զատազգ կամ ժողովուրդ մը, ԿՐՈՒՄՅԻ, կամ ԿՐՈՒՄՂՈՒ կանվանին ի Տրապիզոն: Լեզունին հունարեն է, արվեստով շատերն որմնագիր են և կրնակին Կյումուշխանեի գեղերուն, նաև քաղքին մեջ ալ: Երբ 1856 թվականին կրոնից աղատություն հրատարակեցավ, շատերն համարձակ քրիստոնյա երեցան՞ և պաշտպանություն գտան հունաց եպիսկոպոսեն և Եվրոպացի հյուպատոսներեն: Գուցե ավելի ևս հետաքննության արժանի է ուրիշ ժողովուրդ կամ ցեղ մ' ալ, որ այս կողմերուս հին անվամբը մինչև հիմա ԽԱՆՏ կկոչվի և անծանոթ չէ Տրապիզոնացվոց, բայց կարծեմ ոչ որ քննած է ազգագրական և լեզվաբանական տեսությամբք: Ինձի երեցածն այս է, որ ասոնք են բնիկ սերունդք կամ մնացորդք հաղտյաց հին ազգին, որուն հետ խառնյալ և խնամացյալ հայք ըսվեցան Հայախաղտիք կամ Խաղտահայք: Հին հույն և լատին հեղինակք քիչ անդամ Խալտ կամ

Քալդեի (Քաղղեացիք) կրսեն ասոնց, այլ ավելի հաճախ ԽԱԼՅՈՒԲ կամ ԱԼՅՈՒԲ, զոր ինչվան Հոմերոս իսկ կհիշե, ազգին հետ արվեստըն ալ իմանալով, որ է բովագործք, պղնձագործք, երկաթագործք և զնույն կճշմարտե իրենց հիմկու բնությունն ալ այս կողմերս, դեպի Կյումուշխանե և ի Բաբերդու Այս ետքի հիշյալ տեղս հաղայաց գլխավոր կենտրոն սեպվեցավ մեր պատմության ծանոթ ատենները և Բյուզանդացվոց կայսերության առջի դարերուն: Բաբերդ, ավելի հին ատեն Սպեր աշխարհին կամ գավառին մասն եղած կթվի, հետո առանձին գավառ մ' եղած և հայոց աշխարհաց հետ միացած, որով հաղտիք երբեմն բնիկ Մեծ Հայոց մասն կսեպվին, երբեմն դրակնից և վիճակակից աշխարհ մր, նման Փոքր Հայոց: Ահա այս (Բաբերդու) երկիրն է, որ կմտնենք հիմա, Պոնտոսի և հայոց ջուրերը զատող լեռներեն իջնելով, արդեն ճորոխի օժանդակ գետակներուն հեռագույն և առաջին վտակ մր, թողնված Պղնձահանքի մր (ՄԱՏԾՆ—ԽԱՆ), և քարաշեն կամուրջին (ՔԱՇ—ՔՈՓՐՈՒ) քովեն անցնելով կերթա, կտանի, կմտցնե դմեզ մեր բնիկ աշխարհը:

Մեր կամ բնիկ հայախաղտյաց սահմանին վրա առջին հանդիպած շենքն է պզտի գյուղիկ մը ՎՋԻՆԻԿ, որ կարծես թե իր անվան համեմատ այս Փոքր և Մեծ Հայոց, Կողքիսի և Պոնտոսի լերանց միջոց երկնցած երկրին վրին վրան է, հինգ հազար ութ հարյուր տասներեք ոտք բարձր ծովուն երեսեն: Այն վտակն, որ ասոր քովեն կանցնի կերթա ի Բալահոռ, անոր անվամբ կկոչվի. հարավային կողմեն կուգա ԼՈՐԻ կամ ՍԱՄԱՆ—ՍՈՒ վտակն, երկուքին միջեն Մասատ, որ անոնցմե մեծ է և իրարու խառնվելով կձևացնեն ճորոխի գետը, որ մեր աշխարհին շորս մեծ գետերեն վերջը, մեծագույնն է ուրիշ գետերեն: Միայն այս Բաբերդու և Սպերու գավառներն ու Հայոց աշխարհը կոռոգե ի Հայս և կղառնա ի հյուսիս, Կողքաց կամ Եգերաց աշխարհը կիջնե ու անոնց բնիկ գեղը (Աճարա) առնելով, կթափվի ի Սև ծով, Կյունեք և Պաթումի միջոց: Կկարծվի թե, Սուրբ գրոց հիշյալ ՓիՍՈՆ գետն ալ այս է, որ կպատեր գերկիրն հավիլատա կամ Եվիլատա և հիրավի ճորոխ կպատե նախ՝ հաղտյաց երկիրը, վերջը ուղղակի ի հյուսիս կրնթանա:

Վզեռնիկեն անցանք ի ԽԱՂՏԱԿ, անկե ի Բալահոռ, թողլով ուրիշ իջևաններ և Ղավուխ սրածայր լեռը, ուսկից կանցնին ոմանք Կյումուշխանե կամ Գարահիսար (Շապխանե) երթալու համար. 1829-ին, Ռուսաց հռչակավոր Պասկևիչ զորապետն ինքնին ձեռով

եւազ այս լերան վրան, օսմանյանց բանակը դիտելու Բալահոռի գիրքն (5020 ոտք ծովուն երեսն վեր), Բարերդու դաշտին բերանը, ուրիշ մերձակա գեղերն ալելի բազմամարդութունն և ալ ափլի բնակարաններու հետքեր, կիմացընեն, որ հին ստեն նշանավոր տեղ մ' եղած պիտի ըլլա, գոնն Միհրդատա և Լուկուլլոսի պատերազմաց ատեն: Շատ տարի չէ, որ պղտի դարոցիկ մը հաստատած են հոս մերազգիք, իրենց եկեղեցվոյն քով, բայց բնակաց մեծ մասն այլազգիք են, որք երկու դար առաջ գրեթէ բնավ չկային հոս, բոլորն ալ Նայազգի էին: 1694-ին, հոս գիշեր մ' անցուց ՃՄՍԵԼԻ Խալապի երևելի ուղևորն և հոն գտավ Նայագետ քարոզիչը՝ Հակոբ Վիլոտ, որ ժողովրդյան քրիստոնեական վարդապետութուն կրննր և դուրսով սովորեցնելու համար բարեպաշտիկ խաղ մը ննարեր էր, որով աշակերտքն ալ բազմաթիվ կրլային, մեծ ու պզտիկ:

Բալահոռն ինչպան ի Բաբերդ, հինգ ժամու ճամբա է, այս միջոցս կան շատ Նայանուն գեղեր, որոնք պատմական նշանակութուններ ալ պետք է ունեցած ըլլան, ինչպես ՉՏՏՆՂ, ուսկից էր գիտնական վարդապետն Սրապիոն ԺՁ դարուն վերջը, որ առաջնորդ եղավ մտաւոր ՎԼԷՄԻՆՍԵՆԻ կամ ՎՈՆՇԵՆ վանքին, ուսկից հետո չէ Ս. ԱՌԻՍԿՎԱՐՁԻ վանքն ալ, որուն պատերուն վրա օձի նմանութուններ կգտնեն բնակիչք տեղւոյն և անկեց գեղին սնունն ալ: ԳՌՁԻ, ուսկից էր Վարդան Հովնանյան, դիտուն տրքիպիսկոպոս Անաստանի, ի վերջ Ժէ դարու և այլն: Ասոնցմե ալելի նշանավոր է Բաբերդն երկու ժամ նոսի Նուսիսակողմը ՎԱՐՁՈՒՂԻՆ ալանն, գուցն Վարազավան կոչված ՚ին ատեն, անունն, պարսպաց մնացորդքն, ալերակ եկեղեցյաց Նետքերն, որոց թիվը քսանորսի կհանեն տեղացիք, թէն հիմա միայն երեքն որոշ կերկին, կիմացընեն, որ նշանավոր տեղ մը, քաղաք մ' էր ՚ին ատեն: Բայց պատմությանց մեջ չեմ ՚իշեր, իսկ կիսավեր եկեղեցյաց մեկուն մեջ, սյան մը վրա թվական մը կա ՚ինդ Նորյուր տարիի ՚ին, 928 (1340), ի բարեխաւ Յրանկին: որ ֆրանկ անունով մեկու մը ՚իշատակ խաչ մը քանդակված կնշանակե. իր երկու Նազար տանց տեղ, ինչպես որ կալանդեն թե ուներ, հիմա Նաղիվ քսան տուն կա: Բայց այն եկեղեցյաց մնացորդներուն մասը քանդակներն, կիսակործան գմբեթներն, վայելուչ ձևերն և մանավանդ պատերուն գունաներկ պատկերներն, բավականն ալելի կիմագնեն տեղւոյն հարստութունն և բարգաւաճանքը. փոքրիկ Անի մը կրնանք բռնել:

գուցե Գենուացոց վաճառականությամբ ալ ծաղկած: Ասկե հարյուր հիսուն տարի առաջ, լատին քարոզիչ մը (Հ. Մոնիե), այսպես կը գրե, այս տեղեան անցնելով (1711 թ.) «A juger de ce lieu par les mesures de deux grandes églises ornées de masaiques et par les autres restes d'un grand mausolée, il est à croire qu, il etait ocurefois plutôt une ville qu'une village»: Կերևի թե պատիկ գմբեթավոր եկեղեցին է mausolée (շիրիմ) կոչածը: Ամեն տեսող ճամբորդք հիացեր են այս շենքերուս վրա, որոց մեկն ալ եղած է անշուշտ վերոհիշյալ լատին քարոզչին առաջ երանելի տեր Կոմիտաս նահատակին եղբայրն, Երեմիա Չելեպի. «Տեսաք աչօք... (կրսե)ի Բաբերդու գաւառն կամարակապ եկեղեցիք, յորինեալ պատկերօք, զորս ի նկատելո՞ կարծէ որ թե վարդապետն նոր է նկարեալ զպատկերսն. և սուտ շասեմ թէ պակաս լինի արհեստ նկարին քան զյունաց նկարեալս. հիացուցանէր զմեզ և լացուցանէր զտեսողս. հինգ դրամբք եկեղեցի և հինգ խորանաւ և ութսուն փէնչէրիւ. յորոց միջի հօտք դարից (ոշխարաց) պակէին»: Միայն այս տեղս չէ, որ տավարները տավաղած տեսանք և լացինք: Այսպես էր Անին ալ և ուրիշ հին քաղաքատեղիք, մայրաքաղաքք հայոց: Հոն ալ լացինք, կուլանք և պիտի լանք, և մինչև ցե՛րբ... կրա՞նք արդյոք վայրկյան մը մխիթարվիլ, տեսնելով այսպիսի ավերակաց նշխարիկ մը, պատկերիկ մը, սովե-րիկ մը...

ԲԱՅՆՆՐԳ. Պոնտոսի և հայոց մայրաքաղաքաց միջոց և գրեթե հավասար հեռու երկուքեն, ամենեն մեծ շենքն է Բաբերդ քաղաքն, զոր կրնամք մայրաքաղաք ինքնապէս կոչել, զոնե ինքնապէս հայոց անվանել, որովհետև ի միջին դարս մեր այսպես սեպված է: Իսկ սովելի հին ատեն, կարծեմ, որ մեր բնիկ Սպերաց աշխարհին մասն էր սա և մեկ հին մերազգի Բայ կամ Բաբ անուն նահապետն մը շինված ամուր բերդ, ԲԱՅԱՆՆՐԳ կոչված այն ատեն, հետո սղելով՝ Բայբերդ և այլազգաց՝ Բայբուրդ: Վասնզի Բագրատունիք, որ առաջ քան զքրիստոնեական ժամանակս և հետո ալ՝ նախ Սպերո կողմերը ժառանգութիւն առած էին, Բաբերդն ալ անոր մեջ

«Եթե զատելու լինենք այս վայրի մասին, ելնելով խճանկարներով զարգարված երկու հսկայական եկեղեցիների շինութիւններից և խոշոր դամբարանի մշտնորդների առկայութիւնից, ապա կարող ենք մակաբերել, որ նախկինում այստեղ գոյութիւն է ունեցիլ ոչ թե գյուղ, այլ քաղաք»:

կրողանդակեին: Ա. դարուն վերջերն, Սմբատ այրաբաշն ասոր ամուր բերդին մեջ ապահովցուց իր երկու դստերքը՝ Սմբատանույշ Սմբատուհի, երբ Երվանդա դեմ պատերազմելու զնաց և պաշտպանելու զԱրտաշես Բ, իր սանիկը: Քաղաքը հինգ հազար ոտքեն ավելի բարձր է ծովու երեսեն. Ճորոխ գետույն այն արեմտագույն ափանց վրա, ուսկից սաստիկ վազբով կղառնա ի արևելք և մեծավ շառաշամբ զառ ի վայր կրնթանա կամ կթափվի, ատոր համար Տելի ՃՈՐՈՒՆ կանվաճեն թուրքք: Այս հայոց արեմտյան հյուսիսային ծայրի առաջին քաղաքն Փարիզեն երկու և կես ժամ առաջ կտեսնե զարևածագ: Քաղաքին հետևեն, հյուսիսակողմը բարձր լեռ մը կա, վրան կերևին մնացորդք հին բերդի: Արդյոք ա՛յս էր Սըմբատա դստերաց ապաստանարանը, ուսկից հանեց զիրենք Երվանդ և քշեց ուրիշ բերդ մը, թե՛ արդյոք Հուստինիանոս կայսեր նորոգած բերդն է: Բայց հիմա քաղաքին բուն բերդն անոր արևելյան կողմի քաղաքալերին վրա է, որ ի կես ԺԱ դարում դեմ դրավ Տուղրի՛ Սուլթանին ասպատակաց, վասնզի հոն գտվեցան այն փտեն ՀՈՒՅՆ և ՓՌԱՆԿ զորք ալ, ինչպես կըսե մեր ժամանակակից պատմիչն Լաստիվերտցի, բայց քիչ ատենեն նորեն եկան և տիրեցին թուրքք: Այս ցեղին տիրապետության նշաններն ալ կան բերդին վրա, Գլըճարսլանի անվամբ արձանադրություն մը, առյուծի և ընձու քանդակք զրան վրա, թեև հունական կամ բյուզանդական նշաններ ալ կերևեին, որք ավելի ալ շատ էին 1829-ի պատերազմներեն առաջ: Ռուսք ոչ միայն ավրշտրկեցին այս տեղս ալ, այլև միջեն հնություն հիշատակները վերցուցին, որոց մեջ, ռամիկն կըսե, թե կար նաև արծաթե որորան մը: Բերդին մեջեն ինչպան Ճորոխի ափը, քարուկտոր ճամբա կա ջուր հանելու համար և երկու մեծ ջրամբարաց մեջ լեցնելու: Հայաստանի շատ քարաբերդերն ալ ունին այս ջրամբարները և ճամբաները, զոր ՃԼԱՄԲՈՒԿԿ կանվանեն ռմանք ռամկորեն:

Բերդին մեջ հին եկեղեցվո ավերակ մը կա ըսին, զոր շտեսա և ոչ ալ ՈՒԼՈՒՅԱՄԻ մզկիթը, որ ատենոք քաղաքին զլխավոր եկեղեցին էր: Հիմա Հայոց ձեռք չորս եկեղեցի կա, որ շատ մեծ և պայծառ չեն և ոչ ալ շատ հին. գրոց մեջ ժէ դարուն սկիզբները կհիշվին Սուրբ Աստվածածին և Հրեշտակապետ եկեղեցիք: Քաղաքին արևելակողմը, բարձր դրից վրա է քրիստոնեից գերեզմանոցը, ուր տեսա ՊԶԶ (1437) թվականը: Ոմանք ըսին թե ԺԲ թվականավ քարեր ալ կան, որպես թե Քրիստոսի հինգ հարյուր վաթսուներեք

Թվին գրված, ինձ այնպես կերևի, թե անոնց առջի հարյուրանիշ թիվն ավրված և տեսված չէ: Իմ գիտցած հայտնի և ստույգ հնագույն հայ թվականն է Բագրեվանդա Ուլքիլիսե մեծ եկեղեցվույնը, ՉԳ, որ է վեց հարյուր երեսունչորս Քրիստոսի թվականն, թեև անկեհին շինքեր ալ կան ի Հայս, կրնան գերեզմաններ ալ ըլլալ, նույնպես և ավելի հին:

Տաճկաց գերեզմանոցին մեջ ալ կան աղեկ շինվածներ, ինչպես են նաև անոնց երկու ուխտատեղի և դած շիրիմքն քաղթին արևմտակողմը: Քաղթին կենդանական շինվածոց մեջ նշանավոր է Բեհեզնոցն, կամ Կերպասանոց (Պեղչատեն), շորս գմբեթով, բայց մթին է, մեջն ալ մաքուր չէ: Գլխավոր վաճառքն կրնան ըսվիլ արմտիք և ոչխար, այս ետքինս այնչափ անվանի սեպված էր, մինչև թուրքաց մեջ առակ ելավ, «Երզնճանըն պեզի, Քեմախըն թուզու, Պայպուրթուն գուզու»*, բայց ոմանք ալ «գըզը» կրսեն, խնդիրը շատ կփոխվի: Բաբերդու բնակիչքն ութ հազար տուն կսեպվին, որոց մեկ հարյուրն է մերազգայց:

Բաբերդեն Կարին երթալու երկու ճամբա կա. գոնե քաղթեն շատ մը հեռանալեն հետև ճամբան երկու կբաժանվի, միշտ դարվեր ելլելով Ճորոխի վազվածքին դեմ, որ իր աղբերականց և Բաբերդի մեջտեղվանքը կընդունի հարավակողմեն վտակ մը: Սա իր բխած լեռան անվամբ ԿՈՓ (Քոփ-դաղ) կըսվի, աս ջրերուն խառնըվածքին մոտ է Մատեն-Քյոյ, կամ Չալվար Մատենի (ըստ ոմանց՝ ՀԱԼՎԱ) մեծ Պղնձահանք մը, ուր հինգ հարյուր հոգի կաշխատեին և տարին քսան կամ քսանհինգ հազար օգգա կհանեին և լիզտված օգգան տասնհինգ դահեկան մը կուժեր: Փորած գուբերը ինչվան հազար շորս հարյուր ոտք խոր են, բայց հիմա երեսի վրա թողված են, ջրով լեցվելուն համար, նույնպես ալ այնպես թողված են անոր քովի հանքային ցրտաղբյուրներն: Պղնձահանքեն քանի մը ժամ հեռու, կմնա դեպ արևելք ՄԱՍԱՏ գեղը, որո անվամբ կկոչվի Ճորոխի առաջքը և անցած ձորահովիտն ալ՝ ՄԱՍԱՏ—ՏԵՐԵՍԻ: Հարկ է, որ հին ատեն բազմաշեն տեղ մ՝ եղած ըլլա Մասատ, ուր ես չգացի, Կոփա ճամբան բռնած ըլլալով, որու վրա կան իրարմե ոչ շատ հեռու ԱՎԵՐԱԿ և ՓՇԱՎԵՐԱԿ գեղերը, որոնց անվանք հի-

* «Երզնկայի կերպար, Գամախի թուզը, Բայրուրդի ընկույզը»: «Գուզու» (քեկույզ) բառը «գըզը» (աղբիկներ) կարգալու դեպքում, ստացվում է վրանբաց բառախաղ «Բայրուրդի աղբիկները» (ժան. կազմողի):

բավի փուշի պես կիսայթեն միտքը, բայց և հին հիշատակաց հույս կուտան և անցյալ շինության:

ԿՈՓ գեղն համանուն լերան հյուսիսային ստորոտն է: Այս լեռնն, որ մոտ տասը հազար ոտք բարձր է, ամառ ատեն կանցնին սրտոտ ճամբորդք, քովը, արևելակողմը, ավելի բարձր լեռ մը կա, զուցե տասներկու հազար ոտք և ավելի և գրեթե միշտ ձյունապատ ըլլալուն համար ԱԳ—ՏԱՂ կըսվի: Ասոր արևելյան կողմն է ԽՈՇԱԲԲՈՒՆԱՐ լեռն, ուսկից սովորաբար կանցնի կարավանն Կարնո, թեև այս լեռնանցքն ալ ութ հազար երեք հարյուր քսան ոտք բարձր է ծովուն երեսն և անոր անվամբ կկոչվի բոլոր այս լերանց շարքն ալ, իր ստորոտն եղած գեղն ալ, որ հարկավ կարավանաց իջևանատեղի պիտի ըլլա: Այս լեռներս արևմուտքն ինչվան Փոքր Հայոց խորերը կերթան, արևելքն՝ Վրաստանի սահմանները և կրածնեն Ճորոխի և Կուրա ջուրերը, Եփրատա և Ծրապխա ջուրերն: Ասոնց ստորոտեն կսկսի բուն Մեծ Հայոց սահմանն: Կոփա հարավային երեսն կնայի Կարնո դաշտին վրա, Եփրատա առաջին կայտառ ու պայծառ վտակները կսկսին եռալ:

Կոփա զագաթեն շորս դի նայելով, շատ զգալի և զարմանալի կերպով մը կերևի ընդարձակ և ահեղ լեռնածով մը: Առջի բերան՝ խառնակույտ մը լերանց սև և սպիտակ գլուխներու, բայց քիչ մ'ալ դիտելով, կորոշվին շորս գոտիք լերանց, որոց մեկն նույնիսկ մեր կոխածն է՝ Կոփա կամ Խոշարբունարի պարն, զոր Խաղտահայոց լերինք կոչելու է. հին հույնք կթվի թե ՍԿԻԴԻՍԻՍ կանվանեին զառ: Երկրորդ պարն մեր անցածն է, այսինքն Սեալ ծովու ամենեն մոտի լեռնագոտին, զոր և բնիկ Պոնտական լերինք կոչելու է, իսկ մեկալ երկուքն առջևնիս է մեր աշխարհին սեփական: Մեկն Կարնո դաշտին հարավային եզերքեն կտարածվի դեպի արևելք և արևմուտք, բաժնելով զԵփրատ Երասխա և Արածանվո (Մուրատ-սու) և Այրարատյան լերանց հետ կխառնվի, անոր համար բուն հայկական լերինք կոչվելու է: Իսկ մյուսն կամ շորբորդ լեռնագոտին, որ և ամենեն հարավայինն, Եփրատը Տիգրիսն կրածն և Տորոսի թևն է, կրնա Տավրահայոց լերինք ըսվի: Հայկական լերանց երկու կողմը ինչվան մեկալ մերձավոր լեռնագոտիները՝ Հայաստանի անվանի բարձրավանդակն է համետաձև բարձրացյալ, ընդ մեջ Պոնտոսի դարափանց և Միջագետաց անապատաձև դաշտերուն:

Կոփեն իջնելով Կարնո քաղաքը երթալու համար, այլևայլ գիծ

կրնա բռնվիլ: Մենք առաջ ՍԱՓԴԻՐԱՆ ըսված գեղը հանդիպեցանք, անկե լերանց նեղվածքի մեջ խոտորելով, հասանք տեղվույն հարմար անվամբ կոչված ԲՈՒՆԱԿԱՊԱՆ գեղը: զոր գուցե պետք էր անվանել Կարնո պահակ: Բայց նախնիք կերևի, թե դեռ ավելի հաղոյաց սահմանն կտեսնեին հոս, որովհետև անկե քիչ մը հեռու, Սև ջուրի (Եփրատա) մոտ երկու գեղերն, որ հիմա Մեծ և Փոքր ԳԱՂՏԱՌԻԾ կըսվին, կանվանեին ԽԱՂՏՈ—ԱՌԻԾ, որ ըսել է հաղոյաց գյուղ, և անշուշտ կուզեին իմացնել, թե այն է առաջին գյուղ հաղոյաց արևելյան սահմանին վրա: Պզտիկ Գաղտառիճեն մոտ է Եփրատա անդրանկաց կամ առաջին երկու վտակաց խառնուրդին և կամուրջի մը:

Այս վտակաց մեկն դաշտին արևմուտքեն կուգա և ՍԱՐՉԱՄ գեղին անվամբ կկոչվի: Հոովմայեցիք զասիկա կարծեին բուն ազբերակն Եփրատա, սակայն ըստ մեր նախնայաց, ստուգիվ մյուս՝ արևելյանն է, որ ՍԱՂԿԻ գյուղին քովն կբխե (զարմանալի պատահամբ մը Եփրատա զուգակիցն, Մուրատ կամ Արածանի գետն ալ նույնպես ՍԱՂԿԻ գյուղի և լերան մը քով կբխե ի Բագրևանդ): Կարնո այս արևելյան գետաղբյուրն բուն Սև ջուր կըսվի հիմա, հին ատեն կարծես ՎՐՏՈՒԱԿՆ կոչվեր, Սարչամա ջրույն հետ միանալեն հետև, անզանազան Սև ջուր (Գարասու) կըսվի, ինչվան որ Կարինեն ելլե Դերջան իջնե և անկե Երզնկայի կողմերը երթա, ուր կսկսի Եփրատ (Տրադ) կոչվիլ: Երկու Մաղկեոց ծոցերեն ծընած ջուխտակն Եփրատ և Մուրատ, դեպի արևմուտք դիմելով և հայոց քանի մ՝ աշխարհներ իրենց անկյան մեջ գրկելով, Կապանս (Քնպան—մատենի) քով իրարու կխառնվին և անկե հետև Եփրատա անունն կպահճվի, ինչվան որ Մեծ և Փոքր Հայոց աշխարհները իրարմե կտրելով, զԱսորիս ալ ի Միջագետաց, ապա Ասորեստանի և Բաբելոնի մեջ Տիգրիսի հանդիպելով և անոր խառնվելով, լայն և հորդ գետ մը կըլլա, Շադ-իլ-Արապ, և այս անվամբ կհասնի ինչվան Հնդկային օվկիանոսի անկյունածայրը, այսինքն Պարսկային ծոցը: Կարնո դաշտին ծայրեն և ութ հազար աստիճան բարձր լեռնաղբյուրեն բխած գլուխը բոլոր անձամբը այն հեռավոր ծովուն ափանդելով, հետ լսելու նախ հայոց և ապա զանազան ասիական հին ազգաց լեզուները, որոց հին և նոր բաղդիցն ալ վկա է: Այս տեսութայամբ կարծեմ շեմ սխալիր, եթե աշխարհիս ամենեն նշանավոր, միանգամայն ամենեն հին գետն ալ կոչեմ զսա, նաև արբազնագույն գետոց՝ առաջ քան զՀորդանան, առաջին և վերջին

գետ կրոնական աշխարհի: Վասնզի առաջին սուրբ գրոց մեջ, Եղեմա շորս գետերուն հիշատակության ատեն, մեկալներուն համար պետք կրլա նշաններ տալ, ասոր համար առանց նշանի և սահմանի, որպես թե գետոց ծանոթագույնն կամ թագավորն ըլլար կրսվի, «Եվ գետն շորրորդ Եփրատէս»: Իսկ ամենեն վերջին Ս. Գրոց մեջ, որ միանգամայն և մարդակային ցեղին պատմության վերջին էջն է, հետ ամենայն տեղյաց և անվանց, անցից և հոսանաց, անգամ մ'ալ կերևի Եփրատ, միայն Եփրատ և միայն այն ատեն աներևույթ կրլա, երբ այս բոլոր երկրիս կերպարանափոխ ընողն, արևելքի ամենիշխան թագավորն կերևի և կուգա: Եվ կուգա նույնիսկ Եփրատա լոսած, գաղբած ալիքներուն ցամբած ճամբեն «Գետոյն մեծի Եփրատայ ցամաքեցան ջուրք նորա, զի պատրաստեսցի ճանապարհ թագաւորի ելիցն արևու»: Նախնիք, Կարնո գավառը կամ աշխարհը ԿԱՏԱՐ ԵՐԿՐԻ, երկրիս ծայրը կամ գլուխ կկոչիին: Սուրբ գիրք սահ կցուցնեն, որ այն կատարեն բխած ջուրն աշխարհիս բոլոր ընթացքը օրինակելով, անոր վերջին կատարն ալ պիտի ըսվի, կամ թե այն գետոյն երկու ծայրից մեջ խորհրդաբար պիտի բովանդակվի մարդկության՝ երկրավոր վիճակն և ժամանակն...

Անշուշտ, ով բախտ ունեցեր է այս Կարնո եփրատաբուխ լեռանց վրա ելլել և անոնց ծործորներեն իշած յաբշուրները տեսնել, քանի մը ժամ Շեղջիկ, Տումլի, Պար և Մաղկի լեռանց ծաղկամարդ տափերուն վրա հանգչիլ, և քիչ մը անցյալն ու ասլաղայն մտածել, անշուշտ այնպիսին պիտի ներե իմ հոն ըրած և հոս հայտնած այս և ասոր նման մտածությանս, զոր ընդհատելով, իջնենք հիմա ի դաշտն Կարնո:

Մեր աշխարհին ամենեն նշանավոր դաշտաց և գավառաց մեկն է ըսել Կարնո համար՝ ստույգ և ծանոթ բան մ' է, մանավանդ որ հիմա գրեթե մեր ամեն ուրիշ դաշտագավառներեն ավելի շենն է և կարծեր մասնավոր քննությանց, թե պատմական, թե բնական դրիցն համար, զոր ես հարեանցի հիշելով կամ նշմարելով կթողում ավելի գիտություն և ժամանակ ունողներուն: Դաշտագավառ կոչեցի, վասնզի այնչափ էր Կարնո սահմանն, որչափ դաշտին, զոր կրնայի և դաշտ անվանել, վասնզի գրեթե ամեն կողմեն լեռներով շրջապատված կես կլոր դաշտի մը կնմանի, արևելյան հյուսիսն դեպի արևմտյան հարավ տարածված, երեսունհինգ կամ քառասուն մղոն երկայնությամբ, իսկ լայնքն հյուսիսն ի հարավ

քսան մղոն միջին շափով: Արևմտյան հարավային կողմն նեղ է և անկե դուրս կելլե Սև ջուրն, անիկա է Կարնո դուռն ի արևմտից, զոր կբանա նախահիշյալ ԲՈՒՆԱԿԱՊԱՆՆ, որ անշուշտ նույն նշանակությամբ կոչված ԿՂԵՍՈՒՐՆ է, ընդ մեջ Խաղտոառիճո և Կարնո, զոր Վասիլ կայսր տվեր էր Դավթի՝ Տայոց կյուրապալատին:

Այս կողմեն սկսյալ դեպի Նյուսիս երթալով և շուրջ դառնալով, Կարնո դաշտին շրթունքը ձևացնող լեռներեն մեկ քանին հիշեմ: Նախ՝ Խոշաբբունարը, որուն արևելյան թևերը դաշտիս Նյուսիսային լեռինքն են. այս Նյուսիսային արևմտյան ծայրն Սարկամա աղբերականց կողմեն պզտիկ դաշտ մը կձևանա և ԴԱՇՏԻՔ (Օժաճըք) կանվանվի և քանի մը դեղով առանձնական վիճակ մը կսեպվի. այս միջոցիս է ՄԵՂՎԱՔԱՐ կամ ՄԵՂՐԱՔԱՐ լեռը, այսպես կոչված՝ լեռան երեսը մեղվաց բազմության բույն ըլլալուն համար, ուսկից երբեմն մեղրն վտակի պես կկաթե: Դաշտկա արևելյան կողմն կկանգնի ՇԵՂՋԻԿ լեռն, որ և ԴԵՁ, իր դիզած և կամ շեղջած և ըլլալուն համար, որ և կհայտնե հին հրաբուխի բաժակ մ՝ ըլլալ, որ հիմա հրո և ջրո տեղ՝ ծաղկով կծածկվի լավ եղանակին, սառով և քարով կերևի ուրիշ ատեն: Ասկե անդին, դաշտին բուն Նյուսիսակողմը կտարածվին ԽԱՉԱՔԱՅՏՈՒ ԼԵՐԻՆՔ, այսպես անվանելով ըստ ավանդության Սուրբ Խաչը այն կողմերը պահված ըլլալու, երբ Հերակլ կայսրն զայն ազատելով Պարսից գերութենեն, կխավրեր ի Կոստանդնուպոլիս: Գետինը պահած տեղեն բխած է կրսեն ԽԱՉԱՔԱՅՏ աղբյուրը, որ կխառնվի ծաղկի լեռնեն իշած աղբեր հետ և կծնանի ղեփրատ. այս ետքի հիշած լեռան և Շեղջկա միջոց են ԻՇԱՀԼԸ, դուցե ԸՇԸԳԼԸ, և անվանի Տումլի լեռն, որ նույնպես կրնա դասակ ըսվիլ նորածին Եփրատա և շատ աղբերացը համար, որոց մեջ կարծեմ ջերմուկք ալ կան: Մաղկի լեռան մոտ է դաշտի Նյուսիսային արևելյան անկյունը, ՊԱՐ լեռը, որու կռնակեն կբխե Թորթումա գետն և կերթա ի Ճորոխ և ի Սեալ ծով: Դառնալով արևելք, հիշեմ ՉՈՊԱՆՏԵՐԵ լեռը, ԵԸԼԱՆԻԸԳ (Օձուտ) համանուն ավերակ գյուղին քով, ուսկից հեռու չէ և Լուսավորի անվամբ ավերակ վանք մ՝ ալ, հարավային կողմեն աբ հեռու չէ ավանի Կարմիր վանքն, Հոփսիմյանց քարայրերով, ՔՈՒՆԻՆԼԱՐ, ՔՅՈՇԿ-ԴԱՂ, ԱՂԶԸ-ԱՉԸԳ, որ դարձյալ հրաբխային բաժակ կհիշեցնեն, Արդուբահամանղազի և այլն: Քաղքեն քիչ հեռու, նույն արևելյան կողմը կան քովե քով լեռնակներ՝ Կոչկուշան, Կլորգունտ կամ Հողբլուր, Կայծակի ձոր, Ս. Նշան, Թոփտաղի, որ հազիվ

կես ժամով հեռի է քաղքեն, ինչպես նաև անվանի ՏԵՎԵՊՈՅՈՒՆ լեռը, որ Կարնո արևելյան դուռն կրնա ըսվիլ, վասնզի անկե կանցնի ճամբան Բասեն և արևելք երթալու և գրեթե զուգահեռական գծի վրա է արևմտյան դրան՝ Բոնակապանի հետ: Քաղաքը դաշտին արևելյան հարավային անկյունն ըլլալով՝ ասկե հետև հարավային կսեպվին լերինքն ՇՈՂԱԼԱՐ, որ երկայն թևեր կտարածեն, ՓԱԼԱՆԹՈՔԵՆ, իբրև թե շատ սեպացյալ կամ զառ ի վեր ըլլալով, երբ անկե կանցնին գրաստք՝ համետնին կթափվի, բայց հեովեն լեռն ինքնին համետածև կերևի երկու գագաթներով, զոր կարծեմ, թե մեր նախնիք նմանեցնելով կոչեին ԱՅՄՈՒՊ-ՊՏՅՈՒՆՔ: Անկեց անդին ուրիշ լերան մ՝ ալ այլազգիք նման անուն մը տված են, ԵԿԵՐԼԻ, իսկ երկուքին միջոցն կա ՀՅՈՒՆԹՅԱՐ-ԳԱՂ, իսկ անոնցմե անդին ՏՈՒԶԿԻ լեռն համանուն գյուղին մոտ, որ գուցե Մանանաղի գավառին սահմանաց մոտ ըլլալով, անոր աղբրեն ալ մասն ուներ: Ասկեց անդին, դաշտին արևմտյան հարավային կողմի լեռներն ինչվան ի Բոնակապան և Խոշարբունար, շեմ հիշեր հանվան: Այս լեռներն հարկավ երկրաբանական շատ գիտելիքներ ունին, մանավանդ որ արդեն հայտնի կցուցնեն հրաբխից նշաններ, զոր և կհաստատեն ստեպ գետնածածք, որոնց ահեղ նշաններն ալ դեռ աներևույթ չէ քաղքին երեսն: Քանի մը գիտնական Եվրոպացիք ըսին, թե լերանց կազմությունն նաև հանքաց նշաններ կուտա, գուցե Արծաթի գեղին անունն ալ անկե ըլլա, բայց կանոնավոր քննություն մ՝ եղած չէ կարծեմ, և ոչ ալ փնտրված է հանքածուխն, որ տեղ տեղ նշան տված է: Այսչափով ալ հայտնի է, որ Պզատոնային (հրաբխի) զորությունք շատ աշխատեր և ներգործեր են Կարնո դաշտին վրա, Պիսիդոնի (ջրային) զորությունն ալ անգործ չէ եղած հոս:

Դաշտին արևելյան ծայրեն մինչև ի արևմտյանն Սև ջուրն գետն կկիսես՝ ի հյուսիս և ի հարավ բաժնելով, նախ դեպի հարավ իջնալով կլայննա, կտարածվի գետն ավելի, լճե պակաս: Երկայանածև ճահիճ կամ ջրշեղջ մը կձևացնեն, որ հին ատեն կըսվեր ՄՈՎ Կարնո, նաև ՇԱՄԲ, ինչպես հիմա ալ կըսվի ի այլազգյաց ՍԱԶԼԸԳ, մեջ բուսած անբավ եղեգանց համար, որ և ավելի անբավ ջրային թռչնոց բույն և բնակարան են: Եվ ինչպես կվկայե մեր հին Խորենացին, ինչվան հիմա ալ այն թռչնոց հավկիթներն Կարնո գեղացվոց առատ կերակուր մը կըլլան, անով՝ տեղացիք ձեռք շեն զարներ թռչնոց, բայց եվրոպացիք ավելի անխնա են և

երբեմն հրացաններն կուղղեն անոնց վրա: Սակայն զանոնք պակ-
սեցնելու համար թերևս ամբողջ զորագունդ մ' ալ չիբազնե՛լ այն-
չափ շատ են այդ ջրային և ցամաքային, մեծ ու պզտիկ, մաշ-
կոտն, լայնաթաթ, բոլորկտուց, տափակակտուց, բարձրաճիւն,
մերկաճիւն, գունագուն հավերն, որոնցմէ երկու հազար տեսակ մը
համրեց ինձի անզղիացի բնագետ մը: Կարնո՞ ամենն են Նշանավոր
կերպարանաց մեկն է այս շամբ: իր հավերթովն, աննշան չէ և
ջրոց առատութիւնն, գրեթէ ամեն մեծ տուն իր աղբյուրն ունի.
Նշանավոր են և Զերմուկքն (Իլիճայի, Արծաթի և այլն): Յուրտ
աղբյուրք հանքայինք, ինչպես հաշափայտին ՍՈՈԻԳ ԶԵՐՄՈՒԿ
ըսվածն, ԱՅՂԸՌ ԳՅՈՂԻՆ և այլն, աղի ջրերն և ԱՂՏԵՐՆ, որ զա-
նազան կողմ կերևին: Իսկ բուսաբերութեամբ՝ անանկ երկիր մը,
որ գրեթէ վեց հազար ոտք բարձր է ծովուն երեսն և որ գոնն
տարվույն երրորդ մասն ձյունապատ կմնա, ուր ցուրտն հասար-
կորեն ինչվան քսանհինգ աստիճան Ռեոմյուրի կիջնն, պետք է որ
աղքատ ըլլա, հովանավոր և պտղատու ծառք չըլլան, արմտիք ալ
նվազ պիտի ըլլային ուրիշ բարձրավանդակաց հետ բաղդատելով:
Բայց իր աշխարհագրական աստիճանին շնորհքովը (40 աստիճան
լայնութիւն) բավական տաք ամառ մը կունենա քիչ ամսուց մեջ
չափավոր ցորեն և դարի հասցնելու, իսկ բանջարեղեն առատ և
ընտիր, մանավանդ բողկաձև և կոճաձև տակ ունող բույսեր: Ան-
շուշտ ավելի բազմատեսակ և զանազան են վայրենի բույսք և
ծաղկունք, որոց վրա երգ մը հանած է դաշտիս միջոցներն եղած
Սալաձոր գյուղին բնիկ Դավիթ անվամբ Սարկավազ մը՞, երկու
դար մ' առաջ, հարյուրի չափ կհիշն և շատն ալ հայերեն անուն-
ներով, բայց ավելի շատն ալ թողած է, ինչպես ինքնին կըսն.

Եւ Դավիթն եմ, շատ դատեցա.

գլուխն առնն ծաղկըներուն,

Սակալ ծաղկունքն եմ ես գովեր, բազում սընաց

վարպետներուն:

Հիշածներն ոմանք, զոր ես չիկրցա ստուգել, են Բարք, Խա-
ժուակ, Պուտ, Պտուակ, Մափ, Մափձակ, Մափկոտրուկ, Հա-
ռոմ ծաղիկ, Յինկ, Առուեղ, Մամխոպոպ, Լծափ, Կաթնուկ (դեղին),
Միլ, Մլուա, Միլձափ, Մարուրիկ, Թուրթ (թորթ), Մեղրիկ, Բարձ-
վենիկ, Լեզուակ, Շրուան, Մրուան, Սինձ, Խոլորձ, Երիցուկ, Ճաշկի
ծաղիկ, Զամբյուղ ծաղիկ, Կոընկուկ, Խալիճ, Լալազար, Հազրե-

վարդ, Շարշարուրիկ և այլն, և այլն: Մաղկունք և թռչունք. ասոնցմե գեղեցիկ հրավիրակ կրնանք գտնել ի Կարին կանչելու զքնասեր և զքանասեր:

Կարնո դաշտագավառն իր համանուն աշխարհին կամ նահանգին մեջ առաջինն էր: Այս աշխարհս հայոց կրսվեր նաև ԲԱՐՁՐ Հայք, երկրին բարձրությանն համար, որուն բարձրագույն մասն ալ դարձյալ այս գավառս է: Մեր ազգային հին պատմության մեջ զարմանալի բան մ' է, որ Կարնո և իր տերանց կամ տոհմից վրա հիշատակ չկա: Ե դարեն կսկսի իր պայծառությունն, երբ Փոքր Թեոդոս կայսր շինել տվավ ասոր բերդաքաղաքը, որ իր անվամբ կոչեցավ, բայց հետո սովորական եղավ Կարնո քաղաք բովիլն, ինչպես ետքը և հիմա էրվիրում կոչվիլն: Այն շինությամբն այս տեղս եղավ Հունաց կայսերության ամուր մարտկոց մը ընդդեմ Պարսից, հետո Արաբացւոց և Թուրքաց, ինչպես վերջն ալ և ինչվան հիմա նույնպես կսեպվի: Բերդաքաղաքեն հետ հարկ էր որ բոլոր գավառն ալ նոր շինություն և աճումն առնու, և հարյուրավոր գեղեր և մանավանդ ավաններ ըլլային հոն, որոնցմե հիմա հարյուր քսանեն ավելի գեղ կա և կեսն դեռ հին հայկական անուննին պահած են, մանավանդ հյուսիսային կամ Սև ջրո աջ կողմինները և հարկ է, որ հին ավանդություններ և հիշատակարանաց նշխարներ ունենան, թեև դրսանց չեն երևիր մեծ շենք կամ ավերակք: Սակայն անկարելի ալ է, որ ոչնչացյալ ըլլան գոնե այն հազարավոր եկեղեցաց զանգվածքն, որոնցմե կրսվեր, թե ութ հարյուր հատ միայն մեկ քաղաքավանի մը մեջ կամ գոնե իր սահմանին մեջ կային ԺԱ դարուն կիսուն: Այս տեղս կկոչվեր ԱՐՄՆ և անշուշտ հիմակվան ԳԱՐԱՐՁ գեղն և անոր արևմտակողմն եղած ՎԱՂԱՎԵՐ գեղն կծածկեն այն սգալի նշխարները, գուցե Թեզուար բլուրն ալ, որ Գարարդա վրա կնայի, բան մը գիտնա: Ասոնց դիրքն կերևի, որ Արծն գրեթե դաշտին կենտրոնը կանգնած էր, հարյուրավոր գեղերուն մեջ և ամրության հոգը թողլով Կարնո քաղաքին, ինքն հարստության հնարքը և վայելքն առեր էր: Անվո պայծառության ժամանակակից, անոր նախանձորդ մ' էր շինությամբք և ճոխությամբք, անկեց ալ ավելի վաճառաշահ և հզօացյալ, գուցե և քան զբազումս, եթե ոչ դամեն քաղաքս հայոց ժամանակին: Այնպես որ, իբ մոտ բնակիչ պատմիչն Արիստակես (որուն բուն հայրենի ԱՍՏԻՎԵՐՏ գեղն գուցե ՎԱՂԱՎԵՐԻ կամ ԱՂԱՎԵՐԻ քով եղած ըլլա), ականատես Արծնո փառքին և հար-

վածքին, մեծ խոսքով մը, գծով ու պամաք հարկատու կրնն անոր մեծությանը. «Մով և ցամաք երկնէր և առատանայր, կրել ի սմա զգորութիւն իւր... եւ իբրեւ ակն մի պատուական լուսազեղ պայծառութեամբ փայլէր ի մէջ ամենայն քաղաքաց. ամեննին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն»²: Վաճառականներն այնչափ հարուստ էին, որ թագավորաց և իշխանաց կօզնեին փոխ և ընծա տալով, Գարարգ ալ ատենոք հայ Ռոտշիլտներ ունեցեր է: Քաղաքական տեբերը հոգացողներն, եկեղեցիներն ալ լավ կհոգային, «Եկեղեցեաց շինողք և զարդարիչք» կանվանվին: Քորեպիսկոպոս մը կնստեր ի Երծն, որուն տունեն ութ հարյուր լուծ եզանց կելլեր և քաղքին ավերման ատեն քառասուն ուղտաբեռն գանձ վերուցին թուրքք, որոց սրույն տակ ընկան հոն հարյուր հիսուն վիճակավոր քահանայք միայն: Այս ազգին աղեղնավորքն հերարձակ էին, որ Պահլա և Պուխարայի մոտ անապատներեն ասպատակելով Տուղլուփ կամ Տուղրիլ սուլթանին հետեան, եկան հոս համի հազար քառասունինին և կարնո քաղաքին ամրութենեն վախնալով, վաղեցին Արծնի վրա, որ հաղիվ հողե պատվարներ ուներ, շենքերուն մեջ ալ կային փայտակերտք: Թեպետե բնակիչքն՝ երեք հարյուր հազար, շատ կովեցան, դեմ կեցան, բայց հուր և սուր ասպատակացն հաղթեցին, այնքան բազմության բնակչաց կեսն ջարդվեցաւ: Ահա՛վո՛ր կոտորած, արժանի Չինկիզխանի և Լենկթիմուրի հետևողաց Տուղրիլի և Ալփարսլանա, և այնքան մեծ ու հարուստ բազմաշեն քաղաքն ավերվելով, այրվելով, հիմն ի վեր ընկավ, ծածկվեցավ, և դեռ կծածկե իր սգալի կմախքը ութ հարյուր տարվան սև թողով և սև հողով, որոց տակ անշուշտ դեռ անջնջելի գեղեցկության և պայծառության մը նշաններ պահած է, և իր անցյալ կենաց դիպվածները՝ զոր ամեննին կլոն պատմությունն, միայն այս ողբալի կատարածը հիշելով: Որպես թե մորմոքեցուցիչ մողոթյամբ մը հանկարծ այս ծովանման դաշտիս մեջ հանած ըլլա այս մեծամոխ քաղաքը, ճմման իմն նորահարսն կնոջ, գեղոյն վայելչութեամբ և զարդարուն պայծառութեամբ, ցանկալի գոլ ամենեցուն», ինչպես կրես պատմիչն և հանկարծահաս հարվածով մ՝ ալ այսպես խրդեալի կերպով փճացուցած ըլլար զնույն, վրան քաշելով մոռացության պատանքը, որո պատովածքեն այսքան հիշատակ մը կտեսնեմ: Իսկ ուրիշ զգալի հիշատակարան կամ արձան մ՝ ալ չտեսա հոն, բայց միայն մեկ բնակարանաց ե գերեզմանաց վրա լուռ հսկող մը, խաշարձան մը. այն ալ հեռացած ճամբուն վրա և

երես ի վար ընկած, զոր Հովհաննես ոմն ազնվական Չորտվանեկի որդի կանգնեի էր քաղաքին ավերածնն քառասուն կամ հիսուն տարի մ' առաջ: Չէ՞ր արժեք արդյոք Քեղասարի ճակատն ալ խաշարձան մը կանգնել ի հիշատակ բյուրավոր կոտորելոցն և թաղելոց Արծուի սև ավերակաց և հողաբլրոց տակ: Շենք և շնորհք շուտով աներկ-վույթ եղան ի Արծնե, բայց ատենոք հոն մեծ տեղ մը, քաղաք մ' ըլլալն շուրացան հետագայք և տիրողք, վասնզի էրդիրումեն առաջ Գարարզը (իբր Գարավարզ) Կարնո գաշտին գլխավոր շինանիստ կնշանվեր օսմանյան զիվանաց մեջ, և դեռ հիմա ալ Կարնո բազմամարդ գեղերեն մեկն է:

Կարնո քաղաքը չհասած, արևմուտքեն եկող կարավանն վերջի իջևանը կրնե ի ԻլիճԱ գեղը, որ թե այս բանիս համար, թե իր ջերմրեկանցն համար, գավառին ամենեն մեծ և նշանավոր զեղն կը-սեպվի. ժամ մը հեռու է Գարարզա հարավակողմեն, Սև ջրին ալ հարավային կամ ձախ կողմն է, քաղքեն երեք ժամ հեռի է դեպ հյուսիսային արևմուտք: Անշուշտ իր տաք ջրերուն համար առած է այդ անունն, որ մեր ԵՂԿ և ԱՌԳ բառերուն ալ համաձայն և համանիշ կուգա: Մերայինք ԿԻՃԱ ալ կրսեն, և բանասերք ոմտք կարծեն, թե հունաց և հռովմայեցվոց ժանոթն է ՆԼԻԳԻԱ անվամբը ուր Տրայանոս կայսեր հանդիպեցավ մեր Արտաշես Բ թագավորն: Խորենացին կրսե միայն, թե Տրայանոս, Պարսից դնմ ի արևելս երթալու ատեն, «աստ աճապարեալ Արտաշէս (որ դպրեցուցեր էր Հռովմայեցվոց հարկ տալը) մեծապէս ընծայիք իջանէ ընդ առաջ նորա. զմեղանս ի յանձն առեալ՝ հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն, լինի առաջի նորա և թողութիւն ի նմանէ գտեալ՝ զառնայ յաշխարհս հայոց»¹⁰, Իսկ հույն և հռովմայեցի պատմիչք Արտաշիսի տեղ Պարթամասիր կանվանեն հայոց թագավորը և Նլիգիա ըսված տեղը Եփրատա քով, հանգիպած առ Տրայանոս, ուկից նախ՝ ներումն խնդրեց հարկերուն համար և կայսեր ձեռքով նորեն թագավոր պատկվի: Երբոր հռովմայեցիք տհաճութուն մը ցուցին կամ Արտաշես-Պարթամասիր (գուցե՝ Վարդանասար) այնպես կարծեց, ինքն ալ քաջահանգուզն համարձակությամբ մը-տով Տիրայանու վրանը և իմացուց, որ ինքը գերիի կամ հաղթ-վածի մը պես շէր եկած կայսեր ոտքը, այլ հաստատելու իր նախորդաց դաշնագրությունը, կատարելու պարտքը և ընդունելու պատիվը: Տրայիանոս ալ ազելի իրոխտաբար մերժեց զնա, ըսելով, թե Հայաստան Հռովմայեցվոց մարդ մ' եղած է, որու որ

ուղենք, անոր կուտանք թագը: Սակայն անշուշտ մտածելով, որ եթե իր հետևեն թշնամի կամ դժգոհ աշխարհք մը թողու՝ Պարսից վրա երթալու ատենը շատ կղժվարանա իր գործը, գոհացուց թագավորը և հայերը, պայման դնելով, որ խաղաղությամբ կենան տեղերին և ինքն անցավ գնաց ընդդեմ Պարթևաց: Ոչ շատ տարի վերջը (համի 162) հոս, նույն Ելիզբիայի քով, Վալաշ կամ Վոլոդիս Պարթևաց թագավորն, մեր Տիգրան Գ թագավորին ժամանակակից և զուցե նիզակակից, զարկավ կոտորեց Հոռվմեացվոց բանակը, հանդերձ անոնց Սևերոս սպարապետավն: Ուրեմն ոչ միայն վաճառական կարավաններ, հապա նաև շատ զինվորական բանակներ անցեր և դադրեր են Իլիճայի քով և իր տաք ջրերուն գոլորշիաց հետ՝ ծխեր են շատ արյուններ ալ:

Ուրիշներեն դատ՝ Սուլթան Մուրատ Դ-ն ալ իր մեծ բանակավն հոս դադրեցավ գիշեր մը, համին 1635 (հուլիսի 2), իրմե առաջ և վերջն ալ շատ հեղ օսմանյանք ասոր մտտ մեծ բանակներ դրած են, ինչպես համի 1554, 1578, 1585 և այլն: Զերմուկին օգուտը և գործածությունը շատ հին ատեններե ճանչցված ըլլալն անտալուկույս է, բայց առջի անգամ բաղանյաց շենք շինելն հոն՝ Կարնո քաղքին շինող Անատոլ զորավարին կընծայվի, որ ցև ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն յակս ի վիճատաշ քարանց շինեացք ըստ Խորենացվոյն: Անատոլի դաստակերտ կարծվեցավ և Իլիճայի մտտ Սև ջրո վրա կամուրջն, Շամբին արևմտյան ծայրը, նույնիսկ Շամբին մեջն ալ երբեմն կերևին սալահատակ ճամբու հետք, զուցե ավելի հին ատեն շինված: Անատոլի շինած վիճատաշ հարկերն և անկե վերջը շինված ութանկյունի գմբեթն և նույնաձև կճափայլ ավազանն ալ ավրված են: Հիմա երկու են ավազաններն կավային կրաքարե շինված, մեկն արանց, մյուսն կանանց սեփականած: Առջինն մեծագույն, քսան ոտք տրամագծով, եղբրքներն շորս ու կես ոտք խոր, մեջտեղն վեց ոտք, տաքությունն ինչվան երեսուն Բեռմյուրի: Զուրն ծծմբային և ժանտահոտ չէ, այլ երկաթահամ և քիչ լեղի, որով շատ հաճոյարար և հանգստարար, և շատ առողջարար կսեպվի, անոր համար նաև հեռու վիճակներե խուռն բազմություն կղիմե այս հայկական Կարլսբադին, մանավանդ ամառը, և վրաններով շորս դին կբանակին: Անցյալ դարուն սկիզբներն մեծ ծածե մը կործանեցավ Իլիճա իր բաղանյոքն, անկե քանի մը տարի առաջ էր (1701), երբ մեծանուն Դուրնըֆոր բուսաբան ուղևորն հոս գիշեր մ՝ անցուց (14 հունիսի), և տեսավ բաղանյաց ութան-

կյունի գազաթը, բաց գմբեթն և ութակողմն ավազանը, երկու աղբերաց ջրույն համար ալ կվկայե, որ մարդու մեջքի հաստությունըն ունին, ջրույն և լոգացողաց համար ալ կըսե. «Cette eau est douce et d'une chaleur supportable. Dieu sait comme les Turcs y courent! Ils viennent d'Erzeron s'y baigner, et la moitié de notre caravane n: laissa pas échapper une si belle occasion*».

Կարնո դաշտը՝ թե իր երկրին վերիվայրությամբը, թե ընդարձակության մեջ ցրված շենքերուն տեսվածքով, բարձր տեղե մը նայողին՝ ծովու կերպարանք մը կընծայի, որուն ալյաց վրա շարված են մակուկաձև գեղերն և իբրև անքույթ խորշի մը մեջ: Հարավային արևելյան լեռանց անկյունը քաշված է մեծազանգաված նավն՝ Կարնո նավաքաղաքն, որուն բարձրածայր կայմն կամ կանթեղակիր աշտարակն է ԹեֆՍի-ՄինԱրնն, որ և շատ ժամերով հեռվին կերևի, վասնզի արդեն քաղթին դիրքն բարձր է, բերդն և միջնաբերդն աստիճանաբար ավելի բարձր են: Այս ևտքինիս մեկ կողմեն ալ վեր կբարձրանա այն աշտարակն իր հատուկ հարյուր ոտք բարձրությամբն, ձևը բոլորակ, երկու շափ (մետր) տրամագրծով, ներսեն քարուկիր, դրսեն կանաչ աղյուսներով պատած, բռած ու փայլուն, գլուխն տախտակամած ափսեաձև, անոր համար ալ ԹեֆՍի կոչված, շրթունքը կարմիր աղյուսներու շարքով բարձրաբանդակ կամ դուրս ցրցած արձանագրություն մը ձևացուցած է արաբացի լեզվով, քյուֆի տառերով, Աբդուլ Գասիմ տոհմի Մուզաֆֆեր բեկ անվամբ կուսակալի մը, ժԲ դարու մեջ: Գազաթը իրեք ու կես դար է, կծածանի օսմանյան լուսնանիշ դրոշը: Այս օդակտուր բարձրացյալ կայմաշտարակը տեսնողն, իհարկե Կարնո ծովադաշտեն կդիմե անոր նավաքաղաքը, որ արդեն գրեթե վեց հազար ոտք բարձր է Պոնտոսի երեսեն, հարյուր ոտքի մը շափ պակաս քան զանվանի լեռնանցքն Մոն-Սենի, և քառասուն, քան զՍեմբլունին և նույնչափ բարձր քան Սիլլուկեն, որ Զվիցերիի և Իտալիո միջի անցքն է: Այսպիսի բարձր դրիցն համար, իհարկե, Պետերբուրգի պես ալ ցուրտ կըզգա էրզիտում,** մինչ իր աշ-

* «Այդ շուրջ քաղցր է և ունի տանելի շերմություն: Աստված միայն գիտե, թե թուրքերը ինչպես էին վազում այդտեղ, լողանալու, գալով անգամ էրզերումից, իսկ մեր քարավանի կեսը, հասկանալի է, որ այդ հրանալի առիթը ձեռքից բաց չթողցր: (Ման. կազմողի):

** 1855—56-ի ձմեռն, ինչպան զսահեռթ Բեռմյուրի հասալ ցարտն

խարհագրական դրիցն նկատմամբ պետք էր ոչ միայն քան զԿոստանդնուպոլիս և զՏրապիզոն տաք ըլլալ, այլև ավելի քան զՀոռով և զնապոլի, վասնզի ասոնցմե ալ ավելի հարավագույն կամ երկրիս հասարակածին մոտ է: Ուրեմն երկար և սաստիկ ձմեռ մ'ունի, բայց շոր և պայծառ օդով, սքանչելի բարեխառնությամբ գարուն և ամառ մը, օր կանաչով, ծաղկներով, արմտյոք և քանջարեղինոք կզարդարեն, կվայելցընեն և սիպերիական ամառյությունը իտալական դրախտ մը կղարձեն: Մոտենանք անվախ և ահա մեկ բարձր կայմաշտարակին տեղ, կսկսին հարյուրավորք երևան գալ և ծովագողի մը ծոց խոնված նավերու կերսլարանք կառնու տեղին: Եթե մոտիկ ջաղացքներուն բաղմությունը, անիվներուն ալյանդակ զզորդմունքն և դարձվածքն, և ի պաշտպանություն քաղաքին՝ հողաբլրոց վրա կանգնած տասնյակ և ավելի մարտկոցներ ու բազիսոցներն (ԹԱԲԻԱ) ալ նկատես, հանդերձ բերդերուն կրկին պարիսպներովը, քաղբին կրկին խրամներովը, տասներկու դռնաձև կամուրջներուն ձգվածովը (Ճեպիո գահուլար), արդարև մեծաղիր, հիացուցիչ, տարօրինակ, նշանակերպ տեսարան մը կելլե հոն, զոր գյուրին չէ գանց ընել, թողուլ դառնալ:

Արդյոք ո՞րչափ հին դարերե ընտրված է այս տեղս Կարնո քաղաքին, գավառին, աշխարհին և բոլոր արևմտյան հայոց գլուխ ըլլալու, շեմ գիտեր, բայց ասկե հազար շորս հարյուր քառասուն տարի մ'առաջ կայսրն հունաց ընտրեց այն տեղը, իրեն բաժին ընկած Հայաստանի մայր և ամուր քաղաքն ընելու: Անշուշտ Անատոլիա շինած Թեոֆոստոսի Կոնստանդինոպոլիսն հիմակվան բերդաքաղաքն է, բոլոր շենքին արևմտյան հարավային կողմը՝ երկայն քառանկյունի ձևով և երկու կարգ պարսպով, որոնց միջոցն ՀԻՍՍԱ-ՊԻՉՆՆ կըսվի: Այս պարիսպներս, որ յոթանասուներկու աշտարակներով կկանգնին, ինչպես Բյուզանդացվոց շինած բերդաքաղաքներն շատն, իրավ շատ անգամ ծեծվեր, քակվեր նորոգվեր են, բայց դեռ նախնական շինվածին մասն և ձևն ունին, որուն գլխավոր նըշանն էր դրսվանց նավացուկի նման ժայռերով կամ քարերով ցցված ըլլալն, որպեսզի թշնամյաց գյուրավ մոտենալի և բռնելի չըլլա, ինչպես որ քաղբին հիմերն ալ ներսեն դեպի դուրս փորած և մը բարձրացուցին, որ շկարենան նաղամփորք գյուրավ հիմքը գտնել և քանդել: Արևելյան և արևմտյան երեսներուն աշտարակներն բոլորածև շինվեցան, հյուսիսային և հարավային կողմանցն՝ գոգաձև և ժայռաձև և ահա թե ասոնց և թե պարսպաց ցցված ցը-

առեկներուն համար այն ատեն ալ նավաքաղաքի նժանությամբ և կոշմամբ ճանչցված էր քաղաքն Կարնո: Բերդաքաղաքին արևել-յան հարավային անկյունն է ՄԻՋՆԱՐԲՈՐԳՆ (Իշ-գալե), բարձր դիրքի վրա, ավելի բարձրագույն պարիսպներով, որոց հարավակողմը կանգնած էր բարձրագույն աշտարակն ԹՆՈՂՈՐՈՍ անվամբ, հանուն կայսերն, որո տեղ հիմա վերոհիշյալ Թեփսի միներեն է, և որո խարիսխն կցուցընն հին շինությունը: Բերդաքաղաքեն չորս դին կպատեն խոր խրամ, անկն դուրս կտարածվին արվարձաններն, որ դրսվանց քաղքին հնգակողմն երևույթ կուտան և երկու երեք ժամ կտեն շրջապատելն: Բայց ասոնց չորս դին ալ խրամներ կան, որոնք վերոհիշյալ ՃԵՊԻՌԳԱՓՈՒ կամուրջներով ներս կտանին, անկեց ալ ներս անցնելու համար ուրիշ կամուրջներ և չորս գոնեք կգտնես, ուր կհրավիրեմ հետևողս ներս մտնելու և պտտելու ու դիտելու, ինչ որ ինձմե առաջ շատերն նկատեալ ու նկարագրեք են, իբրև մնացյալ նշանավոր շենք այս՝ հիմա նվազյալ, բայց միշտ մեծ քաղաքին:

Իհարկե, դիտելի բաներեն պիտի ըլլան ՉԻՏՏԵ-ՄԻՆԱՐԵՆ, Թեփսիին մոտ, իր ջուխտակ գեղեցիկ սյոնանման շերտաձև կիսկատար աշտարակներովն, կարմիր, կանաչ, կապույտ, սև աղյուսներով, քյուֆի գրով և պարսիկ լեզվով հին արձանագրությամբ մը, գրված համին Քրիստոսի ինը հարյուր վաթսուն երկու: Աշտարակաց միջոց բարձրակամար և բազմաքանդակ դուռն, իրև երեսուն ոտք բարձր, կարգացողաց երկկարգ քառասյուն սենյակներն և անոնց ծայրն եղած տաճարաձև ԻՄԱՐԵՊ սենյակն կամ շիրիմն, որուն սքանչելի մանր քանդակներն քակեր տարեր են ռուսք, քաղաքն առած ատենին, համի 1829: ՈՒԼՈՒՃԱՄԻ մեծ մզկիթն և մեծ շինվածքն՝ հիսուն չափ երկայնությամբ և քառասուն լայնությամբ, յոթն կարգ սյուներով, քսանութ կամարասյանց վրա, որոնց վրա կամբառնար մեծ գմբեթ մը, իսկ հիմա տախտակով պատած է. ի սկզբան ինչ բանի համար շինված էր այս տեղս, ես չիմացա: ՉԻՆԻԼԻ-ՄԻՆԱՐԵՆ՝ Երզնկայի դրան մոտ և անոր քով քարաշեն Մուղրո-սերա կամ ՄՈՂՐՈՎ տեղն, բազմաքանդակ գուռով մը, որուն համար ոմանք ըսին, թե Մուղրո անվամբ Եզիդիի մը պալատ էր. որ իսլամը հանձն առած ըլլալով, սպանեցավ իրեններն:

ԹՈՓՉԱՆԵ, մեծ քառակուսի շենք մը, որ անշուշտ հին եկեղեցի մ' էր, ինչպես նաև մզկիթներն շատն, որ բերդաքաղաքին մեջ երեսուն հատ կան, իսկ բոլոր քաղքին մեջ ատենոք երկու հար-

յուր հատ կհամրվեին: Ենն՝ եկեղեցիք հիմա քիչ և նորաշեն են, մեկ-մեկ հատ հայոց, մատուռ մը հունաց, եկեղեցի մը լատինացի կնգրդավոր կրոնավորաց: Ասոնցմե վերջը դիտելիք են վաճառանոցքն, կտավանոցք, կարավանատունք և իջևանք, քառասունի շափ բաղնիքներ, բազմաթիվ աղբյուրներ, գմբեթավոր շիրիմներ, գործարանք զինուց, մորթեղինաց, ձիու կազմածոց, պղնձե ամաններու և այլն: Պարսպաց վրա կերևին տեղ-տեղ մնացորդք հույն և հայ արձանագրությանց, քանդակք և խաչվեմք, բայց քիչ: Պետք չէ մոռանալ քանի մ՝ ուխտատեղիներ ալ, որոց զլիսավորն է Սահակա և Հովսեփա հանգստարանն Ուլուջամիին մոտ և անոնց նահատակի աղբյուրն, որ ԱԲՈՒ-ՍԱԿ կանվանեն մահմեդականք, իրենց մեկ տանը մեջ ըլլալով, Գավրիժու դրան մոտ, Սուրբ Թորոս, Սուրբ Մինաս, և Քառասուն մանկունք և այլն. հայոց եկեղեցվույն հին Սուրբ Աստվածածին մատրան քով ալ կա Գևորգ նահատակին գերեզմանն: Այս մատրան քով էր, կըսեն, հին եկեղեցին, ուր Եղր կաթողիկոս Կարնո ժողովքն ըրավ, համին վեց հարյուր երեսուն երկու, Հերակլ կայսեր հրամանով՝ Մահմեդականաց պատված գերեզմաններեն երեսուն հատ մը կան բերդին մեջ կսնածև զմբեթներով, քաղթեն դուրս ալ արևելյան դրան դիմաց՝ ԿՅՈՒՄՅՈՒՇ-ԼՈՒ ԳՅՈՒՄԲԹ ըսվածներն, որոնց մեջ շատ գեղեցիկ էր մեկ մը տասնհինգ ոտք բարձր, ութանկյունի, փայլուն քարերով, չորս կամարավոր ղոներով, բայց մեջը դատարկ և անխնամ թողված (հոս անցողաբար պետք է զգուշացնեմ պտտողը՝ քաղթին մեծամեծ շանց բազմութենեն, որք, մանավանդ գիշերը, շատ ահարկու են, կեսօրն ալ ականջ կխլացնեն հաջմունքով): Քաղթին երեսուն և միջեն պակաս զարմանալի շեմ կարծեր, գուցե և շատ ավելի՝ իր ներքին հատակն, որովհետև արտաքինն շատ մաքուր չէ և փողոցներն ալ բավական լայն չեն, իսկ ներքին հատակ ըսելով կիմանամ գետնին տակը, ուր հին քաղթին շինողք, անոր ամրության և պիտոյից համար ճամբաներ շինած էին թե չուր բերելու, ինչպես որ կվկայեն աղբյուրներն ալ ինչվան հիմա, թե խոտ բերելու Շամբեն և թե զորաց ելումըտի համար: Գուցե այս շինվածոց մասնակից էին Կյուսուշու գմբեթից քով եղած ՍՂԱՆ ՎԵՐԱՆ բլրին մեջ փորվածքն և բավղաձև փողոցներն, որո քով կար հին մեծ շինվածք մ՝ ալ, որուն ղոները իրենց հռովմեական արժվյաց քանդակներովը, թուրքին Ռուսաց արժիվներն մինչև Ֆինլանդիո ծովածոցը: Այս նոր արժվյաց ավերածեն հետև Կարնո քաղաքն շատ նվազեցավ

շինությամբ և բնակությամբ: Այն պատերազմեն առաջ քսան հազար տուն մահամեղական կար, երեք հազար հինգ հարյուր տուն հայ, ատենոք ինչվան քառասուն հազար տուն բնակիչ կհիշվի, հիմա այն տուներուն թվով են բնակիչքն կամ քիչ ավելի. ըստ ոմանց յոթանասուն հազարի կելլեն բոլոր բնակիչքն, որոցմե մեր ազգայնոց թիվն հինգ հազարի շափ ըլլա: Քսան տուն մ' ալ ԲՈՇԱ կա, որք թեև մեկալ անծանոթ բողայից ցեղակից կերևան, բայց բարեկիրթ են և քրիստոնյա և հայոց սովորությանց և լեզվին հետևողք:

Քաղքիս պատմական անցքերն և դիպվածներն, որոց վրա շէի կրնար շմտածել, կթողում ուզողին կամացը քննել և խորհրդածել: Բնական դիպվածոց մեջ նոր հանդիպածն (1859 թ.) մեծ ժամն է, որ մասամբ կերպարանափոխ ըրավ քաղաքը, քաղաքականաց մեջ՝ անկե քիչ առաջ նորեն Ռուսաց հետ պատերազմի վախով ավելցուցած նոր ամբուսթյուններն: Իսկ հիմա, Սև ծովու ճամբուն շինությունն և էրզիռումի՝ նորեն Օսմանյան մեծ կողմնակալության մը գլխավոր քաղաք անվանիլն, կհուսացնեն նոր ույժ և շարժում մը տալ Կարնո քաղքին, որ տասնչորս կամ տասնհինգ դարե վեր, առաջակողմյան Ասիո շարժմանց կենտրոններն մեկն եղած է, թե պատերազմական, թե քաղաքական և թե վաճառական: Եւ թե ճանապարհական հաջողությանց նկատմամբ, անոր համար ալ ոչ միայն մեծ մթերանոց է վաճառաց, ամուր գորանիստ, այլ և աթոռ եվրոպական տերությանց երեսփոխաններու:

Ամեն տարի արևմուտքեն՝ Եվրոպայի վաճառքներով, արևելքեն՝ հնդկաց և պարսից վաճառքներով, յուրաքանչյուրը գոնե հարյուր միլիոն ֆրանկի գնով, քարավաններ կուգան, կկենան, կանցնին Կարինեն, քիչ մը հոն մաս թողլով և մաս մ' ալ անոր հայթայթած կամ մեր աշխարհեն ժողոված վաճառքներն առնելով, որոնց գլխավորներն վերը հիշյալ ձեռագործներն զատ, են երկրի բերքն և նախ՝ ոչխարաց և արջառուց հոտերն: Տարվե տարի հարյուր հազար թանձրադմակ և պարարտ ոչխար կելլեն Կարնո վիճակեն, ղրկվելու ի Փոքր Ասիա, նաև ապխտած և աղած միսն էրզիռումի անվանի վաճառքներն մեկն է, ինչպես նաև անոնց մորթն և մուշտակն, զոր ավելի դեպի Վրաստան կխավրե, իսկ կաշին և անով շինված կարմիր կոշիկները, զենքեր և զգեստեղեններ՝ իր շրջակա գավառներուն: Եվրոպայեն ընդունած լաթեղենները, ինչպես նաև Բիզնի կտավը, կխավրե ինչվան ի Մուսուլ և ի Պաղտատ, զըզ-

թոր և շոր պտուղ (ինչպես նուշ), ինչպես ի Կոստանդնուպոլիս: Մեր աշխարհին զանազան կողմերն ալ իրենց քիչ շատ բերքովը հարկատու են Կարնու Տայոց զավառքն կընծայեն իրեն թարմ պտուղներ, նուշնպես Երզնկա ալ՝ հանդերձ խաղողով և լուրիայով: Ե՛նուշ կմատակարարի երկու փափկության նյութ, դինի և ծխաբույս, Բաղեշ՝ գղթոր և զեղին մոմ, մեղր աղնիվ, շոր պտուղներ, բուրդ և ստն, Խարբերդ՝ աղնիվ գինի և այծու ստն, Գյումրի՝ ասր, բամբակ, գոմշու կաշի, Ամիդ՝ նուշ, գղթոր, այծենի, կտյավ, մեսաքսեղեն: Հեռվանց՝ Հալիպ կխավըն խառուտիկ կտավներ, Մուսուլ՝ ասր, Բաղդադ՝ արմավ, մորթ, մարգարիտ, Պարսկաստան՝ շերամ, մետաքս, գղթոր, քրքում, բամբակ, շալ, թոմպեթի, ափիոն և այլն և այլն:

Անշուշտ, զարգացուցիչ կամ վարթուցիչ ձեռանց ցնցմամբ և ուղղությամբ կրնա Կարնո քաղաքն շատ ավելի բարձրանալ. հարըստանալ և առաջսդիմել ի քաղաքականության, և կատարել այն պարտքը կամ հույսը, զոր վերին տեսչութունն թողուց իրեն, երբ մի առ մի ջնջեց իր առջևն զԱրտաշատ, Դվին, Արծն, Անի, Ջուղա, որոց միայն ավերակներն կմնան վկա իրենց անցյալ մեծությանը, իսկ Կարին, որ անոնց ոմանց կանգնիլը և ամենուն ալ ինկնալը տեսավ՝ դեռ կանգուն է և մայրաքաղաքության պատիվը կպահե հազար շորս հարյուր հիսուն տարին:

Կարնո Գավրիժու դռնն ելա, դեպ շրեկը ճամբա բռնեցի՝ երթալ ի Շիրակ: Հայտնի է, որ անոր բաղմաթիվ շինից և ավերակաց մեջ, ավերակաց թագուհին՝ Անի, պետք էր ըլլալ իմ հայրենահուշ ուխտատեղյացս ղլխավոր մեկ կենտրոնն: Հասարակաց ճամբան կանցնի ՏեփեթՊոնիս լեռնեն, որ ԳԱՐԿԱՊԱՋԱՐ լերանց կրեք մզոնաշափ երկայն շարքին վրա է, և անցատեղին Կարնո քաղաքեն հազիվ վեցից յոթ հարյուր ոտք բարձր է: Գարնան, արդարև դարնանային գունագույն զգեստով զարդարված, կխայտան լեռնատափք և լեռնալանջք, անշուշտ Սալաձորեցի սարկավազին հիշած ծաղկներեն շատն շորս դին կծիծաղեին, երբ ալկամա անգթությամբ ալ կոխելով վրանեն և քովերեն կանցնեինք: Վերջին անգամ մք դառնալով ի արևմուտք և Կարնո ծովադաշտին ու նավաքստաքին բաղդաշունչ հով մաղթելով, դարձա ուրիշ և ավելի ընդարձակածավալ դաշտի մը, ուր անմիջապես կլիջեցներ լեռնադքն, ըլլալով բաժանիչ թե ասն դաշտացն և թե անոնց ջրերուն ու գետերուն: Կարինեն կիջնայինք ի Բասեն, Ֆփրատա հովիտն ք հո-

վիտն Երասխա: Նեղ և երկայն լեռանց պատվար մը, իբրև բարակ պատ մը երկուց սենեկաց, կբաժնն այս երկու միափոր քերց և դայեկամարց ծաղկածին տարածոցները: Նույն ինքն երկուքին անջրպետ, նույն ինքն երկուքին ալ առաջին սննդատու աղբյուրն է, վասնդի մեկ կողմը Եփրատա ակունքն են, որ դեպի արևմուտս կնրթա ոռոգել, մեկալ կողմն՝ Երասխա, որ կվաղն ի արևելս, Հայաստանի բնիկ դայակն և արբուցիչն ըլլալու:

Հիմակվան աշխարհագիրք կարծեն, որ Պինկյուլ լեռներեն եկած համանուն գետակն, որ Քյոփրու-քյոյի (Վաղարշավանի) քով կխառնվի Բասենո ջրույն հետ՝ Երասխա առաջքն կամ ակնաղբյուրն ըլլա, սակայն մեր հին աշխարհագիրք կվկայեն, որ Երասխ ի Բասենո կբխն: Ուրեմն ոչ նա, այլ այս ջուրս, որ Կարնո և Բասենո անջրպետ լեռներեն կբխն և հաղիվ քանի մը մղոն հեռի է Եփրատա ակունքեն, սույն ինքն է Երասխա աղբերակն: Իբրև թն երկուքին գլուխն այլ նույն բարձի վրա դրված, բայց դանաղան կողմն, մինչդեռ Երասխ աշվները կբանա արևուն ծիածանի ճառագայթներուն և դեպ անոնց վազվզելով գրեթե շիտակ ճամբով, միշտ դեպի արևելս կփութա և շուտով կհասնի իր և հասարակաց գետոց պառավ մոր ծոցը, ի ծովն (Կասպից), իր համշիրակ և համանման հուշկապարիկ քույրն Եփրատ, ստիպված հակառակ կողմն ելլելու իջնելու, բայց իբրև կարոտ նույն արևուն ծագման կողմին, հետ արևմուտս և ի հարավ թափառելու երկար ատեն և երկար միջոցներ, վերջապես ինքն ալ կդառնա ի արևելս, և, հեռավոր աշխարհաց ծայրեր հասնելով, Արաբաց և Պարսից՝ Հընդկային օվկիանոսու առաջադեմ ծոց մը կգտնն և հոն կհանգչի: Որչափ մտտիկ էին իրարու այն երկու քերց բյուրեղափայլ զլուխքն, բնության ծոցեն արթնցած ատենին, և որքան հեռու իրարմն իրենց ծովավեժ գարշապարքն: Եթե Երասխ իր ծաղկենկար բարձեն փունջ մը փրցներ և դոնդոններուն վրայեն խաղալով, խնտալով սահեցներ, հասցներ իր վերջին ծայրը, երկու օրվան մեջ, նույն բանը ընելու համար Եփրատա՝ շաբաթ մը ժամանակի չէր բավեր...

Գետերն երկրիս կենդանատու երակներն են, կաթն և արյուն միանգամայն և դարձյալ՝ առաջին ճանապարհք և ինքնին իսկ քայլուկ ճանապարհք մարդկան: Աշխարհավարության մեջ ալ կարևոր տեղ կբռնեն, գուցն ավելի քան զլերինս: Շատ դիտմամբք դեղեցիկ և խոր մտածությանց առիթ՝ կրնան ըլլալ մտաց, մանավանդ եթե

մեկն ինձի պես դանդաղ քայլերով ճամբան ընն գետեղերքե մը, և
ևս առավել՝ եթե ըլլա գետն այն Երասխա պես գետ մը, որ սեփա-
կանագույն Հայաստանի հովիտն և դայակն է: Անոր համար սիրելի
էր ինձի դեղերիլ այս ԱՂԲԵՐԱԿԱՆՅ ԳԱՇՏԱԿԻՍ մեշ, վասնզի այս-
պես կանվանվեր հին ատեն այս տեղս, ուսկից կանցնիմ և Երաս-
խա բխած բուն աղբերականց տեղն այլ՝ ԱՐՄԱԹԱՂԲԵՐՔ: Օրհնե-
ալ ըլլան այն մեր հին հայկազն նահապետին շրթունքն, որ այս-
պիսի արժանավոր և գեղեցիկ անվամբ կնքեցին Երասխա աղբե-
րակունքը: Երջանի՛կ դարեր, որ այսպիսի անուններ կազդեին երկ-
րիս ազատաճեմ անդրանկաց, երանի՛ անոնց, որ այսպիսի ար-
ծաթարուղի աղբերականց քով արծաթահյուս կամ ոսկեթել օրերով
կյանք անցուցին: Արդարև, թե անվամբ, թե դրյուք, Եղեմա և եր-
ջանկության տեղվույն կետերեն մեկն էր այս տեղս այլ զոր նախա-
խնամությունն պարզեց մեր հարց և հայրենյաց: Ո՛ւր էր թե թըշ-
նամին երջանկության այնպես շուտով հալածվեր այն տեղերեն,
ինչպես Հազարավուխտն այն զորավար Պարսից, որ հավատարիմ
հայոց և քաջին Վահանա Մամիկոնենի հետամուտ ըլլալով՝ օր մ՝
եկավ, բանակեցավ այս արծաթափայլ Աղբերականց դաշտիս մեշ
և ահա իսկույն հոն դեսպան հասավ իրեն իր թագավորեն (Պերդե),
որ շուտով հետ դաճնա, գա ի Պարսկաստան, և ելավ զնաց
անդարձ...

Աղբերականց դաշտակս, Բասենո ընդարձակ դաշտին և
դաշտագավառաց սկիզբն է, ինչպես իր երկու ջուխտակ գեղերն՝
ՏՈՒ մեծ և փոքր, Բասենո զլուխ էին և հին ատեն կըսվեին ԳՈՒ և
ՈՐԴՈՐՈՒ, Որդունյաց ցեղին նահապետին և Բասենո եպիսկոպոսը
մը աթոռ ըլլալով: Կարինենն ինչվան ի Սողանլու լեռներ, և անկե
անդին ինչվան ի Շիրակ գավառ կտարածվի Բասեն, Երասխա հետ
ցածնալով: Հին և անհիշատակ ժամանակներ՝ հավանորեն ԲԱՍ
անվամբ նահապետ մը իր ցեղով կտիրեր այս բարեբեր տարածու-
թյան վրա, որ հետո Արարատա նահանգին կամ աշխարհին մասն
ըլլալով, անոր գավառաց երկունքն եղան: Այսինքն մեր քաղաքա-
կան կամ աշխարհագրական բաժանմանց համեմատելով՝ գավառի
մը համար շատ ընդարձակ էր, երկու գավառի բաժնվեցավ, միայն
չափով և օրենքով, առանց բնական բաժանարար մ՝ ունենալու,
լեռ կամ գետ: Մեկն, արևմտյանն ՎԵՐԻՆ ըսվեցավ, դրիցը բարձ-
րության համար, մյուսն՝ սրեկեյանն, ՍՏՈՐԻՆ, կերևի թե այս ետքի-
նիս վերակացուն կամ իշխողն էր, որ հին ատեն կըսվեր Բասենո դա-

տավոր: Վերինն Բասեն, թեև զառի վայր հակալ՝ բայց անզգալի՝ և բոլորովին դուրան է, ստորինն ավելի ալեձև, մանր բլուրներով և տափերով: Մողանլու լեռներն անդին եղած դաշտն ալ, իրև շարունակություն մը Բասենո, կըսվեր ԱՆՓԱՅՏ ԲԱՍԵԱՆ, հետո Վունդ անվամբ Բուղար մը հոն բնակելով՝ Վանանդ ըսվեցավ Վանանդա դաշտն ալ կխառնվի Շիրակա դաշտին հետ և այսպես անհուն տարածություն մը կձևանա Երասխա հովտին, զոր միայն հիշյալ Մողանլու անտառախիտ լեռներն կկտրեն, անոր փայտ մատակարարելու համար, միանգամայն և ինչպես քիչ մ' առաջ ըսի՝ Բասենո և Վանանդա սահմանահատ են:

Երկրին տափակությանն համար շատ տեղ ջրոց ճահիճներ կան ի Բասեն: Այս տեղս ավելի Պոսիդոնի, քան Պղոտոնի վիճակ կրնա ըսվիլ, թեև այս ետքինիս նշաններ ալ կան՝ ատենոք, ավելի կամ պակաս եղած են այս ջրերս, և ըստ այնմ, բնակությունն ալ ավելի կամ պակաս եղած է: Հիմա երկու հարյուրի շափ դեղ կհամարվի երկու մասին միանգամայն, երեք մասն Վերինին մեջ, երկուքն՝ Վարինին, գլխավոր շենքն Վերին Բասենի մեջն է, ՀԱՍԱՆԳԱԼԸ բերդաքաղաքն (իրև 39 տասիճան և 58 րոպե լայնության աստիճանի տակ), Կարնո քաղաքին յոթն ժամ հեռու: Ժն դարուն մեջ Պարսից իշխող Ուզուն Հասան կամ Հասան-Բեկ թագավորն համարվի շինող կամ նորոգող Հասանգալեի, թեպետ ոմանք շատ ավելի հին կարծեն, ի Հուստինիանոս և ի Թեոդորոս կայսերաց շինյալ, և հետո ի Գրիգորն Մագիստրոսն¹² կամ իր ազգական Հասան անուն իշխանն մը և ըստ ռամկաց ի Ճենովացվոց: Ով ալ ըլլա շինողն, այս կողմերուս պահպանությանն համար ամբողջ մը հատատեր է զայն և կրցածին շափ ալ ամրացուցեր, նախնաց հիշած Միրանյաց հրաբխային լեռին արևմտյան թևի վրա, հինգ հազար հարյուր քառասուն ոտք բարձր ծովուն երեսն, ուսկից հազար յոթ հարյուր ոտք ավելի բարձր է լեռան գագաթն, որ հյուսիսեն քաղաքին վրա նայելով՝ շատ ապահով շենքեր զայն ի թշնամյաց, թեև քավական ամուր է բերդն, երկու կարգ պարիսպներով և աշտարակներով, քառակուսի իմն ձևով, իբրև երեք հարյուր քսան շափ երկայն և հարյուրեն ավելի լայն. քաղաքն բերդին հարավային արևմտյան կողմն է և առանձին պարիսպ ունենալով, Հասանգալե եռապարիսպ կըսվի: Բայց այս պարիսպներս խարխլած են, խրամներն ալ ավրված և ցամքած, բացի արևելյան կողմեն ուր դեռ ջուր կա, բայց այն ալ ի վնաս քաղաքին, վասնզի ամառը կապակտեն զոցը

և կրնար վնասակար ըլլալ, եթէ այն գեշ ջրերուն քով լավ և առաջարար ջուրք ալ ըլլային, այսինքն՝ Զերմուկք: Արևելյան և արևմտյան կողմերը մեկ մեկ մեծ դուռ ունին պարիսպքն: Ռուսք, 1829-ին, անաշխատ առին այս բերդս, վասնզի օսմանյանք թողեր էին, և նորեն անոնց ձեռք թողլու ատեննին՝ ավրշտրկեցին: Այն ատեն հինգ հարյուր տունեն ավելի բնակիչ ունեւ Հասանգալե, հիմա երեք հարյուրեն ավելի, մեծ մասն մահմեդական, որ մզկիթ մը ունին բարձրագիր և փայլուն մնիրայով: Ժամանակ ունեցող հետախույզն կրնա գոնն քանի մը հին հիշատակներ գտնել կամ նըշանակելու բաներ, ինչպես այն քարածայրը, որ բերդին մեկ կողմը կախվածի պես կեցած է և փորած քարայր մ' ունի, որուն սլատուրուն և ձեղուններուն մեջ ցցած են եղջուրներ, զոր ոմանք կարծեցին կռուպաշտից ատենեն մնացորդ դոհագործությանց, մեծամեծ քարերու կույտք ի արևմտից և ի հարավից բերդին, — ջրամբարք լերան գլուխը և ՀԱՍՆՏԵՏՏ ուխտատեղին, — քարակտուր և գետնափոր ճամբայն, որ կիջեցնե ի գետեղրն:

Ես ասոնց ամենն ալ շտեաս, և ոչ իսկ ԲԱՍԵՆՈՒ ՎԱՆՔՆ, որ Միրանյաց լերին արևելակողմը շինված է ի Գրիգորի Մագիստրոսե, որո գերեզմանն ալ կրսվի հոն, փոքրիկ, այլ ամրաշեն և զրմբեթավոր եկեղեցվուն դրան քով, որուն շենքեն ավելի զմայլեցուցիչ է դիրքն՝ նայելով ծովանման հարթածավալ դաշտին վրա, ուր Մուրց գետ (Բինգյուլ-սու) կխառնվի Երասխա հետ (Բասենու կամ Հասան-գալեի ջուր) Քյոփրու-քյոյին քով և ուրիշ վտակներ ալ՝ անոնց: Զորս դին հեռուեն պարսպաձև լեռներ, դիմացը՝ Ստորին Բասեն, դար ու փոս ձևով, իսկ մոտերը զուր ու շիտակ գետին մը, որ դալարության ատեն հիրավի կանաչ ծովու կերպարանք կընծայե, որուն համեմատ շեն երևնար ցրվյալ գեգերն:

Նորընծա Երասխ գետն, Հասանգալեի հարավակողմը պատելով, կանցնի, վրան քառակամար հին քարաշեն կամուրջ մը կա, որուն հնությունն հիմա փայտով կարկտված է: Անկեց անցնելով և կես փարսախ մը դեպի արևմուտք դառնալով հարավախառն՝ կերևան և կլսվին անվանի Զերմուկաց ցայտքն, շոգին և հոտերն: Զանազան աղբյուրներ են, ավելի կամ պակաս տաքությամբ, ամենն տաքն է երեսուներկու աստիճան Բեռմյուրի, իսկ տեսակք ջրունն են այլևայլ՝ աղային, ծծմբային, բորակուտ, կպրահամ և երկաթահամ, ոմանք ինչվան գետույն միջեն ալ կբխեն, պղպջալով և ցատքտելով: Կարնո Իլիճեի ջերմկաց պես ասոնք ալ կգործածվին

բաղանյաց, մանավանդ իրեքն, որոց երկուքն գմբեթավոր ծածկի տակ առնվեցան: Մեկը մեծ է և քարաշեն, իննանկյունի ավտզանով, իբր երեսուն ոտք տրամագծով և հարյուր ութսուն մետր շրջապատով և տասը մետր խորությամբ, գեղեցիկ գմբեթով, զոր ոմանք հռվմայեցի կամ բյուզանդացի շինված կսեպեն, ոմանք ալ կրսեն, թե իսմայել անվամբ Կարնո մաքսապետ մը շինած է, ոմանք ալ էրզրումի Ջիֆթե Մինարեին շինության ժամանակակից կսեպեն: Մեր միջնադարյան բժշկապետք ՀԱՄԱՍՓՅՈՒՌ կամ ՀԱՄԱՍՊՐԱՄ¹³ հրաշալի ծաղկան վրա խոսելու ատեն, կհիշեն Բասենո ջերմուկներն ի գյուղն Դարոյնք, այս անվամբ ուրիշ տեղիք ալ կան ի Հայս, բայց կերևի թե այն ատեն Հասանգալայի տեղն այս գյուղս էր: (Միայն պետք է հիշեմ, որ Բասենո մեջ ուրիշ տեղվանք ալ կան Ջերմուկք, ինչպես Քյոփրու-բյոյին քով, Ջվին գյուղին քով և ասոր հարավակողմը բնիկ Ջերմուկ անվամբ գեղ մ' ալ կա): Հավանորեն մեր Հիպոկրատաց հոս հիշած լեռն այլ Միրահյաց լեռն է, որուն համար կրսեն թե են «Վէմք երեք և գտանի (Համասփյուռ ծաղիկն) ի մէջ վիմացն, իսկ նրանք երեք վիմացն՝ այս են. մին շորեքկուսի է, և միւսն եղան և տափակ, և այլ տես. և զմինն յայլ լերին տես... զոր անուանեն ԱՅԳՈՐԴ»: Այս Այգորդ անվամբ գեղ մը ծանոթ է Բասենո գլուխը, Դուս մոտ, գեղ մ' ալ կհիշե բժշկարանն ԽնՁՈՐԻՅՈՐԴ անվամբ, ուր նույնպես կգտնվեր այն հրաշալի ամենաբույժ ծաղիկն, որո գերագույն զորությունն ալ էր միտք բանալ: Բայց որովհետև Անանիա Շիրակացվո պէս մեկ մը (ինչպես կավանդեն մեր բժիշկքն) այս ծաղիկս փորձելով միտքը շարաշար բացեր էր, ես վախցա փնտրելու այն երկդիմի, բաղմագույնի և տասներկուսաձյուղ ծաղիկը և հեռացա...

Հասանգալայի և իր ծիրանյաց լերին շորս կողմի ստորոտքն ալ նշանավոր տեղվանք կան, ամենն ալ մոտիկ քաղաքին: Արևմուտքեն, հիշյալ Ջերմուկքն, հյուսիսեն Սուրբ Հովհաննես վանքը, որ առաջ ԱԿՍԻԳՈՄՄ կըսվեր, հարավեն՝ ԱԿՎԱՐ գեղը, ուր բանակեր էր Շապուհ Միհրանյան Պարսից զորավարն, համի 488, Վահանա դեմ գալով, երբ լսեց իր Պերոզ թագավորին մահը և դարձավ ի Պարսկաստան: Իսկ արևելքեն ավելի նշանավոր, միանգամայն և ահավոր տեղ է ՈԿՈՄԻ (կամ ԱԻԿՈՄԻ) գյուղն, որ այս կողմերուս գլխավոր շենքն եղած կերևի. գոնն շատ բարգավաճ քաղաքավան մ' էր առաջին կես ժԱ դարու: Երբ նախ Վասիլ կայսրն եկավ (համի 1021) և ի վրեժ արհամարհանաց վրաց թագավորին,

որ տիրացեր էր այս երկրիս, ավրեց «Հրով, սրով և գերութեամբ», նույնպես անոր շրջակա գեղեր և ազարակներ ալ,* հետո, երեսունհինգ տարի վերջը (1056), եկան թուրքաց ասպատակքն և Արծինի մեջ ըրածնին հոս ալ կրկնեցին: Աստվածահայտնութեան տոնին գիշերը հանկարծ վրա հասնելով, բոլոր բնակիչքը «որ երեսուն հազար հոգի էին, սրակոտոր ըրին, մեկ մրկեց զարնված պարտիզի մը պես անապատացյալ թողուցին այն մարդաշատ և ընչավետ ավանը», ինչպես կանվանե ժամանակակից հեղինակն¹⁴, և ավարը բեռուցած տարին: Երեսունհինգ տարի առաջ ավրված տեղվո մը նորեն երեսուն հազար բնակչոք լեցվիլն կցուցնե, որ հիրավի բանուկ և հարուստ տեղ մ' է եղեր, բայց Արծին պես ալ ամրութուն չունի եղեր: Անշուշտ չկար այն ատեն Հասանգալայի բերդն, ապա թե ոչ կհիշեր պատմիչն:

Երկու փարսախս կամ երկու ժամ քաղքեն հետո, Մուրց և Բասեն շուր միանալով, կգործեն զԵրասխս, ասոնց միութեան վրա ձգված է Արևելքի հուշակավոր կամրջոց մեկն, ոչ այնքան մեծագործութեամբը, որքան հիշատակավ, և է Հովվակամուրջն՝ ՉՈՊԱՆՔՅՈՓՐՈՒՍԻ, համարելով թե աղքատ կարծված հարուստ հովիվ մը շինած ըլլա զայն: Կամուրջին մեկ զլուխն գրեթե Հըմնար լերին կողեն կելլե, մեկալը՝ դաշտին վրա կկանդնի, յոթն լայնաբաց և սրամեջ ու իրարու անհավասար կամարներով, յոթ հարյուր մետր երկայն և իբրև երեսուն աստիճան լայն, բոլոր ճերմակ ու գորշագույն քարերով, որոց ոմանց վրա գծածև քանդակներ կերևան: Կամարաց զլուխները վեցանկյունի տնակներու նման շինված են. մեկուն վրա ալ պզտի սևնյակ մը կա զրամբ և պատուհանիվ, իբրև բնակարան պահպանի, կամուրջին երկու կողմն ալ պսակ կամ պատվար կա, երեք աստիճան բարձրութեամբ, որ հիմա խանգարյալ է: Այսպես, կամարաց մեկն ալ փլեր էր երկրաշարժեն, իբր երեսուն տարիով առաջ, զոր Կարնո Հաֆըզ փաշան նորոգել տվավ վաղարշավանի մեծամեծ տաշած քարերով, բայց տասներեք տարի հետև նորեն փլավ, այն ատեն փայտով կարկատեցին: Իսկ վերջի Ռուսաց և Օսմանյանց պատերազմին ատեն, ետքիններս մասամբ փլուցին կամուրջը՝ թշնամյաց անցքը խափանելու համար և հետո հարկ եղավ վեր ի վերո նորոգել:

* Արիստակես Լաստիվերցի, «Պատմութիւն վասն անցիցն անցելոց ի յայլուստեան ազգաց, որք շուրջ զմեզ են»: Գլուխ Բ, Վեներտիկ, 1844 թ.:

Այս վիճակին մեջ ալ պահելով իր հնության շնորհքը, դեռ արժանի է զննության Հովվականամուրջն Երասխա, որ կայսերաց կապած կամուրջները կոտորտելով, զասիկա պահեր է երկար դարե ի վեր, անժանոթ թողլով շինողին անունը և ժամանակը: Արևմտյան կողմէ երկու արձանագրի հետք կերևան, բայց դեռ կարդացված կամ ըստուգված չեն. ոմանք ինչվան Դարեհի Վշտասոպյա մեր հայկազն Տիգրանին ժամանակացին կընծայեն ասոր շինությունը, ոմանք ալ մեր Վաղարշ թագավորին, ի սկիզբն Գ դարու և հետո նորոգլալ ի Արաբացվոց կամ ի Թուրքաց: Գետույն ձախ կողմեն երկնցած բլրի մը տափակ սարին վրա, նոճիներով շրջապատված շիրիմ մը կա, կըսեն թե հոն կհանգչի շինող կամրջին: Ստույգ է թե ոչ՝ չեմ գիտեր, բայց արժանի էր այնպիսի նկարագեղ տեղվո և հոյակապ մահարձանի այն ճարտարն, որ կրցավ այսպիսի քարաշղթա սանձով մը նվաճել զկամրջընկեցն Երասխ, որ իբր շկարենալով դեռ իր պատանեկան բազուկներովը այսքան ամբողջունը ցնցել, քիչ մը խոտորեր է անոր ներքենն, այլ ոչ պատեր բոլորովին:

Այս մեծ կամուրջս իհարկե կպահանջեր քովը մեծ շենք մ' սլբնակության և ունի քանի մը բոպե հեռու, հյուսիսային արևմտյան կողմը իր անվամբ գեղը, ՔՅՈՓՐՈՒ-ՔՅՈՅ, հիմա երեսուն տունով, որոց շատն մեր սզգայնոց են: Այս հիմա աննշան գյուղին քով կարիշ նշանավոր շենք կամ ավերակ մ' ալ, ընդարձակ քարաշեն կարավանատեղի կամ քառակուսի փակ մը, հարյուր քսան աստիճան երկայն, յոթանասուն աստիճան լայն, կիսով չափ թաղված ի հող: Երկու կարգ ութ-ութ գեղեցիկ քանդակազարդ սյուներով, իրեք սրանկյուն կամարակապ սրահի բաժնված, իբր երեսուն աստիճան բարձրությամբ, պատերն շատ թանձր են, իբրև վեց ոտնաչափ, քարուկրով շինված և ոտնաչափ մեծությամբ տաշած քարերով պատած, շորս անկյունները և երկու երկայն կողմերուն գեպի արևելք և արևմուտք, մեջտեղը՝ կան կիս աշտարակաձևք, դուռք հարավակողմն է, որուն առջին բակ մ' է, երկու դին մեկ-մեկ քառակուսի սենյակ, իբր քսաներկու աստիճան, պատուհան շունի, ձեղունն ալ ընկած է, պատերն ալ ավրշտրկած, կես մը հնությամբ, կես մ' ալ բոնությամբ, քարերը ուրիշ նոր շենքերու ի գործ ածվելով, տեղն ալ ամայի թողնված: Առաջուց կարավանաց իջևան էր, գորատները պատերուն տակ կկապեին, մարդիկ երկու սյունաշարից մեջ կկենային: Ո՞վ և ի՞նչ բանի համար շիներ էր այս տեղս. մերազգիք կկարծեն, թե մասն է ՎԱՂԱՐՇԱՎԱՆԻ, այսինքն այն ավա-

նին, զոր շինեց իբր համի հարյուր իննսուն վեց Վաղարշակ թագավորն մեր, Տրդատա պապն, ի հիշատակ իր ծննդյանր, վասնդի ձմեռ առեն մայրն ի Այրարատ երթալով՝ հոս ծնալ զնա: Մինչև ի ժև դար կհիշվի Վաղարշավան իբրև մեծ շեն տեղ մը, անկե հետև գոնե ես չեմ հիշեր ի պատմութեանս:

Գուցե Արծնին և Ակոմա ավերիչ ձեռքն Վաղարշավանո՞ւ ալ զլսան: Իսկ այս քաղաքավանս, որ շինված էր «ի գաւառին Բասեան, ի տեղոջ, ուր խառնին Մուրց և Երասխ»:

Հիմակվան խառնըրդոց տեղին քիչ մը հետու է և գուցե ըլլա արևելակողմը Հաղան մեծ զյուզին քով, վասնդի կավանդեն բնակիչքն (վաթսուն տուն հայազգի), թե առևտր մեծ քաղաք մ՝ եղած ըլլա հոն: Իսկ կամբջազյուզն և իր քովի իջևանատեղին շատ հավանորեն ԲՈՂՈՐԱՊԱՀԱԿ կոչված տեղն է, որո համար է դարու պատմիչ մը զնույն կըսե, զոր ինչ հորհնդացին վասն Վաղարշավանի, որ «Մուրց և Երասխ խառնին»* և կոչամե թե հոն (համին 578), Պարսից մեծ զորավարն Տամ խոսքով (Տեն-խոսքու) պատերազմեցալ և հաղթեց հունաց: Զարմանալի է, որ անկե յոթ հարյուր տարի վերջը (համին 1335), այս անունս զրեթի անփոփոխ, իտալացի վաճառականի մը զրչի տակ կկարդացվի Polorbecche դրած, որ կարծես կերպով մը կհավաստե տեղացյաց ավանդութունն, թե ձննովացոց շինած կարավանատանց մեկն է: Այս ալ անտարակույս ստույգ է, որ այն տեղն ալ մեր Ռուբինյանց Այաս նավահանգստեն ի Դավրեժ գնացող եկող կտրավանաց իջևաններուն մեկն էր: Ինչվան այս դարուս սկիզբները ճամբորդ գաղղիացի մ՝ ալ Bagaktun կանվանե այս տեղս, որ է ՊԱՀԱԿ-ՏՈՒՆ: Վերի անվան հետ զույգ ըլլալով կնշանակե, որ այստեղս ի վաղուց պահպանութեան համար սահմանված տեղ մ՝ հղած է, գուցե Վաղարշա օրերեն և այլ առաջ, անցուդարձի մեծ կենդրոն մ՝ եղած է: Միով բանիվ, Հովվակամուրջն, Վաղարշավան և Բուրապահպկ, հետաքննութեան արժանի տեղվանք կամ մեկ մեծ տեղ մ՝ են:

Բնաքնինն պետք չէ զանց առնե ասկեց կես ժամի շափ դեպի հյուսիս խոտորելու և հրաբխային գետնի մը վերա լավայի, տուփի և շեշաքարաց մեջ դիտելու հանքային աղբյուրներ լեղի և տուպահամ, որք նեղ ծործորով եկած ավակի՞ մը մեջ կթափին: Շատ համբավյալ են այս ջուրերս իբրև առողջարար, անոր համար խու-

* Մոսկես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», գիրք երկրորդ, 90:

որն բազմութիւն կուգա և բմանք ի ուխտաւորաց, դուշպարտի շո-
րեր կկատեն շերմըկաց եզերք բուսած վայրի վարդենյաց վրա: Քիչ
հետո ավելի սաստկահոս աղբյուր մը կա ճերմակ և եղի չրո, որ
երկաթի համ շունի և քսան մետր տրամագծով տալուանի մը մեջ
լեցվելով, կելա կթափվի հիշյալ ատվակին մեջ: Ջուրը թեև լեց-
վահամ է, այլ ախորժելի կուգա կենդանյաց, շորս զին զետիւր
շատ բարբեր է, և երկբացիկ ժմակաց կճեպներով ծածկւած: Կու-
ցն ավելի հետաքննելի ըլլան հնասիրին և հայրենասիրին Յուրա-
պահակին հին բնակչաց հանգստարանն, խոյածի, ձիածի զերեզ-
մանն հայոց, որոց վրա բանդակադարդ խաչեր կատարածին իրենց
սուրբ հովանին ի մեջ անուշահոտ վայրի ծախրիւաց և զետանու-
պազ ճակնգեղաց...

Ո՛հ, ինչ անուշ կուգար՝ նաև հետ ցամբիւնն, այն խաչա-
ձեռաց մէջ բուսած և բազված ծախրինն ու ծաղիկին:

Ընդվաճամուրէն ճառարա. Բասենո երկու մասերուն միջոցն
շատ հեռու չէ և վերջէնն զեպի Սուրբեր կէրեցնն շատով, և թե
չուգն մեկն ճամբն դուրս և հետո մնացյալ տեղերու ալ այլ եղևի
Բասենո բնակչական և քրտաբա աղբորականց ձորձորներու
և ձորակներու մէջ ի հարեկ պրտի ըլլան ոչ սակաւ հին և նշանակա-
տեղիւնք: որոնքմէ մեծ-տեղիւնն զիս ալ ճամբն շեղեցին: Ամե-
նն գրեւորն էր ԱՎՆԻՆԻ ԿԱՄ ԱՎՆԵՎԱՆԻՅԻՆՆ, որուն համբա-
տը կամուրթն պէս հոշակաւ և տառածով և ալ կողմերս և
ալ շատ հարու կողմեր և սքեյի գարձանալի շինճածունն և գրեցն
համար՝ զարմանալի շինող կամ ծագում մ' ալ ունեցած պիտի բլլա,
զոր ոչ հիմն հիմն որոշակի տա աշխարհական անունն ՀԻՎՆԻ-
ՊՈՒՆ, իբրև քաղաք ասի երթաւարդաց բերք, այն զին հայկական
անունն որ հԵՔԱՆԱԿԱՆ և Կարապանց դարունն զգտած և ձին և
հիմն մտարեւ էր կողմաւ բերքունն սննդի ՍՏՐԱՆԱՆՆԱՆ,
հանգստեցումն պատէր և անոյ շուրք բաշտիւնն և գետի գա-
փորակն հեղեղով աւանդ և պարտն և սաստիկներ շախմատն,
բնախաւ և բուռնունն չքու ալեք և զարմանալի շինանք: Եր-
տած նարեւ-սասար ու զեկտնն մեր Կարունյաց Կապար ու մեկ
հիշատակաւորն էր: Երկ աշխարհաց Կայնո, Սիւրբաբա և
Տոթոբաբանք սահմանալից Թրան Էրոց Էաննո: Կարապանց
խորշոր կիւրտնն իրաւ Սոթի Երաւարայ, գաւանց մեկուն
կորս զուրտը շուր մի զրաթն շրոց մեկ կանգունն Երաթնն գա-
բարն մ' ալ բաղարարան հարաւետար ապաւսած քաղերով, որս

ստորոտն է Ավնիկ գեղը, իբր վաթսուն տնով. քնակիչքն մահմե-
դական, բայց հայու արյան նշան ունին: Գեղին հյուսիսային կողմեն
կրարձրանա կարմրագույն լեռնաբլուրն, վեց հարյուր մետր շեպ և
շիտակ, հարավային երեսը բոլորովին տաշած պատի պես կերևի:
Հյուսիսայինը՝ կարգ կարգ պարսպով պատած, արևմուտքեն ուրիշ
բլուրներ կկալին, բայց շատ ցած ըլլալով՝ այս կողմեն ալ սեպուհ
և զատած կերևա, իսկ արևելքեն, դժվարակոխ ժայռեր և կոշկոռներ
ձգված են ուրիշ բլուրներու միջոց, որոց վրայեն կամ միջեն միայն,
կարելի է դժոխանման ճամբա մը բանալ, Ավնըկա մոտենալու
համար: Հյուսիսային կողմն ալ, վարեն կիպ բլուր մը կա, բայց
վերի դին զատված է, իբրև թե ճղքված ըլլար մեծ լեռնաբլրեն և
իբր գլխեն հոս հասնելու համար դար ի վեր դիվական կամուրջ մը
պետք էր ձգել և այնպես ալ եղած է, կրսն ատենոք և դեռ շենքի
կամ գերանաց մնացորդաց նմանութիւն կ'երևի հոն: Քարալերան
գագաթն, ուրիշ շատ հրաբխի բաժակաց նման, իրեք պատառված
ունի, կամ իրեք ժայռեր ցցված քառասուն-հիսուն ոտք բարձրու-
թյամբ: Ո՞վ կրնա այս արծվախաղաց, ամպախաղաց կետերուն մի-
ջոց բույն կամ տուն դնել և ինչպիսի՞ բնակութեան. ապահովութեան
համար, թե՞ հանդգնութեան և մեծագործութեան նշանակ: Որն որ
ըլլա, անշուշտ սովորական հանճար կամ հասարակ մարդ մը չէր
Ավնըկա բերդին կանգնողն:

Կամ նորահնար արվեստ մը գիտեր այնպիսի տեղ շենք շինե-
լու, կամ հոն ելնելու նորասքանչ կերպ մը, ոտք մը, թև մը, հրա-
մազ, բոցամորուս, ծխաշունչ Վահագնի պես մեկ մը պետք էր
ըլլալ, որ ծիրանի ծովերե և ամպերե վազելով՝ ծիրանենկար, ե-
զեզնաշար թևերով, կարենար հոս ելնել և բերդ մը կանգնել: Այս
բանս շատ ավելի հավատարի է, քան թե այն նկարագիրն, զոր մեր
նախնի վիպասանք կընծայեին Վահագնի, նաև հավանակաւն իսկ
կարծվի, վասնզի մեր քաղաքաշեն նախնայաց մեջ կդասվի «Վահա-
նիկն կամ Վահագն, որ զՈւնիկ շինեաց», ինչպես զրված է առ
համառոտ աշխարհագիրս մեր և է անշուշտ Ավնիկս այս:

Քարալերին այն մասն, որ վերոհիշյալ հյուսիսակողմն եղած
քարաբլրին գագաթան կհասնարի, պարսպով պատած է, բայց հիմա
կիսակործան թողած: Զորս դին անանկ դար վար վախուտ է, որ
հազիվ քանի մը ոտք դնելու կետ կա հարավային կողմը: Ասկե
վեր գարաձև տեղ մը կա, բայց ան ալ դար վար և ժայռերով ցցված,
որոց միջոցը պատ քաշած է, տեղ մ' ալ ժայռերու մեջ գահաձև գոգ

մը կտրված-բացված է բնակության համար, թեպետև պատի նշան շերեար: Քովը ջրամբար մը փորած է, մեկ դին ալ խոտոշ մը կա, ուսկից կրսնն թե կամարակապ քարակտուր ճամբա քացած է: Ասկե վերն է այն եռաժայռ գագաթն, որոց միջոց ալ կերևին քիչ մը պատի մնացորդք, այլ շենքի շնորհք չկա: Միջին կամ հյուսիսային ժայռին տակը փորված է բնակության համար, նույնպես արևելյան և արևմտյան ժայռից վրա ալ գտնված շիտակ սեղերը, այս (արևմտյան) հատվածին բով ալ կա փորված ջրամբար մը, անկե վեր քարայրի պես փորված մը: Ասոր քով, չգիտեմ բնութի՞նն թե դյութությունն բուսուցեր է վայրի վարդենի մը, որ այս ամայությանն մեջ փոխանակ զվարթություն տալու, զարմանք և սոսկում մը կպատճառե, վասնզի հմայությանց առիթ մ' ալ եղած է: Ապշեցա մնացի, երբ անոր կարճուկ ճղերուն վրա կախված տեսա հնոտի և ցնցոտի զգեստուց պատառներ, զոր նանրահավատ սխտավորք և շատն հիվանդ ուխտավորք, կախեր էին՝ բժշկությանն գտնելու հույսով: Ո՞ գիտե, թերևս ոմանք ի դարձին, կյանքերն ալ կսրտուսնելով այն հիրավի դժոխելանելի քարերուն մեջ, որ ելնելու և քալելու համար կարգե գուրս ույժ մը, հարկ մը կամ հավտար մը պետք է, քալելն ալ ոտքի տեղ՝ շատ անգամ ձեռքով և ճանկերով իմանալու է, օգնական առնելով գավազաններ և չվաններ: Բուսական ցեղեն միայն այն հանդուգն վարդենին չէր սեւածա, այլ գահավեժ սորերու և դարերու վրա իրենց տեղ գտած էին սեւապտուղ ծորենին, արծաթտերև, կարճուկ զղեարենին և ալևի վարի սատիճանի բույսեր, հայկական տղրկախոտն, տերեփուկն (*Centaurea Colchitrapa*), Մեղրածուծն կամ խորտակ ծոթրինն (*Marrubium*), Հինգտերևուկն, Շահոգրամն, հայկական քոսքսուկն (*Scabiosa*), սանդրածև հասկով ընդեղեն մը, առվույտը և ուրիշ ասոնց նման ու աննման բույսեր: Քիչ ժամանակի և դժվարությամբ շարժված սելչի մը մեջ դժվար էր շատ բան փնտրել, մանավանդ որ Ավնիկ ալ թրոնութենն ազատ մնացած չէր: Շենքերն բույրովին կործանած, քարի մը վրա միայն տաճիկ գրության մը մնացորդ տեսա աստուծո անունով, ալևի բան մը չկարնալով որոշել: Բնության շրջակա տեսարանն ալ շատ ընդարձակ չէր կեցած տեղերես, վասնզի մոտք լեռներ կան, որոնցմե արևելյան կողմն եղած մեկն ալ Ավնիկա լեռ անվանեցին գյուղի բնակիչքն, հարավային կողմն ալ ՄՆՔՔՆՆՅԵ (?) կանվանեին լեռ մը, որ կարմիր ու ճերմակ կճալման քարերով կփայլալար:

Այսպիսի կերպարանքով և դիրքով բերդ մը, շեմ տարակուսիր, որ շատ հին պատմութիւն և դիպվածներ պիտի ունենա և հազարավոր տարիներ շեն ու նշանավոր կանգնած պիտի ըլլա, շատ բնավորներու վախե անվախ մնացած և վերջապէս նորահնար ակերիչ գործիքներով կամ բնութիւն մեծ ցնցմամբ մը կործանված: Մեր պատմութեանց մեջ առաջին անգամ Ավնկա անունն կ'ընչվի Սուրբ Լուսավորչի մարմնույն գլուտովը. գտնողն, Գագիկ ճգնավոր Գ դարուն վերջերը կամ ի Ե-ին, այս գեղեն էր հայրենյոք, թեպետ ոմանք ալ Կթնի կանվանեն անոր գեղը: Շատ հավանական է, որ Հայոց և Պարսից տերութիւնները վերցվելէն հետև Արաբացիք, թեև զովարութեամբ, տիրած ըլլան Ավնրկա և Ժ դարուն սկիզբը թողած հունաց կմսերաց, երբ ասոնք, արևմտյան հայոց նորեն տիրել սկսան: Հաջորդ դարուն կիսուն, երբ Թուրքաց ասպատակն ելավ, ավերեց զՈրկոմի և զԱրծն, ասոր ալ մոտեցավ: Իրմե առաջ հոն փախեր ապավիններ էին բազմութիւն մարդկան շրջակա վիճակաց, իրենց ըզգակներովը, գորոնք տեսավ հեռվանց ավերածուն Տուղրիլ, բայց «ոչինչ փոյթ արար,— կըսե ժամանակակից պատմիչն,— քանզի ի հայելուն միայն՝ ծանոթ գայն առնե», այսինքն՝ մեկ նայելով իմացավ, որ իրեն համար Կարնո բերդին պես և այլ ավելի անառիկ տեղ մ՝ էր Ավնիկ, և թողուց գնաց: Գար դարի և տեարք տերերու հաջորդեցին հոս ալ: ԺԳ դարուն մեջ, որ թաթարաց տերութիւնն առհասարակ կտարածեր, ԺԴ-ին մեջ սկսավ տկարանալ, այս դարուս վերջերը Հայաստանի մեծ մասին տիրեցին երկու թուրք-մեն ցեղապետք, իրենց զորչներուն նշաններովը կոչված Ագ-Կոյունլու և Կարա-Կոյունլու: Այս ետքինիս ցեղապետին, Կարա-Մեհմեդի որդիոց մեկն՝ Մսըր կամ Միսիբ անվամբ, կտիրեր Ավնրկա, կամ այս բերդիս ապավիններ էր՝ իրեն ցեղեն և իրմե առաջիններեն զորավոր աշխարհակալ և աշխարհավեր Լենկթիմուրի արշավանաց ատեն, որ առջի անգամ ի արևմուտք երթալուն, Տուղրիլի սյես նայեցավ բերդին վրա և շորս դին ավրշտըկելով անցավ, գնաց, իսկ երկրորդ անգամուն, 1395-ին ամառը, եկավ անդառնալի կամքով կամ բերդը նվաճելու կամ անոր տերը: Նախ՝ թղթով հրովեր զրկեց Մսիբա, որ առանց պատերազմի գա հնազանդի և էրր նա պատասխան չտվավ՝ իր թոռներեն մեկը (Միրզա Մեհմեմեդ Սուլթան) խալրեց վրան, հետո ինքն ալ Ալաշկերտեն ելավ, Քյոսա դադ լեռնեն անցավ և Ավնկա ստորոտը մոտենալուն՝ մեկեն թմբկաց և տավղաց դոփմամբ հրամայեց հարձկիլ: Գլուղավանն,

որ պարսպով պատված էր, շուտով աննվեցավ և քակվեցավ, Մսիբ բերդը քաշվեցավ՝ լերան ամեն դյուրակոխ կողմերը ամրացնելով պատերով, քարերով և դռներով: Լենկթիմուրի զորքն, վահանների գլխներուն վրա առած, աշխատությամբ ելան ինչվան բերդին պատերուն և դրան քով, մեքենաներ կանգնեցին պատերը ծեծելու և նետածիղ ըլլալու բերդին պահապաններուն: Մսիբ լավ գիտեր Լենկթիմուրի ուժն և համառությունը, որու դեմ բան չէր դիմանար. սակայն այնպիսի անառիկ բերդ մ' ալ շուտով թողուլը շատ ծանր էր իրեն: Աղաչավոր խավրեց, որ հավանի աշխարհակայն բնույունը իր հնազանդությունը, բայց ներև իրեն շգույուն, որ սոսկ վախեն էր: Լենկթիմուր պատվեց Մսիբա նվիրակները և ընծաներով դարձուց, իմացնելով, որ հարկ է Մսիբա իչնել և իրեն գալը: Սա դժվարեցավ և հանդգնությամբ պատվիրեց իր թուրքմենաց, որ քար ու նետ թափեն թաթարաց վրա: Երկրորդ օրը երգնկացի իշխողն՝ Թահարդան, որ Լենկթիմուրի նիպակակից էր, հարմար դիրք մը գտնելով, ելավ ձայն տվավ Մսիբա և հորդորեց անօգուտ քաջությունը թողուլ և շուտով գալ հնազանդիլ, որպեսզի անվտանգ ապրի: Մսիբ տագնապած՝ նորեն աղաչավոր խավրեց խանին իր երախա ողդին և իր խնամի զորավար մը Սաղըլմիշ անուն, գեղեցիկ հայկական ձիեր ընծա խավրելով, բայց խանն իմանալով անոր հողդող միտքը, Սաղըլմիշը կապել տվավ: Նույն գիշերը զորքերն ավելի բազմությամբ հարձակեցան, դրեթև ինչվան լերան զլուխը ելան, այն կամավոր տեղվույն քով, զոր հիշեցի: Բերդն նետ մը ընկավ բանակին մեջ թզթով մը, որ կիմացներ, թև բերդապահք մեծ վստահություն ունին Սաղըլմիշի վրա, և թե նա ետ չդառնար՝ հուսահատելով անձնատուր կըլլան: Լենկթիմուր բերել տվավ Մսիբա տղայն, որ վեց տարվան էր, բայց իր դայակներեն խրատված՝ անանկ լալով, աղաչանքով խոսեցավ, որ բռնավորն զթալով, իր թուռանցը նման զգեստներ հագուց անոր, վիզն ալ ոսկին մանյակ մը դրավ և նորեն թուղթ գրել տալով, դարձուց Մսիբա, որպեսզի շուշանա բերդն իչնելու: Թուրքմենը տեսնելով տղայն և լսելով Լենկթիմուրա պատգամը, սկսան գանգալի Մսիբա դեմ, որ այս անգամ ալ չգիշանելով՝ դեսպանները պատվով դարձուց, բայց հետ չկեցավ պատերապմե: Լենկթիմուր պատվիրեց, որ մեքենաները մոտեցնեն և քարն ումբերը թափեն պատերուն վրա, որով քանի մը տուն կործանեցին, շատ մարդ ալ նետահար ըրին, բայց իրենք ալ շատ վնասվեցան պաշարքաց քարաձգութենեն: Մսիբ այս անգամ

աւելի հուսակտուր, իր մայրը աղաչավոր խավրեց, որ եկավ ընկավ խանին ոտքերը և լալով իմացուց, որ որդւոյն բրածն ոչ այնքան հանդգնութենէ էր, որքան վախեն և շփոթութենէն և ներումն կր- ինդրեր: Լենկթիմուր իր սուլորականէն աւելի երկայնամտություն ցուցնելով՝ խոստացավ ներելու, եթէ շուտով դա Մսիր և մորը պատվո զգեստ հագցնել սովով, նույնպես իր երկու տիկնայքն ալ (Սերայի-Մյուլք խանում և Թուման-աղա խանում) ծանրադին բզ- գեստներ պարզեցին ու ճամբեցին զնա, որ եկավ, խրատեց զորդին, խոնարհելու իրմէ զորավորին: Սակայն նա բռնավարին համբերու- թյունը տկարություն սեպելով, կամ բուրբոսի հուսահատելով, այս անգամ ալ շուգեց տեղէն շարժիլ: Այն ատեն Լենկթիմուր պատվի- ր'ց իր մեկ թոռանը (Օսման աղա), որ ՄեղծՈՒՐ մը շինել տա, այս մեղծուր ըսվածն ձեռագործ բլուր մ' է: Օրերով ճամբա հեռու երթա- լով զորքերն, ուր որ ծառ գտան ջարդեցին բերին, Այնրկա ստո- բուտը դիզեցին և վրան քար ու տիղմ իստոնած կթափին, այսպես վրայն վրա դիզելով ու թափելով: Քիչ օրվան մեջ բարձրացուցին արվեստական բլուրը բնական քարաբլրին ի վեր, դունդ մը զորաց վրան ելավ և սկսավ կարկտի պես քար թափել Այնրկա բերդին վրա և ազատման ճարը կտրել: Արդին բերդին ջուրն ալ պակսեր էր, Մսիր պահապաններեն և զինվորներեն զտա մարդ շիտուց հոն, մեկալ մարդիկը վռնտեց: Հուլիս ամսու վերջի օրն էր, եղանակին տաքությունն պատերազմին սաստկությանը հետ խտնված, մա- հու շափ կտագնապէր պաշարվածները: Մսիր երկայն ատեն հուսա- հատ համառությամբ դիմացավ, բայց տեսնելով, որ քարն կար- կուտն չի դադրի բայլ ամեն բան կկործանէ, իր տեղակալը աղա- չավոր խավրեց Միրզա Մեհմեմեդ սուլթանին, որ քարերիս ըլլա առ պապն: Սա՛ այս անգամ ալ հանձն առավ ներելու, եթէ Մսիր շուշանա իրեն գալու: Բայց երբ նա նորեն համառեցավ կամ թէ հիմարեցավ, թաթարք դիշերանց նեղ ու անկոխ ճամբաներն ել- նելով, հասան ինչվան միջնաբերդին դրսի կամարակապ պարիսպ- ներուն և մեկ քանիին վրան ելնելով շատ դժվարությամբ՝ հասան ինչվան բերդին վերջի պատերուն և սկսան մրճով և նզով դարնել ու խարխարել ու հեծաններ դնել, որ վրանին շփլչին: Երբ զայս տեսան պաշարողքն՝ բուրբոսի հուսահատեցան, զենքերնին՝ թռ- դուցին, ոմանք ալ սկսան իրենք գիրենք ժայռերն վար անդունդ- ներու մեջ նետել: Վերջապես Մսիր ալ տեսավ, որ ալ դեմ կենալու ճար չկար, նորեն մայրը և որդին խավրեց, որ խանին ոտքն ընկ-

նալով գթություն խնդրեն: Մոր մը և որդիկի մը լացն և խեղճությունն բռնավորին սիրտը շարժեցին. խոստացաւ շնորհելու Մսիբա կյանքը, եթե ինքնին զա խնդրելու գնուշնու նա զիս այն օրն ալ իր կանգուն մնացած քարերուն մեջ կեցած՝ կմտածեր թե արդյա՞ք լավ չէ՞ անոնց տակ ընկնիլ, քան թե կաղ բռնախորի մը ոտից տակ, սակայն տեսնելով որ հալատարիմ ծառուներն անգամ զինքը կթողնին, թողուց ինքն ալ իր հուսո բուշնը կրկնուրդ օրը, օգոստոսի կիսուն, Մսիբ վիզը դաստառակ մը ձգած և մերկ սակուր մը բռնած, իջավ նախ Միբգա Մեհեմմետ Սուլթանին սարն ընկաւ և անար պաշտպանությանը ապավինելով, եկավ անձատուր քլլալու տո կենկթիմուր: Սա ալ կարգե դուրս գթություն մը ցուցնելով, շնորհեց կյանքը և պատվիրեց, որ տարվի ի Սուլթանին և անկից ի Ամրդանտ: Ավերկա մնացյալ շենքերը շարկեց կենկթիմուր, միայն մարտկոցները և զենքերը վերուց, մեշը գտած գանձերը և կարասիքը բաժնեց անոր առման ատեն աղեկ աշխատողաց, իսկ Մսիբա մարդիկներէն աղեկ աշխատողաց վարձը՝ հարչուր հոգի ժալտերեն վար բահաւիճեց. իբրև թե առանց այդպիսի մարդագոհի մը սիրան չէր հանձնէր: Չինգ քր հոն կեցավ, հանդեսներ և խնչույքներ կատարէր: Վաւելի արգեն մշխմանաց բարձր մը արերն էին, վեցերորդ օրը Ավերկա բերդը հանձնեց Աթրլմիշ էմիրին և իջավ վար Հուլիսի 4-ին էր. էր հաւաք հոս, օգոստոսի 27-ին հեռացավ, բնկ է, որ հիտու օրի լաք իենկթիմուր մը ուղացնող բերդն շատ ամուր բերդ է կգէր և արեւմտակն Ավերկա անառիկ դուղեր է:

Շատ քարի գերք էր իենկթիմուր Յամանչանց սուլթանին վրա կեռիւր և իւրեակն իւրեքնով պատասխանի կարգուեր ի իւր զգեցա. ետալ Աւերկա քով անոն մը նստած իր ինչ աշխատանաց հիշատակուց էր և կ'ըստարէ աշխատանաց պատասխանելու իր վերջի տարին ալ 1465. Նուրառի անունով մեկն էր Ավերկա վերակացուն. իր մահախոնկ էտքը շատ անցաւ: Մտրու էտրու, Վարա իւրուն լու, քուսպուրքուն էտրն սիրեցին իբրեց ժաւանդությանը. անեն ամբարբուրդն և նոտն ազատության բուշն մ'էլ պալ իւրին Պփերկա: Եվ էր Նարչուր աստուր աղալի գերքը 1600-ին սուլթան Սուլեյման Պարսիք Բաւմալ շահին ան առներագին էրթալ, արբելով Պրեմրոյալ Աւարտանի սարակից Նիստակաւայի մը կրակ տնտացեալ շատ քր հիտարալքն ցուրնէն մին և քր իւրին Պփերկա: Գուրն այն ատեն աղալեցան կենկթիմուրեն խնայված պարտաւորներն և անկի Վաւա պատմության մեկ իրենայ պատասխան, կամ եւ չեմ

գիտեր, բայց բնության և հնության մեջ դեռ կեցած է իր զարմանալի և ահարկու կերպարանոքը, որո վրա Լենկթիմուրի ըրած վնասն գուցե ըլլա միայն իբրև մեկ սպի մը հսկայազոր մարտիկի մը մարմնո վրա, ի մեջ շատ սպեաց, զոր անկե առաջ և վերջը ընդունած է, ինչվան որ անհրաժեշտ մահացու հարված մը գինքն ալ անկենդան թողած ըլլա՝ գոնե երկար ատեն... Վասնզի մեռյալ բերդերն երբեմն հարություն կառնուն և նոր բերդապահճ հին բերդապահաց գերեզմանները կսպակեն, անոնց քով բուսած անպակաս և առջինջ ծալիկներով...

Ավերկա սահմանեն շեռացած, ուրիշ հայրենի նշխարք և նշմարք մ՝ ալ քննելու է անոր արևմտակողմյան հովիտներուն մեկուն մեջ, զոր ԻՇ վտակը կոտոգե: Ասոր անվամբ ձևացյալ ԻՇեՈՒ կամ ԻՇեՍ անուն գյուղ մը կա հայոց, իբր երեսուն տնով, բայց հին և բազմատուն տեղվո մը ավերակաց մեջ միայնացյալ, կամ մարդաշատ քաղաքի մը ՆՇեԱՐ մուտացյալ. գուցե Ոկոմյա նման տեղ մը, կամ Արծինն, որոց կյանքն իրենց մահվան պատճառով միայն կհիշվին: Այս տեղիս գլխավոր հիշատակարանն և իբրև քարոզական անցյալ շինության և կենդանության՝ աշտարակ մ՝ է, բարձր ու բուրբի, աշտարակ մը պահապանի պես մինակ կեցած ավերակաց և ամայությանց մեջ, հիսուն մետր բարձրությամբ և ինը մետր տրամագծով, տաշած ու շիտակ շարած քարերով, վայելուչ հայկական կամ սառակինյան քանդակներով, որ թեև ավերված են, բայց դեռ ոչ քայքայված: Միայն աշտարակին ծայրերը կոտորտած են, որով ոմանք կարծեն, թե շատ ավելի բարձր եղած ըլլար: Պտուտակաձև սանդուղ մը միջեն ինչվան վեր կհանե, խարխալը կամ վարի կողմին ձևը կարծել կուտա, թե զանգակատուն էր. այսպէս կավանդեն և բնակիչքն: Քանի մը քարընկեց հեռու, կա հին և վայելուչ փոքր եկեղեցվո մը ավերակ, իբր երեսուն մետր երկանությամբ և կիսեն ավելի լայնությամբ: Պատերուն թանձրությունը դիտողին սիրտն՝ կվկայե, թե բոնությամբ քակվեր է և ոչ հնությամբ, շորս դին ալ կան գեղացոց և մեր նախնյաց գեղեզմանքն, կենդանակերպ մահարձանոք: Քանի մը քարընկեց ալ հեռուն, քարածայոյի մը մեջ փորված խաչաձև սենյակ մը կա՝ բնակության, թաղման թե՛ պաշտաման տեղ...

Կարելի է Լենկթիմուրա զորքն Ավերկա պաշարման ատեն ավրած ըլլան այս տեղս: Պատմությունն կլոն Իշխուի անունն և դեպքերը, բայց ինձի անտարակույս կերևի, որ սա ինքն է ասկե

հազար հինգ հարյուր տարի առաջ հիշված ՌՍԽԱ գյուղն կամ ՌՍԽԱ ՏԵՂԻՔՆ, ուր Դ դարուն կիսեն վերջը հայք և պարսք իրարու հետ քանի մը հեղ կովեցան, ըստ Բուզանդա (որ չէ հավանելի)։ Պարսից թագավորքն ներսեհ և հետո Շապուհ, անձամբ ևկեր էին կովի և հաղթված փախան։

Ինձմե ավելի ժամանակ ունեցողին կթողում Ոսխա և Ավերկա միջոց և մոտ եղած ԹևկՍ կամ ԹևկՈՆՅ գյուղն ալ քննել, ՀԱՐՍ-ՆԵՔԱՐՆ ալ, և եթե ասոր անունեն հրապուրյալ՝ հարսին մը հիշատակարան փնտրե և շգանե, դառնա մեր նախ հիշյալ Յաղան գյուղը։ Բնակիչքն իրենց գերեզմանաց մեջ կցուցնեն Ավերկա թագավորի մը դեղեցիկ դստեր գերեզման մը, անոնց հարցընհ ասոր դիպվածը։

Անցնինք նորեն ի Հովվի կամուրջեն և երթանք ի արևելք, քիչ մը դեպի հյուսիս դառնալով, Սողանլու լեռները ելլելու իջնելու և ի Վանանդ մտնելու։ Առաջին հանդիպած գեղս ճամբարն վրա է, ԳԱՐԱ-ՉՈՒԽԱ, երկրորդ կեցած տեղս ԽՈՐԱՍՄԱՆ ավանն է՝ վեց ժամ կամուրջեն հեռի, Ստորին Բասենո գյուղերուն պատվալսրն, հարյուր տուն բնակչով, փայտաշեն մղկթավ։ Այս երկուքին միջոց դեպի հարավ կինկնա ՍԱԼՔՈՐԻ կամ ՍԱԼՔՈՐԱ գեղն, Երբմն ավան և գուցե ավելի մեծ և շեն տեղի, հիմա ամայացյալ։ Ռուսաց 1829-ի պատերազմին ատեն, քառասուն տուն հայ բնակիչ աներ և ավելի շատ մահմեդական։ ՓԱ դարուն սկիզբն, Վասիլ Բ. կայսրն հունաց, ասոր քով բանակեցավ աժսե մ՝ ավելի, «խոր փոսի պատնէշ արարեալ շուրջ զբանական», վրաց Գեորգի թագավորին դեմ գացած ատեն։ Շարունակելով ճամբանիս միշտ դեպի հյուսիսային արևելք՝ լեռանց սահմանը կձտնենք։ Չախ կողմեն Տայոց աշխարհին լեռներն են և Շորոխի հովիտն, աջ կողմեն Սողանլուի թևերը կտարածվին։ Ասոնցմե Ազպաղա կոչված լեռնեն կիշնե վտակ մը և ԽԱՆ գյուղին քովեն անցնելով, անոր անվամբ կկոչվի և կուգա կթափվի ի Ծրասիս։ Իր եզերքեն շատ հեռու չէ, իբր հինգ մղոն ի Խորասանա Ջերմուկ գյուղն, որ կհայտնե տաք ջրերու աղբյուրներ ունենալ։

Ասկե ալ նույնչափ հեռու է ՉիվՊ, գեղն՝ լեռան մը ստորոտ և համանուն բերդին ավերակքն լեռան դուխր, որուն վրա կնայի նույն լեռին բարձրագույն մեկ գագաթն ալ։ 1829-ի պատերազմին ատեն ռուս բանակած էր օսմանյանց սպարապետն, բայց երբ չկրցավ առսերը քշել Խախա ձորահովտաց մեջ, ինքն ալ ետ թաշ-

վեցաՎ. ուսը տիրեցին Զվինա (հունիսի 19-ին)։ Քուրքը բերդին տակ ական գործեր էին, որ հանկարծ ճայթելով մեծ մասը փլուց, բայց Պասկեիչ սպարապետն Ռուսաց, որ այն տեղը բռներ էր, քիչ մ' առաջ հեռացեր էր զորքերովը, որով քիչ մարդու վնաս հասավ։ Ռուսաց հեռանալեն հետև Օսմանյանք նորեն ուզեցին նորոգել բերդը, բայց անկատար մնաց։ 1855-ի պատերազմին ատենն ալ Անգլիացիք օգնականք օսմանյանց բնեցին այս տեղս և վկայեցին շատ ամուր և հարմար ըլլալը, նաև հրձիղ ուժաց դեմ դնելու։ Հին ատենն ալ այս բանս աղեկ ճանչցված պիտի ըլլա՝ գոնե Հուստինիանոս կայսեր ատեն, որ Բասենո քաղաքին դաշտային դրիցը շահվելով, կրսեն, ՄՈՒՄԻՆԱ բերդը շինել տվավ և ամրացնել և իր անվամբը Հուստինիանուպոլիս կոչել։ Արդ՝ ինձի կերևի, թե այն Մուսինա ըսվածն է հիմիկու Զիվինն, բայց հուսթյանց մնացված մը կամ զրված մը ինձի շրսին ավելի մոտեն տեսողք։

Զիվինեն շրս հինգ ժամ հեռու է դեպի հյուսիսային արևելք ուրիշ նմանաձայն բերդ մ' ալ ԶԱՂԻՆ-ԳԱԼԵ, որ և Քյոր-Օղլուի բերդ կըսվի. մոտն ալ նույն անվամբ լեռ մը կա։ Ուրիշ մոտ տեղվանք ալ աս (Քյոր-Օղլու) անվամբ բերդեր և լեռներ կըսվին, ի հիշատակ հռչակավոր դյուցազնացյալ ավազակի մը, որո վրա շատ երգեր և վիպասանություններ հյուսված են։ Այս ավերակ բերդին քովեն անցնող համանուն վտակին (Զաղին-սու) գլուխը, Սողանլուի ստորոտը ԳԱՅՐՆԼԸ գեղն է։ Ասոր քով, 1829-ին (19 հունիսի) Ռուսաց հետ զարնվեցան օսմանյանք, որք լեռներուն ճամբաները բռներ և Միլիդյուզ ըսված գեղին քով կիրճերու մեջ բանակեր էին։ Պասկեիչ սպարապետն Ռուսաց՝ անկարծելի ճամբաներ բռնելով, ութ հազար ոտք բարձր լեռանց գագաթեն իջավ օսմանյանց բանակին հետևը, ասոնց սպարապետն Սալիհ փաշա մեկ կողմեն, մեկալ կողմեն Հազգի փաշա փութալով՝ զարկին Ռուսաց բանակին երկու թևերը, ուժերնին հոն թափելով, անոր համար Պասկեիչ ալ իր վերջապահ զնդով անոնց բանակին միջին վրա հարձկեցաՎ, կոտրեց և լերանց կիրճերուն ու ձորերուն մեջ ցրվեց, մնացյալներն ալ շփոթելով քշեց ի Հասանգալե, ինքն հաջողությամբ մտավ ի Զիվին։ Երկրորդ օրը (20 հունիսի) դարձավ Հազգի փաշային վրա ի Միլիդյուզ, որ լսելով սպարապետին փախուստը, քիչ մը դեմ դնելեն հետև՝ անձնատուր եղավ, ինչպես քիչ օր վերջ ալ նույն ինքն Սալիհ փաշա, Կարնո քաղաքին դռները բացավ Պասկեիչա, թշնամությունը և պատերազմը վերջացնելու։ Այս առիթովս, մեծ

բազմութիւն մը մերազգայն՝ իրենց հարց տուն տեղ և գերեզման-
ները թողլով, գաղթեցան գնացին Ռուսաց բաժինը, Մեսխաց, Վրաց
և արևելյան հայոց կողմերը: Այս Սողանլու լեռանց, որ հին ատեն
ՄԵՄՐԱՆՑ լերինք կըսվէին, անվանի պատերազմներուն մեջ էր
Ռուսաց հետ՝ իրենց մեծահռչակ բանաստեղծն Պուշկին, տեղվանքը
և դիպվածքը դիտելու և իր մտավոր կրակները բորբոքելու համար
եկած: Բայց եթէ զորականք մասնավոր խնամքով շղոյշանային
իրեն, հանդպնութիւնը զո՞ս պիտի ըլլար հոն, և գուցե Մոսկով Քյոթ-
Օղլուն մ' ալ պիտի ավելնար զրուցաց մեջ:

Այս անտառախիտ լեռանց ստորոտը հասնելով՝ շուղեցի ճամ-
բաս շտկել դեպի ՄՆՏԿԵՆՐՏ մեծ ավանն Ստորին Բասենո, որ ան-
շուշտ Մաժան անվամբ մեկու մը դաստակերտ է, գուցե քրմա-
պետին որդի, Արտաշէսի Բ-ի և թերևս այս վերոհիշյալ Բասենո,
քաղաքն, որ մինչև Ռուսաց պատերազմին ժամանակը բազմա-
բանակ էր, հինգ հարյուր տուն ուներ, հիմա կան նշմարք հաղիվ
քանի մը տասնյակք տանց. եթէ ոչ ավանին մեջ, գոնե իր ավերակ
լեռնաբերդին վրա գտվին հնութիւն նշխարք: Մտանք անտառա-
յին բավիղներու մեջ և օրերով թափառեցանք: Այս տեղս Հայաստա-
նի սովորական կերպարանքեն կտարբերի, նշանավոր բան մ' է.
գրեթե հարյուր փարսախ քառակուսի տարածութեամբ, Կարնո,
Տայոց, Գուգարաց և Այրարատ աշխարհաց միջոց, սևականաչ
բանակի մը պես կանգնած և ինչվան ինն հազար ոտք բարձրու-
թիւն: Սոճիք և եղևինք ճապաղ ճյուղերով հորիզոնը բռնած են,
գետինն ընդարձակ լեռնատափ մը կրնա ըսվիլ կամ անտառալեռն,
որ արևուն ճառագայթից դեմ անթափանց վահան մը կրնար ըլլալ,
եթէ ծառերը կանոնաւոր արվեստիվ կտրվեն: Ընդհակառակն,
անտառադարմանութիւն խնամք չըլլալով՝ օրե օր ծառերը կպակսին,
«Մայրաբուսակ լերինք Մեծրաց» վարսաթափ, ամայի, ճաղատ
կմնան, փայտերն կցրվին շորս կողմի գավառները ոչ միայն կրակի
ու հասարակ շենքերու համար, այլև դեմառդեմ բերդերու՝ երկու
տերութիւնաց: Գյումրիի բերդին նյութը մեծավ մասամբ ասկե գը-
նեցին ոռոք, վաթսուն հազար բուպլի տալով, պատերազմաց պատ-
ճառով ալ շատ ջարդ եղած է ծառերուն: Մերկացյալ գետինն շատ
տեղ ճախնային և խոնավ է, այս խոնավութենէն առաջ կուգան
այն բյուրավոր կարմիր սոխավոր ծաղկունքն, որոց համար կըսվի
թե Սողանլու անվանած են լերինքն: Թե ջրերուն քով, թե ծառերուն
վրա շատ տեսակ վայրի թռչնոց և հավուց ձայներ լսեցի, պզտի

երամներ տեսա, շորքոտանյաց չհանդիպեցա, այլ կես շորքոտանի, կես երկոտանի, թավամաղ, բրդոտ, անճոռնի, այլանդակ կենդանի մը (արջ) տեսնելով՝ վախցա և փութացա անտառներեն դուրս ելլելու, ՍԱՐԸ-ԳԱՄԸՇ և ԴԵԼԻ-ՄՈՒՍԱ գեղերեն անցնելով, իշա Վանանդա դաշտը:

Այս դաշտս ալ՝ ինչպես առաջ ըսիք, Բասենո և Շիրակա դաշտաց կցորդ է և ինքնին Անփայտ Բասեն կրսվեր ի սկզբան, ինչվան որ ռչեառոյ վասն հատուածին Վղընդուր Բուլկարաց Վընդայ բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ ՎԱՆԱՆԴ»¹⁴: Սողանլու լեռներն արևմուտքեն և հյուսիսեն կպատեն զսա, հարավեն՝ Երասխա-ձորի բարձր եզերքն, իսկ ի արևելրից՝ հաղիվ նշմարված բլուրներ կգատեն ի Շիրակա, բայց ավելի դրական բան թե բնական սահման մը կա Վանանդա և Շիրակա մեջ, ինչպես և ի մեջ երկու Բասեններուն: Բայց այն բլուրներն, կամ երկրին քիչ մը ուռեցքն ալ կբամենն երկու դեառոց ջրերը, երկուրն ալ Երասխա օժանդակ: Մեկն ի արևելս Ախուրյան, որ ղՇիրակ կոռոգե, մյուսն ալ ի արևմուտս Վանանդ ոռոգողն, որ Կարսա գետ կրսվի հիմա (Կարս-չայր), և ի հնումն կրսվեր ՄԵՍԱԿԵՏ, և կիջնե Սողանլուի Տիբմե և Քյորոդլու լեռներեն և ժողովելով ուրիշ շրջակա լեռանց վտակներ ալ, հարավային արևմտյան կողմեն դեպի հյուսիսային արևելք կերթա և Կարս քաղաքն անդին կընդունի Հյուսիսո ծովակեն (Չըլդր-գյուլ) ելած առուն և անով Զարիշատա վիճակը բաժնելով դառնա ի արեւելք, կմտնե ի Շիրակ, կխառնվի ասոր Ախուրյան դեառույն հետ և անոր հետ Երասխ կթափվի: Վանանդ ալեձե դաշտային է, տեղ տեղ ճահիճներ ունի, բոլոր գետինն հինգ հազար ոտք բարձր է ծովու երեսն, անոր համար քիչ պակաս բան ղԿարին՝ երկար և սաստիկ ձմեռ ունի, անոր նման ալ գեղեցիկ դարուն, զով ամառն և բարեկից աշուն: Վասնկի թեև պտուղ չունի, այլ արմտիք շահ և պարարտ, անոր համար մեր նախնիք անվանած են զնա արգավանդ հացավետ, խտտավետ, օգն ալ հստակ և առողջասուն է, բացի քանի մը ջրամած կողմերեն:

Հին բնակիչքն Վանանդա, բուրդարաց հետ խառնվելով, սակե իբրև երկու հազար տարի առաջ, անոնց իտտորնակ բարքն ալ առին, կբսեն մեր պատմիչք Ե և Թ գարուց: Երկիրն ընդարձակությանն համար Բասենո պես երկու մաս բաժնված էր, մեկն բուն Վանանդ, մեկալի ՓՈՔՔ ՎԱՆԱՆԴ կամ Փարակ Վանանդա, որ գուցե հիմա Զարիշատ ըսված վիճակն ըլլա, կամ Թուրքաց ԹԱԽԴԻՆ ըսածն, Կար-

սա արևմտյան հարավային կողմն. երկու մասերն ալ առանձին իշխան ունեին, Ա և Բ ըսված: Ժ դարուն մեջ (համի 961), Վանանդ առանձին թագավորություն ալ ունեցավ՝ ի ցեղե Բագրատունյաց, որ հարյուր տարի տևեց, մինչև երրորդ և հետին թագավորն Գագիկ, Սելջուկյան թուրքաց վախեն՝ հունաց թողուց երկիրը և անոնցմե առավ Ծամբնդավ բերդը: Ռուսաց (1828-ի) պատերազմեն առաջ, Վանանդ հարյուր տասը գեղ ուներ, Ջարիշատ ալ՝ հիսունչորս: Այս երկուքեն զատ Ղարսա գավառին կամ կուսակալության վիճակք են նուև Կաղզման, Կելուան կամ Խուճվան և Շորագյալ:

Բուրբ այս վիճակաց և շինից գավառիս թագավորն է Կարս բերդաբաղաքն, որ ամրությունս հուշակված է ի արևելք և օսմանյանց ամրագույն բերդն է մեր աշխարհին մեջ: Հին շինության ժամանակն և հեղինակն հայտնի չէ, թվի թե Կարք անուն ցեղի մը գլխավորե շինված է, թեև վիրք ԿԱՐԻՍ ՔԱՆԱԿԻ անվանելով: Դրան քաղաք կթարգմանեն: Ով ալ ըլլա շինողն՝ շատ փորձ և բաղդավոր աչք ունի եղեր, վասնզի աղեկ կշռած և ընտրած է տեղը, ի բնե իսկ ամուր: Մեծազետույն արմրնկան մեջ երեք կողմեն պատված, իբր հինգ հազար վեց հարյուր ոտք բարձր ծովու երեսեն, գետույն եղբքն ալ հատակեն շատ բարձր և զառի վայր ըլլալով՝ շեն թողուր մոտենալ քաղքին, իսկ շորթորդ (արևելյան) կողմեն պարիսպներով և մարտկոցներով ամրացած է, նույնպես մոտի բլուրներն ալ բերդիկներով ամրացյալ են: Երկայնաձև քառակուսի է բերդաբաղաքն, իբրև հազար բնուչափ երկայն, կիսով չափ լայն, երկու պարիսպ ունի՝ հնգե վեց ոտք թանձրությամբ և տասնհինգ մետր բարձրությամբ, հրաբխյա քարերով շինված, քառակուսի աշտարակներով պատսպարած, որոց տասնյոթ հատն են հարավակողմեն, ինն հատ արևմուտքեն, յուրաքանչյուրն ալ տաս բթաչափ լայնությամբ: Անկյուններուն և դրանց քով կանգնած են մեծագույն աշտարակներ, որոնց վրա կերևան մեր նախնի իշխողաց արձանագրությունքն և խաչարձանք, լայց ևս ԺԲ դարե հին արձանագիր շտեսա: Քաղքին արևմտյան հյուսիսային անկյունը բռնած է միջնաբերդն, բարձր և անկոխելի քարածալոի վրա, որ առանց հրանոթի ուժբազություն անառիկ է, մանաւանդ որ շոբս կողմն ալ ուրիշ անկոխելի ժայռեր և գետոցն անդունդներ կան, որոց վրա երեք ամուր քարաշեն կամուրջք ձգված են և մեկն հին է: Քաղքին հեռուն ալ ուրիշ կամուրջներ կան և մեկն ալ շինեց վերջի (1854—55) պատերազմին ատեն անգլիացի զորավար մը (Lake): Բերդին հարավային և արևելյան կողմը լայն

Խրամ մը կպատի, մեկ կողմն ալ բոլորակ աշտարակի նման շինված մը կա, որ գերեզմանի տեղ կկարծվի: Երեք կողմն քաղաքն արվարձաններ ունի. ՕՐԹԱ-ՔԱՓՈՒ, Ի հարավո, ՊԵՅՐԱՆ ՓԱՇԱԿ արևելքեն, ՍՈՒ-ԳԱԲՈՒ արևմուտքեն, գետույն անդիի կողմը. այս ետքինս է հայոց թաղ:

Վերջի պատերազմեն շատ վնասվեցան Կարսա շենքերն, որոց գլխավորը սեպվեին միջնաբերդին մեջ մզկիթն, գինվորանոցն, վանողարանն, ծածկված ճլամբուլայն (չրամբար)՝ երեք հարյուր քարակտոր սանդղաց աստիճաններով մինչև Ի գետն և բերդապահին բնակարանն: Ռուսաց՝ առաջին անգամ առնելեն առաջ, տասնյոթ թաղ կրածնվեր Կարս, ամենն ալ մեկ-մեկ մզկիթ ունեին, ութ հարյուր հիսուն տուն կար, հարյուր քսանվեց խանութ, երկու բաղնիք, մեկ եկեղեցի հայոց, մեկ կարավանատուն: Հարավային և արևելյան արվարձանաց մեջ ալ տասնմեկ թաղ կար թուրքաց և թաթարաց՝ իրենց մզկիթներով, մեկ եկեղեցի, չորս կարավանատուն, չորս հարյուր երեսուն խանութ, ութ հարյուր տուն, իսկ հայոց թաղն ունեի վեց հարյուր տուն, երկու բաղնիք, շատ գործարաններ, ներկարաններ, աղորիք, ջուլճակք և այլն: Տուներն ընդհանրապես հողաշեն են, քառակուսի և կրկնահարկ:

Ամենն նշանավոր շենքն է գլխավոր մզկիթն, որ էր հայոց մայր եկեղեցին, հիմնված համին ինն հարյուր երեսուն, Ա Աբաս թագավորեն և ավարտած ինն հարյուր քառասուներկուսին, որուն ձևն ալ, նյութն ալ արդեն շինության ժամանակակիցը շատ գոված են, ինչպես կըսե մեկն. «Վիմարդևան արձանօք որձաքար պողովատաշ վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ, պայծառ դարդիւք, երկնանման խորան»*: Հիրալի վայելուչ և անսովոր ձև մ' ունի, դրսեն ութանկյունի բոլորակ, ներսեն քառաթև, գմբեթն բարձր և սրածայր՝ ութ կողմերեն կվերանա առանց սյան, տասներկու երես բաժնրված, որոց վրա ներսեն տասներկու առաքելոց պատկերքն նկարած են, անոր համար Առաքելոց եկեղեցի ալ կոչված է: Այս եկեղեցվույս համար է, որ Ափխալաց թագավորն Բեր կամ Թևդաս (Թեոդորոս) նախատանոք դեսպան խավրեց առ Աբաս, որ նավակատիքը լընե, ինչվան որ ինքն ալ գա իրեն ծիսովը օրհնել տա: Սա ալ հարձրեկելով Բերս գորաց վրա, որ Կուր գետույն եզերքը բանակեր էին, վանեց, վոնդեց և թագավորնին բռնելով բերավ, ցուցնել

* Ստեփաննոս Առողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885 թ.

տվա՛վ իր շինած եկեղեցւոյն վայելութունը,— Լա՛վ տես,—
ըսա՛վ,— վասնզի մեկ մ՛ ալ չպիտի տեսնես,— և աչքերը խա՛վար-
ցընելով՝ գլխույն գինը առա՛վ ու արձըկեց: Այս եկեղեցիես զատ
երկու երեք հատ ալ հայտնի հին եկեղեցիներ կան ի մզկիթ փոխ-
ված, քանի մ՛ ալ ուրիշ հին շէնքեր բոլորովին ավրվելու մոտ,
մզկիթի մը մեջ ալ նահատակի գերեզման մը կցուցնեն: Իսկ
հիմակվան հայոց եկեղեցին արվարձանին մեջ է, բարձր տեղ մը:

Դար մը Բագրատունի թագավորաց աթոռ Եղող քաղաքն պետք
էր որ Անվո պես շատ ձեռակերտ հիշատակարաններ ունենար, բայց
իր վիճակն ավելի պատերազմական եղա՛վ: Կրնա ըս՛վիլ, թե իբրև
սպառազինյալ ծնա՛վ Կարս և այնպես մնաց հազար տարի ու կմնա
մինչև այսօր, շատ պատերազմներն անցնելով: Նախ՝ Ա Աշոտո
եղբայրն, Աբաս, Թ դարուն վերջերն ամրացուց զԿարս և ինքնա-
զուիս թագավոր նստա՛վ: Իր եղբորորդին՝ նահատակն Սմբատ Ա,
հոս ապահովեց իր արքունիքը և տիկնայքը Ափշինի արշավանաց
ատեն, բայց երբ սա պաշարմամբ նեղեց բերդը, բերդապահն անձ-
նատուր եղա՛վ, Ափշին հափշտակեց զանձերը, տիկնայքը վաճառեց
Սմբատա: Ասոր որդին, Աբաս Ա, նորեն ամրացուց և թագավորեց
ի Կարս, նույնպես իր որդին ալ՝ Մուշեղ, հոս թագավորեց, մինչև
անոր երեց եղբայրն, Աշոտ Ողորմած, Բագրատունյաց բուն ա-
թոռը դրա՛վ ի Անի: Հետ (քսանչորս տարվո) Մուշեղա, թագա-
վորեց իր որդին՝ Աբաս Բ, քառասունհինգ տարի, սսոր ալ հա-
ջորգեց որդին Գագիկ, երեսունհինգ տարի, որ Անի քաղքին հունաց
ձեռքը մպտնվելեն վերջը քսան տարի ալ նստա՛վ հոս, սակայն նոր
և ավելի զորավոր թշնամյաց ձեռքեն աղատ չիմնաց: Սելջուկ թուր-
քաց ասպատակքն, համին հազար հիսուներեք, հանկարծորեն հար-
ձըկեցան Կարսա վրա, իրինց շար սովորությամբ աստվածահայտ-
նության տոնից օրերը և անպատրաստ դտնելով՝ կողոպտեցին
քաղաքը, որ հարստությամբ լցված էր, «ի ծովէ եւ ի ցամաքէ ամ-
բարեալ», շենքերը նյրեցին, մնացյալ բնակիչը ջարդեցին, վա-
սընդի մեկ մասը միջնաբերդը փախա՛վ և ազատեցա՛վ: Տուղրիլ Սուլ-
թան՝ ավարին համն առած, նորեն ասպատակ խավրեց Կարսա վրա,
Արսուրան զորավարին առաջնորդությամբ. այս անգամ Գագիկ
անպատրաստ չէր: Դեմ խավրեց իր զորքերը, որ մեծ ջարդ ըրին
թշնամյաց մեջ, բայց հանդգնորեն ներս նետվելով՝ երեսուն հոգի
իրենց ազնվականներեն սպանվեցան, մեկն ալ Թաթուլ անուն,
«այր հզոր և պատերազմասէր» բռնվեցա՛վ. բերին Սուլթանին առչև:

Զարմացավ սա կտրճին կերպարանաց և անվախությանը վրա և խոստացավ անվնաս արձկելու, եթե իր զորավարին խոցված որդին բժշկվելու ըլլար. «Թէ իմ է դարկածն,— ըսավ Քաթուլ,— չէ կենաց, թէ այլում է, դայն ոչ գիտեմ» (Եթե իմ ձեռքես դարնված է Արսուրա որդին, անկարելի է որ ապրի, իսկ եթե ուրիշ մ' է զարկողն, այն չեմ գիտեր): Ըսածն ստուգվեցավ, երիտասարդն մեռավ: Քաթուլ ի մահ մատնեցավ, բայց Տուղրիլ անոր աջ բաղուկը կրտրելով, խավրեց մխիթարանք Արսուրանա, «Թէ ի վատ բաղկէ չէ մեռեալ քո որդին»: Արժանի՛ զովեստ արժանավոր քաջին:

Տուղրիլա հաջորդն էլի-Արսւլան առավ զԱնի, կարգն եկավ Կարս: Գեսպան խավրեց Գագկա, որ անձնատուր ըլլա: Գիտեր ա, որ կարելի չէ երկար ատեն այն ահեղ աղեղնավորաց դեմ կենալ և Քաթուլ անվրեպ բազուկներն միշտ շեն բուսնիր, ճարտարությամբ բռնավորին շիրտը որսաց, պալատական ներքնատունը նստավ սգազգեստ՝ դեսպանին եկած ատեն, կարծեցնելով, որ Տուղրիլի մահվան վրա է սուգն: Հավատաց, գթացավ Արսւլան և խազաղությամբ եկավ ի Կարս: Գագիկ մեծ հանդիսով ընդունեցավ զնա և կերակրեց քոլոր բանակովը, մեկ անգամուն ինչվան հարյուր հազար դահեկան ոսկի ծախս ընելով և հետ դարձուց աշխարհավերը: Բայց չուղեելով որ անգամ մ' ալ փորձանքի ընկնի, հունաց վաճառեց իր քաղաքն ալ, զավառն ալ և փոխարեն առավ Կապաղովկիո մեջ երկիր մը: Քսան տարի վերջը, հազար ութսունչորսին, հռչնք ալ վրաց ծախեցին զԿարս, անոնցմե առին թուրքք և պահեցին մինչև ժԳ դարուն սկիզբը, որում (1208-ին) Զաքարե և Իվանե առին զԿարս, վրաց և հայոց զորոք: Բայց երեսուն տարի վերջը, 1239-ին, թաթարք Անին առնելեն հետև եկան ի Կարս և թեպետ գաշնադրությամբ առին, բայց կողոպտեցին հանդերձ արյունահեղությամբ: Տասնհինգ տարի վերջը հոս կնստեր իրենց մեծ զորավարն Բաշի-Նուին, երբ Ա Հեթում թագավորն Կիլիկիո եկավ իրեն այցելության ի Քաթարստան երթալու ատեն: Քաթարաց և թուրքաց ձեռքը մնաց Կարս անավեր՝ իր ամրությամբը նաև Լենկթիմուրի ատեն (1394), որ պաշարմամբ շկրցավ առնուլ, այլ պայմանավ անձնատուր ըրավ անոր բերդապահը (Ֆիրուզպախթ): Անկե հետև, ԺՅ դարուն մեջ, թուրքաց և վրաց կովո կետ մ' եղավ Կարս, ինչպես ետևի դարերուն մեջ ալ՝ Օսմանյանց և Պարսից: Ասոնք շատ անգամ պաշարեցին, նաև իրենց մեծ և հաղթող թագավորաց ատեն, ինչպես Շահ-Աբբաս (1603), Քահմազ-Ղուլի (1735), բայց

չկրցան առնուլ և ոչ ալ ռուսք 1807-ին: Բայց 1828-ի պատերազմին
 ատեն Պասկևիչ երեք օր պաշարելով և արևելյան հարավային կողմը
 տկար գտնելով ու անկե հարձկելով, ստիպեց զօսմանյանս անձ-
 նատուր ըլլալու (23 հունիսի), և երբ քանի մ' ամիս ետքը Աղրիա-
 նուպոլսո դաշնադրությամբ նորեն օսմանյանց թողուցին զկարս,
 կըսեն թե Պասկևիչ լացած ըլլա: Բայց ռուսք ելլելու ատեննին, ոչ
 միայն շատ բան վերուցին քաղքեն, այլ և ամրությանց մեկ մասը
 քակեցին: Անոր համար վերջին նոր պատերազմին ատեն (1854—
 1855 թթ.) անգլիացի փաշայն Ուիլյամս նորեն ամրացուց, չորս
 կողմն ալ մարտկոցներ կանգնեց, որով վեց ամիս դիմացավ Ռու-
 սաց շատ անգամ հարձակմանցը, որք անգամ մը յոթ հազար մարդ
 կորուսին անոր պարսպաց տակ և վերջապես սովով նեղելով առին
 (28 նոյեմբեր): Եվ երբ նորեն թողուցին օսմանյանց (7 օգոստոսի,
 1856 թ.), ամրոցները ավրշտըկեցին, թուրքաց արձանագիր քարերը
 քակեցին, Կարսս հակառակորդ Գյումրի բերդին հագուցին, գետինը
 փորելու ատեն ալ հողե աման մը դտան, վրաց Ռուսուղան թա-
 գուհով պղնձի դրամներով: Այս թագուհույս ատեն (ԺԳ դար) պա-
 րսպաց նորոգվելուն վկա է ինչվան հիմա աշտարակի մը վրա մը-
 նացած հայերեն արձանագիրն. «Շնորհին Աստուծոյ և ողորմութե-
 ամբ թագաւորին մերոյ Ըռուսուղանայ, մեր, Կարսուց քրիստոնե-
 ալքս, մեծ և փոքր, շինեցաք զբրջներս ի յիշատակ մեզ և պատ-
 ռոնին մերոյ»:

Կարս Կարնո և անով բոլոր փոքր Ասիո պատվար և դուռ կըր-
 նա ըսվիլ օսմանյանց արևելյան հյուսիսային սահմաններուն, ամ-
 րությամբ հիմա առաջին քաղաքն է իրենց վիճակված Հայաստանին
 և մեր հին աշխարհին մեջ ամենեն առողջ և ուժով մնացյալ տեղն
 կրնա ըսվիլ: Միանգամայն և մեկ հատիկ ողջ մնացած հայոց թա-
 գավորանիստ քաղաքաց մեջ, որոց շատն բոլորովին ավերակ են,
 ոմանք կիսավերակ կամ անշուք գյուղ մը դարձած: Քաղաքական
 վարչությամբ և առևտրի կողմանն ալ մեր աշխարհին գոնե երկ-
 րորդ կարգի քաղաքաց մեջ նախադասներեն է: Վրաստանի և Ռու-
 սաց բաժնին մոտ ըլլալով՝ ավելի շատ զանազան ազգաց կերպա-
 րանք կերևան ի Կարս, քան ի Կարին. Կովկասային ժողովրդոց
 դրացի և իջևան եղած է շատ դարերն ի վեր, Պարսկաստանի վա-
 ճառականաց ալ գործակից: Միով բանիվ՝ շատ կերպ տեսությամբբ,
 թե բնական, թե քաղաքական, թե պատերազմական, թե հայրե-

նասիրական,— մեր աշխարհին ամենեն նշանավոր շինից մեկն է Կարս, արքայաշուք քաղաքն Վանանդա:

Այս գավառիս շեն և անշեն գեղերեն շուտով անցա՝ Շիրակա հռչակավոր շեն ու անշենը դիտելու փափագելով, բայց նախ հոս փափագելով փնտոեցի և շատ այն ԻջնվԱնՆՅ ԳՅՈՒՂՆ Վանանդա, որ արժանի էր ամենայն հայրենասեր հայ մարդու ուխտատեղի մ'ըլլալու, վասնզի հայրենիք է սքանչելի և անմասն անձի մը, որում մեծապես միացյալ էին սրբութուն, գիտութուն, խոհեմութուն, արիութուն և հայրենասիրութուն, և որ դժվարագույն դարու և դիպաց մեջ՝ մեր աշխարհին եկեղեցական և գինվորական դասուն միանգամայն հոգի և առաջնորդ եղավ. այն է՝ երեցն Ղևոնդ, որ թև և սոսկ քահանա մ'էր, բայց եպիսկոպոսունք և կաթողիկոսն ալ իրեն խորհրդով և հոգով կշարժեին: Անոր համար իրենց նահատակակից խումբն ալ ասոր անվամբ Ղևոնդյանք կկոչվի և Վարդանանց զուգակից կհռչակվի և կտոնվի ի եկեղեցվո և ի հայրենյաց: Հիմա այս կողմերս, Իջևանից անունը շլսելով, կարծեցի որ Ղարսս մեկ վիճակին գլխավոր ավանն որ ԿԵՉՆՎԱՆ կկոչվի ի Թուրքաց, նույն իմ փնտրածս ըլլա, սակայն ճամբաս հոս շղարձավ, որ ծերունյաց հարցնեմ՝ կարծիքս ուղղելու. կհանձնեմ իմ հետևողացս, այս գերագույն հայրենասիրին հայրենիքը երևան հանելու:

Օսմանյան Հայաստանի ամրագույն քաղաքեն հեռանալով դեպի արևելք, քանի մը գեղերե անցա, ինչպես ԳԱՆՏԱ-ՕՂԻ, ուր մեծ ջրի ավազան մը կա, ՄՇԿՈՒ և այլն և քիչ մը բլրածև բարձրացյալ դիրքեր անցնելով իմացա, որ հիմա ՇԻՐԱԿ դաշտին և գավառին մեջն եմ եղեր: Հայաստանի երկու հարյուր, կամ ըստ ոմանց վեց հարյուր քսան գավառաց մեջ զուցե հազիվ երկու կամ երեք հատ գտվին հավասար կամ մոտիկ Շիրակա՝ աղզային հիշատակոք լի, կամ թե հիշատակաց վկաներովը, որք են հիմա կանգուն, կիսականգուն, ավեր և կիսավեր և բնավեր շենք: Դեռ շատ շեն և ամայի գեղերու քով, անոնց ծեր պահապանի պես կանգնած կամ հանդչած են եկեղեցիք, տաճարք, մատրոնք, քառակուսի, բուրբակ, գմբեթավոր, սաքաշեն: Քիչերն դեռ երկինք կբարձրացնեն իրենց բազմադարյան ձյուներե, բուքերե անցած գլուխները, շատերն՝ իրենց ամուր և հաստահիմն կողերուն վրա միայն կոթնած՝ կարծես թե մահվան և անմահության կռիվ կընեն ժամանակին դեմ, ոմանք ինչվան հազար երեք հարյուր տարիե ի վեր: Իրավ շատ ընդարձակ է Շիրակա դաշտն, հարավեն մինչև Երասխ գետ, արևելքեն մինչև

Արագած լեռ տարածված, սակայն կերևի թե դեռ երբեմն իրեն շենքերուն համար նեղ եղած է: Այնքան բազմաթիվ են եղեր բրնակիւքն, այս ալ նախապես իր բազմաբերութեանն համար, որով հռչակված է շորս հազար տարիս ի վեր: Վասնզի ըստ ավանդութեան նախնայաց մերոց Հայկա թոռնորդին Շարա, թե շատակեր և թե շատզավակ, ասկե համար երկիր մը շատավ իրեն ընակութեան, որ թեև բարձրութեանն համեմատ ցուրտ և սակավապտուղ է, բայց առատ և ընտիր ցորեն մ' ունի, որ երկրին բոլոր ընակիւքը սնուցանելեն զատ կրավե շատերու ալ: Ամենուն հայտնի է մեր հին հայկաշանց ատենեն կրկնված առակն շատակեր հյուրերու համար, «Թէ քո՝ Շարայի որկորն է, մեր՝ Շիրակայ ամբարքն շնն»:

Շիրակա շորս կողմը նայած ատենդ՝ ընտութեան մեկ հակայն մեկնն դիմացդ կկանգնի ահեղ կերպարանոր և մեծութեամբ, — ԱՐԱԳԱՍ լեռն, որ Հայաստանի շափշալ լեռանց մեջ բարձրագոյնն է, հետ Մասայց, տասներկու հազար վեց հարյուր ոտք և գուցե քան զՄասիս լայնագոյն, ընդարձակ կողերով և ստորոայուք. ուսկից շատ առվակներ կիջնան կերթան դեպի հյուսիս, ի Այրարատեան դաշտագավառը: Լեռան գլուխն ալ ճղբըռտած, բրգածն ապառածներովը կիմացնե, թե որչափ աշխատանք տվեր է երկրին՝ անոր ծոցնն դուրս ելնելու և որչափ աշխատանք կրեր է իր ծոցի հրաբուխներեն, որ ո՞վ գիտե քանի՞ դարեր բորբոքելով, որոտայով բուցեղեն նեղեղներ փսխելով, իր երիտասարդութեանը անցուցեր է և հիմա ծերացյալ և դաղարյալ. ծծմբածոր արտաութներով կու յա իր անցյալ եռանդուն հասակը: Իրեն մտ և հետո մարած լապտերի մը պես միշտ կանգուն կեցած բազմաթուր մարդկան ցեղից գիտարանն եղած է և հիմա լուռ վկա մ է:

Շարայի անվամբ (որ ստուգիվ պետք է Շիրա բլլալ) Շիրակ ըսված և անոր սերնդամբք ընակված այս դավառս՝ Այրարատա մոտ և դրացի, անշուշտ անոր ալ վիճակակից, արքունական արքութեան երկիր մ էր, անոր համար հին դարուց մեջ լին հիշվիք Շիրակացիք իբրև առանձին նահապետութեան կամ տոհմ մը: Ի գառուն սկիզբները Մեծն Տրդատ, երբ իր և Լուսավորչի Արշակունի ցեղին մեկ պայազատն՝ Կարենյան Կամսարն, փախչելով Մասանյանց թագապետին իրեն ապավինեցավ, տվավ անոր այս գավառս ի մասանջութեան և հետ անոր մահվան, որովորչն՝ Արշավրա պարգեց ոչ միայն երկիրը, այլև անոր մեջ ցեղատեր կամ նահապետ

մ' անվանիչն, կոչելով զայն Կամսարական: Բայց ավելի ևս անոր անվամբն ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ (և ոամկարար՝ Աշորնիք) ըսվեցավ երկիրն, սակայն հին անունն ալ պահպելով, Ե—է դարուց մեջ անոր տյարքն կըսվեին ՏերՇիրակա և Արշարունյաց, իսկ ազգավ՝ Կամսարական կամ Արշարունի կոչվեին: Չորս հարյուր տարվո շափ հայոց իշխանաց կամ նախարարաց մեջ ամենեն պատվավոր և բարձրագահներն էին Շիրակա տյարքն, վասնզի Արշակունյաց կամ թագավորաց ցեղակիցք կճանչվեին և երբ թագավորութուն և քահանայապետութուն վերցվեցավ ի Պահլավունյաց, այս ցեղս իբրև անոնց շարունակութուն մը ավելի պատվեցավ: Հայտնի են ի պատմութեան գործք Արշավրի, քաջին Սոյանդարատի և իր քաջ որդվոյն Գաղավոնի, Վարդանա փեսա և սիրելի Արշավրի, անոր որդվոցը Ներսէհի և Հրահատա՝ սրտակից և նիպակակից բարեկամացն Վահանա Մամիկոնեի, որոց քաջութունն և իրարու վրա ունեցած սերն, անմահանալի հիշատակ թողուցին: Ասոնց պայազատքն մեծ պատիվ գտան ի կայսերաց հունաց, ՊԱՏՐԻՅ և ԱՊԻՆՅՈՒՊԱՏ կոչվելով և երբեմն բոլոր Հունական Հայաստանի վերատեսուչ կամ կողմնակալ կարգեցան, ինչպէս իրենց նախնին Գաղավոնն ալ փոխանակ թագավորի, զրվեր էր ԿՈՄՍ սլաւոնական, երբ արևելյան մասին վրա դեռ հայ թագավորք կային: Մինչև է դարու սկիզբները կհիշվին Կամսարական տյարք Շիրակա, որոց մեջ հետին երևելի եղողն է Ներսես ապիհչուպատը պատրիկ՝ անվանի քաջությամբ, խոհեմությամբ, որուն ընծայեց Գրիգոր Արշարունյաց քորեպիսկոպոսն անոր խնդրանոք զրած Ընթերցվածոց մեկնութունը: Ասոր դուստրն Շուշան, համի յոթ հարյուր հնդին վկայական մահովամբ կատարեցավ ամիրապետաց արքունիքը՝ տարի մ' առաջ գերի բռնած ըլլալով հոն, Արաբացվոց կրակեն ազատած աշնվականաց որդվոց հետ: Իր եղբայրն Գագիկ նոր եկեղեցի մը շիներ և նավակատիքը կատարելու վրա էր, երբ լսեց քրորոջը վախճանը՝ երկու, հիշատակը մեկտեղ կատարեց: Ը դարուն վերջերը Բաղրատունի իշխանք գնեցին ի Կամսարականաց Շիրակա և Արշարունյաց երկրները (վասնզի առանձին գավառ մը սեպվեցավ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ, որ Երասխա նեղվածք եզերքներուն վրա տարածված ըլլալուն համար Երասխաձոր ալ կըսվի): Բագրատունիք ավելի շենցուցին զՇիրակ, իրենց ոստանը, այսինքն իշխանանիստ բնակարանը փոխադրելով հոս և հաստատելով ի Շիրակավան կամ ի Երագգավորս և հետո ի Անի բերդաքաղաք, որ

Ժ դարուն մեջ ոչ միայն Շիրակա, այլև բոլոր Հայաստանի առաջին քաղաքն եղավ, նույնպես ալ մնաց քիչ շատ փառք ԺԱ.—ԺԳ դարուց մեջ: Բայց ի կես ԺԱ դարու, բուն Բագրատունյաց և հայոց ձեռքն ելավ՝ վաճառվելով հունաց, որոց քիչ ատեննն խլեցին թուրքք Սելջուկյանք և Շեստատյան տոհմի մը հանձնեցին: Ասոնցմե հափըշտակեցին վիրք ի վերջ ԺԲ դարու, ի ձեռն երկայնարագուկ և քաջաբազուկ իշխանացն հայոց Զաքարեի և Իվանեի, ասոնց որդվոց կալվածք էր Անի, երբ տիրեցին Բաթարբ, իսկ ասոնց տիրապետութեան ատեն, ԺԳ դարուն մեջ նվազեցան, ավրվեցան, վերցվեցան թե Անիի և թե բոլոր Շիրակա շուքն և փառքն: Եվ հետագա դարուց դեպքն և պատերազմներն թուրքմենից, Բաթարաց, պարսից, թուրքաց և ռուսաց՝ մինչև մեր օրերս, նույն ավերքը շարունակեցին, միայն քանի մը շինութեամբք մխիթարելով այնքան անմխիթար ավերածները, որք մեծ մասամբ մ՝ ալ անհետ, աննիշ կըլլան...

Վասնզի ինչպես Վանանդա, այսպես ալ Շիրակա մեջ շատ անգամ պատերազմն իր արհապիրքը սփռած է և դեռ վերջին Ղրիմու ըսված պատերազմաց տարիները, հոս ալ կատարվեցան այն արյունալից գործերը, զոր ստեպ պատահելուն համար, իբրև սովորութիւն եղած է առանց ամշնալու պատմել, սակայն գոնե ժամանակակից մը պետք չէ առանց ցավոց հիշել: Իսկ ականասուս մը այն պատերազմի դաշտերուն, եթե սիրտ ունի՝ չի կրնար առանց սոսկման և բոլորովին ցամաք աչքով նայելու անոնց վրա, մինչդեռ ինքնին քանի մը պժգալի նշանք հոն եղած մարդակոտորութեան, կպահանջեն այս գթո հարկը: Եվ ահա այսպիսի տեսարան մը բացվեցավ ինձի Շիրակա առաջին սահմանաց վրա, Քյուրուկդեբն գեղէն անցնելու ատեն, ուր 1854-ին, օգոստոս ամսուն վեցին, գրեթե ութսուն հազար զինվոր մարդիկ, կես թուրք, կես ռուսք, իրարու դեմ ճակատեցան, կովեցան, զարկին-ընկան, և հաղթող սեպվեցան ռուսք, որոց մեծ զորապետն էր հայազգին Բերույով, որ հետ վեց հարյուր վաթսունվեց ամաց, Զաքարեի և Իվանեի հաղթանակները արթնցնել կարծեցավ: Գուցե ընթերցողքս հիշեն դեռ նույն օրերը լրագրաց պարագլուխ Լոնդոնի «Քայմազ» լրագրին մեջ կարդացածին: Անոր թղթակցաց մեկն կամավ երկեր էր տեսնելու և տեղեկութիւն տալու դիպվածներուն և այսպես կգրեր առջի իրիկվանե. «Հանդարտ գիշեր մ՝ էր, երկնքին նրբսը ամպ չկար, լուսինն պայծառ ու հեզասահ, Սալվազոր Ռոզային նկարներն մեկուն նման: Սահմանին մեկալ կողմը թուրքաց ճերմակ ու կա-

նաչ վրաններուն երկայն և լայնասփյուռ շարից միջեն կերևային հոս-հոն զատված դալարաբույս բլրակներ, դեպի Կարսի դաշտակողմը, որոց մեկուն ստորոտը կերևա օսմանյան բանակին մեկ մասն: Այլ ավելի հեռուն, աղոտ աղոտ կանգուն կերևան Գյումրիի բերդին ճերմակ աշտարակներն՝ համապայծառ լուսին լույսովը, իսկ անոնցմե ալ անդին, Վրաստանի ձյունապատ լեռանց խրոխտ գագաթունքն կբարձրանան անմթար երկնից պարզության մեջ: Ամենևին առանց ջանալու վարպետ և գեղեցիկ նկարագրութուն մ'ընելու, կրնամ ճշմարտությամբ ըսել, որ խիստ քիչ անգամ տեսեր եմ ասոր նման սքանչելի լուսնկայի մեջ շրջանկար տեսլարան մը, որուն խաղաղական մակերևույթն քիչ ատենեն վերիվար պիտի ըլլար, պիտի մթըննար՝ պատերազմի մահասփյուռ որոտմամբս:

Հիրավի, նույնիսկ կես դիշերուն, օսմանյանց սպարապետն՝ Զարիֆ փաշա քշեց բանակը ոռուսաց վրա, որ ՀԱՆԻՎԵԼԻ գեղին քով բանակեր էին: Առավոտանց հարձակեցան օսմանյանք և հաջողությամբ հետո քշեցին զՄոսկովս, բայց երբ ասոնք սկսան մեծամեծ հրետներով ոռմբ թափել, հետ քաշվեցան օսմանյանք և թեպետ հուրշիղ և թահիր փաշայք շատ քաջությամբ դեմ կեցան և հինգ ժամ կռվեցան, բայց իրենց հեծկազունդն հետ քաշված ըլլալով, բոլոր բանակն ալ դարձավ ի Կարս, քանի մը հազար մեռած և վիրավոր թողլով, քանի մը հազար ալ գերի. Ռուսաց կողմեն ալ գրեթե նույնչափ մարդ ընկավ: Բեհրուղով քիչ մը մերձակա սահմանները այրելով և ավրելով հետ դարձավ, շհամարձակելով որևէ պատճառով Ղարսս վրա հարձակվելու: Ահա այս քիչ տարի առաջ խոռվյալ դաշտերեն կանցնեի, ուր այն օր հարյուր քառասուն որոտադունդ հրետք պատերազմին տազնապնները կպատմեին, իսկ հիմա միջօրեի խաղաղության և լուսնյան մեջ միայն ամառային մորեխաց ճոճոալն կլսվեր. քանիպատի՞կ սրտառուչ և ազդու, քան այնքան որոտմունքն և բախմունք...

Այս ձայներով դբաղած՝ քանի մը ժամեն հասա Ախուրյան (Արփա-չայ) գետուն եզերքը, որ զգաշտն Շիրակա կընդմիջե և անով նաև սահմանարածին կըլլա հոս Օսմանյանց և Ռուսաց ինքնակալությանց: Այն շարժուն սահմանին եզերքը նստած հոգնութուն առնելու, հետ այլևայլ մտածությանց, կարգն եկավ որոշելու, թե անցնի՞մ արդյոք զայն, թե դեռ թափառիմ արդեն գտված կողմս:

ԵՂԵՎՆՈՒ ՆԵՐՔՈ

(Խորհրդածություն մենավոր բնության մեջ)

Ա

Ողջո՞ւյն առ ձեզ, խաղաղավետ վայրեր, մտախոհ հոգիների լուրիկ հանգրվան և բորբոքված սրտերի սփոփարան:

Ողջո՞ւյն առ ձեզ, անմարդաձայն ամայություններ, որտեղ չկա մարդկային աղմուկը, և որտեղ ոչ ոք չի կարող խոռովել մայրուհի, բացի մարդուց:

Ողջո՞ւյն առ քեզ, գեղեցիկ բնություն, որին իր ազատ կամքի ցանկությունամբ այնքան կատարյալ ստեղծեց արարչապետը. գեղեցկություն, որը չեղավ մարդկային արվեստի միջամտությամբ, որը կարող էր միայն պղծել կամ կողոպտել քո այն պարզագույն քողը, որն ի սկզբանե առ այսօր քեզ վրա զգված լինելու հետևանքով՝ դու կաս ու մնում ես միշտ թարմաշունչ, միշտ վայելուչ:

Ողջո՞ւյն նաև քեզ, ով հրեշտակ կամ պահապան այս անդորր վայրերի... Մի՛ վրդովիր, եթե աղմկահույզ մի սիրտ և հոգսերով լի մի հոգի եկել է հանդիստ որոնելու քո ապահով հարկի ներքու՝ Ոչ թե մի ուրիշի էլ խոռովելու, այլ իմ անձը խաղաղեցնելու համար եմ եկել: Սիրտ ունեմ վիրավոր, որը կամենում եմ բժշկել բնության սպեղանիով: Ատտնին և արտաքին տարօրինակ զեպրերից և իրագործություններից մտային գալարումներով երկար տ սնչվելուց հետո, եկա-հասա այս մենարանը հանդիստ ու զապար հտնելու, գեթ մի ականթարթ երկնքի անհաս խորության մեջ խորասուզվելու համար, որպեսզի կարողանամ անց կացնել հոգուս ունայն վարանումների հոգսը¹:

Թե տան և թե քաղաքի մեջ, ոչ միայն հուզված ծփում են սրբտերը, այլ, ինչպես ալիքն է կատաղաբար բախվում ալիքին՝ խորտակում և խորտակվում են²: Եվ եթե նորից են համախմբվում, ապա նորից են հարձակվում իրար վրա, ոգեկոշելով նույն կոիվը և նույն պայքարը: Իսկ այսպիսի միայնության մեջ, բնության խորունկ ծոցում, սիրտը միայն իր բաբախումն է լսում, ապա հանգարտվելով, փրփրած կաթիլի նման ինքն իրեն լուծվում է իր իսկ գոյացությունն ունեցող տարրի մեջ:

Ո՛հ, ամայություն մեջ որքան թեթև է շունչը, որքան ազատ և առեւշ է օդը, որքան լայնատարած և հանգստավետ են այս վայ-

րերը: Ինչպե՞ս է, որ ես էլ այսքան թեթևացած՝ կարծես թե ավելի շատ ճախրում եմ թևերով, քան թե քայլում եմ ոտքերով, որպեսզի շուտ հեռանամ քաղաքային շինությունների սովերներից անգամ, աստվածագիր բնությունը մերձենալու համար:

Հովիտները հաշորդում են հովիտներին և բլուրները՝ բլուրներին: Մի համայնապատկեր ծածկում է մյուս համայնապատկերին ու նորից է բանում, հորիզոնը ծածկում ու բանում է մյուս հորիզոնին: Այնտեղ, որտեղ չկա ոչ հոգնություն, ոչ շարժարանք, ես այնտեղ եմ սիրում լիասիրտ տենչանքով հանգիստ առնել իմ խոլական արշավից: Եվ կանգ առնելով ոտներիս տակ տարածված լեռնապարերի այս բարձրագույն կետում, որը վիթխարի գահավորակի նման զրված է հազարավոր բլուրներից բարձր, դիտելով նույնիսկ մինչև օվկիանոսների վարմանահարաշ անվերջությունները, ես այստեղից ահա կարողանում եմ նկատել հավիտենականության անդունդի գրեթե բովանդակ լայնատարած բացվածքը, ինչպես կարելի է նկատել ադամանդի շողշողուն ակը արեգակի շողերի ներքո:

Եվ բլուրի գագաթին դտնվող իմ այս գեղեցիկ գահավորակի համար ասես որպես հովանոց, ավելի քան երկու հարյուր տարի է, թերևս, որ վեր է խոյանում այս մենավոր եղևին, դաբարագեղ ու հաստատուն, սաղարթախիտ ու երիտասարդ, բոլոր ծառերից հեռու և բոլոր եղևիններից մեկուսի: Եվ ինձնից առաջ քանի՞ հոգի և ինչպիսի՞ մարդիկ են արդյոք նստել նրա հովանու ներքո, համարձակորեն բացահայտել իրենց խոհերն ու մտքի կրքերը, զրա համար իրենք միայն լինելով իրենց սրտի զաղտնիքների միակ վկան ու խորհրդակիցը: Ինձ չի թվում, որ այս բարձրավանդակի վրա նա պատահաբար է աճել. այլ ինչ-որ մեկի մասնավոր խնամքով նա տնկվել և խնամվել է այս բլրի կատարին, որպես հովանի այն զրլիի համար, որն այդտեղ պատսպարվելով, հետևում է մարդկային մտքի հարափոփոխի ընթացքին և արարիչի մշտակայուն խորհուրդներին:

Այն հեռավոր ծովերի ու հովիտների զանազան տեսարանները, մեկը մյուսին հաշորդելով, կարծես թե կամենում են շեղել իմ մտքի ուշադրությունը և շփտեմ, նրանց մեծությունից ու տեսարանների բազմաբանակությունից տարված, թե՞ ինձ շրջապատող մերձավորների ազգեցությունից զրավված՝ տեսողությունս աղտատանում է և լսողությունս սաստիկ զորանում: Քանզի արևմուտքից

փշող քամին խառնվում է բուռն ու կատաղի հարավային քամուն, լցնելով երկնքի և երկրի միջև ընկած տարածքը: Տեսարանն այլափոխվում է, և ամեն ինչ ասես լեզու է առնում: Բոլոր տունկերը տատանվում են, բոլոր խոտերն ու շյուղերը հեծեծում են և քշվում աննպատակ: Թվում է, թե բլուրները ցածրանում են, իսկ դաշտերը՝ բարձրանում: Եվ սա, այս եղևնու ծառը ահագնածայն շաշում է և ճռնշում, տատանվում է և տառապում, շառաշում է և տաղնապում: Կարծես թե նպատակով է դրված քամու կատաղության դեմ, որպեսզի դեպի իրեն ձգի օդի հորդահոս հոսանքները և ինչպես գյուղական մի հողմաղաց կամ մի հսկա մեքենայի անիվ, իր ճյուղերով ու կողերով անընդհատ պտտվում է: Մերթ ցածրանում է գլխիս կայնելու աստիճան, և մերթ բարձրանալով մինչև երկինք, ասես ծափ տալով ու գթություն հայցելով, նա բոլորովին չի ընկճվում քամու ոռնոցներից և ահեղ աղաղակներից. կարծես թե դեռ ինքը ինչ որ պահանջներ ունի բնությունից, կամ ինքն է հանդիսանում այս լուռ վայրերի պատգամախոսը: Այնքան է ինձ վրա ուժեղանում հողմակոծվող եղևնու վայնասունի ու վայունի աղղեցությունը, որ միտքս ինձ ակամայից փոխադրում է անծանոթ և երևակայական վայրեր: Լցվում եմ տխրալի և անուշ տենչանքներով, որի մեջ կամաց-կամաց խորասուզվելով, զարմանում եմ ու մնում և ընդհանրապես՝ չեմ կարողանում պարզել այն, ինչ զգում եմ: Երբեմն կարծես թե խլանում եմ, սակայն լսում եմ ամեն ինչ, երբեմն էլ կարծում եմ թե հստակորեն տեսնում եմ, սակայն սխալվում եմ: Եվ ինչպես արևը, որի երեսով սահում են ամպերի պատառները՝ ես էլ մերթ խավարում եմ և մերթ լուսավորվում: Ստեպ-ստեպ ծոցիս մեջ սիրտս հեկեկում է, խոռվք է ապրում և խաղաղվում է, դողում է ու սիրում...

Ի՞նչ ունես, ի՞նչ կա, ով ծառ հուզումնակոծ, դու էլ մի տունկ՝ տունկերի մեջ, միշտ հինավուրց ու միշտ դալար: Ինչո՞ւ համար մեն մենակ ու առանձնացած, կառչել ես այս մենավոր բարձունքին, բարբարոս հողմի կամքին խաղալիք ու անձնատուր եղած, հողմի, որը մտնելով ճյուղերիդ ու ոստերիդ մեջ, ինչպես մի հսկա երգեհոնի եղեգնյա փողից, այս անսահման դատարկության մեջ ասես մի նվագարան է հնչեցնում: Անարվեստ եղանակը ամենաարվեստ է, ինքնաբերա երաժշտությունը անթարգմանելի է, անբացատրելի զմայլումը՝ սրտառու է: Գուցե դու, եղևնիդ իմ, իջևա-

նատեղի ես հանդիսանում վերևից առաքված պատգամավորին՝ մեզ լսեցնելու համար երկնային թագավորի հրամանները, ինչպես մի ժամանակ ամենայն հստակությամբ լսվում էր նրա ձայնը, այս ամսարդարնակ տարածությունների մեջ, երբ դեռ պաշտամունքի համար չէին կանգնեցված պարսպափակ ու քարաշեն տաճարները: Եվ երբ դեռ լսվում էր Բեթելի մեջ խորհրդավոր մի ձայն, որը թևածելով տանձենիների և թավուտ անտառների վրայով, մերթ հորդոր էր կարգում այն իմաստուն մանուկ հովվին՝ աստծու թշնամիների դեմ պատերազմի ելնելու համար և մերթ սքտի ու հոգու մարդարեական վերացումների կող էր անում: Ո՞վ ձայն աղատաստուն, որ, սրհամարհելով ամեն պատվար ու շինություն, ընթանում էիր դեպի ազատ տարածությունները՝ անդունդի խավարչտին խոռոչներից դուրս ժայթքած հրեշի նման, որոտում էիր գետերի և աղբյուրների ջրերի վրա, մոնչում էիր անծայրածավալ ծովերի փրփրաղեղ ալիքների վրա, բախվում էիր կանաչների թիկունքին, փշրում էիր կիբանանի մատղաշ ու դալար մայրիկների տունկերը, ցնցում էիր անապատները իրենց կարծրակուռ լեռներով հանդերձ: Նույն բանը նաև այստեղ է թվում ինձ, ո՞վ ձայն ինքնաբուխ, այս ամայի բնություն մեջ, արձակված խորանկատ արարչի կողմից որպես կյանքի և մահվան պատգամախոսություն, այսինքն՝ «Ձայն բարբառո յանապատի»: Ու միշտ սուրբալով երկնքի ու երկրի միջև, դու հավիտենական մահերգի նման այս համաշխարհային դերեղմանոցի վրա մշտամուռնջ գոժում ես. «Ամենայն մարմին խոտ է», և ինչպես ծաղիկն ու վայրենի խոտը, այդ էլ է փութով անցնելու, առանց իսկ թեթևակի հետք թողնելու ու միայն «Բան տեառն մնա հավիտյան»:

Արդ՝ տեղի ամայությունն ինձ համար կարծես ամայագույն է դառնում: Բացի այս երբուն ճյուղերից, խոտերից ու շյուղերից, ուրիշ ոչինչ այստեղ չի շարժվում ու չի խաղում: Եվ մեկ էլ ծովն է՝ հեռվում տարածված, իր փրփրաղեղ, սպիտակ ելևէջումներով գնում ու գալիս դեպի աջ ու ձախ և հորդում է, ինքն իրենից դուրս դալով: Լուսատուի ծագելու հետևանքով ամպերի ծվենները ցրվում են: Երկնային կապույտի պարզությունը կամարածե խորանում է, ասե՛: այն մի ընդարձակ ձեղուն լինի ծովի և ցամաքի վրա. այնտեղ բնակվելով, մարդիկ նավարկում են աշխարհից աշխարհ և, մեկ առ մեկ իրար լքելով, աստիճանաբար անցնում են:

Ազգերի և դարերի հիշատակները, ինչպես խորտակված նավակի բեկորները, մի որոշ ժամանակ ալիքների վրա ծփծփալուց

հետո, դիակնացած մնում են ավազների մեջ... Ո՛վ հողմերի անարդել հոսանքներ, ո՛վ ժամանակների անխախտելի օրենքներ: Այսպե՛ս եք առ ոչնչի հանդեցնում մարդկության բոլոր աշխատանքներն այս երկրի վրա, որը նրանք համարում էին իրենց մտքի գործության և իրենց բազուկների ուժի ու սրտի տենչանքների միակ ասպարեզը...

Սրտի, որը մշտապես նորանոր հագուրդներ ու հաճույքներ է հնարում, սրտի, որը երբեք չի գոհանում ունեցածով, սրտի, որը մահվանից քստմնելով, ջանում է անմահության խոյանքներ առնել, անգամ եթե ընկղմված լինի աշխարհիս վաղանցուկ վայելքների մեջ:

Բ

Վա՛հ, ո՛ւր են, որտե՞ղ գնացին, ի՞նչ եղան այնքան զանազան լեզուներով խոսող մարդկանց անթիվ ցեղերը, որոնք տարածված էին երկրի երեսին, և որոնց կարծես թե հաճախակի տեսնում եմ աչքիս առաջ՝ խմբված, կուտակված, դաս առ դաս, խումբ առ խումբ, շարք առ շարք, ինչպես Հյուսիսային ծովի սառցածածկ խութերի և ապառաժների մեջ ճովողող թռչունների երամներ, կամ ինչպես մորեխի բանակներ Միջագետքի դաշտերի մեջ: Եվ հաջորդ ակնթարթին, այդ բոլորին առհասարակ, տեսնում եմ արդեն ընկած ու կործանված հողով ու անապատային ավազով ծածկվելուց առավել՝ թաղված մոռացության ցուրտ ծածկոցի տակ: Ո՛հ, որքան անբավ է մարդկային բույսը, որը երբեք չորս անգամ ցանվում և հնձվում է մեկ դար կազմող հարյուր տարիների մեջ և այսպիսով՝ իրար վրա են դիզվել յոթանասուն դարեր, սկսած առաջին մորից մինչև այսօր: Ա՛հ, մարդկային ցեղի որքան հասակներ են դիտապատ ընկնում հնձողի ոտքերը և ինչպես գերանդահար խ...տի մի փոքրիկ շալակ, աղամային այդ ամբողջ սերունդը իրենց քոսոտ թիկունքին բարձած՝ ժամանակն ու մահը, այդ երկու անխոնջ դիակակիրները, դեռ տանում են առանց հոգնելու: Նրանք փնտրում են, նկատում ու մկրատում և երբեք չի մաշվում ծածուկ ուղիներից տանողի կրունկները, չի բթանում բնավ կյանքը կտրող դանակը և չի վերադառնում այն, ինչը քշում է ժամանակը և մահը տանում:

Ավա՛ղ նորափթիթ կյանքերի այն բազմությանը, որոնք արագ կերպով մարում են, ինչպես օդի հոսանքի մեջ դրված ճրագները:

Վաղանցուկ անձինք, որոնցից շատերն այնպիսիք են, որ նրանց նույնիսկ մանուկ չի կարելի կոչել՝ այնքան շուտ անցան նրանք արգանդի խավարից դեպի գերեզմանի խավարը: Անթիվ են սակավակյացները ու շատ քիչ են երկարակյացները: Շատ քչերն են, որոնք հոգնած և տարիների բռնով ծանրացած հասնում են կյանքի նավահանգիստը: Իսկ այդ դեպքում, ինչի՞ համար է ծնվողների այդպիսի բազմությունը, եթե նրանք չէին ապրելու: Ի՞նչ բերեցին նրանք այս երկիրը, կամ վերցրեցին ու տարան այս երկրից: Բայց իմ ի՞նչ գործն է իմանալ մանուկ երեխայի առժամանակյա գալուստը ու անհապաղ մեկնելը աշխարհից, երբ ինձ համար դեռ անհայտ է մնում երկրի վրա ապրողների կյանքի բովանդակ փաստերը:

Հազարամյա նախահայրեր, ասացեք ինձ, դուք ի՞նչ արեցիք այս երկրի վրա, առաջին դարերի ժամանակներից սկսած: Մի՞թե նրա վրա սոսկ ակոսներ քաշել աշխատեցիք, ձեր աղքատիկ օրապահիկը անհագուրդ կերպով վաստակելու համար ու ձեր կանանցից ու երեխաներից տարիներով սպասված մի բուռ հունձի տակ կքված՝ կրեցիք այն, խոցոտված փշերով ու տատասկներով: Արդյո՞ք այդ ամենն արեցիք՝ հարթեցնելու և փափկացնելու համար երկրիս երեսն ու ծոցը, պատրաստելու համար հողագործության և շինարարության գործիքներ, նվաճելու կենդանիներին, որպեսզի նրանք օգնեն ձեզ և կերակուր լինեն, հալածելու համար վնասակար գազանների և թռչունների բանակները և ընտելացնելու համար օգտակարները: Ուրեմն դրանո՞վ զբաղվեցիք ձեր կյանքի բոլոր ժամանակներում, երկար դարեր շարունակ և չկարողացաք որևէ երևելի հիշատակ թողնել ձեր սպազա թոռներին, և ոչ իսկ ձեր մարմնի զառամած ոսկորները՝ մի բան, որը փղերը, արջերը և ուրիշ գազաններ կարողացան մեզ հասցնել հազարավոր դարերի խորքերից մինչև մեր դարը, քարերի ծերպերի կամ երկրի խորխորատների մեջ: Բայց եթե մարդկության նախահայրերից մնացած ավերակ կմախքներն անգամ մեզ գային-հասնեին, ի՞նչ սփռփանք պիտի զգայինք մենք նրանցից, եթե ոչ իմանալ հավաստիաբար, թե ապրել են բազում մարդիկ, որոնք ոչինչ չեն թողել մեզ, բացի իրենց անցնելը: Չէ՞ որ երկրիս ամբողջ արևմտյան կիսագունդը, բևեռից բևեռ ձգված օվկիանոսի անսահմանության մեջ, ինչպե՞ս կիկլոպների աննշան մի կղզին,³ կամ Ատլանտիդա կոչված այն կասօկածահարույց աշխարհը, որը երգվեց գեղեցկախոս իմաստասերի կողմից,⁴ մի աշխարհ, որը բազում հետազոտողներ փնտրում են

ու շին գտնում, գտնում են և շին կարողանում հավաստել, — շուրջ շորս հարյուր տարի առաջ էր, ինչ հայտնի դարձավ մեր արևելյան կիսագնդին և կոչվեց Նոր աշխարհ: Չնայած որ, այն հավասարապես հին էր և մերինի նման հազարավոր տարիներ բնակեցված էր մարդկային անթիվ ցեղերով, որովայն և շտեմարան լինելով նրանց համար:

Նոր աշխարհի վրա քիչ-շատ դեռ կան մնացած հնություն հիշատակներ, ինչպես Մեքսիկացիներինն ու Պերուացիներինը, որոնց վրա հնագետները տեսնում են կիբիայի նեղոսական ժողովուրդների ձեռակերտներին հար և նման օրինակներ: Եվ ո՞վ գիտե արդյոք այդ աղբերի՝ սյղքան հազար դարերով անցյալ պատմությունները... Անտեզիլ՝ ուրեմն անցան-գնացին այդքան տարբեր շեղուներով խոսող ամերիկյան ժողովուրդները, ինչպես լեռների և ձորերի մեջ աճած այն բույսերը, որոնց շի հասնում մարդու ձեռքը, և որոնք անգամ ճարակ շին դառնում երեկների համար, և որտեղ նրանք աճում են առանձին և առանձին էլ խոնարհվում են դեպի բնության անխռով գիրկը:

Բայց մի՞թե պետք է զարմանալ Ամերիկայի ամայության վրա, երբ ծանոթ կարծված այս աշխարհի մեծ մասը և նրա ամբողջ կենտրոնական մասը այսքան դարեր անցնելուց հետո էլ դեռ անծանոթ է մնում, և բնախուլյուններից ոմանց երկարատև քննություններից հետո միայն հազիվ հազ սկսել է քիչ-քիչ ճանաչվել: Աֆրիկան, որին հին առակը կնքել է որպես նորանոր հայտնադործությունների արտադրող, նոր աշխարհի գյուտից հետո անգամ ծանոթ էր միայն իր ծովեզրյա մասերով և ահա շորս դար է, իսկ ավելի ճիշտ՝ ավելի քան քառասունչորս դար է, որ նրա կենտրոնի մեծ մասը, ասես թանձր խավարով պատած՝ պաղտնիք է մնում անգամ գիտնականների համար:

Եթովպիական և Եգիպտական ժողովուրդների հրաշակերտներն ու սխրալի ձեռակերտներն անգամ, որոնց հուշակն ու անունը տարածված էր ամենուրեք, կամաց-կամաց թոթափում են դարերի ավազն ու փոշին և երեքհազարամյա մեռելություն ունեցող զբմըռված մարմինները աստիճանաբար ի հայտ գալով՝ այդ ձևով դիմադիր են կանգնում մահվանը, որից, շնայած իրենց ամբողջ արվեստին, նրանք չկարողացան խուսափել, և ներկայացուցիչներն են հանդիսանում մի անմահության, որն աղոտ կերպով կարողացել էին նշմարել դեռ այն ժամանակ: Նրանց բուրգերի և սֆինքս-

ների հսկայակերտ ու վեհաշուք քարաշեն կառուցվածքների, նրանց մեհյանների ու պալատների ճակատների վրա, նրանց կոթողների ու քարակերտ հուշարձանների վրա, տեսնվում են խեղճ ու նանրահավատ մտքի նշաններ, կատվի և եգիպտական քաջահավի, սողունների և բզեզների պատկերներ և այս՝ փառապանծ փարավոնների մահարձանների վրա: Ո՞վ հնություններովդ պարծեցող աշխարհ, այդքան և այդպիսի անթիվ հուշարձաններով հիացնում ես ինձ, բայց չես հագեցնում. քո աշխարհակալ և աշխարհաշեն Ռամզեսներն ու Սեթովները,⁵ այո՛, թողեցին հետքեր և կոթողներ մինչև Տավրոս և Կովկաս, բայց ոչ հիացողների սրտերի մեջ: Ավելի շուտ մահվան, քան թե կենդանության հիշատակներ են դրանք, և թեպետ շատ-շատերը ցանկացան կերպարանել անմահությունը, — ես այդ չեմ ժխտում, — բայց նրանք այնքան թանձր ստվերներով նկարագրեցին ճշմարտությունը, որ չկարողացան կամ չկամեցան վերցնել ճշմարտության մոռյլ քողը նրա վրայից և դեմ հանդիման նայել այդ սքանչելիքին. դրա համար էլ ինձ համար ունայնությամբ անցնող որոտածայն հողմեր են Եգիպտոսը և իր դրացիները: Եվ դ՛ուր էլ, ով գեղատեսիլ կույսերի քաղաքներ և ալիքների տիրուհիներ, Տյուրոս և Սիրոն⁶ ու ղորությամբ հզորագույնդ Կարթեգոն, որ հանդգնեցիք Հռոմի և Մակեդոնացու դեմ ոտքի ելնել և իշխել նրանց վրա, որ ծովերի և ցամաքների վրա մաքս էինք դնում, այժմ ծովերի ու ցամաքների միջև խորտակված և ավաղի տակ թաղված ավերակներ եք դարձել, ինչպես փշրված սափորներ, մնալով միայն խորհրդավոր նշանաձողեր նավաստիների համար և բնակարան թշվառների համար:

Ոչինչ ավելի չեմ գտնում մեզ ավանդված նաև Ասիայի ամենահարուստ և ամենահզոր ինքնակալների կողմից անգամ, որոնք մի ժամանակ, որպես մի մի երկրավոր աստվածություններ, իրենց ոսկե գահն էին դրել Եփրատի և Տիգրիսի հովիտների միջև և պըղընձածույլ ցանցով նվաճած ունեին հեռավոր ալգերին ու աշխարհներին, լեռնցիներին ու դաշտայիններին, երկրամիշյալներին ու ծովեզրյաններին. էգեյան ափերից սկսած մինչև երկնահաս Ծմավոնը, Կովկասի ապստամբ սարերից մինչև Արուայիկների ամայի ավազուտները, մինչև Խաղաղական օվկիանոսի անդունդները: Երկու հազար տարիների տարածության ընթացքում, բռնապետները իրար ձեռքից հափշտակեցին միապետի գավազանը և սոսկ անդառնալի իշխանության հրամանով՝ փոփոխեցին իրենց արքունի գա-

հանիստները, երբեմն Քաղան, երբեմն Նինվե, երբեմն Բաբելոն կամ Եկրատան և երբեմն Շոշ. համաշխարհային ճոխութեան մի-մի կենտրոններ, որտեղ, ասես ոսկեղեն խողովակի միջով, հոսում ու դիզվում էր աշխարհիս ամբողջ հարստությունն ու պերճությունը և իր բազմապատիկ դուրսանքներն էր տարածում նվաճված աղգերի և ցեղերի հարյուրավոր գավառների մեջ: Գավառներից յուրաքանչյուրի տերերն ու իշխանները, այդ բռնապետների ամբարտավանությունից մի տեսակ հարկադրաբար մղվելով, — այն բռնապետի, որն իր վաթսուներկու կանգունանոց ոսկեղեն պատկերը դրեց Գեբրայի դաշտի մեջ, որպեսզի որոշված պահին, երբ միաձայն հնչեն զանգակների ամենաբարբառ ձայները, զան երկրպագություն արարողություն կատարելու, — խոնվում ու կուտակվում էին այդտեղ քաղաքներից ու հեռավոր սահմաններից եկած իրար անծանոթ մարդիկ, որոնք իրար չէին ճանաչում, երբևէ իրար չեղու չէին լսել, գալիս էին այդ պատկերի առջև երեսնիվայր գետին ընկնելու համար, կամ թագավորի դռան առջև մինչև լույս սպասելու արևի ծագելուն, նման ալիքների այն բարբարոս խառնամբոխին, որը հարավից հոսելով, փակվում է ծովածոցի մեջ: Եվ այս ամենը, մի քաղղեացու կամ ասորու սրտի փափագն ու քմահաճույթը կատարելու համար, որը ուրիշ մարդկանցից ոչինչ ավելի շունհնալով (բացի մուղգին ամբարտավանությունից) իրեն կարծում էր ամբողջ մարդկության կյանքին և կամքին իշխան, և իր հոգու խորքում նրանց համար վա՛շ, վա՛շ էր ասում: Եվ սակայն սրանք էլ անցան ու չկարողացան հաստատուն մնալ՝ ոչ բարձրաբերձ անդրինները, ոչ էլ նրանց կանգնեցնող հպարտասիրտները, շնայած դրանք ծովածած էին ոսկուց և արծաթից, պղնձից և երկաթից, այլ որովհետև, ըստ մարգարեի խոսքի, քանի որ կանգնած էին խեցեղեն սրունքների և ոտքերի վրա, չկարողացան դիմանալ այն վիթխարի հսկային երկար ժամանակ կրելուն: Եվ ահա բլուրից մի փոքրիկ բարձր գլորվում ցած և թավալելու գալով՝ բախվում է վիթխարի հսկային Գեոտինը թնդում է, տեսնողները զարհուրում են, և տեղնուտ՝ դր լուծվում է այդ վիթխարու պատճառած ահն ու սարսափը, նման այն ստվերին, որը խուսափում-փախչում է, երբ ոստաշատ կաղնին տապալվում է կացինների հարվածներից: Ինչպես հանդուգն երիտասարդները, մրցելով իրենց զորավոր հակառակորդների հետ, հաղթում են կամ պարտվում, այդպես էլ՝ մեկ առ մեկ ընկած Ասուրն ու Բաբելը, Քաղղեացին ու Մարը, Պարսիկն ու Պահլավը,

Հելլենն ու Հոռոմը, կոխոտված դարերից և նվաստագույն աշգերից։
Եվ անապատասուն կիսամերկ մի տաշիկ, կամ ցեղապետ մի վաչկատուն, կամ քրդի մի ձագ, այսօր հեծած գեղակերտ սյան ծայրին կամ նստած եռադիմակ պատկերների վրա (մարդագեմ, ցլազուխ և արծվաթև) կամ Արեգակի տաճարների կիսաքանդ դռների հովանում, ծխում են անփույթ ու անտարբեր հեշտաբեր ծուխը, ասես դրանով կամենալով ցույց տալ մարդկային ձեռակերտների ծխի նման ցնդելը և մշտապես հաստատուն համարված իրերի և մարդկանց անհաստատուիլունը։ Ո՞վ աշխարհների մեծակառույց քաղաքամայրեր, հարբուր դռներով, բարձրաբերձ բուրգերով և թանձր պարիսպներով՝ Բաբելոն, Նինվե, Պալմիրա, Պերսեպոլիս, Թեբե և Մեմֆիս, Սլաք և Բաալբեք, դուք, հազարավոր լեղուներով ելումուտ անող բյուրավորների հանգրվաններ, ինչո՞ւ եք մնացել այդպես անմոռունչ, ինչո՞ւ եք կանգնել անշարժ, ո՞վ մեծամեծ ազգերի մեծագիր մահարձաններ։ Ո՞վ ժողովուրդների սին վաստակներ և ժամանակների վիժվածքներ, ո՞վ ունայն երկունքներ սրտերի և մտքի ծնունդներ։

Որքա՞ն քիչ էին այն արհիվները, որոնք մտաբերեցին ճշմարիտ գեղեցկությունը իրենց՝ արդեն ստեղծած կամ դեռ մտքում հղացած ստեղծագործությունների մեջ դնելու մասին։ Իսկ ավելի քան քիչ էին այնպիսիները, որոնք իրենց աչքերը երկրից վերև բարձրացրեցին, տեսնելու համար իրենց դիտից վերև եղածները։ Եվ արդեն եզակիներն էին, որոնք կարողացան պատռել այս երկրի նյութալիան շրջապատը և հասնել աներևույթին։ Ամբողջ երկիրը, — ասում է Սուրբ գիրքը, — հազար տարվա կյանքից հետո ընկղմվեց ջրերի անդունդի մեջ, խեղդամահ անելու և փշացնելու համար ամբողջ մարդկությանը, որովհետև նրանք միայն մարմնեղեն էին, այսինքն մտածում ու հոգ էին տանում սոսկ մարմնական հաճույքների մասին և փույթ չէին տանում առ անմարմնականն ու հոգևորը։ Քստմենելի՜ աղետ, անշափելի կորուստ։ Բայց ավա՜ղ, մարդկությունը նորից ծնվելով ու բազմանալով, շքեղվեց իր նախկին ախտերից, և նույն կրքերը, կրքերից բռնագույնները, տարփանքները, թագավորում են սրտերի վրա, քանալով ներքին սաստիկ մի պատերազմ, ավելի սաստիկ, քան արտաքին ամենախուժողուժ կրոնիկները, քան զենքով կատարվող ամենաահեղ նախճիրները։ Սրով խոցվածները բազմաթիվ են, իսկ սիրուց խոցվածները՝ անթիվառաջինը խոց է, իսկ երկրորդը՝ վերք։ Ահավասիկ հսկաներից հը-

զորագույնը թուլացած՝ Դալիլայի թևերի մեջ։⁷ մարդկանցից ամենախմաստունը՝ Տյուրոսի դստեր հրապույրներից թակարկված. դյուցազուններ՝ պարտված փափլիկ օրիորդներից. նույնիսկ աստվածներ և երկնքի զավակներ՝ խարդավանված այդ նույն աղետից։ Դու իսկ, — հիշում եմ և դողում, — դու իսկ, հոգի և սիրտ կրողներից ամենից վեհագույնը, որին աստված հավաստեց որպես իր սրտի մարդը, դու էլ զարնվեցիր այդ սլաքով, սլաք, որն սկզբում մարդկության նախամոր ծոցից դուրս թռչելով, խփեց առաջին մարդուն և թունավորեց նրա ծննդի ամբողջ սերմը։ Բանականրի բանի խրմբեր և գնդեր, զինավառ և ասպաղեն, քանի արշավանքներ անպատենների և բնակավայրերի մեջ, ավազակություններ ծովերի վրա, ցամաքային պաշարումներ, խրամատային շրջափակումներ քաղաքների մոտ և պարիսպների փլուզումներ, արյան հորդահոս հեղեղներ և արտասուքի գետեր, — հափշտակելու համար սարքածուին կամ նրան իր տարփուհուն հասցնելու համար։ Տարփուհու, որի համբավը թերևս ավելի մեծ էր, քան իր զեղեկությունը, ինչպես ցանկությունը՝ քան վայելքը, որը թերևս մի ամոթալի զիշերվա մեջ արագորեն սպառեց ամեն ինչ և ցայտալույսի ստվերը փարատեց տասը տարիների նրա ցանկալի ակնկալությունը⁸։ Իմացան հզորներն ու աշխարհակալներն անդամ, թևալետ և ուշացումով, որ ըմբիշներին և գազաններին հաղթողներն անդամ, պարտվում են այդ կակղամարմին կենդանուց և չկա ավելի հաստ ու երեսք շղթա, քան սիրո փոկի վարակիչ կապերը, որն իրար նետ շրջթայելով տկարին ու զորավորին, քաշելով տանում է սարեր ու դաշտեր, կամ մինչև մահ գերություն, կամ ավելի հեռուն, դեպի մշտնջենավոր մահը։ Եվ բյուրավորներից հաղիվ մեկն է լինում, որը կարողանում է կտրել շղթաները կամ ընդամենը կաշկանջված լինելով այլ ոչ թե կապկպված՝ ազատվել ողջանդամ։

Դե թող չիմա ճգնեն քերթողներն ու թատրերգակները, Իլիական ու էնեական հակներգությունների մեջ փառաբանելու սիրտը չին դյուցազուններին։ Հիմարներն ու իմաստունները Սոդ խառն ի խուռն վազեն դեպի թատրոնները, տեսնելու համար սիրուց զիրավորվածների տեսարաններն ու կերպարանքները, որն աչքից գիտեն ծածկել բանաստեղծներն իրենց բառմապիսի հանճարներով, և նվազների ներդաշնակությունը քաղցրացնեն շողորթոթությունը, որտեղ փայփայելով՝ ամոթեն իրենց սիրտը իրենք իրենց խաբուր համար։ Բայց Սոֆոկլեսների և Կոոնկլեսների ամբողջ արվեստն ուն-

գամ չի կարող ծածկել մարդու սրտի խեղճութունն ու ունայնությունը:

Բայց որովհետև վտանգը հասարակական է, կամ որովհետև բովանդակ մարդկային բնությունը տեսակ-տեսակ ախտերով ու կրքերով վարակված է, տմարդություն կլինի սրտի վերքերին շտապակցելը: Սիրո հանցանքը գեթ ավելի ներելի է, քան ռիսակալությունը, քանզի առ սերը՝ սիրտն ինքն է ձգտում, իսկ առ ռիսակալությունը՝ միտքն է սրտին մղում: Սիրուց վիրավորվածներին ահա խնամում են ու կենդանացնում թեթևամիտ վիպասանները, իսկ ատելություն վերքերն ու հարվածները, որոնք ազահություն կամ փառասիրության, կամ որևէ հարստության հետևանքով են լինում, ո՞վ կհանդգնի գովել, եթե չի կամենում ինքն իրեն խայտառակ անել: Չկա պատերազմի գործից ավելի ամոթալի գործ, չկա մարդու մեջ դրանից ավելի անմարդկային բան, մանավանդ եթե մեկը քննի պատճառներն ու արդյունքները, այդ գործի պատրաստությունն ու վախճանը: Նայի՛ր այն դաշտավայրերին, որտեղ հրշակավոր ճակատամարտերն են մղվել, սկսած Նինոսի օրերից մինչև Նապոլեոն. անցի՛ր Քսերքսեսի, Աղեքսանդրի, Հաննիբալի, Կեսարի, հռովմեական հազարավոր զորավարների բանակների միջից, Ծվրոպայի և Ասիայի բյուրավոր ցեղերի զինվորական ճամբարներից, հյուսիսային հրոսակների և անապատաշու սկյութացիների ու թաթարների վաշտերի միջից, առաջին, միջին և վերջին դարերի անշափ ու անհաշիվ բոլոր զինվորականությունների միջից, և տես, թե սարսափած ինչպես պիտի զարմանաս, որ մարդկային միտքը վաղնչական ժամանակներից մինչև այսօր, ավելի շատ տիրելու և սպանելու հետամուտ է, քան աճեցնելու և կյանք տալու: Ավա՜ղ այնքան դալար հասակներին, որոնք հնձվեցին երկրի դալարության վրա, փշացնելով հասունության պտուղը: Եղբայրն իր եղբորն է Բաղում, հայրը՝ որդուն, բազում կոտորածներ են լինում՝ հաճախ մեկ մարդու քմահաճույքի համար և ճարտար անդրիագործները տանջվում են ու քրտնում, հուշարձաններ ու մահարձաններ կանգնեցնելու համար մարդկային կոտորածի այդ հրամանատարներին: Եգիպտոսից, Նինվեից ու Հոռմից մնացած քանդակների ու արձանների մեծագույն մասը և արդի ազգերի հիշատակարանները պատերազմներն են ներկայացնում, հաղթանակներն ու պարտությունները, դերիներին ու գերողներին, զորավարներին ու զոհվածներին. մարդկանց համար մեծություն են նրանք, ովքեր ավելի գազանաբար էին ջախջախում

մարդկային բաղմությունները: Եվ փեսայի ու հարսի հույսերից կողոպտված գարնան ծաղիկները հյուսված կախվում են սառը բուրդերից և աշխարհակալների ու հաղթող կոչվածների կոթողներից: Ավա՞ղ, մի մարդու անունը բավական է, որպեսզի մոռացվի տարիներ տևած պատերազմների տառապանքը: Սեթենթ մի համբավ լեցնում է գյուղերի ու քաղաքների խոր հառաչանքը, և հանիրավի շռայլված մի պատիվ ճգնում է կոծկել դաշտերում և ագարակներում հեղված արյան անբավ ծովերի փաստը, ինչպես նաև զիակների այն շեղչակույտերը, որոնք նետված են նրանց տակ ու ծածկված աճապարանքով. ասես թե աշխարհիս ամենավայելչագույն արարածը՝ մարդը, ամենից ավելի գարշելին լինի:

Բայց պիտի ասեն, թե մի՞թե իզուր են գործել մեր նախնիները. և խոտա՞ն պետք է համարենք այն մարդկանց վաստակն ու հրուշակը, որոնք պատերազմեցին հայրենիքի համար, լինեն նրանք ողջ թե մեռած: Ա՛հ, սրբազան է արդարև հայրենիքը և խորագույն է նրա նկատմամբ ունեցած զգացումը: Նվիրական է հայրենիքի սեղանը՝ կրոնի սեղանից հետո, մանավանդ թե՛ անբաժան են իրարից այդ երկու սեղանները, թե որ զգոն հայրենասիրությունը են կատարված այդ փառաբանված գործերը: Քանզի կատարյալ չէ այն գործը, որն իր վրա շունի անմահության կնիքը: Կրոնն է, որ այստեղ, արեգակի ներքո, անջինջ կերպով կնքում և պսակում է մարդկային գործը և այն արեգակից էլ վերև է բարձրացնում:

Հիանում ու զրվատում եմ քեզ հետ ե՛ս էլ, ով կորովաբանըդ Ատտիկեցի,⁹ նրանց, որոնք քաջաբար ընկան Պլատեայի և Սալամինայի դաշտերում, Մարաթոնի և Քերովնայի մեջ, նրանց, որոնց նմանները կան ամեն կողմում և ամեն ազգի մեջ: Ես էլ իմ ձայնը միացնում հռետորների և բանաստեղծների փառաբանություններին և չեմ արձամարհում հայրենիքի նահատակների պատվին կանգնեցված կամարները: Ավելի զգացված հոգով ոլիտի կամենայի հուշակել նրանց անունները, եթե այն հեռավոր աշխարհի մեջ, որտեղ գնացել ու հանգում են նրանց հոգիները, այս երկրից նրանց հասնելու իրենց անվան փառաբանության համբավը: Քանզի այն աշխարհից, որտեղ նրանք կան, եթե չի արձագանքվում նրանց համար մեր երգած տոնական երգերը, ուրեմն կամ մեր արածը, կամ նրանցը ճշմարիտ գործ չէ: Իզուր են ճգնում գուսանները, վիպասանները ու բոլոր երգերի նվագարանների և որոտընդոստ փողերի արվեստավորները, որովհետև գեթ մի վանկ այնքան աղա-

զականերից, որոնք թնդացնում են մեր քաղաքներն ու դաշտերը, չի կարողանում կտրել-անցնել հավիտենականության սահմանները, որտեղ հարգվում են միայն իսկական գործերի արդյունքները և ոչ թե վայրիվերո կերպարանքները: Հողմի ահագնագոչ շաշյունը ավելի ազդու, ավելի խոր իմաստ ունի այն ժամանակ միայն, երբ գովողների բերանից մինչև գովվածների ականջը ճանապարհ կա քացված: Առաքինությունն է միայն այս տեղից հանդերձալի սահմանն անցնող նվիրակը: Ո՞վ փառապանծ Հելլադա և Լատինն և ձեզ նման ուրիշներ: Երբ լսում եմ ու տեսնում ձեր հայրենասեր քաջերի թողած հրաշակերտները, տրոփում ու դողդում է նաև իմ սիրտը... Բայց իսկույն էլ հանդարտվում է: Ինձ ի՞նչ օգուտ եթե՝ ինչպես չեմ կարող զգայություն տալ ձեր պղնձյա ու մարմարյա արձաններին, այնպես էլ չեմ կարող երբեք ազդել ձեր իսպառ ցամաքած սրտերի վրա. կամ թե այս անցավոր կյանքից հետո չկարողանամ հանդիպել ձեզ, որ անցաք, կանխելով ինձ: Ձեր Եղիսեան հովտից ավելի բարձրագույն ու սրբագույն մի տեղ եմ խնդրում ես ազնիվ հոգիների համար: Ազնվագույն և զգոնագույն են ինձ համար հեզահոգի սրտերի աշխատանքը, խաղաղակյաց արվեստագետի աշխատանքի արդյունքը, որոնք ընդօրինակելով բնության բնաբույս գեղեցկությունները, ջանացին այդ նույնը տպավորել տախտակների, քարերի և մետաղասալերի վրա, օգնական առնելով զանազան անոթներ և նյութեր, որոնք հայտնաբերել էին նրանց նախորդած հնարամիտ արվեստագետները. և իրար հետ հարմարակցելով նյութն ու եռանդը, ձեռակերտ կոթողների ըստեղծողներ հորջորջվեցին՝ ըստ արվեստների զանազան ճյուղերի, ինչպիսիք էին պատկերահանությունը, անդրիագործությունը, բնակատեղիների ճարտարապետությունը և ցամաքների ու ջրերի վերայով գնացող ճանապարհաշինությունը: Ավելի ինձ հիացնում է մտքի և մատների ծնունդ այն արվեստը, որը պարիսպներ է բարձրացրել, անդնդախոր հեղեղատների և լայնատարած գետերի վրա կամուրջներ է ձգել, բարձր ու գեղականգուն կոթողներ է կանգնեցրել, երկնքի աննյութ գմբեթի դեմ բարձրացրել է քարակերտ զբմբեթներ, քանդակներ է արել սոսկավիթխար քարերի հսկա զանգվածների վրա, կենդանիների կերպարանքներ դրոշմելով այնտեղ և ամեն մի նյութ, կարմիր թե փափուկ կակղեցնելով ու տաշելով, ծառայեցրել է շինությունն ու պերճանքի համար. քան թե այն պատճառները, որոնց համար կառուցվեցին ու կանգնեցին այդ ձեռա-

կերտ հրաշալիքները, որոնց բեկորների և ավերակների վրա դարերն են հիանում: Որովհետև շատ անգամ, մի որևէ բռնապետի կամ մի մեծահարուստի բմահաճ ամբարտավանությունը կամ փոքրոգի գործովն է, որը զրդել է կանգնեցնել դրանց՝ անշուշտ թե՛ զըրկելով և թե՛ բռնանալով, իսկ արվեստագետը, առանց այդ ցանկանալու, իր գիտությամբ քողարկել ու ծածկել է նրա անգիտությունը: Ահա սրանք են անցյալ դարերի և ազգերի վաստակների ակներևագույն մնացորդները և մարդու կարողության վկայությունները:

Բայց բարի եղևք ասել, թե բնությունից ավելի էլ ի՞նչ կարող են մեզ համար արտապատկերել այդ մանրադրվագ արձաններն ու քանդակները, որոնք մարդկային ճարտարության ամենակատարյալ գործն ու հիշատակն են համարվում. և շատերը, քան թե քչերն են, որոնք ոչ միայն շին էլ կարողանում հասնել բնական օրինակին, այլև եղծում են նրա իսկատիպ պատկերի պարզությունը: Ամենանրբամիտ և նրբամատ համարված արվեստագետներն անգամ, Ֆիդիասներն ու Ապելդեսները, Սանցիոն ու Կանուլան¹⁰ ընդամենը պատճենահանողներ են և իրական բնապատկերի կարկատողներ, արվեստագետներ, որոնք ոչ իսկ կարողացան Ոլլիմպիոսը զղրդացնող համարված Արամաղդի հսկայահասակ արձանի ոտքերից մեկն անգամ շարժել տալ և ոչ էլ խաժակն Աթենասի արտևանունքները թրթռացնել, թող թե իրենց կերտած ու կոփած աստվածների երակների բաբախումը կամ մկանների շարժումն առաջացնել, որտեղ ազատորեն ճեմում էին մժեղներն ու ճիճուները. միայն գեղեցկության անշունչ ու անշարժ նշմարները կարողացան պատկերել նրանք անձև զանգվածի վրա, սլացիկ ազդեցություն թողնելով տեսողների վրա և այն էլ ամենքի համար ոչ զգալի:

Չեղբի արվեստներից ավելի վեհ եմ համարում մտքի հանճարներին, որոնք արձակ կամ ոտանավոր ձևով, ճառերի, երգերի և նվագների մեջ են հեղում իրենց հոգու իսկաբուխ բերքն ու ծնունդը, որը գուրգուրված է մտքի և սրտի պաշտպանությամբ. և ուրիշ մարդկանց համար ծածկվածը, անըմբռնելին ու անհասանելին, նրանք դյուրագյուտ ու հեշտությամբ մերձենալի են դարձնում: Դրա հետևանքով էլ՝ նրանք շատ մեծ են ու պիտանի, որովհետև սովորեցնում են իրենց անկարող մերձավորին, կամ մեկնաբանում են բնության օրինաչափությունները, մտքի գաղտնիքները և մանավանդ՝ բարոյականի սկզբունքները: Դրա հետևանքով զարդանում

է ներքին մարդը, հարստանում է, կազդուրվում՝ բարձրանալով այս անցավոր աշխարհից ավելի ու ավելի վերև, բարձրանալով դեպի ճշմարտությունը:

Գ

Ճշմարտություն, ճշմարտություն, ահա մտատանջող առեղծվածի լուծումը: Ահա մարդկության նպատակակետը և երկրից երկինք ձգված կամուրջը: Այս է մտքի թռիչքը, սրտի ասպարեզը, հոգու աթոռը: Բայց ավա՜ղ, որքան բազմաքանակ են այն փնտրողներն ու փորձողները և որքան քիչ են հասնողներն ու գտնողները: Եվ առհասարակ, այն գտնելու ու վայելելու հաճույքից զրկված եմ տեսնում մարդկային մի վիթխարի բաշմություն, որը կրթվել է մարմնական կրթերի առածումով, շահատակություններով և կոռուպցիաներով, աշխարհի նվաճումներով և հափշտակություններով, մատեների և գործերի արվեստի ճարտարապետության հրապուրանքներով:

Կան ուրիշներ էլ, որոնք ուռուցիկ ճառերով, սնամեջ ու ճոռոմ հոստորություններով և օձալեզու, մեղրածոր խոսքերով հոգին ու միտքը կաշկանդած ու վարակած՝ շեն կարող համարձակորեն խոյանալ այնտեղ, որտեղ նրանց խոյանալ է զրդում իրենց ներքին գաղտնի գորությունը: Իրանից զրդված իմաստասիրների մի ամբողջ դասակ, բոլորի առաջն ընկած, ընթացավ մարդկության կեռմանաշատ ճանապարհներով, որպես առաջնորդ և միջնորդ ուսմիկ բազմության համար՝ գտնելու և ցույց տալու կյանքի ճանապարհը, այդ բազմությանը մեծ և երանելի վախճանին հասցնելու համար: Մի գործ, մանավանդ թե մի իդձ ցանկալի և բաղում անգամ զովելի, թե որ հաջողեին և ոչ թե օտարափ ու ալլանդակ գաղափարներ սերմանեին ուրիշների մտքերում և փոխանակ հեռացնելու տգիտության ինքնածին բույսը, աճեցնեին մոլություն կամավոր տունկը: Կամ խաբված և խաբելով, կամ տեսնելով որոնելիք ճշմարտության նշույլները և դրա դեմ բարբաջելով՝ նրանք դեպի ստությունն էին դիմում և կամ մոտենալով ճշմարտությանը և հաղիվ քողարկված ձևով նրան նկատելով, անկախատար վանկերով զովերգում էին նրան, օակայն ոչ իսկական ճշմարտությանը հասան և ոչ էլ կարողացան այն ճշտորեն արտաբերել:

Բայց եկ համարենք, թե ակադեմականների գեղեցիկ գյուտերը:

ճևմարանականների խորիմաստ վճիռները կամ Սոկրատի և Պլու-
թագորասի ավանդությունները և Չինացի, Հնդկի և Պարսիկ իմաս-
տասերների օրինախառն պատգամները, համընդհանուր տարածում
և ընդունելուն գտած լինեին, ինչպես որ մարդկության ոչ սակավ
մասն է ընդունել այդ օրենքներն ու վարդապետությունները բոլոր
այն երկրներում, որտեղ որ դրանք քարոզվել են: Դրանցից ի՞նչ
շահեց և ի՞նչ է շահելու աշխարհը: Մի՞թե լուսավոր արևելքի զա-
վակները չէին, որոնք երեք, չորս հազար տարի հետո էլ խարխա-
փում էին տգիտության խավարում, հետևելով իրենց հնացած ի-
մաստուններին՝ Զրադաշտին, Մանուին, Կոնֆուցիոսին¹¹ և սրանց
նմաններին, ինչպես նաև աստվածախառն գո և անգո Բուդդային և
Բրահմային¹², Ինքը՝ Հունաստանը, մեր թվարկությունից չորս կամ
հինգ հարյուրյակ առաջ, իր ամենապայծառ դարում, երբ բարգա-
վաճում էին մտքի և ձեռքի ամեն տեսակ հանճարներ, ո՞ր աստի-
ճան ճշմարտության կարողացավ հասնել և իր հետ էլ մարդկու-
թյանը հասցնել: Եթե մի Սոկրատ կամ մի Պլատոն կարծեցին, թե
կարողացել են գտնել ճշմարտությունը, քանի՞ հազարներ էլ եղան,
որոնք նրանց համար մոլեխիկնդն ու խեցակույտը իբրև վարձատրու-
թյուն էին պատրաստում: Նաև այն մեծ ու հզոր Հոմեր, ամեն ինչ
հափշտակող և ամեն լավություններին գայթ ի գայթ հետևող
Հելլադան, ի՞նչ վաստակեցին հունական հանճարի հինգ հարյուր
տարվա աշխատանքներից, բացի իրենց համաշխարհային ինքնա-
կալությունը հաստատելուց և կշռադատված ու արդարացի քաղա-
քական օրենքներ տալուց իրենց տիրապետության ներքո գտնվող
բոլոր երկրների ազգերին: Կարողացա՞վ հյուսիսի և արևելքի բար-
բարոս, հետամնաց խուժանից ազատել իր նախնիների դորությունն
ու պատիվը: Եվ մանավանդ՝ կարողացա՞վ մոլության խուժողո՞ժ
բանակից ազատ սլահել ժողովրդի բարքերը: Մի՞թե խաղալիք, գերի
և զոհ չեղավ օտար ազգերից ու զենքերից ավելի, իր միջից բուս-
նած ընտանի ախտերին ու մոլություններին: Նթե նրանց կողքին
կանգնած չկային Պլատոններ ու Զենոններ, մի՞թե պակաս մտահաս
էին Կատոնն ու Կիկերոնը, Սենեկան, Տակիտոսը, Պլինիոսն ու
Կլիստիլիանոսը և ուրիշները, որոնք այդ ամենին ականատես էին:
Հելլենական փիլիսոփաների՝ ինչպես բնագիր, այնպես էլ լատինե-
րեն լեզվով թարգմանված մատյանները իրենց ձեռքի տակ պատ-
րաստ չունեին: Եվ մի՞թե ավելի քան նրանց գիտությունը, իրենց
առջև չունեին հազարամյա դարերի երկարատև փորձը: Մեր՞ ընդ

մերթ հափշտակելով արքայական ծիրանին ու թագը, զանազան Կեսարներ ու Օզոստոսներ հանդես եկան՝ հալածելու համար իրենց ժովածավալ պետութեան սահմաններն ասպատակողներին, նորից թոցնելու համար հռովմեական արժիվներին, այն ժամանակ հայտնի աշխարհների մինչև վերջին ծայրը և շատ թե քիչ, այդ բանը կարողացան անել էլ: Իսկ ինչո՞ւ չեկավ-չհայտնվեց և ոչ մեկը, ոչ դրանից առաջ և ոչ էլ հետո, որպեսզի ասեր համարձակորեն և ի լուր աշխարհի. «Եկե՛ք բոլորդ էլ իմ հետևից»): Կամ՝ «Քնացե՛ք այն ճանապարհով, որը ես եմ բանում և կհասնեք կյանքի նպատակին. օ՛ն ուրեմն, գործեցեք ինձ նման և պիտի ապրեք հավիտյան...»):

Ո՛հ, ո՛հ, այս ի՞նչ աշխարհածուփ փոթորիկ է, որը լռեցնում է հելլենների և հռոմեների հրաշալի ճառերը: Փիլիսոփաների, մոգերի և քրմերի բոլոր ճեմարաններն ու լսարանները, մահարձանների և բռնակալ թագավորների կառուցած անառիկ պարիսպների նման՝ խորտակվում են և լուսթյան ու արհամարհանքի են դատապարտվում: Եվ ունայնաշունչ քամին, պտուտակվելով կյանքի անապատի մեջ, փչում է հողմավար, հայտնելով հզոր թև անշոր, գիտուն թե անգետ բոլոր ազդերի ու լեզուների գործի և խոսքի նանրամիտ լինելը: Քամին անցնում է, գալիս է ու գնում և հանապաղ տարածվում է ունայնութեան նույն աղաղակը:

Ուրեմն մարդը ունայնությունը հաստատելու համար է ծընվել: Աշխարհիս վրա մի վայրկյան միայն երևալու և ապա՝ ժամանակների անդառնալի խորքերը խապառ ու անհետ անցնելու համար: Հեռո՛ւ տարեք ինդրեմ այդ գաղափարը: Անկարելի է, որ կուրժ նա, ով որ կամենում է մնայուն լինել: Անկարելի է, որ չքանա նա, ով արդեն ճանաչել է հավիտենականությունը կամ վրիպի գեղեցիկին ու ճշմարիտին հասնելու իր հույսի մեջ: Ու թեպետ այս անցավոր կյանքի յբաղումներով ու ախտերով ավել կամ պակաս չափով վարակված՝ նա շարունակում է քայլել մոլորվածի նման, սակայն մի ներքին ձայն, նույն ինքը կենցաղի ունայնությունը քարոզող ձայնը, անդու կերպով մղում է նրան դեպի իրականը, անանցը, հանդերձալը: Եղծվելու ընդունակ բոլոր արարածներն անգամ իրենք են քարոզել ու քարոզում անեղծանելին: Խոտը և վայրի մոշենին, լեռնային ծաղիկն ու մորենու պտուղը, ինչպես նաև կրթանսի մայրիները, երկնքի աստղերը, Ալպերի լեռնապարերը և օվկիանոսի փրփրաբաշ թիկունքը, անեղի հետ ծանոթու-

թյունն ու մեր կյանքի իմաստն իրար շղթայող մեկ մեկ տարրեր են: Եվ որովհետև բազմաթիվ ցանկություններ, գրադոմուքներ ու անհեթեթություններ կարողացան գրավել շատերի մտքերը և ասես թանձրամած մեզի մեջ պտտացրեցին այն, մեզ, որտեղ տարուբերվում էին բովանդակ դարերն ու աղգերի տոհմերը, ինչպե՞ս կհանդուրժեր հավիտենական Բանը իսպառ հրածարվել իր ձեռակերտ հրաշքով մարմին ստացած արարածից: Հնարավո՞ր է, որ պայծառ լույսը չպատռի տգիտության խավարը գեթ սակավամասն ճառագայթումով:

Անասող գիշեր երբեք չի եղել տարածված ամբողջ մարդկության վրա: Երբեք ճշմարտությունը չի խափանվել կամ քողարկված չի մնացել ամբողջ երկրի վրա ընդհանրապես, այլ աղոտաղոտ ցուլացել ու փայլփլել է մերթ այս և մերթ այն կողմերում, կամ հրաշքներով ու երկնքի մեջ երևալով, կամ արդարամիտ մարդկանց քարոզներում և կամ էլ նրանց գրավոր խոսքի մեջ:

Այս բոլորի մեջ վեհագույնը հանդիսացավ Մինայի ամայության մեջ Եբրայական աղգի առաջնորդը, նա, որ առաջինը քարեղեն տախտակի վրա գրոշմեց և հավիտենական էջերով տվեց ճշմարտության խոսքը, այն լեզվով կակազը, բայց բոլոր ճարտասաններից, բանաստեղծներից, վիպասաններից ավելի հրաշաբանը, մարգարեն ու իշխանը. նա, որ այդ բոլոր շնորհներն ուներ գերազանցորեն շատ ավելի քան մյուսները, ամենայն դովասանքի արժանի և աննման այն այրը՝ Մովսեսը, որի հոգին կրողները և ներքան հետևողները հազարավոր տարիներ շարունակ հայտնատեսներ կամ մարգարեններ էին կոչվում: Սակայն սրանք էլ և նույնիսկ եռամեծն այն նախամարգարեն, չկարողացան առաջնորդ ու ղեկավար լինել, բայց եթե մարդկության ամենափոքրիկ մի խմբի՝ Իսրայելի զավակներին և այն էլ դայթ ի գայթ հազիվ տասնհինգ դար կարողացան պահպանել ճշմարտության առկայծող ճրագը: Մինչև որ նույն ինքը՝ օրենքների հավատարիմ հեղինակը, որին աստված իր ամենատես աչքով տեսել էր հեռվից և որը մտքով կարողացել էր թափանցել աստվածության իմանալի մասերի խորքը, ինքն էլ զգաց, որ թեպետ և վերահասու էր եղել ճշմարտությանը, բայց չէր կարողացել ամբողջովին բովանդակել այն և ոչ էլ գրոշմել իր մերձավորների ու հեռավորների մտքի մեջ: Այս նախամարգարեն ահա, խոստովանեց, որ իրենից ավելի գերագույն մի անձ միայն կարող էր այդ անել և ասաց. իր ժամանակին մե-

ժագույն մի մարդարե պիտի հայտնվի, նրան լսեցեք և նրանից սովորեցեք կատարյալ ճշմարտությունը:

Դարձյալ դանդաղորեն սահեցին-անցան դարերը, հայտնվեցին Իսրայելի մարգարենները, երևաց հոգեքնար Բեթղեհեմացին, հյուսեց ամենից ավելի նուրբ և արվեստները, բարձրացրեց հոգին, խորացրեց սիրտը, գերերկրյա զգացումներով լցրեց աշխարհը. կռահեց, որ իր շտապվողից է ծագելու Մովսեսի նախագուշակածը և ապա անցավ գնաց իր հայրերի մոտ: Հայտնվեց և նախանձախույզ Թեզբացին և որպես կրակի արվեստագետ, փշեց իր բորբոքիչ խոսքերը, շանթահարեց շատերին և շարողանալով հանդուրժել իր հակահակորդներին, լծեց իր հրեղեն կառքն ու նժույգներին ու հեռացավ անծանոթ աշխարհները: Եկավ և Ամովսի որդին, որպես վկայություն կոչելով երկնքին ու երկրին, խոսեց բարձրագույն և գեղեցկագարդ բաներ, բայց անագորույն մարդկության կողմից միջահատվելով, մահացավ: Եկավ և ողբասացիկն այն Երեմիան, իր գորովալից խոսքերով խանդաղատեց տեղացուն ու օտարին, և շարահոգի մարդիկ նրան չըհորը նետելով, մահվան դատապարտեցին: Առաջ եկավ և ցանկալի այրն այն Դանիելը և շուտափույթ կերպով հավաստեց, որ ոչ ինքը և ոչ էլ առաջինը կամ վերջինը մարգարեներից պիտի կարողանային կենդանություն և անմահություն տալ հոգուն, այլ միայն այն մեկը, որը գալու էր յոթն անգամ յոթանասուն տարի հետո և այս ձևով տնանկ ու տառապյալ մարդկությանը հույսով դարեր սպասեցրեց...

Արագ անցի արդ, ժամանակ. թող վերանա հույսի պատրվակը, փարատվի խավարի քողը, և բաց դեմքով երևա ճշմարտությունը, ինչպես արեգակը լուսաբացի պարզության մեջ: Ելի՛ր, հայտնվիր և դու, ով դարեր շարունակ սպասվածդ, ազդարարի՛ր քո մասին աշխարհին, որպեսզի մարդիկ կյանք առնեն: Վերջապես լրացավ ժամանակը, հասավ նախորոշված վայրկյանը... Ահավասիկ նա. մարգարեների գուշակածը, նահապետների երազածը, նախամարդու համար խոստացվածը և ամբողջ մարդկության՝ կարոտով սպասվածը: Պաղեստինյան մի փոքրիկ գյուղից, հովիվների հյուղակից, ծնված մի անծանոթ աղջկանից, որը, սակայն, ի հավիտենից քաջածանոթ էր երկնքին, ինչպես անբիծ ցողունից ծնված մի պայծառ ծաղիկ մենավոր մի հովտում, և որպես լուսավոր մի աստղ մթապատ գիշերվա անամպ երկնքի վրա, կամ ինչպես մի արեգակ ծովի ու երկնքի հատման տարածքում, նա անձայն ու

անշշուկ հեզապարելով վեր բարձրացավ և իր համասփյուռ ճառագայթներով լցրեց երկնքի ու երկրի միջոցը: Ամբողջ մարդկությունը կենսատու մի գորություն զգաց ու հասկացավ. որ ոչ հզորները, ոչ իմաստունները, ոչ գեղեցկուհիներն ու մեծահարուստները, որոնց վրա նա երբեմն հույսեր ուներ, բավական չէին սրտի բժշկության և հոգու կենսատվության համար: Եվ մարգարեներն անգամ չէին կարող կտրել-անցնել կրքերի ու ցավերի այն խորությունները, որտեղ կարող էր հասնել ամենատեսի անվրեպ աչքը և հրաշագործ ձեռքը միայն: Եվ այդպիսի մեկն էր, որ պիտի գար և արդեն իսկ եկել էր մեզ այցելության. ինքը՝ Գերագույն ճշմարտությունը:

Գերագույն բան. ահա մարդկանց կողմից սպասվածը և մարդկության ակնկալիքը, քանզի նրա իսկ ստեղծածն ու նրա արարածն էր մարդը: Նա միայն քաջ գիտեր մարդու կարևոր պետքերը և հարկավոր դարձանումները. այն, ինչ Իսրայելի մարգարեները աղոտ կերպով հագիվ կարողացան նշմարել ու գուշակել, և հեթանոս իմաստուններն ու արևելքի օրենսգետները ավելի թանձր մշուշի մեջ երազեցին ու իրենց բոլոր իմաստությամբ հանդերձ չկարողացան բացատրել, այլ հաստատեցին միայն, թե պետք էր որ կենդանի մի միտք լինի, բայց թե ինչպիսին, չիմացան: Մինչև որ «ճշմարտութիւնն ի երկնից երևեցավ» ինչպես որ կանխորոշել էր Դավիթը և աճելով երկրից ասաց ինքն իր համար՝ «Ե՛ս եմ ճշմարտութիւն»: Այն ժամանակ լռեցին թե՛ մարգարեները և թե՛ պատուները: Եվ ձկնորս մի պատանյակ, հիացնող համարձակությամբ մոտենալով այն աստվածորեն սքանչելիին, որ որպես մարդ էր ապրում իր նմանների մեջ, գորովանքով փարվեց նրան, հավաստեց այդ և աղաղակեց թե. «Տեսաք և ձեռք մեր շօշափեցին ի վերայ Բանին կենաց» և դեռ է՛լ ավելի բարձրաձայն գոչեց. «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ աստված և աստուած էր Բանն... Եւ Բանն մարմին եղեւ և բնակեցաւ ի մեզ»:

Սքանչելի՛ է այս անդորրությունը, որն այժմ զգում եմ ես: Ինչպե՛ս խաղաղվում են ցանկություններիս հուզումնալից խրոնովքները, որքա՛ն հեշտագին ցնծում է երբեմնի տազնապած սիրտըս: Ինչպե՛ս հանկարծակի մեղմացար ու թուլացար, ո՞վ հողմդ սաստկագոչ. այլևս ականջս չես կոծում քո խառնաձայն և սրտաբեկ

մոճչյուններով: Եվ ոչ էլ ծովը, իր սուր սուլոցներից խելագարված, չի ալեկոծվում պատառ-պատառ լինելով՝ մերթ լեռնանալով և մերթ անգունդներ բանալով, և ոչ էլ իր սպիտակափայլ շղարշով պատված՝ պարում է, կաքավում ու թռչկոտում, դեպի իր ամոթխած ափերը նետվելով: Եվ ոչ էլ դեերից հարածվածի կամ հուսահատվածի նման, այս կողմ կամ այն կողմ են զարկվում եղևնուս կողերը, ոչ էլ հովի շնչից տազնապած մարգագիտիներին միապաշաղկերեսները թվում է թե կամենում են թողնել իրենց տեղն ու փախչել: Ու որքա՛ն հեզությամբ համբուրվում են ծիլերն ու ծաղիկները, ոստերն ու տերևները, ծովն ու ավազը, օդն ու գետինը, երկիրը և երկինքը:

Իրենց բոլոր դարաններից և պատասպարաններից դուրս եկած զանազան կենդանիները օդի մեջ և դաշտերի վրա իրենց կյանքի բնատուր հրահանգներին են հետևում: Ահա թփերի ու տերևների վրա հեզապար ճախրում են նկարաթև թիթեռնիկները, ահա շտապում է փութաշան մեղուն իր անուշարար վառտակն առնելու, ամենուրեք խայտում ու բզզում են միջատները: Պուրակներում զբոսնում են թռուռից, անտառներից, քարանձավների խորխորատներից լսվում են ոստերի վրա նստած հրեշտակների ձայները: Անդորրաբեր նվազների մի քաղցր ներդաշնակություն է հնչում բովանդակ բուսության մեջ...

Թող գնա ուրեմն, հեռանա և հանգչի հոգնած և հոգնեցնող ահավոր հողմը «Արի՛ հյուսիսի և ե՛կ հարավ»: Պապանձվիր և դո՛ւ, անապատի սրտասարսուռ ձայն, որ կանչում ու գոչում էիր, թե՛ «Ամենայն մարմին խոտ է»: Համայն մարդկությունը արգեն նման է ոտքի տակ կոխան եղած վայրի խոտի, կամ թոթափվող ծաղկի: Ամենաշատը՝ մի անգամ էլ աղաղակիր, թե ամեն ինչ անցողիկ է և լուռ կաց:

Ահա լսվում է դարերի և մարդկանց կողմից այնքան տենչանքով սպասվածի-ձայնը. ձայն հեզ և հզոր: Նրա ճշմարտությունը կազմում է երկրի հիմքը, և խաղաղությունը ցածրացնում է սրտի աղմուկները, և մարդկային հոգին նրանով է նշմարում իր կյանքի ճանապարհորդության կրկնակի շավիղները: Ամենայն ինչ, որ վեր ի վար հուզված ու խռովված էր, հանկարծակի մի այլակերպությամբ հանդարտվում է և խաղաղվում, և այդ բոլորի վրա փայլում է Գերադույն բանականության կնիքը: Այսուհետև չկա ոչ մեկը, չկա ոչինչ գեղանի և պիտանի կամ հզոր ու հանճարեղ, որն իր վրա

շունենա նրա շնորհների կնիքը: Բոլոր այն վայրերին, որտեղ չի կպել նրա տիեզերաստեղծ ձեռքը, անհնար է, անկարելի է, որ այնտեղ ճշտություն և ներդաշնակություն լինի: Ով որ այն աստվածամարդուց չի առել նորոգության շունչը, տակավին հնության կերպարանք ունի և ոչնչանում է ապականության մեջ: Խեցեղեն էին նաբուզողոնոսորի՝ վաթսուն կանգունանոց արձանի հիմքերը և ճիճուններն էին, որոնք ներսից ճարակում էին դարեհայան Բահադի գեղակերտ արձանը: Ամեն գույնի տակ կա նրան դալկացնողը, ամեն գեղեցկության տակ՝ տգեղացնողը, ամեն կերտվածքի մեջ իր փշացնողը: Իրեն միահեծան աշխարհայալ էր կարծում Օգոստոս Օկտավիանոսը և փակել տվեց պատերազմի նշանը հանդիսացող Յանոսի մեհյանը¹⁴. մինչդեռ ավելի ընդարձակ էին բացվում Աստղիկի և նրա գարշելի քույրերի ու եղբայրների տաճարի դռները մուլությունների և պղծությունների առջև:

Իզուր էին ճգնում կեսարները քառասուն բյուր լեգիոնների բանակներով, պրետորներով և հյուպատոսներով, պաշտպանել իրենց կայսրությունների ընդարձակածավալ սահմանները: Իզուր էին ջանում, ասես մի մեծ կավանոթի կանթերից բռնած, շղթայել ու կաշկանդել աշխարհը, որը, լպրծուն գնդակի նման սահելով, փախչում էր նրանց արյունոտ ձեռքերից: Վերջին ճիգերն էին թափում Ավրելիոսները, Տակիտոսները և Դիոկղետիանոսները, իրենց վերջին հռովմեացի զորավարներով և վերջին լատին ու հույն իմաստասերներով. գնալով ավելի էր հեռանում նրանցից թե պետությունը և թե գիտությունը: Կեսարների ամրակուռ ապարանքները զրդրվում տապալվում են: Ամենահաղթ Հռոմը և արքայական ժողովուրդը կենաց ու մահվան կոփվ են մղում արևելքի և հյուսիսի վայրագասուն բնակիչների դեմ, որոնք, հարձակվելով կայսրության ճամբարապատ սահմանների վրա, սպրդում են ներս, դեպի հրկրի սիրտը և պարտության մատնում նրան. իսկ Գալիլացի ձկնորսները և Տավրիացի խորանակարները գնում և իրենց վրաններն էին խփում նրանց աշխարհամուտ դռների առջև: Սրանք կործանվում են և հողաթավալ են լինում, իսկ վեր է խոյանում և կանգուն է մրնում ձկնորս Պետրոսի երկնագմբեթ տաճարը՝ երկրային կառույցներից վեհագույնն ու մեծագույնը, հավաքելու համար այնտեղ ամեն ազգ ու ցեղ. տաճար, որն ասես աստծու կողմից հյուսված մի ցանց լինի, որսալու համար մարդկանց՝ հավիտենական կյանքի համար:

Ոչ Կյուրոսին և ոչ էլ Կեսարին, ոչ Ալեքսանդրին և ոչ էլ Քրեքսանտին, այլ միայն Հիսուսին տրվեց երկնքի և երկրի բոլոր իշխանությունները: Եվ ոչ թե Պապականությանը, Սոկրատներն ու Արիստոտելները, այլ նա միայն կարողացավ ասել. «Ճշմարտությունն այդ ե՛ս եմ». «Գնացե՛ք այսուհետև, աշակերտեցե՛ք զամենայն հեթանոսս... ուսուցե՛ք նոցա պահել զամենայն՝ զոր ինչ պատվիրեցի ձեզ: Եվ ահավասիկ ե՛ս ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչև ի կատարած աշխարհի»: Եվ ապա. «Երկինք և երկիր անցցեն և բանք իմ ոչ անցանիցեն»: Ամենևին չեմ զարմանում, որ այսպիսի համարձակ խոսքից հետո, ապշում և պապանձվում են իմաստասերների կաճառները, որ Աթենքները սարսռում են և մուսաները լռելյայն խուլս են տալիս և ամպածորար Ոլիմպոսը սարսռելով գետին է տապալվում: Գպրոցները՝ դպրոցների փոխարեն, դարերը՝ դարերից հետո, ազգերն ազգերից և պետությունները պետություններից հետո, գալիս ու փոփոխվում են շարունակ, երկիրը զանազան ձևափոխություններ է ստանում, այլագունում է երկինքը, և միայն Գերագույն բանականությունն է որ կա ու մընում է անփոփոխ ու անայլայլելի: Ո՛վ բանական մարդ, դու սր պետք է խորհրդածել և սիրել գիտենաս, արի, տես և սքանչացիր այս գործի ու գործողի վրա: Եկե՛ք իմաստուններ և իմաստակներ, հավատացյալներ և անհավատներ, քննեցե՛ք և զարմացե՛ք, թե ինչպես, սկսած այն ժամանակվանից, երբ երևաց Հիսուսը, գրեթե երկու հազար տարի է, որ ամեն ինչ խառնվում է ու պտտվում բնության շրջանակի մեջ և ՆԱ է միայն, որ անշարժ է ու անփոփոխ, որպես ամեն ինչի կենտրոնը՝ իր վարդապետությանը և եկեղեցու: Ահա տասնևինը դար է, որ մի յոտա անգամ՝ չի պակասել նրա ավետարանից և ոչ էլ գեթ մի օրենք է խախտվել նրա ուխտից. ընդհակառակն, տարի առ տարի ավելի է ծավալվում նրա վարդապետությունը և հասնում է տիեզերքի ծագերը: Նրա կտակարանները խորտակում են ամբարշտության թումբերը և նահանջաբեկ տեղի են տալիս իմաստասեր կոչվածների սեթևեթ ստությունները: Անցնում ու գնում են ժամանակներն ու նրանցից ծնված դանազան մտահղացումները և ոչինչ նորահրաշ, որ լինի այս ուսմունքի նման, չեն կարողանում ստեղծել ո՛չ նրանից մեծ, ո՛չ նրան հավասար և ոչ էլ այնպիսին, որ կարողանա նրա հետ համեմատության կշռի վրա լինել, ճիշտ այնպես, ինչպես չի կարող համեմատություն լինել այս եղևնու տարածականության ու բարձրության:

և նրա բնին կպած չոր ոստերի միջև: Գեռ լսվում են, այո, բաղում բռնակալների, իմաստունների և տեսաբանների անունները, որոնք զերծվել են ժամանակի ալիքներից, ինչպես մեծ նավաբեկութունից, բայց այդ ամենն ի՞նչ են այն ՄԾԿԻ հանրաճանաչ անունի մոտ. չէ՞ որ հանուն ՆՐԱ էր, որ «Մունր կրկնի, երկնաւորաց, երկրաւորաց և սանդարամետականաց»:

Ով որ այս ընդունի, նրա հոգու խորքում առմիշտ կգրոշմվի ՆՐԱ անունը, իսկ անգամ նրանք, ովքեր չեն ընդունում, չեն կարողանում այդ անունն իսպառ շնչել իրենց հոգուց: Այդ անունը պաշտում է բարնպաշտը, մերժում է ամբարիշտը, նրա մասին երկբայում է թեթևամիտը, քննության քուրայով անց է կացնում փիլիսոփան, իսկ նա կա ու մնում է ամեն փորձության նկատմամբ անայլայլ, բոլորի ձեռքը մեկնված է առ նա, և նրա ձեռքը՝ դեպի բոլորը: Նրանք, ովքեր որ չեն ընդունում և չեն հանդուրժում ՆՐԱՆ, նա նրանց էլ է տալիս իր շնորհներից և ոչ իսկ նրանց, ովքեր հրաժարվում են ու հակառակվում, պակասեցնում է իր շնորհները: Այսպես, ոմանք ճշմարտությամբ և ոմանք էլ ստությամբ նրան դավաճանողներն են, և մեկն օգտվում է, իսկ մյուսը՝ տուժում: Մագում է արեգակի նման և առավել քան արեգակը, իր մշտապայծառ լույսով լցնում է բովանդակ տիեզերքը. և ոչ ոք չի կարող հակառակվել նրան, անգամ եթե փակի իր աչքերը: Ավելի հեշտ է խավարեցնել արեգակի լուսատու աղբյուրը, քան նվազեցնել Հիսուսի շնորհների մի փոքրիկ նշույլը:

Հիմա պիտի հարցնես, հեղհեղուկ սրտով մարդ, թե որտեղի՞ց է Գերագույն Բանին այս զորությունը, կամ նրան ո՞վ տվեց այդ իշխանությունը: Կամ ինչպե՞ս, ինչի՞ց ելնելով նա և միայն նա է աշխարհիս տնօրենը և մարդկության բախտի բանալին և ոչ թե մի ուրիշը, ոչ իրենից առաջվաններից և ոչ էլ հետագաններից:

Ով որ հավատում է, թե ի սկզբանե նա էր ԲԱՆՆԸ, նա բնավ չի տարակուսի, թե՛ «Որ ի վերուստն գայ, ի վերոյ է քան զամենայն», թե հրաշալիս պետք է հրաշալիքներ գործի, ճշմարիտը պետք է ճշմարտություններ արտաբերի այնպես, ինչպես լույսից լույս է բխում, և կրակից՝ կրակ: Միայն աստվածն է, որ կարող է աստվածաբաններ անել: Եվ ի՞նչ կա ավելի աստվածային, քան ապականված մարդու անբիծ էությունը վերահաստատելը: Նախկին իմաստասերներից և ո՞ր մեկը չհավաստեց, թե ապականված է մարդկության սիրտը, և հանճարներից ո՞ր մեկը չխոստովանեց իր

պարտութիւնը այն բժշկելու գլուտի մեջ. ո՞ւմն այնքան երկար դարեր սպասելով մնացին նահապետների հոգիներն ու երկյուղած մարդկանց սրտերը. կամ ինչի՞ վրա են հիմնված այս ավելի նոր և զգոն ժամանակների ազգերը, իրենց այսքան անբավ մատչաններով, հուշարձաններով, մշակութային արժեքներով, որոնք շատ ավելի սրբազույն և ազնվագույն են, քան հեթանոսների բոլոր զբոսութիւնները, և ավելի հզոր են, քան բոլոր սյուններն ու հենարանները, որոնք կոշկած են վերանայելու համար անառողջ սրտերն ու մտքերը: Եթե այս ամենը ոմանց ականջների համար դեռ անհավատալի է թվում, նրանց այդ ականջներին չի՞ հնչում արդյոք մարդկութեան բնութեան մշտամոտուն թողոքի ձայնը, որը ողբալով իր երջանկութիւնից զրկվելը և խոստովանելով իր սրտի զգացումների այլայլումները՝ ինչպես շարի ու բարու մի խառնարան, բերժշկութիւն և ազատագրութիւն է խնդրում իր ինքնաբուխ Խառնարանից: Եվ դու ինքդ էլ, ո՞վ մարդ, մի՞թե շես զգում քո ներսում այդ խառնակութիւնն ու խռովքը: Որտեղի՞ց է քո այդ վսեմութիւնը, որով հաճախ հավակնում ես գերմարդկային էակ կարծել քեզ ու ճախրել բարձունքներում և այդ նվաստութիւնը, որով առավել քան անբանները ճշգրտում ես անպատշաճ բաների մեջ: Փառքի և ամոթի այդ ի՞նչ հակընդդեմ մրցապայքար է քո մեջ և մի՞թե կարող ես խաբել քո գիտակցութեանը: Եվ մանավանդ, եթե փոքր ինչ թափանցենք սրտիդ խորքերը, նրա ծալքերի տակ շե՞նք տեսնի ամբողջ մարդկութեան՝ պես-պես Խառնարանով վիրավորված և վարակված սիրտը և ամբողջ մարդկութիւնը չի՞ ճանաչի իր մեջ նաև քեզ, որպես կնոջից ծնված յուրաքանչյուր մեկին, խաղալիք իր կամա և ակամա կրքերի: Եվ եթե իրոք այդքան խոր և զծովել ու զեղծվել էր մարդկութիւնը, պետք չէ՞ր, արժանի չէ՞ր, որ նա բժշկվել փափագեր, որը, եթե այդքան երկար ժամանակամիջոցում չհաջողվեց նրան, նշանակում էր, որ նա ինքը չէր կարող դարմանել ու կենդանացնել իրեն, և կարոտ էր վեհագույն մեկի, գերբնական մի էութեան սատարմանը: Քանի որ Սոկրատեսներն ու Պլատոնները, Աբրահամներն ու Մովսեսները չկարողացան հասարակութեան փրկութեան հարուցիչները լինել, քանի որ իրենք էլ անարատ ու առանց հոգևոր վերքերի չէին, պետք էր այնուհետև դիմել համայն մարդկութեան արարիչին:

Բայց տեսեք, շնայած այն բանին, որ դրսից, ուրիշ մի աշխարհից եկավ բժիշկը, բայց բժշկութեան դեղը նույն իր՝ մարդկու-

թյան բնության միջից հայտնաբերվեց: Ինչպես որսորդը, ձկանձ մսից խայծ պատրաստելով, որսում է ձկներին, այնպես էլ աստվածութունը մարդուն վերստին փրկել կարողանալու համար նրա բնությունն օգտագործեց իբրև խայծ Գերագույն Բանականության մեջ և խաչի կարթով որսաց իր գեղեցիկ ձեռակերտը կենցաղի աշխարհակույ ծովի միջից:

Զարմանալի՞ բան. աստված իշած և խառնված մարդկությանը, և մարդկությունը՝ բարձրացած մշտնջենավոր էության անմատչելի խորքերը:

Դեռ դանդաղո՞ւմ ես խոնարհվել և ընդունել այս ամենը, ո՞վ հպարտ գլուխ, ո՞վ կցկտուր փիլիսոփա, և ծաղրո՞ւմ ես Քրիստոսի՝ այնքան հավաստի և տիեզերագրավ ուսմունքը: Իսկ քո այդքա՞ն փառաբանված իմաստասիրությունը քանի՞ հոգու կարողացավ ամբողջ սրտով համոզել և մանավանդ՝ քանի՞ հոգու խիղճն ու ներքին խռովքը հանգստացրեց: Կարծում ես, թե քո այդ ազատամիտ վարդապետություններին հետևողներ ունես. գիտե՞ս արդյոք, թե նրանք ինչպիսի նկարագիր ունեն, որտեղ են քո այդ առաքինագործների հոծ խմբերը, ուր են նրանց գաղափարախոսների ատյանները, որոնք են նրանց գործած սքանչելիքները, քանի հատ են այն մարտիրոսները, որոնք իրենց արյամբ վավերացրեցին այդ ուսմունքը, քանի հոգի են ձեր այդ դավանության գաղափարախոսներն ու ուսուցիչները: Կարո՞ղ ես ինձ մատնացույց անել, կամ ունե՞ս արդյոք՝ այնպիսիները, որպիսիք դաս առ դաս եկեղեցին քո առջևն է հանում, այսինքն՝ քահանայապետներ, վարդապետներ, ուսուցիչներ, քարոզողներ, նահատակներ ու վկաներ, որոնք իրենց արյունով ու կյանքով նվիրաբերված լինեին ձեր այդ նոր հավատին. նահատակներ, որոնցից ամեն մեկի արարքները կարող են գերազանցել քերթողների կողմից դյուցազներգված հերոսներին: Իրո՞ք դու կարծում ես, թե այդքան բյուրավոր մարդիկ ու կանայք՝ ամեն հասակի, ամեն դասակարգի և այդքան երկար դարերի ընթացքում, նրանք, որոնք այդպիսի մաքուր վարք ունեին և այդքան ուսում ու գիտություն, մտքով մոլորված էին, անձով ապշության մատնված, որ իրենք իրենց այդպիսի մահվան ու շարձարանքների ենթարկեցին, և քո ու քո նմանե՞ն՞րն էին միայն, որոնք խելքով առողջ էին ու լուսամիտ: Վա՛յ այդ մեծամիտ կատարելությանը, որին հասել եք այդքան հեշտությամբ ու դուրագյուտ հնարքներով, և կամայական մտածություններով, էլ չե՞մ

ասում՝ նաև այդքան խառնակ վարքով: Եվ սակայն, ոչ մի տեղ
ես չեմ տեսնում այնպիսի մի բան, որ աչքիս առաջ հաներ ձեր
ուխտի միաբանությունն ու հաստատունությունը: Զկա ոչ մի հիշա-
տակարան ձեր մեծամեծ գործերի հավաստիականության, ոչ մի
ակնհայտ նշան ձեր գաղափարների սկզբունքների հաջողության և
հաղթության, որը կարողանամ ախոյան կանգնեցնել Գերագույն
Մտքի նշանի դեմ. նշան, որն ամենուրեք կանգնած լինելով՝ կա
և երևում է համարձակորեն և կանդէ՛նցնում է ու կասեցնում ամեն
ինչ:

Ե

Բազում անգամներ նստելով դաշտերի և ծովերի վրա իշխող
սարերի բարձրագիր լանջերին, կամ մի որևէ մենավոր բլուրի վրա,
ինչպես ահա այժմ, սիրում եմ շուրջս նայելով հիանալ բնության
և մարդու հրաշագործությունների վրա: Այս կամ այն կողմից մեկ-
շնդմեջ կանգնած լեռներն ու բարձրավանդակները խափանում են
համայնապատկերիս մի մասը, սակայն այն, ինչ մնում է, դարձ-
յալ անսահման է թվում: Թիկունքիս կողմից բարձրացած աղեղ-
նաձև բլուրների շարքը, ինչպես անբիծ ճակատը պսակող մահիկ-
ներ, ի վերջո, ցածրանալով մարում է ընդարձակ հովիտների գո-
գում, որոնց վրա իր կամարակապ շրջափակն է ձգել բյուրեղյա
երկինքը: Եվ այնտեղ, որտեղ իրար են կցվում երկնակառույց գրմ-
բեթն ու երկրագնդի հաղթահատակ տարածքները, նշմարվում է
լուսակերտ մի գիծ, անծայրածավալ ծովի մի փոքրիկ մասը, ծովի,
որն ավելի ու ավելի է ընդարձակում տեսարանը և վերացնում է
միտքը դեպի աչքի համար անհասանելի սահմանները:

Բայց իմ աչքերի համար իբրև սփոփանք, և սրտիս համար որ-
պես հիացում, այս լեռների ու ձորերի միջև զետեղված ձորագաշ-
տակի տարածությունն անգամ շատ է թվում: Այն մերթ երևում է
ինձ որպես մի մեծ և բազմազան սրահ երկնքի կապույտ ձեղունի
ներքո, որտեղ սպիտակադեղ և լուսակիզ ամպերի ծրարները,
շատրվանների և վարագույրների նման ծածանվելով, վերևից հո-
վանի են անում գյուղերին ու ագարակներին, կամ էլ երևում է
կանաչաթուխ կաղամախիների և եղևնիների և պտղասեր ծառերի
թանձրացած ծովի նման, որը տարածվում է բազմամարդ քաղաք-
ների մեջ: Սպիտակ պատերով եկեղեցիների կողքին բարձրացող

երկնասլաց զանգակները ինձ երևում են որպես մի-մի առաջատուներ, ամրացված բարձրացված կայմարի վրա, որոնք առաջ են վարում հրաշալիորեն ղարդարված նավերի տորմիղները և նրանց համար նավահանգիստ են ծառայում մեծանիստ ավաններն ու աշտարակաղարդ հեռավոր քաղաքները. իսկ նրանց անցած ճանապարհը սպիտակ հետքերով երկար ակոսներ լինի կարծես, նման մայրաքաղաքների լայնարձակ պողոտաներին: Եվ որքան որ տարվում է մ այդպիսի մտածմունքներով, այնքան ավելի ճշգրիտ եմ համարում երևույթը և ինձ հաճախ թվում է, թե մարդկային այս բոլոր ձեռակերտները, որոնք ցիրուցան սփռված են այս դաշտի երեսին, կամ ամբողջ դաշտն իսկ, իր շինություններով ու տնկիներով, համրաքայլ նավարկելով գնում է դեպի ընդարձակածավալ ծովը, դեպի հեռավոր աշխարհները և անծանոթ եզերքները:

Խորհում եմ նաև այսքան շեն և անշեն վայրերի ընդարձակությունների վրա սփռված մարդկանց հույզերի և ձեռքերի ու սրտի շարժումների մասին, մարդիկ, որոնք երևում են աչքիս առջև և որոնցից մի ծպտուն անգամ չի հասնում ականջիս, որպեսզի գեթ փոքրինչ կարողանամ իմանալ, թե նրանք այնտեղ ինչ հոգսեր ունեն և ինչ են անում: Եվ չկարողանալով հաղթահարել այս աննշան բանն անգամ (որն ինքեիս արդեն մեծ բան է), դեռ շատ ավելի մեծ բաների է ձղտում իմ միտքը, այս լեռնապարբերից ու պատվարներից էլ ավելի այն կողմ, լեռներ, որոնք, սահմաններ չենելով գավառների և աշխարհների միջև, ինձնից թաքցնում են ալգերի թագավորությունները. ծովերից էլ այն կողմ, որի հազիվ մեկ ելրագիծն եմ տեսնում փայլուն ծղոտի նման: Միտքս ցանկանում է թափանցել բազմաժխոր մայրաքաղաքների սահմաններից էլ այն կողմ, երկրի կենտրոնը, ժողովուրդների զանգվածների մեջ, երկրիս պետությունների ու աշխարհների մեջ, լինեն նրանք խաղաղ թե խռովահույզ այս երկնքի տակ...

Բայց երբ տկարանում է զգայական տեսողությունս, միտքս էլ է տկարանում իր հետաքննող խուզարկությունների մեջ և ի վերջո, նորից եմ վերադառնում այն մերձավոր սահմաններին, որոնք ավելի որոշակի են երևում: Եվ մինչդեռ բնության և շինությունների այս բոլոր զանազանությունները՝ հերկված ագարակները, բազմամարդ քաղաքներն ու գյուղերը, բլուրների կողքերին ու լեռների լանջերի վրա սփռված հանգրվանատներն ու ամառանոցները, որոնք կարծես քնի լուռ ու մունջ անդորրի մեջ լինեն, կամ մոռացության

գիրկն ընկղմված, — ահա գրավում են սրտիս ու մտքիս ուշադրու-
թյունը ամեն կողմ տնկված այն պարզունակ քառաթև նշանները,
որոնք ասես հովանի և պահապան լինեն այն ամենին, ինչ որ
տեսանելի է և նշմարելի:

Նույնիսկ այստեղ, թիկունքիս կողմից բարձրացող այս սրա-
ծայր լեռան կատարին, գոսացած ծառի նման կանգուն մի խաչ է
նշմարվում, նույնպես նաև այս քարակարկառ ժայռաշեղջերի օւ-
մենաբարձր գագաթին, որտեղ ամենահանդուգն լեռնագնացն ան-
գամ հազիվ կարող է ոտք դնել, կանդնած է նա՝ միակ ձեռակերտը,
այնքան ջանքերի և տաժանակիր վերելքների միակ վկան, կոթող-
ված ձյան և սառույցի մեջ, ամպրոպների մրուրի մեջ, որտեղ չի
կարող հասնել ոչ սրծիվն անգամ և ոչ էլ անդղը (որովհետև այդ-
տեղ ղկան ոչ կենդանության և ոչ էլ բուսականության նշույններ),
և այնտեղ է ահա, որ բարձրանում է Հիսուսի նշանը, ասես կյանքի
և մահվան միջնաճանապարհին և միաժամանակ այդ երկուսին էլ
հաղորդակից: Ահավասիկ այս թամբաձև լեռների երկու գագաթ-
ների էլ մեկական մենավոր խաչեր կան. նույնը նշմարում եմ
նաև հանդիպակաց լեռնաբլրի վրա, գեղարդի և սպունգակիր եղեգի
նշանների հավելվածով հանդերձ. Հիսուսի հիասքանչ տնօրինու-
թյան նշանները, ինչպես պատմում են ~~ավետարանները~~՝ Քանի՞
անգամ, մահասարսուռ քարակարկառների վրա, որտեղ կարծում
էի թե ես եմ առաջին անգամ ոտք դնողը, գտել եմ այդ նույն նը-
շանը, կամ կանգնեցված, կամ քարի վրա քանդակված, չգիտեմ
անգամ թե քանի տարիներ ու դարեր առաջ, կամ թե ում ձեռքով
և ինչ հիշատակի համար: Արդյոք մի բազմաշարշար ճամփո՞րդ է
այն թողել, ի ընդգծումն այդտեղից իր անցնելուն, կամ իր ըն-
կերոջ հիշատակի՞ համար, որն այդտեղ հասնելով, մահվան է
հանդիպել և թաղվել է կամ մոտակա պատշաճավոր մի տեղում,
կամ նրա մարմինը այնտեղից վերցնելով՝ բերել են իր հայրենի
հողը կամ մերձակա բնակավայրը:

Եվ ի՞նչ են այնտեղ, տաճարի հովանու ներքո ծվարած և ան-
շուք պատով ուրիշ ազարակներից անշատված այդ անհրապույր
տարածքում գտնվող և իրար վրա խիտ առ խիտ հավաքված մեծ
ու փոքր խաչանշանները, որոնք տեղ են գտել գյուղացիների շը-
հերկած հողամասերի վրա. այն գյուղացիների, որոնք մերձակա
դաշտերում աշխատելով, այժմ հանդում են նրանց կողքին վերջին
քնով, փոքր-ինչ հեռու իրենց խրճիթներից, որտեղ առաջին անգամ

բացեցին աշքերը դեպի կյանքի լույսը: Երեք ապարակներ՝ կյանքի, աշխատանքի և մահվան, իրար կողք-կողքի և երեքն էլ հովանավորված հիսուսական միևնույն նշանով: Նույնն է նաև շինություններով հարուստ ու բազմաբնակ ոստաններում. ամենամեծ շենքերի գլուխներին և աշտարակների ծայրերին ասես թագ կապած՝ երևում է այդ նշանը, կարծես թե բոլորը ի վերուստ լինի ստացված: Ուշադիր գննիր շրջակայքդ, և ուրիշ նշաններից շատ ավելի հաճախակի պիտի տեսնես այդ նշանը՝ բնակելի և անբնակ տեղերում, ճանապարհների գլխին ու խաչմերուկներում, սահմանափակված քարերի ու աղբյուրների վրա, ագարակներում ու արգելանոցներում, ժողովրդական և անհատական շինությունների վրա: Եվ ավելի տիրական տեսքով՝ հավատացող մարդկանց բազմության վրա, արքաների թագերի և դշխուհիների ապարոշների վրա, դրոշակների ձողափայտերի գլխին և թանկագին պատվանշանների վրա, իշխանների և սպանների կրծքի վրա, զինվորականների ուսերի երախակալների վրա, օրիորդների գեղալանջ պարանոցների կամարակույս մանյակների և երիտասարդների խրոխտ պարանոցների վրա, անփորձ կույսի կոկորդի, հարսի շղարշի և փեսայի ճարմանդի վրա և անապատաբնակ միայնակյացի մեջքի վրա. նա, որը թողնելով աշխարհն ու այն ամենը ինչ աշխարհինն է, այդ միայն վերցրեց իր հետ՝ Գերագույն Մտքի անհրաժեշտ նշանը, որպես կյանքի համար անսպառ պաշար և երկնագնաց ճանապարհի ցուպ: Եվ երբ ավարտվի այդ ճանապարհը և մեծի ու փոքրի, լինի դա թագավոր թե ճգնավոր, զգայական ընկալումից անհետանա այս բազմաբաղ աշխարհը, այդ քառաթևն է միայն, որը լուրջ և խաղաղ պիտի հանգչի կյանքի բոլոր հաճույքներից դադրած սրտերի վրա. ապացույց մահվան հանդեպ տարած հաղթության և հանդերձյալ հարություն: Այսբան մեծահանդես, մեծագոր, ամենահաս ու ամենակալ է Գերագույն նշանը. նշան բարձր և խորախորհուրդ, որի ծայրը երկրից երկինք է տարածվում, իսկ բնարմատը կոխում է դժոխքի դռան վրա: Արևելքից արևմուտք տարածված նրա թևերը ընդգրկում են ամբողջ մարդկությունը՝ զգվելով հավատացյալներին, դեպի իրեն քաշելով անհավատներին, գիտունների համար մի մի գմալեցուցիչ խորհուրդ հանդիսանալով, անգետների համար՝ քաջալերություն, գայթակղվածների համար՝ փրկություն: Սա քեզ համար էլ, ո՞վ համառող իմաստակ, որ խելապատակդ ես տանջում. մի անլուծելի առեղծված է հանդիսանում: Եթե գեթ մեկ ան-

գամ կարողանաս ուղիղ դատել, ապա կհասկանաս թե ինչպես եղավ, որ ոչ հելլենական հանճարը, ոչ լատինական լեզուները, ոչ հյուսիսի հրոսակները, ոչ ոսկու կախարդական սարերը և ոչ էլ բունակալների ահեղասաստ հրամանները չկարողացան անել այն, ինչը կարողացավ և արեց այս մահաբոց և ամենաբարդ գործիքը. աշխարհներ տիրեց, նվաճեց վայրագներին ու հեզաբարոններին, բարբարոսներին ու աննշաններին, հույներին ու գոթերին, արամացիներին ու արիացիներին: Նա չի նմանվում բազմաբյուր բանակներին ու նորասքանչ զինվորականություններին և ոչ այնքան թշնամուն կոտորելով է հաղթում ու տիրում, որքան իր անձը մշտնջենապես դեպի զոհողության մղելով, սրտեր է գերում և սիրո շղթաներով կապելով, տանում է իր հետևից: Եթե Հիսուսի և նրա հետևորդների գործերը իրավ զարմանալի են, ինձ համար մեծագույնս զարմանալի է նրանց վրա քո շգարմանալը, ով իմաստասեր կոչվածդ:

Դեռ այն ժամանակ, ավետարանի քարոզչության սկզբից, այդ բոլորը գուշակելով հավաստեց նրա մեծագույն քարոզիչ Պողոսը, թե՛ իսկապես այս գործը աշխարհիս իմաստունների աչքին հիմար բան պիտի երևա, որովհետև այսքան մեծ և տիեզերահուշակյալ մի վարդապետություն պետք է որ կամ սարսափելի մոլորություն լինի, կամ էլ անբավ իմաստություն: Կարելի է դատել և ընտրություն կատարել այդ երկուսի միջև՝ քննելով ավետարանի արդյունքները. դյուրին է տեսնել, թե ինչպիսին էր աշխարհը նրա քարոզչության սկզբին և ինչ եղավ անմիջապես հետո: Ինչպիսի անարգ կեղտաջրի մեջ գահավիժած՝ թավալում էր մարդու սիրտը և հանկարծ ինչպիսի սրբության նա կարողացավ բարձրանալ: Եթե իմաստասերը սրանք քննելուց հետո էլ դեռ պիտի համառի դուրս մնալ հիսուսական գավթից, թող նրա համար լինի «Ճառ խաչին»՝ հիմարություն, այլ փրկելուցս մեզ... աստծու զորություն և աստուծո իմաստություն»: Այս խոսքերով աշխարհի աչքի առջև զորացան տկարները, և իմաստնացան հիմարները և փորձեցին ու անցան այնպիսի շավիղներով, որ ոչ հռչակավոր գիտունների աչքն էր նըշմարել և ոչ էլ հանրահռչակ զորավարների ոտքն էր կոխել: Որքան էլ որ կուտակվեն դարերը, նրանցից և ոչ մեկը, և ոչ էլ անցած գեթ մի տարին չի անցնելու առանց այդ վաղնջական օրերի ուշադիր քննության, որտեղ անջնջելի կերպով դրոշմված են մնում Հիսուսի աշակերտների՝ այդ սակավաթիվ և երկչոտ, կոպտատարազ ու

անտուն մարդկանց հետքերն ու գործերը, որոնց գործերին իրենց մեծությամբ հավասարադորը չկա երկրի վրա: Նրանք իրենց անձը հեզաբար մահվան տվեցին Գերագույն Բանի ամենահեզ օրենքների համար և մարդկային բազմություններ ու ազգեր շրջեցին իրենց հայրենատուր հնադարյան կարծիքներից ու հավատներից դեպի նոր հավատը և այն՝ ամենևին առանց բռնության, առանց հրապուրանքների ու նենգությունների: Ինչպես այն տկար և շնչին էակները, որոնց բնախոսը չգիտե որդեր անվանել թե զեռուններ, թե բույս կամ բորբոս, որոնք օվկիանոսի անդունդներից, կետերի բազմության և ամենհի ալիքների խառնիճաղանջի միջից անշփոթ հանդարտությամբ վերև են բարձրանում՝ իրար բախվելով, իրար վրա կուտակվելով ու իրար ժխտելով, մինչև ծովի անայլայլ երեսը և դրանից էլ դեռ ավելի վեր, որպեսզի իրենցով պարսպանման կենդանածին ապառաժներ ձևացնեն, արգելադիր խութեր դառնան, և ճեպընթաց նավերի համար խորտակիչներ հանդիսանան:

Հռովմեական ինքնակալության բռնապետական զորությունը կարծեց, թե մեկ հարվածով կարող է արմատախիլ անել նորաստեղծ փիլիսոփայական ուսմունքը, ինչպես այն հողագործը, որը պոկում է իր պարտեզի միջից մուլախոտը: Ծվ շնայած իր ամբողջ ուժին ու տարածած սարսափին, ոչ միայն այդ անել չկարողացավ, այլ ոչ իսկ կարողացավ պաշտպանել հեթանոսության ընդարձակածավալ անդաստանները, որտեղ ամենայն արագությամբ աճում էր երկնավոր մշակի ցանած սերմն ու աստիճանաբար գրավում այգին: Բովանդակ աշխարհիս հաղթողներն ու ճնշողները իրենց բուրբ զենքերն ու զորությունը, իրենց հին ու նոր մեքենաներն ու քրստըմնելի տանշանքները, որոնց նմանը դեռ ոչ մի ժամանակ չէր երևացել, ուղղեցին քրիստոնյաների անգնն ու անդիմադիր խաղաղաբարո հոտի դեմ: Հուրն ու սուրը, ձեթն ու ձյութը, արգելապարաններն ու մեխերը, ջլափոկներն ու երկաթը, վերջապես, ամեն տեսակ տարր ու առարկա, դարձան գործիքներ վրեժի, կյանքեր մաշեցնելու ու կտտանքների համար: Հաղարավորներն ու բյուրավորներ էին ընկնում թագավորների ու բռնակալների հալածանքներից, սակայն նոր ուսմունքը ոչ միայն չէր նվազում, այլ ընդհակառակը, օր օրի վրա աճում էր ու բազմապատկվում. ասես թե թափված արյան ամեն մի շիթը, երկրի ընդերքն ընկած ցորենի հատիկի նման, մեկի փոխարեն երեսուն, հարյուր պտուղ էր աճեցնում և անուշաբույր ծխի նման ծավալվելով, անարգել մտնում էր

շիններն ու քաղաքները, ամայի անապատներն ու աշխարհաստան ասպարանքները և նույնիսկ հայածող կայսրերի ոսկեձեղուն պալատները: Նոր ուսմունքը ամեն պայմաններում և ամեն տեղում յուրացվում ու ուսումնասիրվում էր, ամեն աշխարհամասում նա կանգնեցնում էր Գերագույն Բանականության նշանը, ամեն գահավորակի վրա և տաճարում վերաբազմում էր նազանքով: Փլավյանների շրջանատարած ամֆիթատրոնը լվանում էր նահատակների արյունով, Մեկենյան բազմաստվածյա ամենապաշտ մեհյանը փոխում էր միանձյա պաշտամունքի տաճարի, ամենուրեք տարածում էր Գերագույն Բանականությունը:

Հաճելի է ինձ համար այսուհետև էլ սքանչանալ քո ջանադիր քարոզների վրա, ով Պետրոս, հիանալ քո եռանդուն վարդապետություններով, ով Պողոս, զմայլվել քո նորայուր սիրաբանություններով, ով Որդիդ Որոտման. գաղափարախոսներ, որոնց շկարողացան ընդդիմաբանել հին և նոր փիլիսոփաներից և ոչ մեկը: Եվ եթե եղան մարդիկ, որոնք ծպտուն հանեցին, նրանք էլ շուտով լռեցվեցին քրիստոնեության ջատագույների կողմից: Հիանում եմ նաև Գերագույն Բանի ու նրա լսարանի մտավոր ծառաների և վարդապետների դասակարգության և դաս առ դաս հաջողության վրա, որն այդպես է տևում ահա արդեն տասնինը դար շարունակ. ահա կենաց ճշմարտության խոսքը գետի նման բխում է անայլալակ աղբյուրից և առանց պղտորվելու, առանց սպառվելու, անընդհատ հարստանալով վտակներով, առաջ է գնում: Հիացնում է ինձ նաև նահատակների անթիվ խմբերի տեսիլները՝ ոչ միայն հասուն մանկանց, այլև դեռատի պատանիների, փափկասուն կանանց ու օրիորդների և պարկեշտ կույսերի. նրանք, որոնք սարսափահար էին լինում անգամ սահող արկերից կամ շրշյունով ընկնող տերևից, ինչպե՞ս էին կարողանում աներկյուղ ու վստահ կանգնել խոժոռադեմ դատավորների ատյանի առջև, ըմբիշների մարտահրապարակում, վայրի ցույերին և առյուծներին դեմ-հանդիման, շիկացած կասկարայի և եռացող կաթսանների վրա, կարողանում էին կաքավել մերկ նեքթանների տակ փոված փշերի ու մեխերի վրա, ասես թե դրանք ծաղիկների ու տերևների հույլեր լինեին: Նետված լինելով հնոցի մեջ, նրանք ասես ամառանոցի հովոցներում լինեին, խարույկի մեջ այրվելով՝ իրենց մատաղ մատներով կայծակներ էին հավաքում իրենց նազելի գլուխներին պսակ կաղմելով, իբրև առհավատշյա այն երկնավոր ու անթառամ պսակին, որը հոգու աշ-

քերով նրանք արդեն շատ մոտ էին տեսնում: Մեռնելով երկրի վրա, նրանք անմահանում էին երկնքի և երկրի մեջ և հազարավոր կյանքերից շատ ավելի նախամեծար էին համարում իրենց անբիծ կուսությունը: Ինչպես սրանց նմաններին, այնպես էլ ուրիշներին, թեև չկարողացավ ընկճել արյունախանձ սուրբ, այլ նրանք ուրիշ տեսակ անարյուն և ամենօրյա զոհաբերություններով ողջակիղեցին իրենց բովանդակ կյանքը: Հանդարտիկ վանքերի և մոռացված կուսաստանների մեջ ապաստանելով, զգայարանները մշտնջենավոր մեռելության դատապարտելով, հանապազօրյա ճգնություններով ու հսկումներով, նրանք անբիծ ու անարատ պահեցին իրենց փափկիկ շնորհները: Երկուսն էլ սխրալի, երկուսն էլ մեծահաղթ. նրանք որոնք արյունով, իբրև վարդերով պճնվեցին, և սրանք, որոնք առանց արյան, ասես ճերմակ շուշաններով սպիտակեցին. գերագույն քաջազունների և հսկաների արժանի մի գործ՝ կատարված տկար և դյուրաբեկ մարմիններով, ի հիացումն հեթանոսների, համոթ իմաստասերների և ի խրախույս առաքինիների:

Արժան է և իրավացի է պատիվներից մեծագույնը ընծայել նրան, որը երկրի վրա կատարվող ամենագերագույն, ամենահերաշալի և ամենափրկիչ գործն է իր վրա հանձն առել. անմահի մեռելությունը և մահկանացուների աներկբա փրկությունը: Այս հիշատակի առջև մոռացության է դատապարտվում ամեն մի այլ հիշատակ, անհետանում են աշխարհիս բոլոր պեսպես երևույթները. ինչպես օրինակ այս պահին, երբ արեգակը խոնարհվում է լեռների պատվարների հետևը, նվաղում են դիշերվա տեսարանները և, նուրբ մթության նսեմ մի բող աստիճանաբար տարածվելով շուրջս, ծածկում է այնտեղ գտնվող ամեն մի կերպարանք:

2

Ես էլ եմ ողջունում քեզ, սուրբ խաչ, այս մենավոր վայրում, այս երեկոյի լուռության մեջ, քեզ, որ մայր մտած արեգակի փոխարեն լուսավորում ես մեզ իմանալի լույսով: Բոլոր հավատացյալների հետ միասին ես էլ եմ երկրպագում քո մեջ պարփակված Գերագույն իմաստասիրությանը. նա, որը քեզ օգտագործեց իբրև զենք, իբրև գաղափարի գավազան, իբրև փրկության գործիք և իբրև այս աշխարհը վարելու ղեկ և թողեց այն իր եկեղեցում որպես հույսի նշան և լույսի լապտեր մեր այս խավար կենցաղում:

Դու, նահատակներին քաջալերողը, վշտացածներին սփոփողը, տառապանքներից ընկճվածներին մխիթարողը, ճշմարտության խորհուրդը փնտրողը, նորահավատ երիտասարդների խոկումների առարկան, կույսերի պարանոցային մարգարտազարդը, ծերունիների հոգևոր գավազանը, տարիքի բոլոր շափերի համար զորավիզը: Դու մոլորությունների պարիսպները տապալող բաբան, որ փոշիացրեցիր Արամազդի տաճարները և կործանեցիր Աստղիկի ընծայարանները, որ կործանեցիր ամբարտավանների զահավորակները և բարձրացրեցիր աշխարհիս արհամարհվածներին ու ստորացվածներին: Միայն դու ես, որ կարողանում ես մարել քենն ու ոխը, սրտի հնոցի պեսպես ախտերի գարշ եղբը ու այնտեղ, փշերի ու հողակոշտերի վրա, կարողանում ես աճեցնել հեզությունը, ողջախոհությունը, և ընկերահաշտություն համբույրը: Քո շնորհիվ նույն ամուլում ի մի են լծվում ամենչի առյուծն ու հեղահամբույր եզը, կատաղի ինձն ու ուլը, և գայլն ու գառը միևնույն արոտավայրում հանգիստ են առնում: Քո շնորհիվ են կատարվում գաղափարի անբացատրելի խորհուրդները, դու ես մաքրում ախտերի սկզբնաբները և մարդկանց հրեշտակների կարգն ես դասում, ընտրյալների ճակատին որպես կնիք ես դրվում, հովանավորում ես նրանց կենցաղային փորձություններում, կյանքեր ես ղեկավարում, վտանգներն ես փարատում, կարողանում ես ամոքել մահը և, կտրելով հավիտենականության անդունդները, դափնիներով ու պսակներով պճնված քո մարտիրոսներին տանում-հասցնում ես հավերժի երանական կայանը...

Այնտեղ շուտափույթ կերպով շտապում է հասնել և իմ հոգին, որին այժմ իսկ ապավինել է ամբողջ հոգով: Իմ կյանքի մայրամուտի այս օրերին, ինձ էլ հիշիր, ով Գերագույն, ինչպես որ հիշել ես առաջին օրը: Ինձ էլ հիշիր, ով Մեծդ, քո բոլոր հավատացյալների թվում, արքայության մեջ...

Բայց մի՞թե միայն նրանց համար եկար-հայտնվեցիր, ով ձըճմարտացիդ, որոնք քո ուսմունքի լույսով են ծնվել: Մի՞թե չկա հույսի և գթառատության և ոչ մի մասնիկ նրանց՝ համար, որոնց տակավին ղեռ չի հասել քո քաղցրալուր խոսքի ձայնը: Մի՞թե կորել են հավիտենապես, և կորսվելու են առանց փրկության ազդերի այնքան մեծ քանակները, որոնք քո հայտնվելուց առաջ կամ հետո, ծնվել ու սերվել էին արդեն հիսուն դար: Ա՛հ, մենք վստահ ենք քո գթարտությանը, ով Գերագույն, որովհետև եթե նույնիսկ ըստ

քո ասածի՛ մենք մարդիկս որ շար ենք և գիտենք բարի պարզներ հայթայթել մեր սերունդներին, քանի անգամ ավելի դու, որ բուլորիս հայրն ու պահպանողն ես, շպիտի անտես առնես և նրանց, որոնք զնացին քո այն լույսի ճանապարհով, որը դու վառել էիր նրանց մտքում: Ժամանակին հայտնվեցիր սրպես փրկիչ, բայց փրկելու համար դու ժամանակի պետք չունես: Մեղքերի թանձրացած խավարը և ծայրածավալ մոլորությունները ճեղքելով, դու որպես մի լույս ծագեցիր աշխարհի վրա, դ՛ու, որ լույս էիր արեգակից ու լույսից էլ առաջ: Դու ես միակ պատարագն ու սատարագողը, բովանդակ աշխարհի դոճը և հավիտենական քահանան: Դու ես ստեղծել մարդուն, ըստ քո բնական սյուտկերի, և քո ստեղծածին նյութական պատկեր ես հագցրել, որպեսզի բանսարկուից խաբվածին և մահվան դատապարտվածին քո մարդկային տանջանքներով, մահով և աստվածախառն վարքադժով ազատես մշտնջենավոր կորստից: Եվ այս հույսի առհավատշյան այլևայլ աղացուցումների ու գուշակութունների միջոցով հայտնելով նահապետներին ու արդարներին, դու եկար, և քո նշանակած ժամին այն իրականացրեցիր: Այդ հույսով էր, որ հանդիստ առան և սպասողական վիճակում մնացին երկյուղածների հոգիներ, որոնք սկսած աշխարհի սկզբնավորումից, և ոչ միայն Աբրահամի սերունդները այլև բաղում հեթանոս ազգեր, անսայթաք զնացին առաջ, բնատուր օրենքի այն լույսի նշույլի հետևից, որն արդեն տպավորվել էր նրանց հոգու մեջ, և որը հիմա, պետք է փրկության մուտքի դուռ լինի քո լույսից զրկվածների ու հեռավորների համար: Դու ես բոլոր հոգիների միակ հույսը և քո շնորհիվ է փրկվելու նա, որն իր արարիչին է փնտրում: Միայն դու ես համաշխարհային միջնորդը կյանքի ու մահվան, գոյատևողի ու հանդերձյալի, մարդու և աստծու միջև, քանզի դու ինքդ թե՛ մարդ ես և թե՛ աստված:

Ո՛վ մոտակա և հեռավոր երեկ, ո՛վ վաղ՝ առանց երեկի, որ դեռ նոր ես գալու, ո՛վ երկու հավիտենականութունների միջև ընկած արագընթաց դու այսօր: Ո՛վ Գերագույն Բանականութուն, որ լցրել ես համապարփակ անցյալը, լցնում ես նաև ներկան և լցնելու ես ապագան ու հանդերձյալը. քեզ համար չկա երեկ և վաղ, անցյալ ու գալիք, այլ մշտապես կա միայն ներկան՝ անսկիզբ ու անվախճան: Ո՛վ հավիտենականության անդունդ, որի մեն-մի շիթն անգամ, ավելի մեծ է, քան ծովերի բոլոր ընդարձակութունները և դարերի շարքը. ո՛վ ժամանակի անվերջութուն,

որր շունի ոչ սահման և ոչ ծայր, ոչ հատակ և ոչ առաստաղ, ոչ կետ և ոչ էլ կենտրոն: Անսահման երեկ և մշտնջենավոր վաղ, որից սարսափում է իմ հոգին, խռովում է մտածողութունս և ես սարսափահար ապավինում եմ ներկային. և դո՛ւք, որ ներկայացնում եք Բանի երեկն ու վաղը, կանգնած եք որպես երկինք հասնող վիթխարի բարձրությամբ այստեղ ու այնտեղ կառուցված հսկայական սյուններ, որոնց արանքից գալիս ու անցնում է ժամանակը՝ հավիտենականութունից դեպի իսկական հավիտենականութունը, ինչպես մեծ ծովերը դեպի մեծ օվկիանոսը: Եվ ես, որ հիմա այդ սյունների միջև եմ կանգնած, մի պահ տատանվում եմ անձկությամբ, նրանց նման, որոնք ինձնից առաջ են եկել, կամ որոնք ինձ հետ են և կամ որոնք ինձնից հետո են գալու, որպեսզի գնան-անցնեն անվախճան հավիտենականության գիրկը:

Ոչինչ կայուն և հաստատուն չկա այս անցավոր աշխարհում, մեր այս երկու կյանքերի խաչմերուկի վրա, այլ կա միայն անհողողող մի վեմ, բարձրացած անդունդների վրա. ժամանակից հորձանք առած ամեն մի ալիք բախվում է նրան և փշուր-փշուր դարձած խորտակվում է: Եվ այդ վեմն էր ինքը՝ Գերագույն Բանականութունը, բազմած իր եկեղեցու գահին, որը նա հաստատել էր երկրի վրա, նման փոքրիկ կղզյակի վրա ալիքներիվ շրջապատված ձկնորսների տնակին:

Արդ կա՞ Հիսուս Քրիստոսը՝ հավիտենական ճշմարտութունը և բոլոր դարերն ու մարդիկ անցնում են նրա առջևով, նայում է նա ազգերի վրա, որոնք եկել են և նրանց բոլորի վրա դնում է իր նըշանի կնիքը: Եվ ավազուտ կղզյակի որսորդի նման՝ իր մանրահյուսակ ուռկանով մշտապես ցանցում է մարդկային հոգիները, կյանքի այս խառնակույտ ալիքների միջից, որտեղ դարան մտած դեռևս շարունակում է դեգերել մարդադավ վիրշապը՝ թեպետ վիրավոր և օրհասական, դատապարտված ու արտաքսված աշխարհիս իշխանութունից, որի վրա նա մի ժամանակ բռնացել էր:

Է

Արդ՝ էլ ինչի՞ համար է ձեր խռովքը, ով կենցաղասերներ, որ այդպես կառչել եք նյութին ու աշխարհին. ինչի՞ համար է ձեր այդ հուսակտուր կոծը: Ինչո՞ւ եք վերևներից թռչում, ո՞վ ունայնամիտ իմաստասերներ. ինչի՞ համար եք այդպես տքնում և ըս-

տեղծաբանում, ո՞վ ընշաքաղցներ և մեղկության սիրահարներ. ինչո՞ւ եք հարստահարում, ո՞վ իշխողներ ու բռնակալձեք. ինչո՞ւ եք սարսափահար դողդողում ու կասկածամտում, ո՞վ թերահավատներ ու վատասիրտներ:

Զուր է և դատարկամիտ ամեն մի գործ ու տեսություն, արվեստ ու հնարամտություն, գիտություն և օրենք, մտավոր դեգերումներ ու աշխարհիկ հոգսեր, ցանկություններ ու ցանկալիքներ և առ հասարակ ամեն ինչ, որոնք շունեն Գերագույն Բանականության համաշունչ հողին, որը չի կշռված նրա կշեռքով և չի նախորոշված նրա օրինաչափություններով: Բուլսր գիտությունները պետք է փորձվեն իրա ճշմարտության հիման վրա, նրանից պետք է ելնի կյանքի և մահվան վճիռը, իսկ բոլոր հնարամտությունները, ճարտարապետություններն ու մարդկային բռնությունները եթե ի մի գան, եթե ամբողջ երկիրն իրսր խառնվի, եթե անդամ հնար լինի, որ երկիրն էլ միաբանի երկրի հետ, դարձյալ չի բավարարի ցույց տալու համար որևէ այլ օրենք, քան ավետարանինը:

Եվ ուրեմն հեռու կաց և մի խանդարիք մեզ, ով ցնորքներով լցված գլուխ, թող բնության գաղտնիքների անել բավիղները և կյանքի պատահարները, մարմնական կրքերը, որոնց մեջ անօգուտ կերպով կամենում ես խելամուտ լինել քեզ տանջելով, թե ինչու է այս այսպես և այն այնպես, ինչ են նշանակում այս ու այն գաղտնիքները, որն է այս թանձր մթության պատճառը, ինչքան չնչին է մեր գիտեցածը և որքան անբավ է մեր չգիտցածը: Մինչև ե՞րբ պետք է ինքդ քո անձը վատնես մտածականներիդ անելանելի բավիղների մեջ, մինչև ե՞րբ պետք է քո ներսում տազնապի սիրտդ, որն ահա մաշվել է և մոտ է սպառվելուն: Ամեն շշնջուն լսում ես և ամեն ձայն նկատի ես ունենում, իսկ ինչո՞ւ չես ունկնդրում քո ներսից եկող հանապազօրյա հարցման ձայնին, թե ինչ է քո կամեցածը, որից երբեք չես գոհանում: Կարողացիր մի անգամ էլ դու գոռալ. ես ճշմարտությունն եմ կամենում, որպեսզի ճանաչեմ այն և վայելեմ:

Ահավասիկ քեզ շատ մոտ է ճշմարտության ձայնը, ահավասիկ Գերագույնը, որն ասում է. «Ծս եմ», և եթե դու ինձ մոտ ես փնտրում ճշմարտությունը, ուրեմն թույլ տուր, որ քեզնից հեռու վանվեն ունայնամիտ մտածությունները: Ինչո՞ւ համար մըշտապես պտտվում ես շուրջը, իսկ կենտրոնին մոտենալ վախենում ես: Ինչի՞ համար, ով թերահավատ, տարվում ես լսածիդ սին մար-

մաջով և դեգերում ես կրթերիդ խառնաշփոթ աղմուկի ոլորտներում. և ինչպե՞ս ես դու համարձակվում երբեք երկմտել, թե երկրի վրա կա՞ արդյոք ճշմարտություն: Մի՞թե հնարավոր է, որ լույսը ծածկվի, կամ շերեւա արարչագործությունը. եթե անգամ անհետ կորչեն երկինքն ու երկիրը, ճշմարտությունը չի կարող կորսվել: Որովհետեւ ես՝ ճշմարտությունս, ավելի առաջնային եմ, քան Արուսյակը, ես եմ մշտալույս առավոտի պայծառ աստղը: Ծա ի սկզբանե ավելի առաջնային եմ, քան բոլոր սկիզբները և դրանով իսկ՝ մշտապես անսկիզբի հետ էի և եմ, ինչպես լույսը՝ բխած լույսից, և գետը՝ աղբյուրից: Ծա Գերագույն ճշմարտությունն եմ ու նրա որդին, և ամեն ինչով նրան հավասար և ես ու հայրս նույն գաղափարի կրողներն ենք: Ամեն ինչ լինում է միայն իմ միջոցով և առանց ինձ ոչինչ չի լինում: Գարեբի և ազգերի համար այն փափագելին, որին հրեան անվանում է Մեսիա, հեթանոսը՝ Միջնորդ, իմաստասերը՝ Բան կամ Գերագույն Բանականություն, այդ ես եմ ահա, որ խոսում եմ ձեզ հետ և որ հնում բազում ձևերով ու բազում փաստարկներով խոսում էի ձեր հայրերի հետ և դարեր անցնելուց հետո ես ինքս մարդ դարձա և արդեն բացահայտորեն խոսեցի աշխարհի հետ: Քանզի ես եմ էրական ճանապարհը և ճշմարտությունը և կյանքը:

Ծա եմ միայն մարդկանց վերելքի ճանապարհը՝ երկրից դեպի երկինք, ես եմ կենաց վայրի դուռը և եթե մեկն ինձնով ներս մտնի, կգոյատևի առհավետ, կկարողանա ելումուտ անել և ուղեղի կերակուր գտնել: Չնայած երկրային նվաստության հետևանքով շափավորված լինելով, ես անձուկ դուռ եղա և նեղ ճանապարհ, բայց, այնուամենայնիվ, այս դուռն է միայն, որ տանում է դեպի հավիտենական կյանքը: Եկե՛ք իմ հետևից առանց երկմտելու, ինչպես հլու ուխտարները՝ իրենց հովվի հետևից, որովհետև ես մի քաջ հովիվ եմ, իսկ քաջ հովիվը իր անձը դնում է իր ուխտարների պաշտպանության համար: Ծա ունեմ նաև ուրիշ ուխտարներ էլ, որոնք այս գավթի մեջ չեն և ես պարտավոր եմ նրանց էլ բերել այստեղ, որպեսզի լսեն իմ ձայնը և դառնանք մեկ հոտ ու մեկ հովիվ: Իմ ուխտարները լսում են իմ ձայնը, ես ճանաչում եմ նրանց, նրանք գալիս են իմ հետևից և ես նրանց կտամ կյանքի հավիտենականությունը, որպեսզի նրանք չկորչեն հավիտենաբար, որովհետև ով գալիս է առ ինձ, ես նրան շեմ արտաքսում ինձնից: Ծա եմ ճա-

նապարհը, ես եմ դուռը, ես եմ աներկյուղ հովիվը. քննիր, ներս մտիր, շտապիր փութով, ով վարանող միտք:

Ծ'ս եմ ճշմարտութունը, և այն ճշմարիտ լույսը, որը լուսավորում է նոր աշխարհ եկող ամեն մարդու. աշխարհ, որը ծածկրված է մահառիթ մեղքերով, որոնք կյանքի վրա խավար են սփռում: Բայց խավարն ինձ հասու չեղավ, որովհետև նույն այդ աշխարհի լույսը ես ինքս եմ: Ով որ գալիս է իմ հետևից, նա արդեն չի գնա դեպի խավարը, նա կընկալի կյանքի լույսը: Իսկ եթե մեկը գիշերով գնա, նա կսայթաքի ու վայր կընկնի, որովհետև իր հեռ լույս չունի: Կեղծուպատիր է մարդկային կյանքի ճանապարհը և շատ կարճ է ապրելու տևողությունը: Մի որոշ, շատ փոքր ժամանակ դեռ լույսը ձեզ հետ է. գնացե՛ք, քանի դեռ ունեք այդ լույսը, որպեսզի խավարը ձեզ չհասնի, որովհետև ով որ խավարով է գնում, նա չգիտե, թե որտեղ է գնում: Ծս աշխարհին լույս տալու համար եմ եկել, որովհետև ամեն ոք, ով հավատում է ինձ, նա խավարի մեջ չի մնա: Հանճարների բոլոր ճիգերն ու հնարամտությունները բավական չեն ճշմարտության գեթ մի կրակ վառելու համար, եթե ի վերուստ կայծ չկա նրանց մեջ նետված: Նույնիսկ նրանց և մարգարեների օրենքների բոլոր գիտությունները աստղերի նման նվազում են, երբ ծագում է Մեծ բանականության արեգակը, որովհետև օրենքները թեև Մովսեսի ձեռքով տրվեցին ժողովրդին, բայց շնորհքն ու ճշմարտությունը նրա միջոցով եղավ: Եվ ապա՝ ես արդեն դրա մեջ եմ ծնվել և ինքս եմ՝ հանդիսանում ճշմարտության վկայողը և ով որ իրեն ճշմարտության որդի է համարում, կլսի իմ ձայնը: Մոտեցե՛ք ինձ, ով մտակույրներ և լույս առեք ինձնից, որպեսզի ամոթահար չմնաք: Լուսավորվի՛ր, ով ստվերամած սիրտ, ճանաչիր քո վախճանը, տես քո ճանապարհը և գնա այդ ճանապարհով:

Ծ'ս եմ կյանքը. այն կյանքը, որն ի սկզբանե կար և որը գոյություն տվեց ամեն ինչին և որին հաղորդակից արեցի նաև մարդուն, արարչագործելով նրան իմ պատկերիս նման և նրան տալով անմահության շունչը: Աստված չի ստեղծել մահը, այլ ստատանայի արած խաբեությունը էր, որ այն ծնվեց աշխարհիս մեջ և թաղավորեց ամենուրեք՝ Ադամից սկսած մինչև նրա բյուրավոր սերունդները, բայց ես եկա, որպեսզի մարդիկ վերստին անմահություն ունենան: Ոչ թե ապրեն առաջվա նման բույժապատիկ վտանգներով լի, այլ ավելի ամրապնդվեն հույսով, որ պետք է

վերափոխվեն դեպի երանական աշխարհները, դեպի հոգու իսկական անմահությունը: Ծս չեմ խափանել մարդուն մի անգամ պարտադրված երկրավոր մահը, այլ իր տանջալից հոգևությունների փոխարեն անդորր երեկոյի մի քուն եմ տվել նրան, որպեսզի առավոտյան աչքերը բանա շողակաթի գեղատեսիլ երանության մեջ: Ծս էլ եմ անցել մահվան փորձության միջով. իրապես և ոչ թե աներևույթ:

Ծս, որ իմ բնության էությունմբ անմահ էի, քո մահկանացու բնության նման մեռա և տապանի մեջ դրվեցի. ես, որ էի և եմ կյանքն ու հարությունը: Ով որ հավատում է ինձ, կգոյատևի, անգամ եթե մեռնի և նա, որն իր մեջ կենդանություն ունի և հավատում է ինձ, հավիտենապես շպիտի մեռնի: Ով մարդ, մի սարսափիր այսուհետև մահվանից, քանզի ես արդեն փշրել եմ նրա ժանիքները և նրա կծելը սոսկ մի համբույր տալ է արդարների համար: Խոնարհիր քո գլուխը իմ՝ արդեն խոնարհված գլխի առջև և այդպես արձակիր վերջին շունչդ: Մի սարսափիր գերեզմանից, որին դու ամենուրեք հանդիպում ես քո ոտքերի մոտ, քանզի ինձ էլ դրեցին մուժ ու խոնավ գուրը, խավարի մեջ և հավիտենապես մեռյալ համարեցին: Բայց ես, ցորենի մերկ ու մենակ հատիկի նրման, մահվան հողի մեջ իջնելով, վերստին հարություն առա և հարություն տվեցի ինձ հետ միասին ու ինձնից հետո դարերի ընթացքում հասակ առ հասակ ննջեցյալներին: Եվ այդ ժամանակվանից ահա ես կենդանի եմ, և դուք էլ ինձ հետ կենդանի պիտի լինեք: Քանզի այս երկիրը թողած հոգին վերադառնում է իրեն արարչագործող Մեծ սկզբի մոտ, հավիտենապես մտնելու համար կենդանության աղբյուրը:

Ծս եմ կյանքը. հավատա ինձ, ով մարմնական կրքերով ապականված հոգի և այսօր իսկ, ինձ հետ միասին կարող ես իմ արքայության մեջ լինել: Քեզ փոքր ժամանակ է մնացել այս երկրավոր կյանքում պանդխտելու համար, և որպեսզի այդ կարճատև ճանապարհի վրա շփտանգվես, շընկնես, ե՛կ, ահա սյուտրաստել եմ քեզ համար հաց և իմ դորությունմբ բխեցրած կենդանություն քո մի աղբյուր: Քանզի անմահություն հրավիրվածներին անմահական կերակուր է վայել և ես ինքս, հրաշալի մի գոյափոխությունմբ անքըննելի կերակուր տվեցի ձեզ: «Առեք կերեք այս է մարմինն իմ... հարեք դրանով բոլորդ էլ, որովհետև դա իմ արյունն է»: Ծս եմ

կենսատու հացը և ով որ առ ինձ է գալիս, նա բնավ չի քաղցածանում և ով որ հավատում է ինձ, նա երբեք չի ծարավում...

Ես եմ երկնքից իջած կենսատու հացը. նա, ով որ ուտի այդ հացից, պետք է ապրի հավիտյան:

Ո՞վ մարդկային հոգի, պատկեր աստծու, պատկեր՝ ոչ թե ներկերի ստվերանկարով տախտակի կամ պատի վրա նկարված, այլ իրական և կենդանի. ինչո՞ւ ես հապաղում: Շտապիր, աճապարիք և խառնվիր քո նախագաղափարի հետ ինչպես մի գույն՝ նրա ներկերից, կամ մի ճառագայթ՝ նրա շողերից, կամ մի ճյուղ՝ նրա որդատունկից և առընդմիջտ մնա նրա մոտ: Որովհետև, ես եմ, ասաց նա որթատունկը ճշմարիտ և դուք նրա ճյուղերն եք: Նա, որը հենված է ինձ վրա և ես՝ որ հենված եմ նրա վրա, նա է, որ առատ պտուղ պիտի տա, քանզի առանց ինձ, դուք ոչինչ անել չեք կարողանա: Եթե հաստատուն մնաք և ընդունեք իմ խոսքերը, ինչ որ դուք ցանկանաք ու խնդրեք, կստանաք:

Լսո՞ւմ ես այս բոլորը, ով գերագույն ճշմարտությանը, բարուն, գեղեցիկին ու հավիտենականին փափագող հոգի:

Ը

Ո՞վ հրաշալի ու համասփյուռ հանդարտություն, որ տարածված ես անսահմանության մեջ, որ լցնում ես իմ էությունը և տարածվում ես շուրջս: Ժամանակի անսահմանությունից պոկված ինչպիսի՞ հիասքանչ վայրկյան... Գիշերը տարածվել է ու բռնել երկրնքի ու երկրի միջոցը. գիշեր, որն իր մեջ ոչինչ չունի տխրեցնող ու վշտացնող, այլ մեղմ ու թափանցիկ մի մթություն է ասես, սփռված բնության երեսին, անորոշ ու աղոտ, ինչպես ակունքներով ու մարգարիտներով զարդարված քողը՝ ամոթխած ճակատի վրա:

Այնպե՞ս պայծառորեն են պսպղում աստղերի բույլերը լազուր երկնքի պարզության մեջ, և այնքա՞ն ողորկ ու քնքուշ է թվում նրանց միջև տարածված մանուշակագույն միջոցը: Չկա այլևս ահավոր հողմը, որն ամբողջ օրվա ընթացքում որոտում էր այս վայրերի վրա և ծանր ու տանջալի խորհրդածություններով տազնապեցնում էր ինձ, այլ կա հովիկն ու զեփյուռը՝ զով ու հանդարտիկ, որոնք սրնգահար պատանիների նման աշխույժ կերպով խայտում են և թրթրում ներդաշնակորեն: Եվ զարդարուն երկրնքի հեզանազ հեղինակն ու դիցուհին, բոլորակերտ և զեղնա-

հակինթ լուսինը, երկնքի ու ծովի՝ ասես համբուրվելու համար իրար կցված շրթունքների միջից բարձրանում է, հեռավոր հորիզոնների սերմերի վրայից, նորահարսի նազելիությամբ բանալով իր սիրավառ դեմքը, շուրջը լույս սփռելով վառում է աչքերիս լապտերը՝ քնության համատարած հրաշքները տեսնելու, և ինքն էլ, որպես այդ համընդհանուր ներդաշնակության դիցուհին, դեկավարում է առհասարակ ծովերի, ցամաքների և օդի համանվագ երգերը: Եվ ասես նոճիակերտ ու կապույտ ակնեղեններով պճնված կառքի նման, թավալեցնելով իր ոսկեզօծ ու խաղացկուն անիվները, դանդաղ բարձրանում է գիշերը: Եվ ես ինքս էլ, բազմած գիշերվա գահավորակին, ասես թռչում եմ ու հեռանում դեպի տիեզերական անսահմանությունները, հեռու-հեռավոր աշխարհներ, բարու համբավի և սիրո հրավերի հետևից:

Ո՛հ, և ո՞ր հրավերն է ավելի սրտացունց, քան Միակի ձայնը, կամ ի՞նչ համբավ կա ավելի բարի, քան նրա ուսմունքը, որը երկընքի և երկրի պատգամն է: Թող ուրեմն լռեն բոլոր արտաքին ձայները և հանդարտորեն խոսի միայն Գերագույն ճշմարտությունը: Նա է միայն, որ լսում է և իրականացնում, նման այն Մեծին, որը սավառնաթև բարձրացավ Քորեբի լեռան գագաթը, որտեղից տարածվում էր ճշմարտության մեղմ ղեփյուռը...

Բազում գիտնականների աշխատություններ են անցել ձեռքիս տակից, և փոքր ի շատե տեղյակ եմ բանասերների գործերին ու փիլիսոփաների պայքարներին: Բանաստեղծների ու սոփեստների վայելչակարգ գրություններն ու նրբարվեստ խոսքերը ինձ էլ են հիացրել: Բայց ավելի շատ խոսք ու աղմուկ գտա նրանց մեջ, քան թե իմաստ ու փաստ: Նրանցից ոմանք որոշ հետք թողեցին իմ մըտքում, որպես ունայնության արձագանքներ և զրա հետևանքով էլ հոգուս մեջ հաճախ հանկարծակիորեն, որոշ խոյական խոսքեր են ծնվում: Իսկ Հիսուսի խոսքերը, որպես օդի հոսանքների անդադար շարժումը կամ կենսատու շունչը ունեցնելու, հնչում է հոգուս մեջ՝ խոր ու բարձր, լայն ու երկայն, և շատ ավելի ազդու ու անդիմադրելի, քան աշխարհիս իմաստունների ու գիտունների բոլոր ճառերն ու գյուտերը: Իհարկե նրանց մեջ կան մտքի փայլատակումներ ու ճաշակ, բայց հոգին ճարակող ու հագեցնող երանական կերակուր ես ուրիշ տեղ չեմ գտնում, բացի Գերագույն Բանի ուսմունքի մեջ: Եթե աշխարհիս բոլոր մատյաններն ու հուշարձանները հրով ու սրով ջնջվեին հանկարծ, միայն նա բավական էր և է մարդկություն

Հոգևոր կարիքների և անկորուստ կյանքի փրկիստփայական բավիղները գտնել կարողանալու համար: Հոգու խորքում տպավորված է Անսկիզբն Անքնինի խոսքը, որը ես հիշում եմ և հիշելուց երբեք չեմ դադարելու, թե՛ ես եմ ճանապարհը, ճշմարտությունը և կյանքը, և առաքյալների խոսքը, թե Բացարձակ ճշմարտությունը կար երեկ և այսօր, նույնը և հավիտյանը:

Արդ՝ այս ամենը գեթ մի որոշ ժամանակ ձեզ հիշեցնելը, երկրավոր պանդխտությանս այս օրերում, ես իմ հոգու պարտքն եմ համարում. ձեզ, որ ինձ նման պիտի թողնեք այս անցավոր աշխարհի կյանքը, և որ ինչպես ես՝ երևի բազում անգամ ալեկոծվելու տանջվել եք մտքի հոգսերից ու ծփանքներից: Եվ այդ ոչ թե նրա համար, որ ինձ իբրև թե ավագագույնը համարելով, կամ որևէ իշխանություն ունեցող հռչակելով, կամենում եմ իմ խոսքերը ձեզ լսեցնել, կամ էլ որևէ նոր բան ունեմ ասելու, այլ որպես ընկերն՝ իր ընկերոջը և եղբայրը՝ եղբորը, և պանդուխտն՝ իր պանդուխտակցին, ձեզ իմ ձեռքն եմ մեկնում և ձեր մեկնած ձեռքն եմ ընդունում: Խոսում եմ որպես մտերիմը մտերմի հետ և որպես վիճակակիցը վիճակակցին, հաղորդում եմ իմ զգացումներն ու իմացածները:

Կա՞ արդյոք խոսքերիս բարձրագեզ աճյունի ներքո գեթ մեկ հատիկ բոցավառ կայծ, և կգտնվի՞ արդյոք մեկը, որին պետք լինի այդ կայծը: Իսկ մեկ կայծը երբեմն որքա՞ն և որպիսի խարույկներ է վառում և որպիսի՞ անտառներ կարող է հրդեհել: Բավական է ինձ, եթե կարողանամ մտքի գեթ մեկ ճրագ վառել, կամ գոնե մեկ սրտի մարմրող պատրույզը արծարծել, և երջանիկ կլինեմ, եթե գոնե մեկ միտք իմ խորհուրդների ներքո հուզվի և շարժվի, մեկ սիրտ աշխուժանալով բաբախի, և հառաչի գեթ մի հոգի...

Ո՞վ սքանչելի գիշեր, դու ազդիր, ինչպես հիմա ես ազդում ինձ վրա, ազդիր նաև նրանց, որոնց ուղղում եմ իմ խոսքը. երևա նրանց էլ քո բուրբ հանդարտությունը և քո բուրբ շքեղությունը, ինչպես ինձ ես երևում այս պահին:

Ահա լուսեղեն լուծ ունեցող քո սայլերը խոնարհվում են դեպի ծովը, բույլ առ բույլ աստղերը ելնում են լեռան թիկունքի հետևից և, հեզասահ անցնելով քառաթև նշանի վերևից, մեկ առ մեկ իջ-

նում են այն ճանապարհի վրա, որը անշփոթ, անխտոր սրված է ի սկզբանե: Աճապարանքով սրանք ճանապարհ պիտի բանան այն մեծ լուսավորի համար, որը պայծառացնում է ցերեկը և ինձ էլ պիտի ազդարարեն, որ գիշերային ստվերների հետ մեկտեղ թողնեմ և իմ այս միայնարանն ու դառնամ դեպի ընկերներես խումբը, լծվելու գործի և կենցաղի հետ կապված աշխատանքներին, բայց ոչ ամենևին վայրապար հոգսերին ու վհատեցուցիչ զբաղմունքներին:

Վաղը, նույն այս արեգակի տակ, դարձյալ պիտի բացվի նույն տեսարանը. այնտեղ լուվի քաղաքների աղմուկը, այստեղ՝ անբնակ վայրերի մեղմ շշնջյունը: Եվ դարձյալ իր շտեմարաններից հարուստյուն առնելով, կոզեկոշվի Եվրոսը¹⁵ շարդուկտոր անելու ծառաստանները, մոնշալու ալիքների մեջ, և փոթորկելու անապատները, բոլորին հասցնելով կենցաղի ընդունայնություն աշխարհագույժ ձայնը: Արդ՝ եթե դու էլ նրան հանդիպես, ով իմ երկրային պանդրխտակից անցորդ, այս մենակյաց ծառի մոտ, այս քամու ժամանակ, այս անմարդաձայն միայնության մեջ, կանգնիր, նայիր, հանգիստ առ այստեղ մեկ կամ մի քանի վայրկյան, և դու էլ կրզգաս, կխորհես, կքնես և անհրաժեշտ եզրակացություններ կանես:

Արի, մի տատամսիր, ով իմաստասեր, որ քննելով քո նախնիների և ժամանակակիցների գիտություններն ու փորձը և դրանք խառնելով քո մտացածին հղացումներին, դեռ չես հավանում ուրիշների արածները և ճգնում ես մտքի ու հոգու համար նոր ճանապարհ գտնել. կամ ազատամիտ կոշվածների հետ միասին հիմնում ես կամքի և մտքի համար ավելի հավանական համարվող նոր ուսմունք: Չէ՞ որ արդեն լսեցիր Բացարձակի խոսքերը. ասա հապա, ուրիշ տեղ հանդիպե՞լ ես այդպիսի վարդապետության, կամ օրենսդիրներից և աղանդապետներից ո՞ր մեկն արդյոք, ունենալով այդքան աղբատ և անպաճույճ վարք, կարողացավ այդպես համարձակ խոսել, թե ինքն է բանականությունը և լույսը, ճանապարհը և ճշմարտությունը, ամբողջ մարդկությունը կյանք ու հարություն տրվողը: Ուրիշ էլ որտե՞ղ կարող էր լավել այսպիսի հղոր և իմաստուն խոսք: Կհամարձակվե՞ս արդյոք որոշ թեթևամիտների կամ կամակորների հետ միասին ասել, թե այդ ամենը խաբեբանների կամ խաբվածների գյուտն է: Սակայն դու առավել պիտի վարմանաս, որ այնպիսի սինլքոր մարդկանց գրվածքները, ինչպիսիք էին Մատթեոսն ու Հովհաննեսը, մնալով մնում են ու հիացմունքի

դուռ են հանդիսանում գիտնականների ու քննախույզների բազմութեան սրտի ու մտքի համար և ոչ թե Սոկրատի, Պլատոնի և Քսենոֆոնի խոսքերը. սրանք, մարդկութունից սնված ու դատարակված Աթենական գիտութուններով ու ուսմունքներով, ներանք՝ ընդամենը՝ ճախճախուտների ձկնորսներ և քաղաքի մաքսավորներու Իսկ եթե հավակնես հավասար դասել Գերադոյն ճրջմարտութեան ուսմունքը Բրահմայի ուսմունքի, Զրուդաշտի, Մանույի կամ Մուհամմեդի¹⁶ ուսմունքի հետ, նախապես լավ կըշոր ու շափիր նրանց ուսմունքներն ու նրանց վարքը, նաև նրանց հետևողների գործը, և դու կպատկառես, կամաշխու՛ Եթե կա բոմեջ ուղիղ սիրտ և անկաշկանդ միտք, ապա շատ շիս հապաղի ճանաչելու համար Գերագույնին ավելի վեհ ու վեր, քան սոսկական մարդը:

Եվ դուք էլ, հավիտենական Բանը քննող իմաստասերներ, կեղեցու քահանաներ և վարդապետներ, գեթ մեկ անգամ քննեցեք ձեր վիճակն ու աստիճանը՝ այս երկրի վրա. երկրի, որտեղ ոչ թե պիտի առաջնորդվեք ստվերակերպ օրենքներով և դեգերեք մտքի առերևույթ տաճարներում, այլ պիտի հանդիսանաք Գերագույն ուսմունքի ճշմարիտ տարածողները և դրա համար պետք է կատարեք ամենահրաշ և ամենադոր պատարագը հանապապօրյա նայեցեք ձեր առջև գտնվող զոհին, թե որքան է հեղ նա և որքան ահեղ, նայեցեք ապա ձեր ձեռներին և ձեր սրտին և տեսեք, թե նրանք որքան են ընկել սրբութունից և հանդարտութունից: Ձեզ այլևս չեն օգնի ահարոնյան սպասքները, լվացումներն ու պահեցողութունները, այլ այստեղ անհրաժեշտ է սուրբ սիրտ և հոգի խոնարհ, մեռելութեամբ կրթված մարմին, Մարիամ կույսի մաքրութունը, երկնավոր հոր կատարելութունը, անհրաժեշտ է օրինակ անսխալական, առաջնորդութուն անաշու, զգուշութուն հարածամ, երկյուղ առ անձիշտ վարդապետութունը և սեր՝ մատուցելու ձեռքերի վրա:

Դուք կերպարանավորում եք Հիսուսին և ոչ միայն նրա պաշտոնյաներն եք, այլև պաշտոնակիցներն ու նրա գործի կատարողները, նրա վարդապետութեան քարոզողներն ու պարզաբանողները: Ուրեմն դուք պետք է ունենաք նրա հրակաթ հոգին՝ ակնթարթորեն բորբոքելու համար ունկնդրողներին, որպեսզի կարողանաք նրանց երկրից դեպի երկինք վերացնել:

Ոչ այնքան պետք է սիրիլի ու սխրալի հանդիսանաք՝ եթե ան-

գամ սերովրենների թևերով սավառնելով հանդգնեք վերանալ դեպի Գերագույն Բանի խորքերը,— չեմ ասում, թե անմիտ հանդգնությունը կամ ունայն հետաքրքրասիրությունը,— որքան որ պետք է ջանաք Հովհաննեսի և Թովմասի նման հեզաբար խոսել և երկյուզածորեն մատուցել բացարձակ վարդապետությունը: Ոչ այնքան առատաբառ որոտալ և անվերապահ դատաստաններ կարողալ, որքան դյուրամատուց անել առաքյալների և սրբազան հայրերի ավանդությունները: Ոչ այնքան քրքրել կրոնի պարկեշտ քողը, և մերկանդամ ցույց տալ հավատը, որքան լցնել սրտերը նախահայտ ճշմարտության սիրով և խաղաղեցնել խուճապի մատնված խղճիկը: Երբ աշակերտները խնդրեցին Հիսուսին զորացնել իրենց հավատը, նա բավական համարեց մանանուխի հատիկի շափն անգամ, իսկ սիրո համար՝ անսահմանությունը որպես շափ ցույց տվեց, այսինքն, սրտի և մտքի ամենայն զորությունը մինչև վերջնագիծը: Բարին սովորեցրեք. բայց խնդրում եմ, որ դուք էլ գնաք և սովորեք, թե ինչ բան է այն, որ՝ «Ողորմություն եմ ցանկանում և ոչ թե զոհ»: Գովում եմ ձեր վարդապետությունը, բայց միշտ հիշեցնում եմ ձեզ եկեղեցու այն մեծագույն վարդապետի՝ Պողոսի խոսքը, որն ասում էր, թե ամեն մի վարդապետություն և գիտություն և մարգարեություն ի վերջո դատապարտված են խափանման, բայց սերն է միայն, որ անխափան է: Սերն է օրենքների կատարելությունը, սերը բարձր է ամեն ինչից և բազում անգամ հայտնի է, որ գիտությունը զարգացնում է, իսկ սերը՝ հավիտենապես զարդարում:

Քանի որ դուք ճշմարտության վարդապետներ եք, ուրեմն անշուշտ պետք է իմանաք, որ ոչինչ չեք կարող ոչ ավելացնել այն ամենի վրա, ինչն առ այսօր ընդունել է եկեղեցին և ոչ էլ պակասեցնել. ապա թե ոչ, Պողոսի նշովքների տարափի տակ կընկնեք և նույնիսկ իր՝ Գերագույնի, որը գոյություն ունի երեկ և այսօր, նույնը և հավիտյան:

Այն եռամեծ փիլիսոփան, որն ամբողջ աշխարհի վարդապետն էր, ևրեք շրջավեց Մովսեսի աթոռին, այլ նստում էր դալար խոտերի վրա և այդպես էր ուսուցանում: Զուներ նա ոչ նրբաբանդակ տաճարներ, ոչ պաղպաջուն հովոցներ, ոչ կառքեր և ոչ երիվարներ, պերճանքի և զարդարանքի ոչ մի նշաններ, ոչ սպասավորների ու փոքրավորների խմբեր և ոչ էլ իշխանական կարգին բնորոշ արտաքին օրենքներ կամ ձևեր: Այլ նա ինքն էր անում ամեն ինչ և պատվիրում էր, թե ձեր միջի ամենից մեծը թող բոլորի ըս-

պատասխանողը դառնա, և ապա՝ ես ձեզ օրինակ տվեցի և ինչպես որ
ես արեցի, նույնն էլ դուք արեք, այսինքն՝ միմյանց ոտքերը լը-
վացեք և ոչ թե խփեք խեղճերի գլխին: Ձեզ իշխանություն է տը-
վել ոչ թե նրա համար, որ դուք անտանելի և ծանր պարտավորու-
թյունների բեռներ դնեք ուրիշների վրա, այլ որպեսզի նախ դուք
ձեր անձի վրա վերցնեք այն. և ապա ուրիշների վրա դնեք նրա
քաղցը լուծն ու թեթև բեռը:

Ձեզ գավազան է տրված ոչ թե հյուպատոսության, այլ հովվու-
թյուն անելու համար, որպեսզի առաջնորդեք Քրիստոսի հոտը դեպի
դալարագեղ արոտավայրերն ու հանգստարար ջրերը: Երկնքի ար-
քայության դոնների բանալիներն ունեք այն ավելի լայն բանալու
համար և ոչ թե փակելու, քանի որ նա ինքը, այդ բանալիները տը-
վողը, ինքը պիտի գա այդ դոնները բանալու և հեշտագնաց ճա-
նապարհը ցույց տալու: Ձեզ հրաման է տրված արծարծել մտքե-
րի մարմրող պատրույզները այն գիտությունից, որը հագեցած է
Գերագույն հեզիկ շնչով: Որքան վեհագույն եք գահով և որքան
բազմաթիվ է ձեզ վստահված հավատացյալ հոտը, այնքան մեծ
պատասխանատվություն պիտի պահանջվի ձեզնից: Հիսուսն է
միայն ճանապարհն ու ճշմարտությունը և դա էլ ավանդել է մեզ
ցույց տալ, այսինքն՝ նախ գործել ապա ուսուցանել:

Դուք էլ ինձ լսեցեք, ով աշխարհիս մեծամեծներ և վայելչան-
քի սիրահարներ, դուք, որ ձեր մեջ թաքնված թաքուն գիտակցու-
թյամբ իսկ հասկանում եք, որ ոչինչ չունեք և ոչինչ էլ իսկապես
չեք կարող ունենալ ավելի, քան մի հետին ստրուկը: Ձեր բոլոր
մեծությունն ու շուքը ընդամենը պաճուճանքներ են և կաշկանդիչ
պատրանքներ, որոնցից ազատ են աղքատները: Ձեր շոայլությունը
նման է ձեր գլխավերևում տարածվող հովանուն, որը մի հատիկի
չափ անդամ կշիռ չունի և ոչ էլ կարելի է շոշափել: Արդյո՞ք դուք
նման չեք այս վիթխարի և հաստաբուն եղևնուն, որին աճեցրել
են երկրի հողն ու երկնքի ցողը և հնարավոր է, որ պահպանեն
դեռ երկար դարեր շարունակ: Բայց եթե մի փայտահատ կամենար,
մեկ օրվա, կամ մեկ ժամվա ընթացքում կկարողանար հիմնովին
փշացնել այդքան երկար տարիների աշխատանքը, գետնին տապա-
լելով այս հսկայաձև հասակը և ընդմիջտ լոեցնելով անապատի
այս շեփորը:

Մարդու ճշմարիտ մեծությունը կայանում է իր ներքին անձը
նորոգելու մեջ, որն անելու ճշմարիտ հնարանքները մեզ սովորեց-

բել է Հիսուսը, այն է՝ ատել աշխարհն ու իր սեփական անձը և սիրել ընկերոջը, որպես իր անձը: Ոչ մի տեղ դեռ չի երևացել այնպիսի հզոր և հնարագետ անձնավորություն, որը կարողանար գերազանցել հասարակական բնավորություններից իր հզորությամբ, խայտալուով անցնել ցավելի և երկյուղների միջով, բացազատվել կասկածներից, ազատ լինել մահվան սարսափից: Նինոսն ու նաբուգոդոնոսորը¹⁷ Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Լենկ-Քիմուրը, քրոնցից զարհուրում էր անգամ ամբողջ աշխարհը, այսօր մի փոքրիկ մանուկի շափ անգամ վախ չեն պատճառում: Քե մեծերը և թե փոքրերը, միօրինակ խաղալիք են մահվան ձեռքին, եթե չսսեմ նաև բախտի:

«Բոլոր գետերը շեն կարող ծովը լցնել» և ոչ էլ տենչանքները՝ սիրտը: Կարելի է կտրել-անցնել ամբողջ վիթխարի օվկիանոսը և միայն մի փոքրիկ խողովակ թրջել, և ոչ նույնիսկ լցնել: Անանցական է սիրտը և անցանելի բաներով չի հագեցնում, չի հանդարտվում: Ձեր գանձը, ով ընշասերներ, երկնքի մեջ ժողովեցեք, որովհետև այնտեղ, որտեղ ձեր հարստությունն է, այնտեղ է գտնվում նաև ձեր սիրտը: Իմացեք և դուք էլ, ով բռնակալներ, որ ամենևին էլ մեծ չի կոչվի նա, ով կկարողանա սանձել տիեզերքը, այլ նա, ով իր անձը կկարողանա դնել Հիսուսի ճշմարտության լծի ներքո: Փորձեցեք այդ լուծը, և դուք կգտնեք այն, ինչ փնտրում եք: Հանգիստը:

Ձեզ էլ եմ կարդում այն հրավերը, ովքեր, թոթափելով իրենց վրայից հոգսերի և մտածությունների ծանրությունը, սիրում են հաճույքների լողին հանձնել իրենց սիրտը, երերկոտ ալիքների վրա և նոսր օդի մեջ, անձկանոք գիմելով դեպի հեշտալին ու գեղանին: Ձեր սրտի ազդումները չէ՞ որ գալիս են նաև ձեր հոգուց, որը ոչ միայն տենչում է բարին, այլև սիրում է գեղեցիկը: Բայց դուք դուք մոռանում եք այն հանգամանքը, որ չկա կատարյալ գեղեցկություն և բարություն, որը չլինի ճշմարիտ, քանզի դա է միայն մնայունը: Այն, ինչ մնայուն չէ՝ անցողիկի տառապանքն ունի իր մեջ և հանդիսանում է կարծեցյալ վայելքի ապականիչը:

Արարածների մեջ ի՞նչ կա ավելի գեղեցիկ, քան մարդը և որի՞ գեղեցկությունն է այդքան դյուրությամբ եղծվում, քան մարդունը: Մի վայրկյան համբերիր և դու, ով գեղատեսիլ օրիորդ, և ինքդ քեզ մի թաքցնիր քեզնից: Որովհետև քեզ այնքան էլ ճիշտ ցույց չի տալիս քո հայելին, որի մեջ դու նայում ես, որքան ցույց է տալիս հոգուդ

ներքին հայելին՝ գիտակցությունը, թե ինչ ես, և ինչ պիտի լինեա
կանգ առ, մի սարսափիր, ով Գերագույնի կնիքով կնքված ճակատ,
մի հավերժահարս կամ երկնաստեղծ դիցուհի չես, այլ հողից մար-
մին առած մի կին: Նույն այդ հողից են սնվում և վարդն իր փշերով
և շուշանն իր դմնիկով և վաղ թե ուշ նույն հողին էլ վերադառ-
նալու են: Հարցրու ինքդ քեզ, թե ինչու ես այդքան հոգս ու խը-
նամք տածում դեմքիդ գեղեցկության նկատմամբ, չէ՞ որ եղծում
ես քո բնատուր շնորհը այդ մուրացածո բաներով: Եթե դիմափոշու
կամ ակնանների կարիք ունես, ուրեմն դու գեղեցկություն գնող
ես և ոչ թե սյն ունեցող: Իսկ եթե այն ունես ի բնե, ապա ինչո՞ւ
ես՝ անտեղի կերպով այդպես հետևում շարքով գեղեցկանալու այդ
վաղաթառամ արվեստին: Դու էլ ես արդեն զգում, որ այդ վաղան-
ցիկ շնորհը երկար ժամանակ չի մնալու դեմքիդ վրա, այլ հնա-
ցած պատկերի ներկի նման պիտի թափվի-գնա կամ մի անգամից,
կամ էլ փոքր առ փոքր: Եվ այն դալար ծաղկի նման, որին առա-
վոտյան կապում ես գլխարկիդ վրա և երեկոյան թառամելու պատ-
ճառով մի կողմ ես նետում, դու էլ ծաղկանց աշխարհի մեջ ազ-
նըվագույնդ, մի երեկո պիտի թառամես, և այն ժամանակ ք՞վ
պիտի կարողանա նայել քո դեմքին...

Ուշիմ եղիր, օրիորդ, և պարկեշտությանդ գանձը մի վատնիր
արվեստական և սնոտի զգվանքներին: Եթե օրենքով լծակից ես
քո ամուսնուն, տես, որ ուղիղ տանես կյանքի լուծը: Հիշիր այն
փափկասուն կույսերին, որոնք լուսավառված էին հավատի լապ-
տերով և զարդարված էին անարատության պատմուճանով, որ-
պեսզի երբ հնչի նրա գալստյան ձայնը, նրա, որ ասաց, ես եմ փե-
սան, դու էլ կարողանաս ընդառաջ ելնել, անթառամ օթևանի հան-
գըստարանը մտնել կարողանալու համար:

Եվ դու էլ, ով երիտասարդ, զարդ և պարծանք մարդկության,
որ ըստ Սողոմոնի ասածի՝ ուրախ ես քո երիտասարդության համար
և սիրում ես զվարճանալ քո ծաղիկ հասակով ու սրտով, դու էլ
հիշիր, որ երիտասարդությունն անցավոր է և քեզ էլ կգան-կհաս-
նեն տարիներ, որոնց համար պիտի ասես, թե ես դրանց չէի ըս-
պասում: Ո՛հ, պիտի քանդվի նաև քո արծաթագործ լարը, պիտի
խորտակվեն քո ոսկեհուռ մանյակները, պիտի փոշիանա և քո
մարմնի այդ կավեղեն սափորը: Հողը նորից հող պիտի դառնա և
հողին վերստին պիտի գնա առ Բարձրյալը, որը և այն տվել էր:

Երբեք քեզ չի՞ պատահել, որ սնցնես այն ազարակի մոտով,

որը լի է մոռալատես և վայրի խոտերով: Եվ ո՞վ է, որ հեռվից կամ մոտիկից չի անցել գյուղական եկեղեցիների դռան առջևից կամ բազմամարդ քաղաքների արվարձանների կողքից, որտեղ ոչ այնքան երկնաճոճ նոճիներն ու առ երկինք ձգված ուռնիներն են երևում, որքան խիտ դասավորված և երեք ճյուղամասերից բաղկացած անպաճույճ և անսաղարթ փայտերը: Գրանք գերեզմանների խաչերն են, որոնցից սարսուռ է զգում վատամարդիների սիրտը և ներքին խրախույս՝ առաքինիների հոգիները: Գրանք բոլոր տեսակի մատյաններից ավելի են լցված իմաստների պրակներով, որոնց ամեն մի տողը, այբուբենի ինչ տառով էլ որ սկսվի, մինևույն է, վերջանալու է Ո-ով: Մարդկային ամեն հասակներ և վիճակներ կան այնտեղ պարտակված:

Եվ քանի՞ դեռաբողբոջ ծաղիկներ, արագ արագ թառամելով, իրենց հանգիստն են գտնում այնտեղ, որքա՞ն ականահաճո և սըրտառուչ գեղեցկություններ. որքա՞ն փափուկ մարմիններ, որոնք գզվում և փայփայվում էին տարփածուների գրկում, այնտեղ ընկած են գարշահոտ: Քանի՞ դեմքեր, որոնց մեկ անդամվա երևույթը ավելի արագորեն էր տպավորվում սրտում, քան թե լուսանկարի ժապավենի վրա, այնտեղ բոլորովին եղծվել են և աղավաղվել...

Ո՞հ, ոչ թե մեր անցողիկ մարմնին ու արյանը, այլ սրտին ու հոգուն է, որոնց անմեկին կերպով հարում է ճշմարիտ գեղեցկությունը: Գերեզմանների արտաքին կերպարանքը խնամքով խաղաղեցնում է Գերագույնի նշանը. մինչև որ մյուս անգամ, իր վերջստին զանդահարությունը հարություն տա տարրալույծ ու տարանջատ նյութերին՝ նյութական սլատկերին աննյութը խառնելով, և նրանց բոլորին բաղձալի անմահությունը շնորհի: Ահա թե ինչու մենք վախենում ենք և հուզվում, երբ անցնում ենք գերեզմանների կողքից, մանավանդ՝ երբ տեսնում ենք մատաղաշունչ մանուկի շիրիմը կամ ծաղկահասակ օրիորդի դամբանը, որոնք կորզված են իրենց ձյունափրփուր պարզությունից կամ հափշտակված հարսանյաց առագաստից, ինչքան որ դառնորեն ցույց են աւելիս երկրավոր ակնկալությունների ունայնությունը, այնքան էլ պնդապես հաստատում են երկնավոր հույսը:

Որքա՞ն թշվառ պիտի լիներ տառապյալ ծնողների և սիրելիների վիճակը. եթե չլիներ վերակենդանություն հույսը առաքինիների և անմեղների համար: Այո, այո, նրանց համար, որոնք ապրեցին

և ննջեցին Քրիստոսի հետ և նրա հետ էլ պիտի զարթնեն. նրա հետ, որ ասաց. «Ես եմ հարությունը և կյանքը»:

Արդ՝ քեզ են ուղղված իմ խոսքերը, ով Գերագույն Բանին հավատացող, որ երզվել ես ապրել ու մեռնել նրա հավատի ներքո, ով էլ որ լինես դու, քրիստոնյա քույր կամ եղբայր, հիշիր, որ քո կյանքի մեջ մի օր էլ դու պիտի նստես այսպես մենավոր, պիտի խորհես այն օրերի մասին, որոնք շեն անցնում և առ որը կյանքիդ տարիները աստիճանաբար թավալվոր տալով՝ քեզ էլ են մոտեցնում ու հասցնում այնպես, ինչպես քեզնից առաջ ու հետո եղած ամեն մի մարդու. Հիշիր ուրեմն, ով իմ անծանոթ հոգեկից, որ հավատը առանց գործի մեռած է: Հիշիր այս, քանզի ինչ որ տեսնում ու զգում ես, անցողիկ է, ինչպես որ անցել ու գնացել են քո նախնիների համար: Ամենայն բան անցողիկ է, և միայն քո արած բարին, և միայն հանդերձյալ կյանքի հույսն է, որ մնայուն է և դժբանք են, որ քեզ պիտի փրկեն երկրային աղետներից և կենցաղային գայթակղություններից: Բարիքն ու հույսը երկու թևերով քեզ պիտի թոցնեն այն աշխարհը, ուր ոչ հրապուրանք կա, ոչ դավադրության որոգայթ և ոչ էլ մեղքի առիթ: Այնտեղ մահ էլ չկա, ոչ սուգ կա և ոչ աղաղակ, ոչ ցավեր և ոչ էլ շարշարանք: Մշտապես հիշիր, թե դու բնության մեջ նոր արարած շես և ոչ էլ այս աշխարհը սոսկ քեզ համար է արարչագործված, այլ եկող և գնացող յուրաքանչյուր մարդու նման, դու էլ ես տարված նույն այդ կրթերով ու տկարություններով: Քեզնից առաջ շատերն են եղել և քեզնից հետո էլ դեռ շատերն են գալու, շնայած այն բանին, որ բոլորի համար միանման չի լինելու վերջը և հավիտենականությունը: Փանզի շնայած այն բանին, որ առաքյալներից բոլորն են ննջելու, բայց բոլորը չի, որ հարություն են առնելու, այն երանական հարությունը:

Նույնիսկ ինքը՝ Եռամեծը, որն այնպես քաղցրաբարբառ խոսում էր մարդկանցից ոմանց հետ, նրանց, ըստ իրենց կատարած գործի, ցույց տվեց իր աջակողմյան ոչխարների հոտի մեջ դասվելը և մյուսներին, իր ձախակողմյան այծերի հոտի մեջ տեղ ունենալը: Ոմանց թռչել-երթալը առ հավիտենական կյանքը և ոմանց էլ,— ծանր է արդարև այս ինձ ասելը, բայց ես չեմ այդ ասողը,— հավիտենական տանջանքների մեջ երթալը...

Բայց դու մի՛ զարհուրիր, մի՛ քրթմնջա հավիտենական տանջանքների մասին լսելով: Դու լի՞նչ գործ ունես շարության հետ,

երբ մշտապես բարին եւ արարում: Հետեւի՛ր կյանքի իմաստուն խորհրդին, այսինքն՝ ավելի լավ է փրկութեան հույսը, քան թե կորուստյան կասկածը: Հիսուսն ինքը իր համապարփակ էութեամբ դրեց կյանքի և հարութեան գրավականը և գեհեմի սպառնալիքները և մահւան արհավիրքները, և ոչ թե մարդկանց կորուստյան մատնելու համար, այլ նրանց զգուշութեան հրավիրելու:

Սթափվիր ուրեմն, ով անձն հավատացյալ, մնա քո այն բարձր աստիճանի վրա, որտեղ դրել է քեզ քո բանականութիւնը. եղիր այնպես, ինչպիսին քո կոչումն է և երևա որպես քրիստոնյա: Բարձրագույն հոգով ծնվեցիր ավազանից՝ մնա նաև նրա սրբութեամբ:

Մնում է քեզ մյուս ծնունդը միայն, ծնունդ մահով և երկունքով, երբ կգրվես դու դաւադի օրորոցի մեջ ու կխոնարհվես դեպի գերեզմանի քնարանը, երբ կհասնի կյանքիդ շաբաթ երեկոն և կփութաս արթնանալ, երբ բացվի քո մեծ կիրակիի արշալույսը: Քաջալերվիր, ո՛վ Գերագույն Բանականութեան կնիքով նշված հոգի. մեկ ակնթարթ է միայն այս կյանքն իր բոլոր ունայնութիւններով՝ թե վշտալի և թե ուրախաբեր երևույթներով հանդերձ, բայց անբավ է հանդերձալը: Փոքրածավալ է սրտիդ տարողութիւնը, բայց թող դա էլ քեզ բավարար լինի այս աշխարհում, որտեղից միևնույն է ոչինչ չես կարողանալու տանել հանդերձալը, բացի քո հոգու կամօքից: Եվ եթե կարելի էլ լիներ ինչ-որ բաներ վաստակել ու պահել, գրանից ի՞նչ օգուտ կլիներ մարդուն, եթե անգամ տիրացած լիներ ամբողջ աշխարհին, բայց կորցրած՝ լիներ իր անձը: Ապրի՛ր որքան որ քեզ կյանք է տրված, բայց անհեթեթ բաների վրա քեզ մի՛ վատնիր: Իմացի՛ր, ինչ որ ասում եմ. վատն այն չէ, որ դու պարապում ես կյանքի համար անհրաժեշտ պետքերով, այլ այն, որ խուլաբար փարվում ես մեղկ կենցաղավարութեանն ու չես զբաղվում հոգին հարստացնող հոգսերով, քանի որ ֆիզիկապես ապրելու և անձը պահպանելու համար շատ քիչ բան է հարկավոր: Ընտրիր Մարիամի հետ միասին նրա բաժինը՝ հոգուդ փրկութեան հոգսը, որը ոչ ոք չի կարող քեզնից հեռացնել և թող զարշ աշխարհիկը այն սիրողներին: Եվ, մոտեցիր ուրեմն, դիր քո բազմահոգս ճակատն ու ալեկոծ սիրտը Գերագույնի ուսմունքի արտահայտութիւնը հանդիսացող այս նշանի վրա, փակիր աչքերդ օտարոտի ու անօգուտ հաճույքների նկատմամբ և պիտի կարողանաս գտնել այն հանգիստը, որին փոխարինող ոչինչ չկա...

Քայց կրճատվելով, ահավասիկ ամփոփվում է գիշերը իր բո-
լոր աստղաճամուկ զարդարանքներով և աստիճանաբար տարած-
վում է բեհեզ հագած արշալույսը: Արդեն տեսնվում է արեգակը,
որն արծաթե ճարմանդի նման երկնքի սրբամաքուր կրծքի վրա
իրար է հանգուցում գիշերն ու ցերեկը: Յողերի մարգարտափայլ
շիթերը փայլվում են ճյուղերի ծայրերին և, շարաճճիաբար վայր
սահելով, թրջում են իմ հագուստները: Հեռաստաններից արդեն
լսվում են թռչունների ճովողյունները, և ղովագին զեփյուռը, ա-
վելի ու ավելի ուժ առնելով, երեկվա մահաշունչ հուլմի վերստին
անդրադարձն է ազդարարում:

Ահա արևելքից շառագունում են ամպերը, և հանգարտաբար
մի առավոտ, ինչպես աստվածային տեսանելի մի շնորհ, տարած-
վում է լեռների ու դաշտերի վրա՝ անհունորեն գեղեցիկ, անհունորեն
պայծառ: Շուտով պիտի հանդես գա օրվա իշխանն ու թագավորը՝
հաղարերանգ արևը, աշխարհին մի նոր օր էլ բերելու, մահկանացու
կյանքի համար ժամանակի ուրիշ մի չափանիշ էլ ավելացնելու.
ինչպես երեկ, առաջին օրը և ավելի առաջ ու ճանապարհ պիտի
բանա գալիք վաղվա համար: Եվ ի՞նչ փուլթ մեզ համար երեկն ու
վաղը, եթե մեզ գործելու համար միայն այսօրն է տրված: Երեկը
գնացողների համար է, վաղը՝ եկողների, իսկ մենք պետք է պինդ
բռնենք այսօրվանից, աշխատելու և պատրաստելու համար մըշ-
տընչենավոր առավոտվա օրապարենը, հավերժական սիրո գործերը:
Առավոտն առավ:տին կհաշորդի, և երեկոն՝ երեկոյին ու պիտի գա
կենաց վաղորդայնը. իսկ ես, երեկն ու անցյալ օրը իրար խառնած,
քիչ ժամանակ հետո արդեն գնացողների թվում պիտի լինեմ...

Ուզ եղիր և դու էլ, ով իմ պանդխտակից անցորդ եղբայր, որ
քո այսօրվա վիճակում պիտի գաս ինձ նման մտորելու միայնա-
կության այս հովանու ներքո, որտեղից ես արդեն հեռանում եմ,
ուրիշ մի մենարան գնալու համար: Որովհետև աշխարհն ինձ հա-
մար այսուհետև միայնություն է միայն և անապատ ահազոր: Իմ
սրտի ամբողջ լիությունը, ինչպես նաև երկնքի ու երկրի բովան-
դակությունը միայն նա է, որն ասաց, թե ինքն է ճանապարհն ու
ճշմարտությունը, հարությունն ու կյանքը, բանականությունն ու
լույսը, նույն ինքը՝ Բարձրագույն Մտածողությունն ու Գերագույն
Բանականությունը, երեկ և այսօր, նույնը և հավիտյանս:

ԵՐՐՅԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՔ

Նո՞ր դար, կամ նախադուռն դարամտի (1900 թ.), արդեն որքան շշուկք, շփոթք ձայնից, գուշակութիւնք երկդիմիք, ավետիք և կսկիծք, հույսք և տարակույսք: Եվ ո՞ր ատեն, ո՞ր տարի շին լըսվիր այսպիսիք, ո՞ր տարեմտին մարդկան բազմութիւն սրտեր պեսպես տրոփմամբ շին թնդար, ևս առավել՝ ավելի կամ պակաս մտածելով ի մուտս նոր դարու: Թեև հազար լրագիրք ուզեն ծանուցանել այս առթիվ՝ այլևայլ աշխարհաց մեջ ըսված և լսված խաժամուժ համբաւները, եղողը և ըլլալիքը շին բավական: Եվ ո՞ր գլուխ կրնար բովանդակել այնքան խառնիխուռն աղաղակները կամ փնտրել և ընտրել լրոց մեջ զնորալուրը: Ոչ այնքան կամավոր ընտրութիւնն, որքան դիպվածականն է, որ շատ հեղ շատերու վրա ազդեցութիւն կամ տխրութիւն կունենա: Եթե ոչ սրտերնին, կուհասփշտակե մտքերնին և ի միջի այնքան ձայնից և համբաւուց այն կըլլա հզորագույնն:

Այսպիսի դիպաց մեջ ի դարամտիս՝ կարծեմ թե բարեկիրթ ազգաց և ընկերութիւնաց մեջ ի ներկայիս, երկու գլխավոր և այլակերպ շշուկք կամ համբաւք հնշեն: Մին՝ կատարյալ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ, ինչ որ սովորաբար կնշանակե բառս աշխարհ կամ աշխարհային, խնդական գուցե և խեթական: Մյուսն կրնա ըսվիլ և իսկապես՝ ԳԵՐԱՇԽԱՐՀԻԿ: Շատերն անշուշտ կուհեցին, որ մին այն է՝ մեծ աշխարհայնութիւն կարապետ ֆռանկաց պատրաստութիւնն, ի հիշատակ քսաներորդ դարամտի քրիստոնեից, գերազանցորեն ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԳԵՍ մի ներկայացնելու, իրենց մըշտաշառաշ մայրաքաղաքին մեջ՝ Մյուսն ալ՝ գուշակեցին, որ դարավոր ՀՈՐԵԼՅԱՆ մի է, զոր գլուխ և քահանայապետն քրիստոնեից հրատարակեց ամենայն հպատակ հավատացելոց: Այս երկու համբաւյալ ըլլալիքն ի՞նչ են. գրեթե հասարակաց ծանոթ է, ժամանակն այլ պիտի ցուցնե եղածը և ավանդե հաջորդաց: Ով որ փափագի հաղորդիլ այս աշխարհային և գերաշխարհիկ հանդիսից՝ գիտե իր ընկիւրը և ոչ կամք մեր է, և ոչ նպատակ ասոնց վրա խոսնելու:

Գրվածիս վերնագիրը կարդացողն պիտի զարմանա այսքան առաջաբանիս վրա և իրավմամբ մակարերե, թե անշուշտ գրողդ՝ այդ երկու մեծագոյն համբաւներեն զատ, ուրիշ մ՝ այլ լսած պիտի ըլլա,

և իր վրա կերպով մի ավելի ազդած և դեռ այն ազդեցությունները և երբեք քաղաքը չլիս։ Այո՛, այո...

Եվ ո՞ր զգայուն սիրտ ունեցող հայ չի լսեր այդ տարիներին ի վեր հնչածը, այն անլուռ և, սոսկալով ըսեմ, անլուռի նարեկյան ձայնն «Հառաչանաց հեծութեան...»², այն հայկական խփված բերնե, կերկերյալ կոկորդե, հեղձամղձուկ սրտե և հոգիե բխած ազերսը, հեկեկանքը, լացը, գոշումը, բողբոջը, որ երկրիս շրտ ծայրերուն սփռեցան և անոր խուլ արձագանքներով շահանգանձ նվաղյալ հույսով դեռ գերկինք թնդացնեն։

Այդ հանդերձյալ աշխարհուկ աշխարհահանդեսն իր բուրբ հանգամանոք և շքեղությամբ ի՞նչ պիտի արժե սրտախոց հայու մի առջև... այնքան երգոց և երաժշտաց որոտածայն նվագք ի՞նչ պիտի գո՞նն մեկ այրիացյալ նորահարսին, մեկ որդեկորույս մոր, մեկ ծնողազուրկ որբուկի, մեկ կողոպտյալ կույսի մի հեծեծանաց քով... Ո՞ր հայկական զբոսասեր աչք կրնա անհողորեն զբոսնուլ այն անհամար և մեկ-մեկ դեղեցիկ տեսարանաց մեջ, երբ ՚իշն իր հարազատ քույրերու՝ աննման անգին զույգ սևորակ գո՞ւարաց բրտնաբար մարմիրը, մթննալը և շունչին հետ անդարձորեն անցնիր... Ո՞վ անգութ գրչիս. ինչպե՞ս կրնաս բու ազգիդ, քու երկրիդ կրակը թափ պատահարները նորոգել հիշողությունաց մեջ... Ի՞նչ նորոգել, եթե չեն մոռացված, և ե՞րբ պիտի մոռցվին և այդ երբին վերջն ե՞րբ է։ Թող յուրաքանչյուր ազգայնո գայսպիսիս, եթե չես կարող օտարաց, բայց խրատ մի տուր մերայնոց, որք փափաղին զվարձանալ տեսարանոք աշխարհանդիսի, որ դոնեն մտնելու ատեն, դուրսը թողուն գոնե սրտերնուն կեսը։ Հապա մյուս կեսն ո՞ր թողունք։ Թողո՞ւլ, այդ անկարելի պիտի ըլլա հայու, նրբ ազնվ, գթած է սիրտն. թող պահե այն կեսը, գոնե կիսուն կեսը, իր կերպ կերպ կարոտյալ ազգայնոց։ Մերույն, այրվույն, որբին, տնանկին, կողոպտվածին, վիրավորին, կաղին և խեղին, մարմնով և սրտով, ըսենք նաև հոգվով կես ողջ կես մեռածին։ Եթե լույս աշխարհի առջև այսպիսի փորձանք չէր հանդիպած ազգիս՝ հավիտենական ամոթ շարաց, վալլե որ անվնաս մնացյալ կիսակտոր ազգն, գրության հավիտենական հիշատակ մի թողու նույն աշխարհի, ոչ առ ի ցույց, այլ ի դարման կոտորելոցն և կարոտալոցն։ Արդեն ըրած են զայդ ոմանք, թերևս և շատք պեսպես կերպով, ողորմությամբ, հանգանակոք, տրյուք ստսկի և նյութոց, դաստիարակությանմբ— խնամքով որբոց և այլն, սակայն դեռ ստեպ գանգատին լրագիրք,

թե ոչ սակավք ի կարող և ունևոր ազգայնոց՝ իրենց վայլածը շեն բրած, դեռ ըստ բավականին հայն հայուն չէ օգնած: Ստո՞ւյգ է, թե անստույգ, հարկ է լռեցնել այս գանգատը...

Ի սկզբան բանիս հիշության երկու տիրող ձայնք դարամտիս. միտյն վրա խոսեցանք, նկատելով հայկական հեծությունը, մյուստյն ակնարկելով հարևանցի՝ դարձյալ նկատմամբ մեր պատահարին, եթե ոչ կանոնավոր հոբելյան մի ապաշխարության, զոր քարոզել մեզի շինկնար, այլ վայելե հիշեցնել և հիշել (թե՛ հավատամք թե հիշած են գթոտ ազգայինք), որ այս երկրավոր հայրենիքե վեր երկնավոր հայրենյաց այլ ունին և Գերագույն հայր մի հասարակաց: Եվ մինչ ձեռվնին կարկառեն առ եղբարս. այլ վերացնեն սրտերնին հոգինին առ նա և նա իրենց ազգակից բարեխոս սուրբս, և ոչ ոք թերահավատությամբ ըսե, թե շատ սողթեցինք, աղաչեցինք, բողոքեցինք երկինս ի վեր և շեղանք լսելի: Եվ ճշմարիտ է, որ ոչ միայն ամեն արվար աղաչանք, այլև ամեն մի հառաչանք մեր տառապելոց, ամեն մեկ կաթիլ արտասվաց և արյան մեր կերպ-կերպ զրկելոց, կոտորելոց և նահատակաց՝ իրենց վարձքն և փոխարենն պիտի ունենան և ոչ կրկնակի կամ տասնապատիկ, կամ հարյուրապատիկ, այլև անբավապատիկ: Եվ զայս պետք է խնդրեմք և ընեմք, եթե նյութական օգնության շեմք ձեռնահաս կամ ոչ միշտ:

Գալով այդ մեր երբեմն ազգայնոց և այժմ հավասար այլոց՝ արքայության որդիք եղելոց, թեև ինչպես վերը հիշեցինք, ամենքն ալ քիչ թե շատ ընկերասեր և խնամոտ եղած են. երկրի իրենց ազգայնոց, այլ ոմանք ավելի հատուկ կերպով և առավելությամբ: Ուրոց նշանավորք եղած են որպես բազում մասամբք՝ այսպես և խնամոք ի վերա կարոտելոց, մեր երրյակ տոնելի ՆԵՐՍԵՍ ԶԱՅՐԱՊԵՏՔՆ, երկուքն կաթողիկոս, երրորդն արժանավոր այնմ վկայալ ի ժամանակակցաց, երբեմն ևս ի հորե կամ ի մորե ցեղակիցք և արյունակիցք.³ անվանյալքն Ն. ՊԱՐԹԵՎՆ, Ն. ԿԼՅԵՅԻՆ, կամ ՇՆՈՐԶԱԼԻ և Ն. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՆ ՍԻՐԵԼԻ: Այս մակդիրներն ընծայած են իրենց արդարադատ ազգայինք և կրնան տեսնել պանոնք իբրև ի մի մարմնի՝ երեք սիրտ և հոգի, կամ մի սիրտ և հոգի երիս անձինս, այս ԵՐՐՅԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՍ:

Քիչ շատ, այլ ոչ ըստ բավականին կամ արժեից նոցա, գրված և ծանոթ են ասոնց վարքերն, զոր չէ հարկ և ոչ տեղվույս կրկնել, այլ միայն իրենց մեծության ակնարկ մի տալ և ազգայնոց վրա

գուժ և խնամք հիշել, զորս և արժան էր ստեպ հիշել և իրենց փառաց և անվան նվիրել, ինչ որ կրնար իրենց ազգին սկիզբն և հանճարըն, մանավանդ այս կարոտելոց և կոտորելոց առթիվ:

Առաջին Ներսիսյանց, որ իրավամբք առաջնության և արշայանց ՄԵՄՆ կոչվի, թոռն թոռի Գրիգոր Լուսավորչի և երկուքին միջոց եղած հայրապետներն գործունյայն, հատկապես ՊԱՐԹԻՆՎ անվանք, որպէս և իր որդին՝ Սահակ, թեև ամենքն այլ նույն տեղեն են, հայր սամկորեն Պարթև կըսեն մեծղի և ուժով կտրվճ մարդկան: Սուրբ Ներսեսի վրա այլ այս գաղտփարս կա, մանավանդ որ ի սկզբան աշխարհիկ և դինվորական վիճակ ընտրեր էր և մեր Արշակունի թագավորաց դինակիր էր և պաշտոնյա: Քահանայապետության ատենի վարքն և գործք այլ հաստատեն իր վրա այս գաղտփարս և կրնար իր պատկերին ներքև սուլուծ մի նշանագրել: Քայց որքան արիասիրտ էր հզորաց առջև, այնքան փափկասիրտ առ տկարս և կարոտյալս, որ և մեր այժմյան խնդրելին է: Եվ այս գուժս ոչ միայն իր ակամա քահանայապետությունը հանձն աննեկն վերջը, այլև մինչդեռ թագավորի սենեկապետ էր՝ փայլուն զգեստներով, զենքով, նաև մազերով «մեծահասակ և վայելուչ երեսօք և ահագին տեսողաց»: Այն ժամանակն վկայե պատմիչն, որ էր «աղքատաց դարմանող և նեղելոց և զրպարտիւոց բարեյոյզ ի թագաւորէն»^Ա այսինքն բարիք, օղնություն, ներողություն խնդրեր ի թագավորեն, վասնզի թագավորեն՝ կկախվեր անոնց կյանքն և ազատությունն: Իսկ դարմանելն, անոնց նյութական կարոտության օգնելը, թեև կրնար դարձյալ թագավորեն խնդրել, բայց անոր ձեռքեն ելածն իր սրտեն ելած չէր համարի: Անոր համար կանգրադարձն պատմիչը թե՛ «ՅԻՆՔԵՆԷ՛ կերակրէր զորքս եւ զայրիս», իր հատուկ ծառայության վաստակի և բնտանյաց համար ունեցածն կու տար, կերակրեր, հազվեցնեո, մխիթարեր այդ պէտպես կարոտյալները և այն արիական պարթևական հասակին պինուց և զրահից ներքն ուներ իր պապուն՝ շուկան և պապուն պապուն՝ Ս. Գրիգորի սրտի կակղությունն այլ: Իսկ երբ սուրբ օծության իրավամբն եղավ հայր հասարակաց հայության և տեր ժառանգության հայրապետաց, ձեռքերն և անոնցմե ավելի սիրտն ընդարձակեց իր որդիացյալ կարոտելոց վրա, ոչ պարզապես ողորմություն բաշխելով, այլ անոնց ապահով ապրելու և դազրելու տեղեր հաստատելով, յուրաքանչյուր կարոտի պիտոյից համեմատ: Որոնց ամեննն զլիսավորքն-էին մարմնով վտանդյալք,

հիվանդքն, և ասոնցմե այլ ամենե նեղյալքն, ԲՈՐՈՏՔ զորս ՈՒՐՈՒԿ և ՊԻՍԱԿ անվանեին՝ ըստ իրենց մարմնոց վրա բորոտության ավելի կամ պակաս տարածվելուն: Այնքան մեծ էր այս ողորմությունն՝ որքան մեծ է ամենամեծ համարվեր այս ցալս, ոչ մարմնոց միայն, այլև սրտից և հոգվոց ցալագնելոցն, վասնզի դեռ շատ տեղ ըստ հեթանոսական անգութ սովորության այլպիսի ախտացյալները քաղթե, գեղե, հասարակաց բնակութենե դուրս վնասեին «և հալածէին յանբնակ տեղիս, զի մի՛ յայլս փոխեսցի ախտն»: Եվ նոքա հեռանային ընտանութենե և եղբայրութենե և ի հարց և ի ամուսնոց... «և բաղումք լինեին զազանակոտորք, զետավէծք, ձիւնախեղդք և անգիտ կորնչէին»: Ասոնց համար հարմար տուներ, դարմանոցներ շինել տվավ, ուր պահեր և բժշկվողները իրենց ընտանյաց դարձներ: Այսմ մասին Ս. Ներսէս եթե ժամանակավ առաջին չէ ի նրմանիսն, մի ի առաջնոց է: Ուրիշ կարոտելոց համար այլ քաղաքաց և գեղեբու մեջ ՀՅՈՒՐԱՆՈՅՍ հաստատել տվավ և ոչ միայն շեն տեղերու մեջ, այլև «ի գերծ տեղիս (շենքերե, տուներե հեռու) և ՅԱՆՅՍ ճանապարհաց և ի զլուխս լերանց ՊԱՆԴՈՒԿՍ շինել»: Երկու դաս նվիրական անձանց համար այլ, այսինքն եկեղեցականաց և կրոնավորաց, իրենց վիճակին հարմար տուներ և վանքեր հաստատեց, զորս «ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՆԻՍՍՍ և ԵՂԲԱՅՐԱՆՈՅՍ մեծամեծս և րոբունս» անվանե պատմիչն: Այսպիսի տեղաց թիվն հազարավոր էր, որո վրա պետք չէ զարմանալ, վասնզի Հայաստանի պես բարձրավանդակ և լերանց մեջ խոտորկտուր միջոցներե էին հիշյալ ԱՆՅՔՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱՅ և հարկ էր Ալպյանց Ս. Բերնադոսի հյուրանոց վանորեից նման ապավինի տեղիք հաստատել, եթե ոչ այնպես մեծամեծ, այլ բազմաթիվ ըստ պատշաճի աշխարհին դրբից,⁵ որ Ասիո արևելից և արևմտից միջանցք մի էր և է: Այսքան տեղերու ապրուստ պատրաստել և պահել հնար չէր որ ինքն, միայն սուրբ հայրապետն ճարե, այլ բարեպաշտից օրինակ և հորդոր եղավ: Ճարտար հնարք մ՝ այլ առաջարկեց, որ թագավորագունք և իշխանագունք իրենց գերեզմանները պատրաստեն վանորեից մեջ, որպեսզի իրենց հանգուցյալ ընտանյաց սիրով վանականաց ապրուստին օգնեն և իրենց ստացվածներեն մասն հանեն: Այսպիսի կարգավորությամբք՝ վկայե պատմիչն, որ՝ «Ոչ ոք տեսանէր յաշխարհին Հայոց մուրացիկ, յաուրան Ներսիսի»:

Ի՛նչ բաղդ աղգի մի՛ այսպիսի հայր մ՝ ունենալ, ի՛նչ պայծառություն հայրենյաց մերոց և որպիսի՛ ժամանակ... այստեղ

թանձր մութ մ' այլ պատե ասոր վրա, թեև ավելի փայլեցնե ներսիսի լույսը: Իր այդքան գեղեցիկ, հոգի և մարմին դարմանող, պահպանող շինվածոց դիմաց, հանկարծ ի՛նչ կանգնի և որմն՞... Ո՛վ գարշելի սև հիշատակ, ԱՐՇԱԿԱՎԱՆ, որ խև և անամոթ կանգնողիդ անվամբ ամոթով և սգով պատես ներսիսի սիրասուն սաները: Որպիսի՞ հակադեմ կերպարանք և գործարանք... ներսես Ա և Արշակ Բ: Արգարև, գրեթե միշտ լույս և խավար իրարու հակառակին, բայց տերն մեր քաջալերե. «Լոյսն ի խաւարի անդ լուսաւորէ... խաւար նմա ոչ եղև հասու»: Արշակ ինքզինքը ցածցուց, փճացուց, ներսես այլ ավելի պայծառ, զորավոր և բարերար հանդիսացավ: Անարգել և կողոպտյալ պայազատքն հայոց և բրնուիթյունն իսկ կամ հատուկ գետնին, ուր անօրեննության և պրդծության անունն կանգնեցավ, թոթափեցին, փլուցին այնպիսի շանվանելի շենքը, ուր ներսիսի գթության նոր ասպարեզ բացվեցավ, այդ անապատացյալ տեղեն ծաղկներ, և իբրև «ի փշոց խաղող» քաղելով, մեղաց ծնունդ անմեղ որբերը որթերով, կողովներով ժողովեց, դարմանեց. իր լույս կերպարանքն այլ ավելի ճառագայթեցավ: Բայց թող իջնե մութն և խավարն այն հակադեմ սև երեսը ծածկելու և երանի՞ թե իսպառ ծածկած, թաղած մոռցված ըլլաք զնա և անոր արժանի անարժան զավակը (Պասլ), որ մարդկորեն բոլորովին մթնցուց ներսիսի կյանքը: Հոգևորապես ամենեն պայծառափայլ պսակն ավելցուց անոր, նահատակաշնորհ մահվամբ, հրութացնելով զնա հավիտենական փառաց և վարձուց իր գթասիրությանը: Որով մենք այլ, ի մեր պարադայիս, խառն պարծանոք և կսկծանոք, զինքն մեր երախտագետ եկեղեցվո մեջ երգողին հետ կրկնենք առ աստված:

ՆԵՐՍԵՍ ԵՆՈՐԶԱԿԻ. մականունն ամենապատշաճ կբացատրե լիովին զանձն և թվի ի հրեշտակե ընծայած քան ի մարդկանն: Ի՞նչ մաքրությամբ վարուց, եթե հոգվույն եռանդյամբ և կրկին թևոք՝ աստվածսիրության և մարդասիրության, եթե մտաց պայծառությամբ և հարստությամբ հանճարո, եթե ճարտար գրչությամբ արձակ և ոտանավոր, եթե զգաստ և խոհական վարչությամբ քահանայապետական կարգին և եթե բանիվ և գրով սիրտ շահելու և հաշտեցնելու հաջողությամբ, և եթե մեծամեծաց՝ կայսերաց և եկեղեցվո առաջնորդաց հետ պատշաճապես քաղաքավարելու և եթե մանկանց ու ռամկաց հետ, ամենայն մասամբ և համեմայնի

Շնորհալի էր և երևեցավ ներսես՝ Գ-ի համանուն կաթողիկոս, գերազանց քան զբնավս, միանգամայն սրբությամբն և իմաստությամբ։ Որո նման կամ մերձավոր ոչ ոք ի հաջորդացն, իսկ ի նախորդաց՝ փայլեն սրբությամբն իր նախահարք ցեղին, լուսավորիչն և որդիք և թոռունք, այլ ոչ գրավոր հանճարով, գոնե անոնցմե մընացյալ կամ շինացյալ գրվածոց դատելով։ Հետ վախճանի Մեծին և Պարթևին, սուրբն Սահակա, միակ իրեն հետ բաղդատելվո, մինչև ի կաթողիկոսություն ներսիսի, իբրև 727 տարի անցեր էր; և այսքան ժամանակի մեջ հայոց եկեղեցին իր հովվապետաց ոչ մեկուն նվիրած է սրբության անուն և տոն, թեև եղած են արժանավոր անձինք, և ոչ իրմե վերջը մինչև հիմա (1173—1900), որ չուզադիպությամբ նույնքան 727 տարիներ են*։ Գրավոր կամ հանճարո մասամբբ այլ, թեև ունեցեր ենք փայլփլուն քանի մի նախորդ կաթողիկոս, Մանդակունի մի, Կոմիտաս մի, Հովհաննես Իմաստասեր մի և այլն, այլ ոչ ոք առաջ կամ հետո հավասարի կամ մոռենա մեր Կլայեցվույն⁷ պեսպես շնորհաց և ոչ ոք քան նա երախտավոր եղած է հաստատուն և մնայուն արդյամբբ, թե մեր եկեղեցվույն և թե մեր դպրության։ Եվ հայամ մասին կրնամք իր մտավոր ծննդոց կամ արգասյաց շատն օրինակագիր (classique կամ գերագույն գործոց chef d'oeuvre) համարիլ որք և ամենուն ժանոթ են, նաև ոչ սակավ օտարաց՝ իտալ կամ լատին թարգմանությամբբ։ Որպիսիք իր հովվական կամ ԹՈՒՂԹՆ ԸՆԳ-ՀԱՆՐԱԿԱՆ, ԹՈՒՂԹՔՆ առ հույնս, վասն միաբանության եկեղեցյաց, ԹՈՒՂԹՔՆ առ այլևայլ վիճակի անձինս, ՀԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻՆ, ՀԱՎԱՏՈՎ ԽՈՍՏՈՎԱՆԻՄՆ, երկրիս ամեն մասանց մեջ սփռված երեսունվեց լեզվով թարգմանյալ, ժամանակագրության լրումն, ՇԱՐԱԿԱՆՔ և ՏԱՂՔ, մասամբ և ՈՂԲՆ ԵԴԵՍԻՈ, նաև ուսմկորեն ԱՌԱԿՔՆ կամ ՀԱՆԵԼՈՒԿՔ, թողլով հիշել զճառս կամ ներբողականս և զմեկնությունս սուրբ գրոց, ինչպես «Կաթողիկյա թղթոց», «Ավետարանի Մատթեոսի» և այլն⁸։ Ասոնք և այսպիսիք քիչ շատ ժանոթ և արժանապես հարգի են մերայնոց և զորս բացատրել չէ մեր հիմակու նպատակն։ Շատ տարիներով առաջ իր դարևոր հիշատակին գրքույկ մի հրատարակված է «Ներսես Շնորհալի և պարագա յուր» վերնագրով, որ է իր վարքն, ամեն մասամբ քննել ջանալով⁹։ Յա-

*Մյուս ևս զուզադիպությամբ Շնորհալին վախճանած է չիտ 800 տարի հետ վախճանի Պարթևին (373—1173)։

կայն դեռ ինքն չէ բավական ճանչցված և ոչ իր գրածն և բրածն, և գուցե փոքր մասն ըլլա մեր ճանչցած իր հանճարն և համբալն, որո քանի մի սխրալի նշույլք հայտնվեցան և հետ վերոհիշյալ գրոց հրատարակվեցան: Որոնցմե զլիավոր կրնամք համարիլ այն *Հոովմա քահանայապետին (Իննովկենտիոսի Բ)* թուղթն առ Գրիգորիս կաթողիկոս, եղբայր Ներսիսի, իբր համի 1131-ին գրված, մինչ Ներսես դեռևս ոչ երեսուն տարվան էր, այլ անդստին այնքան *Շնորհալի*, մինչև շնորհաց շողշողուն նշույլքն՝ ոչ միայն հասած առ տիեզերական հայրապետն *Հոովմա*, այլև կերպով մի շլացուցած զնա լսած համբավովն: Որո համար թղթին թե՛ ի սկզբան կամ մեջն և թե՛ ի վերջն կիրկնե իր փափագը և գրեթե թախանձե, որ կաթողիկոսն հաճի զրկել առ ինքն տեսնելու, լսելու, խոսելու իր արժանավոր եղբոր Ներսիսի հետ, զոր երեցնե թե լատիներեն այլ գիտեր, բայց ստուգիվ՝ լատին խաշակիրք, եկեղեցականք և ձիավորք, որք հաճախեին ի արևելս, լսած-տեսած անոր բազմակերպ շնորհքը, հուշակեր են ի նվրոպա, ևս առավել ի զլիավոր կետն *Հոովմ*: Այնքան թախանձանաց Պապին՝ դժվար էր որ մեր կաթողիկոսն անլուր մնա, բայց պարագայից և ճամբորդության Կովարությունք այլ կային, զոր նախահողալով Պապն ավելցնե ի թղթին, հակառակ իր փափագանաց, որ եթե այդ պատճառով կարելի չլլա խավրել իրեն զՆերսես, խավրե կամ առջի խավրած նվիրակը (*Հովհաննես քահանայն*) կամ ուրիշ լատինապետ մի: Ոչ շատ տարի վերջ այլ (1146—47) կաթողիկոսն մեր խավրեց նրվիրակ առ քահանայապետն, որ էր այն ատեն *Նվգինեսոս Գ*, զատ այլոց՝ եպիսկոպոս մի, որ մինչ Պապն իր հայրենյաց Պիզայի կաթողիկեին մեջ պատարագեր, տեսավ անոր վրա թեև ծոց աղավնե կամ աղավնիներ, նշանակ Սուրբ հոգվույն և հուշակեց տեսածք. իսկ պապն խոնարհությամբ ըսավ, թե երեցածն տեսնողին արժանավորությունը կցուցնե և ոչ յուրը: Միթե Ներսե՞ս էր այդ տեսանող նվիրակն. եթե ինքն էր և եթե ոչ, իրեն սրբությանը վայլերու իսկ մենք, եթե մեր տկար աչոք չեմք համարձակիր մեր *Շնորհալին* այապիսի տեղ նվիրակ տեսնել, սակայն հավանիմք, որ իբ կենաց և վարուց շատ քիչ դեպքերը գիտեմք, և ոչ այս հայ եպիսկոպոսի նվիրակությունը, ոչ պապին և կաթողիկոսին թղթակցությունը, ոչ Գրիգորիսի՝ ի Անտիոք և Երուսաղեմ ընդ լատինաց ի ժողովս նստիլը հիշած են պատմիչք մեր: Կաթողիկոսաց՝ այն ատենն բնակարանքն ևս, լեոնապար լճակի մի մեջ (*ի Մուլք*) և ի

Հոռմկլա, դժվար մոտենալի տեղականք, շատ բան ծածկեր են մեզմե
Այս հայտնի է, որ իր եղբոր երկար (իբր հիսունչորս տարի) կա-
թողիկոսութեան ատեն, ինքն ներսես էր անոր աջ բազուկն, թարգ-
մանն, դեսպանն, եկեղեցին պարզարողն, մանավանդ Շարակա-
նոքն, որո համար կոչվեցաւ ԵՐԳՈՂՆ (բացի ի մյուս երկու մական-
վանց ԿԼԱՅԵՅԻ և ՇՆՈՐԶԱԼԻ) և ըստ առածին, ամենայն ինչ
հայրապետանոցին, որ է ըսել ամենահարմար կամ դարձյալ պար-
զաբար Շնորհալի: Եթե ստիպվինք այդ պեսպես շնորհքներն հիշել
և պարզել, հարկ էր շատ երկար գրել, զոր թողլով խնդրողաց
գտնել ըստ մասին մեր վերագույն հիշած դրքին մեջ, դառնանք
մեր բուն նպատակին, որ էր ներսիսի գթասիրութունն և անով
քրածն իր ազգայնոց:

Ներսիսի սիրտն այն կաղապարեն ձուլված է, որով ՈՂՈՐՄԱՍ
մականվանյալ սուրբք և որով վերջի դարերուս հռչակելոց մեջ հըռ-
չակագույնն Ֆրանչիսկոս Սալեզացի, այնքան գթած և քաղցր, որ
համարձակ գրեր, թե չի կարծեր, որ աստուծոյն վատ իրմե ավելի
մեկն սիրե զմարդիկ, որպիսիք և ըլլան: Իսկ ներսես, այդ հրաշա-
փառ և հանդուգն խոսքին փոխան՝ թերևս հրաշափառագույն եր-
գած է և ուղղակի ըսած է աստուծո, խրատելով իմն «ԱՐԳԱՐՈՒ-
ԹԵԱՄԲ մի՛ դատեսցես, այլ ԳԹՈՒԹԵԱՄԲ քո քավեսցես»: Այս
խոսքս բավական է միայն հայտ հանդիման ցուցնելու իր սրտին
գթութեան շարք, որ էր անշարի, և զայդ զրուցողն նույնպես կրնար
քսել համարձակ ընդ իր սիրելիւնն Հիսուսի. «Ուսարուք յինչն,
զի հեզ եմ և խոնարհ սրտի»: Իր վերոհիշյալ թղթոց մեջ կան քա-
նի մի՛ գրված առ այնպիսի անձն կամ անձինս, որք իսկապես ՀՐԵՇ
կերևին մեզ՝ ՀՐԵՇՏԱԿԻ մի առջև, որ համարձակին այնպիսի մաքուր
և քաղցր հոգի մի բամբասել և թշնամանալ: Վկայեն պատմիչք
մերձավորք ժամանակավ և գերագույն առաքինութուն համարին
և գրեթե անկարելի ջանքով ստանալն ի ամենագովելի հեզութունն,
որով հավասարեցնեն Մովսիսի մարգարեի և զայն կրսեն ոչ եր-
բեմն ցուցներ, «այլ զամենայն աուրըս կենաց իւրոց ոչ ումք
բարկացաւ և եթէ լինէր գործ յումեքէ արժանի բարկութեան, նաև
ոչ սրտնէր կամ ցուցանէր բարկութիւն ինչ, այլ հեզ և քաղցրա-
ձայն բանիւ ասէր. ԼՈ՛ՅՍ, եթէ ոչ յիս խնայէի՝ բարկանայի քեզ»: Լա՛ւս,
ինչ եղեցիկ և հրաշալի բան: Աստուծո առաջին ստեղծվածն
է, ներսիսի այլ սրտին առաջին և միշտ բխածը, զոր եթե բարկու-
թեան արժանի անձանց կրսեր, որքա՞ն ևս այլոց, համենայն դեպս,

վասնդի, կրսե խոհական պատմիչն, ինքն բռնորովին «հոգիացեալ էր և լուսաւորեալ աստուծային լուսովն, ԱՌՅՍ վերածայնեի ամենեցունց, անուն՝ մեծի և փոքու»: Այս փոքրիկներն են տղայք, զորս ամեն մարդ սիրե և զգվե, բայց ներսես, թեպետե քան զամենայն ոք սիրեի զտղայս, բայց ոչ երբեք փաղաքշական կամ ըստ պատմըիին ԱՆԿԱՏԱՐ (նվազական) անուն մի տվաւ անոնց, այլ լույս և միշտ լույս: Ոչ միայն խոսքով ցուցներ իր գութն և քաղցրությունը, այլ իրոք որնէ կերպիւ և նյութով, մինչև ամեն իրմե զբրվածք կամ մեկնություն մի խնդրողին առանց զլանալու գրեր և կուտար: Իսկ նյութական տրից գալով՝ ողորմածութեանն հարկատու չէր բաւեր ունեցածն և ըստ վկա պատմիչին, «ի մանկութենէ բնաւորաբար սովորութեամբ ունէր զողորմութիւնն», իսկ երբ որ ելաւ աթոռ հայրապետութեան՝ ըստ մեծի աստիճանին առաւելութեան «Առաւելոյս և ի տուրսն աղքատաց, յայտնապէս և ի ծածուկ»: Եվ զարմանալի ճշմարտութեամբ մի կընէր այս ծածուկ ողորմությունը. հավատարիմ լրտեսներ ուներ քննելու, ճանչնալու այնպիսի անձինք, որ երբեմն ունեոր ըլլալով՝ աղքատացեր էին և ամչնային մուրանալ: Ներսես ասոնց համար ՈՍԿՎՈ ՄՐԱՐՆԵՐ պատրաստեի էր և գիշերանց լրտեսներն այն կարոտելոց տուններուն վրա հանել տալով, երդիքներեն և պատուհաններեն բնակարանաց մեջ ձգել կուտար, խստիւ պատվիրելով որ շիմացնեն մեկու մ՝ այլ այս գործը: Ոչ պակաս այս աշխարհիկ կարոտներե կհոգար նաև աշխարհքե հրաժարյալ հոգևորականները, մանավանդ ծերերը և որնէ կերպով նեղյալները, տալով անոնց «ԳԱՂՆԿԱՆ և զգեստս ի պէտս կարեաց նոցա»:

Այսպիսի անուշ, փափուկ, գթած սիրտ ունողն թերևս կարծիք ոմանց, թե բնական կազմվածքի արգասիք է և տեսակ մի թույլ բնություն, որպես թե բարոյական կոշված առաքինութեանց զբլխավորին ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ պակասություն: Սակայն ինքզինքը սանձելն և հեզացնել անուշցնել՝ ամենեն մեծ արիւթյունն է և այսպես ըրած և ներսեսք և նմանիք: Վերև հիշված Սալեզացին, որո քաղցրաբարոյութեան ամենքն և ինքն իսկ վկայած է շատ կերպով, խոստովանած է ևս, քսանհինգ տարի աշխատեի է իր տաք բնավորությունը նվաճել և այն քաղցրութեամբ վարել: Մեր ներսիսի համար այս չէ ըսված հայտնապես, այլ իր հեզությունը հիշողն ոչ միայն զայն ամեն առաքինութենե վեր կու կղնե, այլ և այոյժ դուտարին է, — կրսե, — երկրածնաց: (մարդկան) ջանքով ստանալ

գայս, իսկ անշանք՝ ոչ բնավ: Ուրիշ գործերեն և գրվածներեն այլ հայտնվի ներսիս արիական ոգին, այլ՝ զոր հեզությամբ լծեր էր Իրեն ամենին դժվար պիտի ըլլար իր աթոռակցաց, այսինքն եպիսկոպոսաց հետ վարվիլն և հոգն, այլ անոնց պաշտոնի մեծութունն և ժողովրդյան վրա ազդեցութունն այնպես կարևոր գործ կճանչընար, որ առանց լավ փորձելու այն աստիճանի ընծայելոց արժանավորութունը, չէր հանձն առնուր որևէ աղաչանաց ըսել և ձեռնադրել, որով իր յոթնամյա կաթողիկոսության ատեն միայն յոթն եպիսկոպոս ձեռնադրեր է: Եթե ներսես կամբրոնացվո հայրն, մեծ իշխանն ՕՇԻՆ և Կիլիկիո մեծագույն իշխանն ԹՈՐՈՍ Ռուբինյան հակառակ էին զինքով և իրավմամբ և ոչ ոք կրնար հաշտեցնել, Ենորհային իր հետավոր մենաստանեն թռչելով, միանգամայն արժվո և աղալնվո թևոք անոնց կայանքը, զորությամբ և հեզությամբ բանիցն ոչ միայն հաշտեցուց, այլև խնամեցուց: Իր զբրվածք և երգարանք մեղր բխեն, բայց երբ Եղեսիո անպարտ ջարդն և ալերն ողբա՝ գիտե Եղիայի հոգվով կրակներ իջեցնել և որպիսի՞ կրակներ, բռնավորաց և բարբաբոսաց վրա: Այլ օրինակ և վսեմական նշանակ մի է իր մեծօգության և պարթևական արձան առ Մանվել կայսր (որո հետ թղթակցեր) խավրած ընծայն. ոչ էր սաղմոս և ժամագիրք և ոչ իսկ միջագետաց բուսական բերքերեն կամ հովվական պարարտութենն, այլ աշքը քիչ մ՝ այլ հեռու դարձնելով, մոտավոր կես դաշտ կես անապատեն, խլեց երկու-երեք անթև թռչուն, կայսերավայել արաբիկ նժույգ օդապարիկ, անոնց հետ նաև այն ատենեն և մինչև հիմա անվանի գործված, կիտված, լարված ծանրագին աղեղներ, որ ի հարկին գործածե, ուր որ արիություն պետք է: Անով և առջի բրածներն այլ հիշելով կրնանք ըսել, թե ներսես, Ենորհային ներսես, գիտե կատարել հրամայածը «Տուք զկայսերն՝ կայսեր և զաստուածոյն՝ աստուծոյ»:

Արդ մնա քեզ, ո՞վ ամենաշնորհ հայր մեր, տալ և մեզ քու հետին զավակացդ և թոռանց մեր պետքերը, զոր հավատամք, թե լավ ճանչնաս, զմեզ ամենալույս աշոբդ և ներես թոթովանացս մեզի սովորեցուցած Արևգալի երգդ, մեկ մ՝ այլ երգե հո՞ն, հո՞ն, ուր որ ես հիմա, առաջի ամենամեծ երրորդության, «Լո՛յս, երեակ և մի, անբաժանելի սուրբ երրորդութիւն»: Իսկ եթե համարիս պատշաճ՝ գրդե ծպտելով նորահրաշ կարմիր պսակավորդ իր «Հագարաց և երեսնից թիւ ընդ վեցից» խմբովն, թե «Հայեցէք զխաղաղութիւն

Ճշմարիտ վկայք նեղելոցս, յանօրինաց բռնութենն, զի ցնծասցուք հաղթանակաւ մարտի ձերոյս:

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ. ՍԻՐԵԼԻՆ. Եթե մասամբ իմն սա ներսես Շնորհալից ցելին արյամբ և կաթով գոյացեր և սներ էր (ըլլալով որդի Շուշանա, դստեր Զորավարի հարազատ եղբոր Շնորհալիցուն), կրնամք անտարակույս ըսել, թե իր մորը սուրբ հարեղոր շնորհոքն սնավ, զարգացավ, նմանեցավ, քսան տարի անոր հովանավորության ներքև՝ հեռվեն և մոտեն, որմե տասնութ տարվան հասակին ձեռնադրվելով քահանա, նորեն ընդունեցավ զաղբյուրն շնորհաց, զոր և շատ կանուխ ի ծնե և կերպով մի հանդգնորին ըսելով, նախքան զծնունդն ընդունած էր մորը ուխտով: Իսկ երբ աշոքն տեսավ անոր լուսափայլ երեսը, վայելչությունը, շարժմունքը, որ ամեն տեսողքն այլ կղմայլեցներ, վայրկյան մի շփոթեցավ. արդյոք այդպիսի գեղեցկությունն և շնորհքը չէր կրնար դայն սիրողաց պարզեել, ըստ աշխարհի օրինաց:

Ներսիսի լամբրոնացի վարքն այլ բավական ծանոթ է ազգայնոցս, ոչ միայն ի Հայսմավորս, այլ գրված ըլլալով և ի մեր ժամանակս, ի օրագիրս և ի տեղագրությունս իր հայրենյացը¹⁰, այլ, որ շատ սխրալի և հազիվ երեք լաված է իր կենդանության ատեն, աննախանձ տեսողք և զարմացողք իր շնորհաց, ձրից, իմաստության, սրբության և հաջողակությանց, իրեն և ուրիշ գրոց հիշատակարանաց մեջ գրեցին վարքը, մինչև իրենց գրության տարին: Իսկ հետ մահվանն՝ այնպես սրտառուչ գրած են մեծ և փոքր անձինք, ժամանակակիցք և կենսակիցք, մինչև զընթերցողս այլ ի գուժ ի փափագ և ի պարծանս շարժեն և որք հիմա այլ քննեն և կշռեն իր ըրածները և գրածները, չեն կրնար շարմանալ, չափշիւ, թե ինչպե՞ս մեկն հազիվ քառասունհինգ կամ քառասունվեց տարի ապրելով՝ այդքան այլևայլ տեսակ գործ ըրեր է¹¹ և այդքան հատոր հատոր գիրքեր գրեր և թարգմաներ: Ինչպե՞ս ժամանակ գտեր է, թե անապատներու և վանքերու մեջ ապրիլ և առաջնորդել աշակերտաց և վարդապետաց, թե իր քեովուն (Գրիգոր Տղայի) ձեռք քսանհինգ տարվան արքեպիսկոպոս ձեռնադրվելով Կիլիկիո մայրաքաղաք Տարսոնի՝ առաջնորդել ընդարձակ թեմին, զատ ի հայոց և այլազգ ժողովրդայն: Թե ի արքունիս և առ արքայազունս դեսպան և նվիրակ երթալ, պես-պես նպատակավ ի Կոտանդնուպոլիս, առ կայսր հունաց, նախ ի տղայությանն և հետո, քիչ առաջ քան

դժահն, առ եկեղեցական ժողով այն տիեզերական քաղթին, առ կայսրն Ալամանաց, ողջունարար ի մեծագործ Լևոնե մերմե, թեև առաջ քան ի դահն, ի դադաղն գտավ նա զմեծն այն Փրեղերիկ Ա, յուր վիճակի գետույն մեջ ջրախեղդ¹²: Երբեմն ի Կիպրոս, երբեմն ի Անտիոք, ի տեսություն թագավորաց և բրնձաց¹³ և շատ անգամ այցելու վանորհից Սեավ լեբանց և կողմանց Ասորվոց, թող ուրիշ գործերն հանձնյալ Լևոնե և ի կաթողիկոսեն, որոց զխավոր մի արժե համարել և հիշել իր աթոռանիստ քաղթին մեջ գումարված հայոց ընդհանուր եկեղեցական ժողովույն առաջնորդ և լեզու ըլլալն, այն հրաշալի ատենսրանությամբն, որ մի է ի գերագույն գրվածոց նորա և հայկական դպրության: Որո համար ի օտար հայագիտաց և թարգմանությունը կարդացողաց՝ ՀԱՅ ԿԻԿԵՐՈՆ կոչված է: Նույնպես կրկին սնգամ կոչվելու է և առ Լևոն գրած թղթույն համար¹⁴: Այս հիշատակս ընդհատել տալով առջի ըսածնիս, ստիպե որ հիշենք ասոնց հետ և քանի մի ուրիշ շատ նշանավոր գրածք, ինչպես ընդարձակ Սաղմոսամեկնիչն, երիտասարդության ատեն գրած, ծերունադարդ մտոք, ոսկեղենիկ «Մեկնությունն պատարագի», «Ճատեմն», գործք՝ որոց համար ըստ այժմու դատման՝ ի ճեմարանաց գիտնոց, կարժանանայր ոսկի մետալաց և առաջին մրցանակաց: Ո՛ւր թողունք ուրիշ մեկնությունները, հարանց վարոց նոր շարագրությունն, թարգմանությունք ի հույն և լատին լեզվաց, մեծին Գրիգորի պապի «Դիալոգն», լուծմունք խրթին բանից որոց Սուրբ հարց, Գրիգոր Նարեկացվո, զոր շատ սերեր է, և «հրեշտակ ի մարմնի» կոչեր: ըստ այսմ կրնանք կոչել զինքն համահրեշտակ: Թողունք և այլ պեսպես գրվածները, մանր և մեծ, շարականք, տաղք հոգեվորք և թարգմանությունքն ի լատին մաշտոցե, թագավորորհներն և այլն¹⁵:

Ասոնք և այլ անհիշատակքն մեկտեղ ամփոփելով, կանգնենք քանի մի մեծածալ հատոր, որոց մեծության հետ զարմանալի է և այլևայլություն նյութոցն. նույնպես զարմանալի անոնց ընտրությունն: Ինչ սուր հոգևոտես և իմաստասեր աշք ունեք՝ զհարկավորն և զպիտանին հոգալու, շատն անձամբ ճանաչելու, մասն մի այլ այլոց ձեռքով: Արդ, զայս ամենայն աշխատություն և գործ, քարադաբական, եկեղեցական (որպես շենք և զարդք եկեղեցյաց վիճակին), վանականք, կրոնականք և զրավորականք ի մի գումարելով (իբրև Summa Sumarum) նորեն հիանալնք և հարցնենք, թե ինչպե՞ս գտավ ժամանակ և ի՞նչ հնարք, այդ շափավոր կամ կարճ

կենաց մեջ այնքան գործելու այնպես լավ գործելու և գրելու* Այս բանիս՝ երկու հնարք ցուցնեն զինքը ճանչցողք. մեկ մ՝ որ գրեթե ոչ ուտելու, և ոչ քնանալու կանցներ ժամանակը. իրեն ամենօրվա մի անգամ շոր ուտելիքը բերող սպասավորն, երկրորդ օր ամբողջ գտներ առջի օրը բերածը կամ կտորիկ մի միայն պակասած: Իսկ քնո համար անկողին չէր մտներ, այլ աթոռի կամ տախտի մի վրա քիչ մի փափելով, հետ կես գիշերի, շուտով կլիներ, պատարաստությամբ կաղոթեր, ՊԱՏԱՐԱԳՆԸ, հոգար եկեղեցվո և հավատացելոց պետքը և որևէ ժամանակի միջոց մի գտնելով, կամ գրության և թարգմանության հետևեր, կամ իրեն հանձնված քաղաքական և կրթական գործոց:

Ստորագծեցինք զպատարագն, ոչ զի՝ ինչպես իր գրվածոց մեջ ամենեն նշանավորն է պատարագի մեկնությունն և ամեն քահանայի (որով և իրեն) մեծագույն գործ երևի, այլ զի այնպես պատարագեր Սիրելին ներսես, որ կրնար ըսվիլ թե մեղր և կաթին կաթեցներ, մանավանդ թե բխեր և ոչ զաղեր: ՄԵՂԸՆ էր հոգու հառաչանքն, որու արձագանքն լսվի դեռ, իսկ ԿԱԹՆ էր պատարագելուն ատեն սրտեն բխած և աչքերեն հորդած արտասունքն, զոր հարկ կրլար երկու երեք անգամ սրբել և քամել լաթով կամ սպունգով, զոր շատ իրավամբք իր ձեռասուն սպասավորն այն հաշատուր «հեղեղ արցունք» կոչել:

Ավելորդ համարիմ որպես այլևայլ արժանյացն համար՝ ևս առավել իր սրբության վրայոք երկարաբանել, զի այնքան հայտնի է մտացված, որքան ավելորդ ապացուցանելն, թե արեգակն լուսավոր է: Բայց եթե մեկն կույր է, ավա՞ղ ըսեմ այնպիսի կուրության, որ յՇնորհալին այլ մեղադրեր է, ևամբրոնացլույն ալ եղան մեղադրողք.¹⁶ կարդա՞ թե կուզես սորա թուղթն առ լեռն: Այլ ևս ոչ այնքան ժամանակակից նախանձորդն ավաղեմ, որքան իմ ժամանակիս, ևթե դեռ գտվի այդպիսի ոմն:

Այլ մենք գանք մեր գրության բուն նպատակին, որ լռելյայն իսկ գուշակվի, թե մեկն, որ այգքան սուրբ և աստվածասեր ըլլա, որքա՞ն այլ ընկերասեր և գթասեր այլ կըլլա: Զայդ ոչ միայն իր վարքն, գրվածքն, աղոթքն վկայեն, այլև հատուկ գործքն և գոր-

* Հիշեք, որ նյութական գրությամբ երկու անգամ ամբողջ Աստվածաշունչ գրքերն ընդօրինակեր էր, և ինչվան հիմա գտվին այլևայլ սուրբ գրոց և սուրբ հարց գործք, իր մատներովը գրվա՞լ:

ծոց ականատեսքն: Իր հայրն Օշին, անգամ մի իրեն տվեր էր եւրեսուն հազար ոսկի, որո մի երրորդ մասը Ներսես իր եկեղեցվո պիտոյից գործածեց, նույնչափ երկրորդը գրավորական պիտոյից, իսկ մյուս երրորդն աղքատաց և կարոտելոց նվիրեց և հետո, ինչ որ թե հայրենի ժառանգութենն թե վիճակին պտղեն կամ բարեպաշտից տուրքով կընդուներ, իր ամենն կարևոր և հարկավոր ծախքն համարեր այսպիսյաց տալ և հոգալ: Եվ ինչպես իր վրա ականատես սքանչացողն գրե «Ամենայն ուրեք զկարոտեալսն կերակրէր հանապազօրոզ ողորմածութեամբ. հայր որբոց լինելով և խնամակալու այրեաց, հիւանդաց և բանաելոց այցելու. յորս՝ զամենայն զգոյսն իւր ծախէր: ... Ի մեծ եկեղեցւոյն Տարսոնի յամենայն շորեքշաբթի և ուրբաթ բաշխէր հաց և բակլայ եփեալ՝ անձանց շորեքշաբթի, անխափան, հանապազ»¹⁷:

Անիրավություն և անարդանք համարիմ ավելի երկարելն այս նյութիս վրա, որ է իսկ խնդիրս ի ժամանակիս և կնքեմ ոչ այնքան ըսելով թե «Որ ունիցի ականջս լսելոյ, լուիցէ», որքան թե որ ունիցի սիրտ զգայուն, զգայցե, և որ ունի հոգի սիրահուր վառեսցի և վառեսցե, գթալով ի ալդակիցսն կարոտյալս, որբս, այրիս, ի տրեանկս, ի բանտյալս, աքսորյալս և հալածյալս, որքան և սիրտն դրդիցե և ձեռն կամ քսակն բավիցե:

Իսկ քեզ ի՞նչ ըսեմք, կնքելով այս հարեանցի գրվածս, ո՛վ արժանապես անվանյալդ և գոյացյալ սիրելիդ մարդկան: Եթե այնքան ճարտար էիր դու երկրիս վրա ի խոսելն, ի գրել և ի գործել, հօգուտ և ի սեր ազգայնոցդ և օտարաց, մինչև ինքնին ստիպել խոստովանելու թե տեսողք և լսողք, օտարք, քան թե ազգայինք վկայեն, ատենին ամենն մեծհոգի, հղոր և սրատես ազգայինդ՝ ՄԵՄԱԳՈՐԾՆ ԼԵՎՈՆ: Եվ հիրավի, ահա լրացան յոթ հարյուր տարիք, և շեղավ ոք ազգիս, հավասար կամ նման քեզ¹⁸, իսկ եթե ես չեմ իշխեր քո սիրելվույդ՝ Նարեկացվո ըզձով թափանցել զհասարակաց ամենասիրելին, համարձակիմ թափանցել քեզ, վկայալդ ՍԻՐԵԼԻ, որ փոխան այն աղի հեղեղ արտաունքներուդ, այժմու իսկալույս աշաց մարգարտափայլ կաթիլ մի կաթես քո համազգի վտանգելուցըս վրա, անհայր, անմայր ՈՐԲՈՅ և անորդի որբացելոց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղևոնդ Ալիշանի շափածո և արձակ ստեղծագործությունների ներկա ժողովածուն ընդգրկում է «Երգք նահապետի» հանրածանոթ շարքը, մի քանի բանաստեղծություններ «Նուազք» հինգհատորյա ժողովածվի երկրորդ («Մաղթունի») և երրորդ («Հայրունի») հատորներից, ինչպես նաև հայագիտության, ժողովրդական բանահյուսության, մանկավարժության, հրապարակախոսության, տեսական-փիլիսոփայական հարցերին նվիրված հոդվածներ, որոնք սփռված են Մխիթարյան միաբանության պարբերականի՝ «Բազմավեպի» տարբեր տարիների համարներում: Բացի «Երգք նահապետի» շարքից, որը տարբեր վայրերում մեկից ավելի հրատարակությունների է արժանացել (մեզ մոտ Երևանում, հրատարակվել է 1957 թ.), Ալիշանի մյուս գործերը ընթերցող հասարակությանն են ներկայացվում առաջին անգամ:

Քանի որ Ալիշանի արխիվը գտնվում է Վենետիկում և առ այսօր անմատչելի է մնում ոչ Մխիթարյան հայագետների համար, բնականաբար՝ ձեռքի տակ չենք ունեցել հատորում ամփոփված գործերի ձեռագրերը, և հիմք ենք ընդունել «Բազմավեպում» կամ «Նուազք»-ում տպագրվածները: Փոքր-ինչ այլ է դրությունը, երբ խոսք է գնում Ալիշանի բանաստեղծությունների մասին: Ամեն անգամ, երբ հրատարակության պատրաստելով իր բանաստեղծությունները և մանավանդ «Երգք նահապետին» Ալիշանը կատարել է բազմաթիվ ուղղումներ, փոփոխել է ամբողջ բառեր ու արտահայտություններ, ավելի է ճշգրտել այս կամ այն միտքը: Այդ աշխատանքը ցուցադրելու նպատակով համառոտակի ներկայացրել ենք նաև հարցի բանասիրական պատմությունը:

Տպագիր խոսքով հանդես գալով 19 տարեկանից, ընդհուպ մինչև իր արգասավոր կյանքի վերջը (81 տարեկան), Ալիշանը հաճախ փոփոխել է իր ստորագրությունը, ինչպես նաև հրատարակել է ոչ քիչ թվով հոդվածներ, որոնք անստորագիր են: Հնարավոր թյուրիմացություններից խուսափելու համար ծանոթագրություններում մեծ մասամբ նշել ենք Ալիշանի ստորագրությունները, տալով նրանց փոփոխման հետ կապված համապատասխան բացատրականներ, իսկ անստորագիր գործերի առիթով, համառոտակի նշել ենք, թե ինչպես է կատարվել նրանց հեղինակային պատկանելության բացահայտումը:

Տարբեր հոդվածներում Ալիշանը սուղրադառնում է նույն փաստին, իրազար-

Առթիւնը, մարդկանց և այլն: Եւման դեպքում, ընթերցողին հղել ենք դեպի տվյալ փաստի առաջին հիշատակութիւնը: Օրինակ. ծանոթագրելով «ԵՐՐԿԱԿ ՆԵՐԱՍԻՍՅԱՆՔ» հոդվածի՝ Պապ Քաղապորին վերաբերող հատվածը, նշել ենք. «ՏԻ՛ս «Ազգային պահասութիւն մը...» № 7-ը»: Սա նշանակում է, որ անհրաժեշտ է նախի «Ազգային պահասութիւն մը, որ առաջադիմութիւն միտցնենը կարգիին հոգվածի առթիվ տրված ծանոթագրութիւն 7-րդ կետը:

Մեր կատարած բոլոր վերականգնումները վերցված են ուղղանկյուն [] փակագծերի մեջ:

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Թագմավեպի» 1847 թ. № 12-ում (հունիսի 15), «Ենահպետ» ստորագրութիւնով: Հետագայում արտատպվել է Ալիշանի բանաստեղծութիւնների հինգհատորյա ժողովածվի՝ «Նվագքի» 9. հատորի («Հայրենի») ինչպես առաջին (վենետիկ, 1858 թ. էջ 216—224), այնպես էլ երկրորդ (Անգ, 1867 թ. էջ 267—274) հրատարակութիւններում, ամեն անգամ լեզվաոճակուն ընդլայնելով զգալի փոփոխութիւններով: Հետագա արտատպութիւնների համար մշտապես հիմք է ընդունվել վերջին հրատարակութիւնը: Բանաստեղծութիւնը գրվել է 1347 թ. մայիսի 12—13-ին:

1. Անուշարույր ու լեռնային ծաղկի տեսակ, որն աճում է գերազանցապես սարալանջերին և որը համապատասխանում է բրարիոն ծաղկատեսակին:

2. Մփանքով, ալեկոծումով:

3. Եաղ գալով, թափթիվելով:

4. Ետտափույթ, շտապ, արագ-արագ:

5. Տվեց («Տալ» բայի բարբ. անց. կատարյալ ձևը):

6. Միանգամից, իսկույն, մեկից:

7. Երգիչ-բանաստեղծ, բանասաց (պարսկ.):

8. Մորալով, հոսելով:

9. Բաղբահամ և մեղրանման մի նյութ, որը գարնան ամիսներին իրենց տիրենքի վրա արտադրում էին որոշ ծառատեսակներ (հիմնականում՝ ընկուզենին) և որը ուտում էին Արևմտահայաստանի բնակիչները: Այնտեղ այն կոչվում էր «բազպեն»:

10. Եուրջր դառնալով, շուրջբոլոր պտտվելով:

11. Հեզ, խոնարհ, քնքուշ:

12. Լոկ, միայն:

13. Միջնորդ, պատգամավոր:

14. Մատուռ, այսինքն՝ նահատակի գերեզմանի վրա կամ նրա պատվին կառուցված աղոթատեղի (օգտագործված է գրարարի հոգն. ուղղական ձևը):

15. Ապարանք, պալատ, նշանավոր շինութիւն:

ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻԿ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» 9 հատորում (վենետիկ, 1858 թ., էջ 225—228), որտեղից էլ, լեզվաոճական ընդլայնելով որոշ մշակումներից հետո

զետեղվել է նույն հաստորի երկրորդ հրատարակութիւն մեջ (Անդ, 1867 թ., էջ 275—278); Հետագա վերահրատարակութիւնների ժամանակ հիմք է ընդունվել այս վերջինը:

1. էին:
2. Գեթ, դոնե:
3. Ճուղ, ոստ:
4. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 1-ը:
5. Իրար հետ միասին, մեկտեղ, միաբան:
6. Կողմերից («Գեհ» — բարբ. կողմ):
7. Ոչխարի բորդը, որն արդեն կտրված է, մաքրված ու զտված:
8. Օգտակար, առողջարար:
9. Հաճախակի, միշտ, շարունակաբար:

ՈՂԲԱՄ ԶԶԵՉ, ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմալեզու» 1848 թ. № 16-ում (Օգոստոսի 15), «Նահապետ» ստորագրութիւնով: Լեզվաոճական որոշ փոփոխութիւններով արտատպվել է «Նվագքի» Գ հատորի («Հայրունի») ինչպես առաջին (Վեհտիկ, 1858 թ. էջ 229—237), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 279—288) հրատարակութիւններում: Վերջինը մշտական հիմք է ընդունվել հետագա արտատպութիւնների ժամանակ: Բանաստեղծութիւնն Ալիշանը գրել է 1848 թ. մայիսի 30-ին:

1. Ներքև թեքված, ցած հակված:
2. Լերկ, անմազ, հերաթափ:
3. Խնայի՛ր. դթա՛, ամա՛ն (միջ):
4. Ակնարկում է մեր Պատմահորը՝ Մովսես Խորենացուն:
5. Գավազան:
6. Արի, եկ, մտտեցիր:
7. էյի. դարձյալ:
8. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:
9. Ինչպե՛ս, ի՛նչ ձևով:
10. Քափառական, աստանդական:
11. Պատվարժան, հարգելի, հարգ ու պատվի արժանի:
12. Նահատակ, զոհ:
13. Բերդի աշտարակ, պարսպի վրայի գագաթ:
14. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:
15. Փոքր սար («Սար» բառի բարբ. փոքրացված, քերչացված ձևը):

ՄԱՍԻՍՈՒՆ ՍԱՐԵՐՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմալեզու» 1849 թ. № 6-ում (մարտի 15), «Նահապետ» ստորագրութիւնով: Լեզվաոճական բնութի զգալի փոփոխութիւններով արտատպվել է «Նվագքի» Գ հատորի («Հայրունի»), ինչպես առաջին (Վեհտիկ, 1858 թ. էջ 238—245), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 289—296)

հրատարակութուններում: Հետագա արտատպութունների ժամանակ մշտապես օգտագործվել է վերջին հրատարակութունը: Բանաստեղծութունը գրվել է 1849 թ. մարտի 2-ին:

1. Ակնարկում է Արտավազդի հայտնի լեզենզը, որն առավել անաղարտությամբ պահպանվել է Խորենացու մոտ: Ըստ այդ լեզենզի, Արտավազդը շղթայակապ բանտված է Մասիսի խոր քարայրներից մեկում: Հավատարիմ շնորք զօր ու գիշեր կրծում են նրա շղթաները, որպեսզի Արտավազդը դուրս գա և կործանի աշխարհը: Բայց դարբինները, խփելով զնդանին, զորացնում են նրա շղթաները, և Արտավազդը մշտապես մնում է շղթայված ու բանտարկված:

2. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 12-ը:

Տե՛ս «Ողբամ զքեզ, հայոց աշխարհի» № 15-ը:

4. Կոճղ, արմատ:

5. Մծումբ. ինչպես հայտնի է, այն օգտագործվում է կրակը բորբոքելու համար:

6. Լրիվ ձևը՝ «սարցենի», նեղ տեղում փակել, կաշկանգել:

7. Հենց, հենց որ:

8. Այստեղ՝ ականատես լինել, ասածը հավաստող լինել:

9. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 5-ը:

ԿՐԱԳՐԱՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավայի» 1848 թ. № 20-ում (հոկտեմբերի 19) «Նահապետ» ստորագրություն: Լեզվաոճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո զետեղվել է «Նվագքի» Գ հատորի («Հայրունի») ինչպես առաջին (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 246—247), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 297—298) հրատարակություններում: «Հրազդանը» Ալիշանը գրել է 1847 թ. մայիսի 29-ին:

1. Հարևան («Գրացի» բառի բարբ. քնքշացված ձևը):

2. Մեն-մենակ, անտեր-անտիրական:

ՇՈՒՇԱՆՆ ԸԱՎԱՐՇԱՆՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» առաջին հրատարակության երրորդ «Հայրունի» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 246—257), ապա՝ լեզվաօճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո զետեղվել է «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Անդ, 1867 թ. էջ 299—308): Գրվել է 1857 թ. հոկտեմբերի 18-ին, և, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, եղել է Ալիշանի ամենասիրած գործերից մեկը:

1. Տոտիկներով, ոտիկներով:

2. Ճիշտ ձևը՝ բամբիշ. այստեղ՝ ազնվազարմ օրիորդ:

3. Բողբոջ:

4. Հետք, ոտնաթաթի թողած տեղը:

5. Սահման:

6. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:
7. Գյուրաշարժ, ժիր, ճկուն (Միտ առ Նարեկացու «Ի վարդավառն» բանաստեղծութիւն «Այն ճորտն էր ճօճ եւ ճապուկ» տողը):
8. Լրաբեր, թարմ լուր բերող:
9. Փնսայի մտտիկ ընկերը, փնսաղբեր:
10. Գահ:
11. Հրամայես, կարգադրես:
12. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 12-ը:
13. Բայց, իսկ:
14. Լույս շողալ, լույս կաթել. կամենում է ասել, որ Սանդուխտի վրա շղաքող սրի՝ ընդամենը մեկ փայլի փոխարեն, նրա վրա արդարութեան նաև երեք ուրիշ լույս էր շողում:
15. Նկատի ունի Սանատրուկ լեռը, որի անունն էլ կրում էր թագավորը:

ՊԼՊՈՒՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավիպի» 1847 թ. № 19-ում (հոկտեմբերի 1), «Նահապետ» ստորագրութեամբ: Արտատպվել է «Նվագրի» Գ հատորի («Հայրունի») ինչպես առաջին (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 258—280), այնպես էլ երկրորդ (Անդ. 1867 թ. էջ 309—332) հրատարակություններում, զգալի վերամշակումներով: Ալիշանի գործերից թերևս միակն է, որի վրա նա աշխատել է շատ երկար, հիմնավորապես փոփոխել է ամբողջ քառյուկներ, ավելացրել է նորերը և այլն: Գրվել է 1847 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին:

1. Ինչպես, որպես:
2. Բարեխոսող, երգող:
3. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 6-ը:
4. Գորովագութ, գթոտ, սիրառատ:
5. Ակնարկված է հարդագողի ճանապարհը:
6. Կողմ:
7. Անքննելի, անբացատրելի, անմեկնարանելի:
8. Արշավասույր իշնել, թափով ցած գալ:
9. Փող զարկել, փող հնչեցնել:
10. Ընդդիմադիր, խափանարար, ապստամբ:
11. Անառակ, ցանկասեր, վավաշոտ:
12. Հետևակ զորքը, հետևակայինները:
13. Երիտասարդ, շահել:
14. Ծիշտ ձևը՝ զարգափումն. դրդոց, թիկթիկոց:
15. Մարել, խափարել. «Շունը բաղվել». շունը կտրվել, մահանալ:
16. Տապաստել. գետնով տալ, գետնին փռել, կործանել:
17. Աչք գցեց, նայեց:
18. Արագրեն փախչել, փութով հեռանալ, ճողոպրել:
19. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 11-ը:
20. Ինչպես պոեմի սկզբնական հատվածներում, այնպես էլ այստեղ Ալիշանը վարդան Մամիկոնյանի և Եղիշեի կապակցութեամբ մեք է բերում կենսագրական

բնույթի ուշադրավ փաստեր, որոնք Եղիշիի «Վարդանանց պատմութիւն» մէջ չկան: Ագրյուրը՝ հանրահայտ «Ճատրնտիրն» է, (Վենետիկ, 1722 թ., ճառ Ի, մասնադիտական գրականութիւն մէջ հայտնի է «Եղիշիի ավանդական կենսագրութիւն» անունով), որի հաղորդած տվյալները այսօրվա բանասիրութիւնն ընդունում է որոշ վերապահութիւնով:

21. Սանձից պոկված, սանձագերծված:
22. Պիրկ, չղուտ:
23. Թարթաղեւ. ընկղմվել, մխրճվել:
24. Ժիշտ՝ ձեւ՝ մեղուշ. դուրեկան, քնուշ:
25. Վա՛հ, ինչպե՛ս թե (բացականչ.):
26. Բերանը օղով լի, այտերն ուռեցրած:
27. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 14-ը:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ ՎԻՐԱՎՈՐ ԲԱՄԲՌԱՀԱՐԻՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» երրորդ՝ «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակութիւն մէջ (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 333—334), Բանաստեղծութիւն գրութիւն թվականն անհայտ է և ենթադրաբար կարելի է ասել, որ զբրվել է 1848—49 թվականներին:

1. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 4-ը:
2. Փոքրիկ վահան, որ կողոնները կրում են իրենց ձախ թևի վրա (ճիշտ ձեւ՝ ասպար):
3. Տե՛ս «Հայ հայրենիքի» № 9-ը:

ԱՇՈՅ ԵՐԿԱԹ Ի ԾՈՎՈՒՆ ՍԵՎԱՆԱ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» երրորդ՝ «Հայրունի» հատորի առաջին հրատարակութիւն մէջ (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 281—287), ապա, լեզվաճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո գետեղվել է «Նվագքի» երկրորդ հրատարակութիւն երրորդ հատորում (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 335—341), Բանաստեղծութիւն գրութիւն թվականն անհայտ է:

1. Վատել, տկարանալ, թառամել:
2. Ուժեղ, գորավոր, խիզախ:
3. Կողմ (Տե՛ս «Հայ հայրենիքի» № 6-ը):
4. Խփել, շրխկացնել:
5. Քարից, մետաղից կամ փայտից պատրաստված կտր և ծանր առարկա, որը հատուկ հարմարանքի՝ պարսի (փոքրացված ձեւ՝ պարսետ, պարսատիկ), միջոցով նետում են թշնամու վրա:
6. Թաքսոց, ապաստարան:
7. Թակարդ, բրդայթ:
8. Պատասխան. «Պացիուն մի լիբետ» պատասխան լսուից, լպատասխանեց:
9. Զարմանաբ (բարբ. անորոշ ձեւ՝ արմընալ):

10. Սեանա լնի հարավում գտնվող ավան, որի կողմից, կղզու ուղղությամբ հաճախ փչում է ուժեղ քամի: Ավանի անունով քամին էլ կոչվում է (Սոթեր):

11. Կրակից ստեղծված, հրաձուլ:

ՀԱՅ ՀԱՆՃԱՐ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագաթի» Գ հատորի (սեպտեմբեր) երկրորդ հրատարակության (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 342—345) մեջ: Փրվել է 1863 թ. հուլիսի 5-ին:

1. Տարբեր ազգերից, զանազան ցեղերից:
2. Մնալու տեղ, պահվելու վայր, քարակերտ թաքստոց:

ԼՈՒՍՆԿԱՅՆ ԳՆՐԵԶՄԱՆԱՑ ՀԱՅՈՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Քաղմավակի» 1858 թ. № 4-ում (ապրիլ), ապա արտատպվել է «Նվագաթի» առաջին հրատարակության՝ երրորդ, «Սեպտեմբեր» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 288—298), Լեզվաոճական զգալի փոփոխումներով՝ զետեղվել է «Սեպտեմբեր» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 346—356): Հրատարակելով բանաստեղծությունը «Քաղմավակի» խմբագրությունը կցցել է մի փոքրիկ ծանոթագրություն, որտեղ առաջին անգամ պաշտոնապես հավաստվում է, որ «Նահապետ» կեղծանունը իսկապես պատկանում է Ղեկնդ Ալիշանին:

1. Թանկարժեք մնացորդ, մասունք:
2. Շարժես, ցնցես:
3. Տե՛ս «Սեպտեմբեր աշխարհիկի» № 15-ը:
4. Կոր, շրջանաձև:
5. Հետևից. «Հետանց ծանրուն» նշ.՝ ծանրի հետևից:
6. Տե՛ս «Սեպտեմբեր աշխարհիկի» № 14-ը:
7. Հետարան, նեցուկ:
8. Պատիվ, տոնախմբություն, հանդիսություն:
9. Ինչպես, նման:
10. «Նրջանց տալ» — ցույց տալ, մատնացույց անել:
11. Տե՛ս «Պիլպուլն Ավարայրի» № 1-ը:
12. Այստեղ՝ շատացե՛ք, առատացե՛ք:

Ի ՆԱԽԱԳԱՀՆ ՄԱՍԻՍ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագաթի» երրորդ հատորի առաջին հրատարակության մեջ («Սեպտեմբեր», Վենետիկ, 1858 թ. էջ 39—43), ապա, նույնությամբ արտատպվել է նույն հատորում, նրա երկրորդ հրատարակության ժամանակ (Անդ, 1867 թ. էջ 39—43): Երկու հրատարակություններում էլ գրության թվականը նշված է 1848, հայտնի է նաև գրության ամիսն ու օրը՝ մայիսի 31:

1. Երկրի ամենից ավելի տարեցը, ամենաավագը:

2. Ավելի կիրառելի՝ Իսկուհի (Ալիշանն օգտագործեց է գրաբարյան հազվագյուտ ձևը)։ Տիրուհի, մեծարգո կին, դժխո։

3. Իմա՝ ամպ։

4. Անորոշ ձևը՝ աղիճ (հազվագյուտ՝ աղիչ) — մանկամարդ աղջիկ, նաժիշտ, կույս աղջիկ։

5. Ավելի ծանոթ ձևը՝ ստունգանել (Ալիշանն օգտագործել է գրաբարյան հազվագյուտ ձևը) անտեսել, արհամարհել, կարեորություն չտալ։

6. Իմա՝ երասխ. նույնն է Արաքս, Արազ։

7. Իմա՝ աստիճան. նախորդ դեպքերի նման Ալիշանն այստեղ էլ օգտագործել է գրաբարյան թիչ կիրառվող ձևը։

8. Շրջանաձև ալիքներով կենտրոնից հեռացող, կենտրոնից դեպի եզերքները կլոր ձևով բացվող։

ՔԱՋԱԿՈՐՈՎՆ ՄՈՒՇԵՂ Ի ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՁԻՐԱՒԱՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագաթի» առաջին հրատարակության երրորդ՝ «Շալյուտին» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ., էջ 98—101), «Ճակատամարտ Ձիրաւայ եւ քաջակոթողին Մուշիղ» վերնագրով։ Լեզվաոճական որոշ մշակումներով հետո և նոր վերնագրով (տե՛ս վերևում) զետեղվել է «Շալյուտին» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Անդ, 1867 թ. էջ 100—103)։ Բանաստեղծությունն գրություն թվականը չհաջողվեց ճշտել։

1. Աշխետ, մոխրագույնին տվող սպիտակ։

2. Իմա. հսկայաքայլ։

3. Ավազակ, ելուզակ։

4. Նակ՝ զղզիկ, որ հանդիպում է ավելի հաճախակի. նիզակի կամ նետի պղը, երանց փայտամասը։

5. Նակ՝ Որմզղական հուր. սրբազան համարվող կրակ, որը պարսկական մեհյաններում պահվում էր անշեջ և որին երկրպագում էին։

6. Նկատի ունի Նպատ լեռը, որի վրայից հայկական ավազանին և հոգևոր դասը հետևում էր Ձիրավի ճակատամարտին։

7. Տե՛ս «Ողբամ զթեզ, հայոց աշխարհի» № 2-ը։

8. Վանդել. արտաքսել, հալածել, վանել։

9. Փայլփլիկ, փայլ արձակել, հուրհրալ (անորոշը՝ ճողճել)։

ԵՐԳ ՈՒ ԳՆԱՃՔ ԶՅՐԱՑՆ ՀԱՅՈՒՆ...

Բանաստեղծությունը առավել հայտնի է իր առաջին տան առաջին երկու բաներով՝ «Բա՛մ. փորտտան»։ Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1850 թ. № 6-ում (մարտի 15), «Շ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ, որ նշանակում է Հայր Ղևոնդ Մարգարյան։ Ալիշանի հայրը երկու անուն ուներ՝ Պետրոս-Մարգար, և նույնիսկ պաշտոնական գրագրություններում գրվում էր Պետրոս-Մարգար Ալիշան ձևով։ Այս էր պատճառը, որ սկզբնական շրջանի իր գործերը Ալիշանը ստորագրում էր Հ[այր] Ղ[ևոնդ] Մ[արգարյան], իսկ եղբայրը՝ Սերովբեն, Սերովբե Պետրոսյան։

Բանաստեղծութիւնը լեզվաոճական զգալի փոփոխութիւններով արտասուպիչ է «Նվագքի» առաջին հրատարակութեան երրորդ՝ «Հայրունի» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 111—116), և ապա, նույն «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակութեան մեջ (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 115—120): Գրվել է 1849 թ. հոկտեմբերի 26—27-ին, իտալական ազգային հեղափոխութեան և Վենետիկում ծայր առած հերոսամարտի թարմ տպավորութեան ներքո: 1850-ական թվականներին այն երգի է վերածել Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանի երաժշտութեան իտալացի դասատու Պիետրո Բիանկինին: Բանաստեղծութիւնն ընդհանուր առմամբ, իսկ նրա առաջին տունը՝ մասնավորապես, բազում անգամ վերահրատարակվել է զանազան ժողովածուներում, այմանախններում և երգարաններում:

1. Բո՛ւմ, որտում են (հեղինակը «Բո՛ւմը» նմանեցնում է թմբուկ խփելու ձայնին):

2. Հրի նման բորբոքված, կրակի նման մոլեգնած:

3. Անորոշը՝ ճուճաղ. դժոխք:

4. Սանգարամետում քնակվող շար ոգիները, շարքերը:

5. Օդում, եթէրում (օգտագործված է այդ բառի գրաբարյան հազվագեղ կիրառվող ձևը):

6. Ընկրկել, հետ քաշվել, փախուստի դիմել:

7. Այտեղ՝ ոտնատեղերը, իրենց թողած հետքերը:

8. Բազմութեամբ վրա տալ, խմբով հարձակում գործել:

9. Կումբ. վահանի կենտրոնական ուռուցիկ մասը:

10. Զլապինդ, ամուր, պիրկ:

11. Նախնիք, խառնամրոխ, խաժամուժ:

12. Ոտքերը կապ ընկնելով, ոտքերը դիակներին փաթաթելով («Տոռն» նշ. պարան, հաստ թել):

13. Աղեղնավորնե՛ր, աղեղնավո՛ր զինվորներ (հրամ.):

Ի ՄՈՎԱԿԷ ԲԵՆԱԿԱՅ ԱՌ ՄՈՎԱԿԷ ԳԵՂԱՄԱՅ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» առաջին հրատարակութեան երրորդ՝ «Հայրունի» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 193—194): Նույնութեամբ արտասուպիչ է նույն հատորի երկրորդ հրատարակութեան մեջ (Անդ, 1867 թ. էջ 194—195): Բանաստեղծութիւնը գրվել է 1856 թ. հուլիսի 5-ին:

1. Բնակ լիճը (աճիլի հայտնի Գարդա անունով. Ալիշանն օգտագործել է պատմական անվանումը) գտնվում է հյուսիսային Իտալիայում, Լոմբարդիայի և Վենետիկի մարզերի միջև և իր լեռնային բնութքի ու այլախկան կլիմայի պատճառով գտնվում է Իտալիայի լավագույն հանգստավայրերի շարքը:

2. Լողալ. Ալիշանն օգտագործել է գրաբարյան թիչ կիրառվող ձևը:

3. Արշալույսի. անարոշը արշալուրշ, արշալուշ:

4. Քրոջը. ըստ Ազաթանգեղոսի, Տրդատ թագավորը վերակառուցեց Գառնին, դարձնելով այն ամրակուռ բերդ և ամառային հանգստատեղի և նվիրեց իր քրոջը՝ Խոսրովգուխտին:

5. Ակնարկում է հայ և վրաց միացյալ բանակների ճակատամարտը Իվանե Աթաբեկի ղեկավարութեամբ, 1225 թ. Խորեմի շահ Զալալեզդինի զորքերի դեմ,

որի հետ կապում էին զիմանադիտական մեծ հույսեր: Այդ ճակատամարտում, սակայն, հայկական և վրացական միացյալ բանակները պարտվում են:

6. Ակնարկում է իրեն օանող շոգենավը:

ԱՌ ՀԱՐԱՋԱՆՑ ԽՄ, ԾՈՎԱԶԵԿԵԼՈՎ ԱՄԵՐԻԿԱ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգի» երկրորդ՝ «Մաղթունի» հատորի առաջին հրատարակության մեջ (Վենետիկ, 1857 թ. էջ 39—44), ապա, նույնությամբ, տեղ է գտել դարձյալ «Մաղթունի» հատորում, նրա երկրորդ հրատարակության ժամանակ (Վենետիկ, 1885 թ. էջ 34—40): Ամենուրեք ունի 1846 թ. նշումը:

Ինչպես հայտնի է, Ղևոնդ Ալիշանի կրտսեր եղբայրը՝ Սերովբե Ալիշանյանը (1822 թ. Պոլիս— 1903 թ. Անդ) 1845 թ. Պոլսից մեկնեց Ամերիկա, բնակություն հաստատեց նախ՝ Վաշինգտոնում, ապա Բոստոնում, և ետանդուն մասնակցություն ունեցավ տեղի հայկական համայնքի կյանքին: Մասնագիտանալով գրամագիտության մեջ, 1847 թ. նա վերադարձավ Պոլիս՝ արդեն որպես ճանաչված գրամագետ և այդ բնույթի ուշագրավ հողավածներով սկսեց հանդես գալ հայկական պարբերականներում: Որպես այդ զործի քաջագիտակը, եղել է եվրոպական մի քանի գրամագիտական ընկերությունների պատվավոր անդամ: Ղևոնդ Ալիշանի ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ՝ «Առ նույն» բանաստեղծությունը գրված է եղբորից բաժանվելու առիթով:

1. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 11-ը:
2. Ակնարկում է եղբոր՝ Պոլսից հեռանալը:
3. Կողմերից:
4. Փոթորիկ, ամպրոպ (հմմտ. ռուս. ураган):
5. Ինձ:
6. Այն նավի անունն է, որով Ամերիկա էր ուղևորվում Սերովբե Ալիշանյանը:
7. Իմա. նյու-Յորք:
8. Առազաստ, լաթ:
9. Քրտնաշաղախ, քրտինքով պատված:

ԱՌ ՆՈՒՑՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգի» երկրորդ՝ «Մաղթունի» հատորում (Վենետիկ, 1857 թ. էջ 44—48), ապա նույնությամբ՝ նույն հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Անդ, 1885 թ., էջ 39—43): Ամենուրեք ունի 1846 թ. նշումը: Նվիրված է եղբորը՝ Սերովբե Ալիշանյանին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ամերիկայում (Տե՛ս նախորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Միշանկյալ արգելք, երկուսի միջև կանգնած խափանիչ:
2. Տե՛ս «Առ հարազատն իմ...» բանաստեղծության № 3-ը:
3. Եարժումով:
4. Նկատի ունի եղբորը՝ Սերովբե Ալիշանյանին:
5. Իմա. անհպելի. անհասանելի, անմերձենալի:
6. Աղի-լեղի վայր, աղակալած տեղ:
7. Մեծած կտավհատի ծղոնը, հարզր:
8. Դիմում է, ազաջնորդվում է:

ԱՆՈՒԻ ՈՐՄՈՐԳ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմալեւայի» 1853 թ. № 15-ում (օգոստոսի 1), «Շ. Ղ. Ալ.» (իմա. Հայր Ղևոնդ Ալիշան) ստորագրությամբ: Նույնությամբ արտատպվել է «Նվազքի» երկրորդ հատրի («Մաղթունի») ինչպես առաջին, (Վենետիկ, 1857 թ. էջ 142—146) այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1885 թ. 130—134) հրատարակություններում, առանց գրության թվականի:

1. Ավազան, ջրավազան:
2. Տե՛ս «Ողբամ զքեզ, հայոց աշխարհի» № 2-ը:
3. Ինչպես. որպես:
4. Տե՛ս «Պլպույն Ավարայրի» № 15-ը:
5. Ավելի կիրառվող ձևը՝ օրհասարակ. նշ.՝ ցերեկ:
6. Արևը մայր մտնելուն նախորդող պահը, իրիկնապահ:
7. Ժուռ գալ. շրջել, թափառել:
8. Տե՛ս «Պլպույն Ավարայրի» № 15-ը:
9. Այսինքն՝ խելթովդ պարծեցող, խելթիդ ճկունությամբ հպարտացող:
10. Չարալեզու, նետի պես խոցող լեզու ունեցող:
11. Վնաս, աղետ. «գեան բերել» նշ.՝ վնաս տալ, աղետ պատճառել:
12. Այսինքն՝ անզործ-անբան, պարապ-սարապ:
13. Փոքր ձորակ, երկու լեռների միջև սեղմված նեղ հարթություն:

ԱԶԳԱՑԻՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ԵՎ ՈՒՐԻՑ ԱՎԱՆԴՆԵՐՈՒ ՎՐԱ

Հողվածաշարը, ինքնուրույն հողվածների ձևով հրատարակվել է «Բազմալեւայի» 1843 թ. № 21 (նոյեմբերի 1), 1845 թ. № 7 (ապրիլի 1), և № 16 (օգոստոսի 5), 1847 թ. № 6 (մարտի 15) և № 17 (սեպտեմբերի 1), 1848 թ. № 6 (մարտի 15), և № 10 (մայիսի 15) և վերջապես, № 22 (նոյեմբերի 15)-ում: Հողվածների մեծ մասն ունի «Շ. Ղ. Մ.» ստորագրությունը (Տե՛ս «Երգ ու գնացք դօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը), և միայն վերջինն է, որ նշված է հանրածանոթ «Նահապետ» ձևով: Չնայած հողվածների համեմատաբար ինքնուրույն բնույթին, բոլորը մի ընդհանուր ամբողջություն են կազմում:

1. Ակնարկված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հատկապես Առաջին գիրքը (Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը), որը շարադրելու համար Պատմահայրը լայնորեն օգտվել է ժողովրդական ավանդություններից (Հայկ-Քել, Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ, Արտաշես-Սաթենիկ, Տորք Անգեղ և այլն): Հայտնի է Խորենացու՝ ավանդությունների նկատմամբ ունեցած միանգամայն գիտական մոտեցումը, որ նրանք «իրենց մեջ այլաբանաբար ճշմարտություն են թաքցնում»:

2, 3, 4. Այս բանաստեղծություններն անգլերեն թարգմանությամբ և իրենց հայերեն քննադրերի հետ համատեղ, Ալիշանը գետեղել է իր կազմած և ծանոթագրած «Հայոց երգք ուսմակականք» ժողովածուում (Վենետիկ, 1852 թ. էջ 13—24, 53—55): Մեզ մոտ զրանք բերված են կրճատմաներով:

5. Նկատի ունի իր հողավածը, որը հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1843 թ. № 21 (նոյեմբերի 1)-ում: Ներկա հողավածաշարում այն կազմում է առաջին հատվածը:

6. Գալուստ Երմազանյան (նաև՝ Երմազանյան-Վարդանյանց. 1812—1891 թթ.) — Պատմարան-բանասեր, բանահավաք, թատերական գործիչ: Ավարտել է Թիֆլիսի ներսիսյան հայոց դպրոցը և մի շարք պաշտոններ վարելուց հետո 1864 թ. ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: Երմազանյանի տանը, դեռ 1840-ական թվականներից, գործում էր կամավոր սկզբունքներով ստեղծված թատերա-
գոթ ինքնագործ մի խումբ, հանրահայտ «Երմազանյանի դարպասը» որտեղ արվում էին հայերեն ներկայացումներ և խաղացվում էին հենց իր՝ Երմազանյանի պիեսները, որոնք, ժամանակակիցների վկայությամբ, նշանակալից ընդունելության էին արժանանում: Մինչև իր կյանքի վերջը Երմազանյանը պատմա-բանասիրական բնույթի հողավածներով շարունակում էր թղթակցել «Բազմավեպին» և համապատասխան բնույթի նյութեր ուղարկելով՝ օգնել Մխիթարյան միաբանության հեղինակներին:

7. Տե՛ս 2, 3, 4 ծանոթագրությունը:

8. Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծությունները սկզբնական շրջանում կոչվել են «Երգեր»: Գրա ապացույցն է, օրինակ, «Քառասնիցն» ոտանավոր-ակրոստիքոսը, որի տների առաջին տառերը («Մայրակապը») կազմում է «Գրիգորի է երգս այս» իմաստը: Հետևելով իրենց այդ սկզբնական ձևին, Ալիշանը ևս նրանց կոչել է «երգեր»: Մեր դասականի բանաստեղծությունների «Տաղ» անվանումը սկսվել է 13-րդ դարից:

9. Նկատի ունի Գրիգոր Նարեկացու «Տաղ հարություն» և «Տաղ ծննդյան» բանաստեղծությունները և բերված է նրանց առաջին տողերը:

10. Ավելի ճիշտ՝ Ազբար-Աղամ («Աղբար» նշ՝ բերանացի, անգիր): 19-րդ դարասկզբի հայ աշուղ, որի հայերեն և աղբբջաններն երգերը լայնորեն երգվում էին ժամանակին և հրատարակվում այլևայլ սյարբերականներում ու ժողովածուներում: Մեկել է 1816 թ. Փարսթյար գյուղում, ապա դալով Երևան, օրվա ապրուստը հոգալու համար սկսում է զբաղվել կոշկակարությամբ: Մահացել է 1844 թ. Երևանում:

11. Այստեղ և նախորդ մի քանի դեպքերում, Ալիշանը հայկական ժողովրդական երգերը համեմատում է նարեկացու ու Ենոթհալու ստեղծագործությունների հետ և հաճախ պնդում, որ այդ երգերը ամբողջ հայ գրականության մեջ հավասարազորը չունեն և այլև: Այս շարժանցությունը հասկանալի կբացանա, եթե ըմբռնանք, որ նախ՝ ժողովրդական այդ բառ ու բանն առաջին անգամն էր ներկայացվում հայ ընթերցող և գիտական հասարակայնությանը և ապա՝ Ալիշանն այն ներկայացնում էր, հակադրվելով ժամանակի տիրող մտայնությանը, ըստ որի դրանք սոսկ «ռամկական» ստեղծագործություններ են և հետևաբար զուրկ են որևէ արժեքից: Որոշ, հասկանալի այս շարժանցությունները, իհարկե, հետագայում Ալիշանն ուղղեց (Տե՛ս «Լուչիկո Տայրենյաց հայոց» հատ. Բ, Վեներտիկ, 1921 թ., էջ 93—114, «Ազգային վիպասանություն» գլուխը):

12. Այս քառյակն ունի «Նահապետ» ստորագրությունը:

ԱՄՏՈՑ ԲՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Փնդարվեստական մանրապատմների այս շարքը հատվածաբար սկսում է հրատարակվել «Բազմավեպում», 1845 թ. № 7 (այրիկի 1), № 9 (մայիսի 1), № 11 (հունիսի 1), № 13 (հուլիսի 1), № 15 (օգոստոսի 1), № 17 (սեպտեմբերի 1), № 20 (հոկտեմբերի 15), № 21 (նոյեմբերի 1), և № 23 (դեկտեմբերի 1)-ում, այսինքն, յուրաքանչյուր մանրապատում լույս է տեսել տվյալ ամսվա սկզբին: ունի «Շ. Ղ. Մ.» ստորագրությունը (Տե՛ս «Երգ ու զնայք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը): Մանրապատմներից յուրաքանչյուրին «Բազմավեպում» հաջորդում է նույն այդ թեմային նվիրված գրաբար մի բանաստեղծություն որոնք հետագայում ի մի բերելով և ենթարկելով լեզվաոճական որոշ մշակման, Ալիշանը գետեղել է «նվագքների» առաջին՝ «Մանկունի» հատորում (Վենետիկ, 1857 թ. էջ 133—148), «Պատկերք ամսոց» խորագրով: Այս գրաբար բանաստեղծությունները մենք դուրս ենք թողել:

1. Մինչև քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակը թուրքական ժամանակը եվրոպականի համեմատությամբ վեց ժամով հետ էր:

2. Նկատի ունի ամառային արևադարձը, այսինքն՝ զարնան վերջի ամենաերկար օրը, որը և համարվում է ամռան սկիզբը:

3. Ալիշանն այստեղ բերել է նույն բառի գրաբարյան քիչ կիրառվող բանձեր:

4. Բերված է հայկական բառերի թուրքերեն համարժեքները:

5. Հայերեն՝ պուտ, կամ ծափկոտրուկ. ուղղածից ցողունով և սպիտակ, գեղեցիկ ծաղիկով բույս: Ալիշանը բերել է հունարեն անվանումը:

ԹԵ ՈՎ Է ՏՂՈՑ ԱՄԵՆԵՆ ՍԻՐԵԼԻ, ԶՈՐԱՎԱՐ...

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1845 թ. № 11 (հունիսի 1)-ում, «Շ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «Երգ ու զնայք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Այստեղ և հետագայում «վարպետ» բառը գործածված է այժմյան «ուսուցիչ» իմաստով: Արևմտահայ մի շարք հեղինակների նման, Ալիշանն էլ, բառացի թարգմանությամբ, օգտագործել է ֆրանսիական le maître բառը:

2. Տե՛ս, Платон. «Государство» («Сочинение в трёх томах, т. 3; М., 1971, стр. 212—217): Ալիշանն անկասկած, ձեռքի տակ է ունեցել Պլատոնի՝ հիշյալ աշխատության հունարեն բնագիրը, քանի որ 1845 թվականին, այսինքն հոգվածի գրության ժամանակ, Մխիթարյանները Պլատոնի գործերից զեռ ոչինչ չէին թարգմանել:

ԱՄԵՆԱՀԱՐԿԱՎՈՐ ՌԻՍՄՈՒՆԸ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1846 թ. № 11 (հունիսի 1)-ում, «Շ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «Երգ ու զնայք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Նկատի ունի հոների թագավոր Աթիլլային: Ինչպես հայտնի է, նրա հետ առաջին անգամ խաղաղության բանակցություններ սկսեց վարել Անոն Առաջին պապը և կարողացավ հաջողության հասնել:

2. Տե՛ս Ա. Արրահամյան. «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Երևան, 1956: Այլշանը ցիտատը բերել է Իմաստասերի «Հաղագս խրատու մանկանց...» աշխատությունից:

ՄԱՆԻՐ ԶԿԵՉ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 5 (մայտի 1) և № 6 (մարտի 15)-ում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «ԵՐԳ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Ինչպես ավանդում է Պլատոնը, «Մանիր գրեզ» («Ճանաչիր թե՞զ») արտահայտությունը գրված էր Հունաստանի Դելփիթ քաղաքում գտնվող Ապոլլոնի տաճարի ճակատին:

2. Գրիգոր Աստվածարան-Նազիանզացի (II դար) — եկեղեցական պատմաբան, մատենագետ: Ուսումն առել է Ժամանակի գրեթե բոլոր նշանավոր կենտրոններում (Կեսարիա, Պաղեստին, Ալեքսանդրիա, Աթենք) և գալով իր հայրենի Նազիանզա (Տիշտ ձևը՝ Անձիանձա) քաղաքը, ձեռնադրվել է հոգևոր առաջնորդ: Նրա մի քանի ճանրից օգտվել է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմությունը» գրելիս:

3. Ինճիճյան Ղուկաս (1758—1833) — Կենետիկի Մխիթարյան միաբանության նշանավոր անդամներից, պատմաբան-բանասեր, աշխարհագրագետ, բանասեր, խմբագիր: Հիշարժան են նրա «Ազգասեր» (Կենետիկ, 1815 թ.), «Ստորոսգրություն հին Հայաստանյայց» (Անդ, 1822 թ.), «Դարապատում» (Անդ, 1825—1828 թթ.), ութ մեծադիր հատորներ), «Հիսխոսություն Հայաստանյայց աշխարհի» (Անդ, 1835 թ., երեք մեծադիր հատորներ) և այլ գործերը, որոնց գերակշիռ մասը, իր գիտական արժեքն ու նշանակությունը պահպանում է առ այսօր: Սկսած 1803 թ. Ինճիճյանը Կենետիկում հիմնում է «Եղանակ Բյուզանդյան — բազմավեպ» խորագիրը կրող տարեգրքը, որը նրա խմբագրությամբ հրատարակվում է մինչև 1820 թվականը (ընդհատումներով):

4. Դրոզ, Ֆրանսուա-Քսավյե Յոզեֆ (1773—1850) — ֆրանսիացի արձակագիր, բարոյագետ: Նրա աշխատություններից՝ «Հոնտորական արվեստի ուսումնասիրություն» (Փարիզ, 1799 թ.), «Երջանիկ լինելու արվեստի ուսումնասիրություն» (Անդ, 1806 թ.), «Ուսումնասիրություն գեղացիների մասին արվեստի մեջ» (Անդ, 1815 թ.) և ուրիշները գեղագետ-քննադատի հուշակ բերեցին նրան: Դրոզի գեղագիտական ու բարոյագիտական տեսակետները ընդունում էին նաև Մխիթարյանները, որոնք հաճախ էին վկայակոչում նրան:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 10-ում (մայիսի 15), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «ԵՐԳ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Խորհնացու ծննդյան հիշատակված թվականը և մանավանդ նրա ապրած տարիները բանասիրությունն այսօր որոշ գրուշավորությունքամբ է բնորոշում: Ընդունված կարծիքն այն է, որ Պատմահայրը «ծնվել է 410 թվականի մոտ», իսկ նրա մահը «տեղի է ունեցել նույն դարի ինսուտնական թվականներին» (Տե՛ս՝ Ս. Խորհնացի, «Հայոց պատմություն» (հրատ. Ստ. Մայիսայանց), Երևան, 1940 թ. էջ XI, XXII):

2. Ըստ ճշտված տեղեկությունների, Խորհնացին իր ուսման թերին լրացնելու համար հիմնականում սովորել է Ալեքսանդրիայում, իսկ հողվածում հիշատակված մյուս վայրերում եղել է իր ճանապարհորդության ընթացքում:

3. Կյուրեղ Ալեքսանդրիացի (վախճ. 444 թ.), հույն նշանավոր մատենագիր, հոգևորական-մշակութային գործիչ: Ստացել է իր ժամանակի համար վալլուն կրթություն, հատկապես անտիկ գրականության, աշխարհիկ գիտությունների և աստվածաբանության բնագավառում: 32 տարի (412—444) վարել է Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունը, որտեղ աչքի է ընկել գրականության ու մատենագիտությանը խրատուսելու իր ջանքերով: Ալեքսանդրիացու գործերի ժողովածուն հրատարակվել է 1508 թ. Փարիզում, դրանից էլ կատարվել է հայերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսել 1712 թ. Պոլսում, «Գիրք պարապմանց» խորագրով: Ընդհանրապես՝ նրա մատենագիտական և կրոնական բնույթի աշխատությունները հայերեն թարգմանվել են դեռևս 8-րդ դարում:

4. Պապ Ալեքսանդրիացի (III դար) հույն աշխարհագրագետ-երկրաչափ: Առաջին անգամ գիտաաշխարհագրական ֆննության ենթարկեց Պտղոմեոս Կլավդիոսի «Ալմագեստը» (տե՛ս ստորև) և տվեց երկրագնդի նոր շախարհությունը: Տվել է իր ժամանակաշրջանի մի շարք աշխարհագրական վայրերի տեղագրությունը: Նրա աշխատությունները մեզ չեն հասել:

5. Պտղոմեոս Կլավդիոս (II դար) — եգիպտացի աստղաբաշխ, մաթեմատիկոս, աշխարհագրագետ: Ապրում ու գործում էր Ալեքսանդրիայում: Ժամանակի աստղաբաշխական-երկրաչափական գիտելիքների ամբողջացումը հանդիսացող նրա աշխատությունը (հայտնի է «Ալմագեստ» անունով, 13 դրրք), նրա «Աշխարհագրությունը», որի ութ գրքերն էլ հասել են մեզ, մեծ արժեք են ներկայացնում նույնիսկ այսօր: Հեղինակը տալիս է երկրագնդի վրա գտնվող մինչև ութ հազար վայրերի (որոնց թվում նաև՝ Պատմական Հայաստանի տարածքում գտնվող կետերի) գիտաաշխարհագրական նկարագրությունն ու բնութագիրը, օգտագործելով քարտեզագրական իր մշակած սխեմները, որը մեր օրերում էլ մնում է ուժի մեջ և հայտնի է «Պտղոմեոսյան սխեմեմ» անունով: Գրել է նաև աշխատություններ մեխանիկայի վերաբերյալ, որոնք մեզ չեն հասել:

6. Այստեղ և վերևում, քաղվածաբար բերված են հատվածներ Խորհնացու «Հայոց պատմության» յուրահատուկ վերջաբանը կազմող «Ողբից»:

7. Մխիթար Սեբաստացի (1676—1749) — կրթական-մշակութային գործիչ, բառարանագիր, թարգմանիչ, լեզվագետ: Սկզբնական կրթությունը իր ծննդավայրի Ս. Նշան վանքում ստանալուց հետո մեկնում է Էյբաժոն, ապա Սեան, որտեղ և ծնվում է ինքնուրույն հայագիտական միաբանություն ստեղծելու զազափարը: Երկարատև թափառումներից ու զմլարություններից հետո կարողանում է հիմնել (սկզբում՝ Պոլսում, ապա Վենետիկում) ինը հոգուց բաղկացած հայագիտական-բանասիրական բնույթի մի միաբանություն, որը նրա մահվանից հետո ստա-

նում է «Մխիթարյան» անվանումը և ողբ գոյություն ունի առ այսօր: Սեբաստացու գրական-բանասիրական ծառայությունից ուշագրավ են «Տաղարան» բանաստեղծությունների ժողովածուն (Վենետիկ, 1727 թ.), «Քերականություն գրարատ լեզվի հայկազյան սեռի» (Անդ, 1730 թ.) «Բառգիրք հայկազյան լեզվի» (Անդ, 1749, 1769 թթ.), երկու վիթխարի հատորներ) և այլն:

8. Խոսքը վերաբերում է Պատմահոր աշխատությունների առաջին ամբողջական ժողովածվին, որը հրատարակվել է Վենետիկում, «Մովսիսի Խորենացվո մատենագրությունը» խորագրով, մատենագիտական առաջարանով ու ծանոթագրություններով: Ալիշանը քիչ ներթելում թվարկում է ժողովածվում զետեղված գործերը, որոնցից մի քանիսի հարազատությունն այսօր կասկածելի է համարվում:

9. Սեն-Մարտեն, Անտուան-Ժան (1791—1832)— ֆրանսիացի արևելագետ, հայագետ, Թարգմանիչ (հայերենից—ֆրանսերեն): Սկզբնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայր Փարիզի տարրական դպրոցում, ապա ավարտել է «Արևելյան կենդանի լեզուների ուսումնարանը», ի թիվս արևելյան այլ լեզուների՝ հմտանալով նաև հայերենի մեջ: Հայ հին գրականության հետ առնչվող բազմաթիվ հոդվածներով հանդես է եկել ֆրանսիական պարբերականներում: 1822 թ. նա մի խումր ֆրանսիացի արևելագետների հետ հիմնում է «Ասիական ընկերությունը», որը նույն թվականին էլ սկսում է հրատարակել իրենց տպագիր ամսագիրը «Ժուռնալ Ասիատիկ» անունով: Այստեղ էլ Սեն-Մարտենը հրատարակում է Մովսես Խորենացու աշխատություններին նվիրված քննադատական հոդվածնեցի շարքը, որն ակնարկում է Ալիշանը:

10. Ինժինյանի մասին տե՛ս. «Մանիր գրեզի» № 3-ը:

11. Բանասիրության համար գայթակղության քար է հանդիսացել Քովմա Արծրունու վերահիշյալ վկայությունը, որից հայտնի է դառնում, որ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ունեցել է ևս մի զույգ՝ չորրորդ զույգը, որը մեզ չի հասել: Բանասերների մի խումբ, որոնց թվում նաև Ալիշանը, գտնում էին, որ այդպիսի մի զույգ կամ հատված եղել է, որտեղ նկարագրված է եղել Մեսրոպ Մաշտոցի գործը, նրա մահն ու թաղումը: (Այդ կարծիքն Ալիշանը պաշտպանեց նաև հիսուն տարի հետո, իր «Հայապատում» աշխատության մեջ, Վենետիկ, 1901 թ., էջ 54—55): Իսկ բանասերների մյուս խումբը, թյուրիմացություն համարելով Արծրունու խոսքերը, պնդում է, որ չորրորդ գիրք ընդհանրապես չի եղել: Հարցը հանգամանալից քննեց ակադ. Ստ. Մալխասյանցը ի վերջո եզրակացնելով, որ՝ «Դ. գրքի գոյությունը պետք է բացկերաց մեթծել, քանի որ ուրիշ ալ մի հեղինակ նրան չի հիշում... այնպես որ Արծրունու մի անգամ հիշած Դ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն, կամ աղավաղություն» (Տե՛ս. Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Ե., 1940, էջ XXIX):

12. Ալիշանը բանավիճում է ֆրանսիացի արևելագետ Նիկոլայ Ֆրերիի (1688—1749) այն տեսակետի դեմ, որ Խորենացին իր պատմությունը գրելիս գերազանհատել է պրեկլյան աղբյուրները և անտեսել եվրոպական և մանավանդ հունական պատմիչներին. այդ պատճառով էլ Պատմահայրն, իրր, ընկել է խոշոր սխալների մեջ: Ալիշանից քիչ հետո, այս տեսակետը հերքող հմտալից հոդվածաշարով հանդես եկավ Նորայր Բյուզանդացին:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 14-ում (հուլիսի 15), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ, (տե՛ս «Երգ ու զնայք զօրացն հայր...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը): Հորվածը ստեղծագործական ատաղձ է հանդիսացել Ալիշանի համար «Շուշիկը հայրենյաց հայոցի» Բ. հատրում գտնվող «Սարկավագ Սոփեստես» գլուխը գրելիս (Վենետիկ, 1901 թ., էջ 248—273): Հողվածին հաջորդում է «Բան առ ձագն... որ կօշի սարիկ» պեմբը, որը դարս ենք թողել:

1. Հովհաննես Սարկավագը հայկական մատենագիտության մեջ հայտնի է նաև «Հովհաննես Իմաստասեր», «Հովհաննես Սոփեստոս», «Հովհաննես Պոետիկոս», «Հովհաննես Սարկավագ հոետոր» ձևերով:

2. Թույլ է տրված փոքրիկ անհշտություն. Փառիսոս զավառը Հովհաննես Սարկավագի ժամանակ գտնվում էր Գանձակ աշխարհի կազմում (այժմ՝ Սևանա լճից հյուսիս-արևելք):

3. Ա. Արրահամյան, «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Ե., 1956, էջ 127 (մեջբերումը Իմաստասերի «Նորին Հովհաննեսի ամբաստանություն զանձնե» կենսագրականից):

4. Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, «Համառոտ պատմություն», Վենետիկ, 1865, էջ 64—65:

5. Տե՛ս Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 323, 329, 321:

6. Ակնարկում է Հովհաննես Սարկավագի «Յաղագս եղանակաց» աշխատությունը (Տե՛ս Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 252—254):

7. Այս ավանդախառն պատմությունը Ալիշանը վերցրել է Կիրակոս Գանձակեցուց (Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 65):

8. Բանասիրությունն ապացուցել է, որ Ալիշանի հիշատակած այս աշխատությունը երկու տարբեր գործեր են՝ «Մեկնություն տումարի» և «Հաղագս անկրուհավոր թվոց»: Առաջինը տոմարագիտական բնույթ ունի, իսկ երկրորդը՝ մտթեմատիկական: Երկու աշխատություններն էլ ամբողջությամբ հասել են մեզ:

9. Հովհաննես Սարկավագի այս «պատմությունը», որից ընդամենը երկու պատահիկ է հասել մեզ, եղել է հայ բանասերների ու մատենագետների անընդմեջ որոնումների առարկան: Որոնումները, ցավոք, ապարդյուն են անցել: Այս ամենի հանգամանաից թնտությամբ զբաղվել է նաև պատմաբան Աղոտ Գ. Արրահամյանը և հանգել այն հետևությունը, որ մեզ է հասել ոչ թե միևնույն գործի երկու պատահիկ, այլ երկու տարբեր աշխատությունների հատվածներ, հետևաբար «Հովհաննես Իմաստասերի պատմական աշխատություններից մենք ունենք ոչ թե մեկ, այլ երկու կորուստ» (Աշ. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 35):

10. Նկատի ունի Պուրլիտս Վիրգիլիտսի «Փետրգիկան», որը Արևն Բագրատունու գրաբար շափածո թարգմանությամբ հրատարակվել է Վենետիկում, 1848 թ. «Մշակական» խորագրով: Թարգմանության առաջաբանում Բագրատունին տարբերակել է բուն հայկական ոտանավորների փոխազդեցություններից, բացահայտել է նրանց տաղաչափական առանձնահատկությունները և ուղիներ է առաջադրել հայկական-ազգային ոտանավորների հետագա զարգացման համար: Հիմք ունենալով այդ ամենը, նա առաջին անգամ տեսություն զարգացրեց, որ ներթափա-

ցու «Մատյան ողբերգութիւն» ստեղծագործութիւնը համապատասխանում է հայկական ոտանավորների տաղաչափական օրինաչափութիւններին և հետեւաբար այն պետք է որ շափածո գրված լինի:

ՇԱՏՈՐԻԱՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1848 թ. № 12-ում: Չուս-
յած հոգիվածն անստորագիր է, բայց պատկանում է Ղևոնդ Ալիշանի գրչին (Տե՛ս
մեր հոգիվածը. «Ալիշանի անստորագիր գործերը «Բազմավեպի» էջերում»: «Պատ-
մա-բանասիրական հանդես», 1978 թ. № 2):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՌՅՅՈՒՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 1 (հունվա-
րի 1) և № 3 (փետրվարի 1) համարներում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրութիւնով (Տե՛ս
«Երգ ու զնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծութիւն ծանոթագրութիւնը):

1. Ակնարկում է Ազաթանզեղոսի այն վկայութիւնը, ըստ որի Գրիգոր լուսա-
վորիչը Հայաստանում քրիստոնէութիւն տարածելուց և թագավոր Տրդատին ազա-
րի բերելուց հետո նրա հետ սկսեց կրթական-մշակութային լայն գործունեու-
թիւն ծավալել Հայաստանում (Գուրոցների բացում, գրատունների հաստատում,
ձեռագրերի հավաքում ու բազմացում) և դրանով զարկ տվեց ազգային գիր-գրա-
կունութիւնը:

2. «Վարպետ» բառն այստեղ «ուսուցչի» իմաստ ունի (Տե՛ս «Թ» ով է
աղոց ամենն սիրելի...» № 3-ը):

3. Մեխիսիեն. այժմյան Մալաթիա քաղաքը: Գտնվում է Եփրատ գետից արև-
մուտք, Կենտրոնական Թուրքիայում: Հայ «Ընտիր տղաքների» ուսումնառութիւն
մեկնելու այս ամբողջ պատմութիւնը Ալիշանը վերարտագրում է ըստ Կորյունի
(Տե՛ս Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի», Ե., 1941, էջ 66—67):

4. Գլակա վանքի և Ջենոթ Ասորի վարդապետի (նաև՝ Ջենոթ Գլակ) հետ
կապված այս ամբողջ պատմութիւնն Ալիշանը շարագրել է ըստ իր «Սոփերք
հայկականքի» (գիրք Ժ, Վենետիկ, 1854, էջ 59—73):

ՄՈՎՍԵՍ ԶԵՐԹՈՂԱՀԱՅՐ ՀԱՏՈՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 4-ում (փետր-
վարի 15), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրութիւնով: (Տե՛ս «Երգ ու զնացք զօրացն հայոց...»
բանաստեղծութիւն ծանոթագրութիւնը):

1. Մովսես Խորենացու՝ ինչպես հին քերականութիւն գրելու կամ մեկնելու,
այնպես էլ երգեր մշակելու փաստը բանասիրութիւնն այսօր վերապահութիւնով
է ընդունում:

2. Տե՛ս Մ. Խորենացի. «Պատմութիւն հայոց» (Վենետիկ, 1841, էջ 386)
(Երկրորդ գրքի վերջ) և 198 (Ողբ):

3. Հրավերք, հյուրասիրութիւն. Ալիշանն օգտագործել է դրաբարյան բիշ
կերպով ողբ բառածեր:

4. Խորենացու հետ կապված այս հուզիչ պատմությունը, որն առաջին անգամ գրել է հրատարակել է ինքը՝ Ալիշանը, բանասիրությունն այսօր հաճանական է համարում: Գալով Խորենացու երգած երգի՝ ընթված խոսքերին, սպա նրա մի ավելի ամբողջական տարբերակը իր երաժշտական խազերի հետ, Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում հայտնաբերել է համապատասխան ծանոթագրություններով հրատարակել է երաժշտագետ-բանասեր Ն. Քահվիչյանը:

ԱԶԳԻՆ ՊԱԿԱՍՈՒԹՅԱՆԾ ԿԱՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹՅԱՆԾ ՎՐԱ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 5-ում (մարտի 1), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Ակնարկում է իր հոդվածը, որը հրատարակվեց «Բազմավեպում» մոտ մեկ ամիս հետո, «Ազգասիրություն» խորագրով:

2. Ուստիստով կատարվող նվիրատվություն, հյուրասիրություն:

3. Տե՛ս Մ. Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Վնենտիկ, 1841, էջ 10 (Գիրք Ա, գլ. Գ.):

4. Հայ ժողովրդի գոյության տոմարական այս հաշվարկումն Ալիշանը վերցրել է Միքայել Չամչյանից: Ըստ նրա՝ Հայկ նահապետը, որը համարվում է իր անունը կրող ազգության սկզբնավորողը, մահացել է մոտ 2600 թ. մեր թվարկությունից առաջ (Տե՛ս Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն հայոց», գիրք Ա, Վնենտիկ, 1784 թ., էջ 65—67): Չամչյանի այս (և բազում ուրիշ) հաշիվները քննադատարար ընդունվեցին ղեռ իր ժամանակին, իսկ այժմ հասկանալի է, սուկ պատմական արժեք են ներկայացնում:

ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 7 (ապրիլի 1), և 9 (մայիսի 1)-ի համարներում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ, (Տե՛ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Ակնարկում է «Բազմավեպի» նախորդ համարում լույս տեսած իր «Ազգին պակասությանց կամ կատարելությանց վրա» հոդվածը: Մեզ մոտ այն անմիջապես նախորդն է:

2. Ըստ ավանդության, Երուսաղեմի թագավոր Երոբոամը, իր քաղաքից դուրս գալիս, հանդիպում է շքեղ հագնված Աքիա Միլունացի մարդարևին և նրանից խորհուրդներ է հարցնում հետագա իր անելիքների վերաբերյալ: Պատասխանի փոխարեն Աքիա Միլունացին պատառոտում է իր հանդերձը, բամանելով աչի տասներկու մասերի, և տասը մասը տալիս է Երոբոամին, հասկացնելով նրան, որ նա էլ այդ ձևով պետք է «պատառոտի» իր հարևանի՝ Սողոմոնի թագավորությունը, նրա մեծ մասին տիրանալ կարողանալու համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸ, ՈՐ ԱՌԱՋԱԳՆՈՒԹՅԱՆ...

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 11-ում, (հունիսի 1), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ, (Տե՛ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Տե՛ս Եղիշե. «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատեփազանքն» (հրատ. Արանն Բագրատունի) Վենետիկ, 1852 թ., էջ 9:
2. Տե՛ս «Ազաթանգեղեայ Պատմութիւն հայոց», Քիֆրիտ, 1914 թ., էջ 87
3. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, «Մատենագրութիւնք (Երկրորդ տպագրութիւն)» Վենետիկ, 1865 թ., էջ 182:
4. Նկատի ունի Հայաստանում հռչակված հայ հոկտոբ Պարույր Հայկազնի (Ալիշանը բերել է նրա անվան հունական ձևը), որի պատվին Հոռմում արձան էր կանգնեցված և որն ստացել էր «Քաղաքի ճարտասանութիւն» անունը: Ապրել է մ. թ. 3—4-րդ դարերում, եղել է արքատ հայ ծնողների զավակ: Պարույր Հայկազնի մասին, այդ վերնագրով վիպակ ունի Բաֆֆին (Տե՛ս «Երկերի ժողովածու», հ. 4, Ե., 1956, էջ 170—214): Նրանից զրավոր մեզ ոչինչ չի հասել:
5. Տե՛ս Մ. Խորենացի, «Մատենագրութիւնք (Երկրորդ տպագրութիւն)» Վենետիկ, 1865, էջ 6:
6. Տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1847, էջ 527—528:
7. Տե՛ս Մ. Խորենացու նշվ. մատենագրութիւնը, էջ 228—229: Խորենացու և Փափստոսի հետևութիւնք՝ Ալիշանն էլ կրկնում է Պապ Քաղաքի հոռի վարք ու բարքի մասին տարածված միտքը, որը, սակայն, հետագա շրջանի բանասիրութիւնն աստիճանաբար հերքել է: Պապ Քաղաքի պատմական «ժեղքն» այն էր, որ նա կամենում էր միասնական ու հզոր Հայաստան ստեղծել և զրա համար ձգտում էր որոշ շափով սահմանափակել թե՛ հայ հոգևորականութիւն և թե՛ առանձին նախարարական տների իրավունքները, որոնք որոշ զնայքերում անհանգուրժելի շափերի էին հասել: Եվ հնարավոր է, որ նա հասներ իր մտահղացման իրականացմանը, եթէ կենտրոնախույս ուժերի զավաղրութիւն զոհը չդառնար:
8. Տե՛ս Ստեփաննոս Տարոնեցի Ասողկի. «Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885 թ., էջ 159:

ԵՐԼԵՐ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Թազմավեպի» 1851 թ. № 1-ում (հունվարի 1) և արտատպվում է անփոփոխ: Չնայած հոգվածն անստորագիր է, բայց ապացուցված է, որ այն պատկանում է Ղևոնդ Ալիշանի գրչին (Տե՛ս Ա. Բաբայան, «Երլերը հայ գրականութիւն մեջ և թատրոնում», Երևան, 1959 թ., էջ 92—93):

1. Երլերների ընտանիքը 1765 թ. փոխադրվում է ամառանոցային Լյուդվիգսբուրգ քաղաքը:
2. Խոսքը վերաբերում է Երլերի «Ավազականք ոգեկրթութիւնը»:
3. Նկատի ունի Երլերի «Սեր և խարդավանք» դրաման:
4. Երլերը 1785 թ. փոխադրվել է Գրեզգեն:
5. Երլերի ծանոթութիւնը գերմանացի բանասիր-լեզվաբան, փիլիսոփա, պետական գործիչ Վիլհելմ Հուլմերդի (1767—1835) և ականավոր բանաստեղծ, արձակագիր ու մտածող Գյոթեի (1749—1832) հետ, հայացել է 1788 թ. Վայմար:

րում. մի ծանոթութուն, որը, մանավանդ Գյոթեի հետ, շուտով վերածվել է սերտ բարեկամության:

6. Կանտ էմմանուիլ (1724—1804)— գերմանացի փիլիսոփա, գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր: Կանտի ուսմունքին ծանոթ ու համակիր էր նաև Ալիշանը, որի մի բանի առաջադիր դրույթները բնկած են նրա «եղևնու ներքո» պատմա-փիլիսոփայական աշխատության հիմքում (Տե՛ս ներկա ժողովածուն):

7. Նկատի ունի լեհահայ կրթական-մշակութային գործիչ, Թարգմանիչ (գերմաներենից-լեհերեն) Հովհաննես Մինասյանին (1792—1849), որն առավել հայտնի է Յոզեֆ Գիոնիցի Մինասովիչի ձևով: Նա ծնվել է Վարշավայում, հարուստ ու ազդեցիկ հայազգի գերդաստանում: Սկզբնական կրթությունը ծննդավայրում ըստանալուց հետո մեկնել է Գերմանիա և Լայպցիգում ստացել բարձրագույն իրավաբանական կրթություն, հիմնավորապես ծանոթանալով գերմանական գրականությանը և մասնավորապես Շիլլերի ստեղծագործություններին: Ուսումն ավարտելուց հետո վերադառնալով իր ծննդավայր, Յոզեֆ Մինասովիչը որպես իրավաբան արժանանում է մեկից ավելի պետական բարձր պաշտոնների և միաժամանակ Հոռմեական իրավունքի պատմություն է կարդում Վարշավայի Պետական համալսարանում:

Մինասովիչի ինքնուրույն ստեղծագործությունների ու Թարգմանությունների ժողովածվի Թ-րդ հատորը (Լիպոկ, 1844) նվիրված է Շիլլերի երկերի՝ բնագրից լեհերեն կատարված Թարգմանությանը, որը նա կատարել է 1809—1843 թթ.: Այդ հատորն էլ, անկասկած, ձեռքի տակ է ունեցել Ալիշանը:

8. «Քաղմավեպի» հաջորդ համարում (№ 3, փետրվարի 1), Ղևոնդ Ալիշանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարված գրաբար շափածո Թարգմանությամբ, հրատարակված է Շիլլերի «Շքաբալություն» բանաստեղծությունը:

ՀՐԱՆՔԱԳ, ՋՐՈՍԱԿՆԵ ԵՎ ՍՓՈՒԱՆԵ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Քաղմավեպի» 1854 թ. № 4 (փետրվարի 15), № 6 (մարտի 15), և № 12 (հունիսի 15)-ում, «Հ. Ղ. Ալ.» ստորագրությամբ: Այս ժամանակվանից սկսած, Ալիշանը վերջնականապես սկսում է հանդես գալ նշված կամ ավելի լրիվ (Հ. Ղ. Ալիշան) ձևով, մինչև իր կյանքի վերջը:

1. Ակնարկում է Վենետիկը, որանդ, Փարիզ և Լոնդոն կատարած իր ուղեվորությունից հետո վերադարձել էր 1853 թ. մայիսին: Ի թիվս հայադատական-բանասիրական ընույթի այլևայլ աշխատանքների, Ալիշանին հանձնարարված էր «դարձի բերել» Փարիզի Մուրատյան վարժարանի տնօրեն Գարրիկ Այվազովսկուն և նրա համախոհներին, որոնք դիմադարձ էին եղել Մոխիթարյան միաբանությունից: Ալիշանը չի կարողանում իրականացնել իրեն արված հանձնարարությունը. որի համար խստիվ դատապարտվում է Մխիթարյան միաբանության ղեկավարության կողմից: Հոգվածի սկզբում եղած ակնարկները վերաբերում են դրան:

2. Տե՛ս Կիկերոն Մարկոս Տուլղիոս, «Կատոն երեց կամ թե վասն ձեռության (Թարգ. Հովսեփ Գաթրճյան), Վիեննա, 1843, 40 էջ:

3. Նկատի ունի Գանիել Գեթոյի «Թորինզոն Կրուզո», Բերնարդեն դր Ան-Քեիերի «Գող և Վիրգինիա» Եղիշե Գաֆթանճյանի «եղիսաբնթ, խաչկարաց ժամա-

նակեն վեպ մը» և Յրանուա Ռրնե Շատորրիանի «Աղալա, օրիորդն սիրագոհ» արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Այլշանի սույն հոդվածը գրվելու ժամանակ այդ գործերն արդեն կային հայերեն թարգմանված:

4. ՏՆ՝ս Մովսես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 329, 341—343:

5. Խոսքը վերաբերում է Սկանդինավիայի և Մեծ Բրիտանիայի թագավոր Կանուտ (նաև՝ Կնուտ) Մեծին (995—1035): Վերջինս, հոր մահվանից հետո թագավոր դառնալով, կարողացավ նվաճել ամբողջ Դանիան, խլելով եղբորից նրան հատկացված երկրամասերը, ապա նորվեգիան, Դանիան ու Բելգիան: 1015 թ. Կանուտը իր ուժեղ և մարզված բանակի զլուխն անցած՝ կոփի էլյով Անգլիայի դեմ, և երկու տարվա կռիվներից հետո նվաճեց նաև Անգլիան: Չնայած իր խստություններին, Կանուտ Մեծն աչքի էր ընկնում իր նվաճած երկրների ժողովուրդների նկատմամբ հոգատարությամբ, վճիռների ու որոշումների մեջ՝ ուղղամտությամբ:

6. Նկատի ունի հայոց Արտաշես Ա թագավորին, որն իսկապես, հոր կողմից Պարթև էր: Իր քսանհինգ տարվա թագավորության ընթացքում նա աստիճանաբար նվաճեց ամբողջ Փոքր Ասիան և պատրաստելով վիթխարի նավատորմիցը, անցավ Հունաստան, այն ևս նվաճելու համար: Առաջին իսկ ճակատամարտերը Հունաստանում պսակվեցին նշանակալից հաջողություններով, բայց հակառակորդները կարողացան խոտլություններ հրահրել Արտաշես Ա-ի բանակում, և իրեն էլ զավազբարբար սպանել տվեցին:

Հատվածի վերջում Այլշանը աշխարհաբար ազատ վերաշարադրությամբ բերել է Արտաշեսի հանրածանոթ խոսք-բաղձանքը («Ո՞ տայր ինձ գծուխ ծխանի, ևս զառաւօտըն նաւասարդի...»):

7. ՏՆ՝ս Ստեփաննոս Սյունեցի, «Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 27—28):

8. Նկատի ունի Ավարայրի ճակատամարտի հերոսին՝ Վարդան Մամիկոնյան գորավարին:

9. Այլգիերի Դանտեի հետ կապված այս միջադեպը հետևյալն է: 1300 թ. իտալացի հանճարը ընտրվում է իր ծննդավայրի հոգևոր առաջնորդ և սկսում է եռանդուն գործունեություն ծավալել ընդդեմ Վատիկանի բռնապետական ներտուժների և անձամբ ընդդեմ Բոնիֆացիոս 3-րդ պապի: Բայց հակառակորդ կողմը հաղթանակում է և 1302 թվականին Դանտեն արտաքսվում է Ֆլորենցիայից: Իր ծննդավայրի մաշող կարտոր սրտում, նա թափառում է ամբողջ Իտալիայով, լինում է անգամ Փարիզում, և ի վերջո հանգրվանում է Ռավեննայում (հս. արևելյան Իտալիա): 1316 թ., երբ Դանտեն արդեն համաշխարհային անուն ու հռչակ ունեւր, նրան ներումն է աուջարկվում, բայց քանի որ պայմանները առավել քան վերավարական էին, ապա Դանտեն մեքծում է այդ շնորհը, աակելով այն խոսքերը, որը բերել է Այլշանը:

ԱԶԳԱՆՆԱՄ ՏԵՍՉՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բագմավեպի» 1862 թ. № 1 (հունվարի 1)-ում, «Հայր» Ղևոնդ վ[արդապետ] Մ[արգարի] Այլշան» ստորագրությամբ

(Տե՛ս նաև ԵՅԲԳ ու գնացք զօրացն հայոց...) բանաստեղծութիւն ժանտիպագրութիւնը):

1. Այստեղ և հետագայում կրկնված է ժամանակին տարածված և Ղուկաս Ինճիճյանի ու մանավանդ Միքայիլ Չամչյանի վավերացրած այն տեսութիւնը, ըստ որի Աստվածաշնչային դրախտը եղել է պատմական Հայաստանում (Ալիշանը իր «Լուչիկը...»-ում նույնիսկ նշում է նրա տեղը՝ Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև)։ Համալշխարհային շրջեղբոյց հետո Նոյի տապանը հանգրվանել է Մեծ Մասիս սարի գագաթին, այդտեղ են իշել տապանարեակները՝ թե՛ մարդկի և թե՛ կենդանիների, հետևաբար բանական կյանքը երկրագնդի վրա ծայր է առել Հայաստանից և այլև։ Այս տեսութիւնն այսօր սոսկ պատմական արժեք է ներկայացնում։

2. Ակնարկում է Ավարայրի ճակատամարտը, որը տեղի է ունեցել 451 թվականի մայիսի 26-ին, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ պարսիկների դեմ։

3. Ակնարկում է Արգար դպիր Թոխաթեցուն, որը զիվանագիտական հանձնարարությամբ մեկնելով Հռոմ (և ձախողելով այդ հանձնարարությունը), անցավ Վենետիկ, և այնտեղ, 1564 թվականին հրատարակեց Սաղմոս, այսպիսով վերանորոգելով հայկական տպագրութիւնն զործը։

4. Միթիթար Սեբաստացու հիմնադրած միաբանությունը, որն սկզբում ունեւր՝ «Որդեգիր Կոստին, վարդապետ ապաշխարութիւն» անվանումը, պաշտօնապես իր գոյությունն սկսեց 1701 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Պոլսում։ Նրա կանոնադրութիւնը զանազան քննադատութիւնների ու ստուգումների հետեանքով Վատիկանը վավերացրեց միայն 1712 թվականին։ Հիմնադրի մահվանից շատ հետո միայն միաբանությունն ստացավ հանրաժանութիւն «Միթիթարյան» անվանումը։

ՆՇՄԱՐՔ ԵՎ ՆՇԽԱՐՔ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

Առաջին անգամ սկսել է հրատարակվել «Բազմավիպում», 1869 թ. մարտից (26 3), և անընդմիջաբար շարունակվել է մինչև տարվա վերջ, հետագայի տաք համարներում։ Ամսագրում ունի «Հ[այր] Ղ[ևտնդ] Մ[արգարի] Ալիշան» ստորագրությունը։ Այս գործից մեկ—երկու հատված (Կարին քաղաքին, Չիֆթե Միևարեին, Մոզորով ապարանքին վերաբերվող մասերը, Կարս քաղաքի տեղագրությունը) հեղինակը նույնությամբ օգտագործել է իր «Նշմարք հայկական» աշխատության (Վենետիկ, 1870 թ.) համապատասխան բաժիններում, որն, ի դեպ, սույն ուսումնասիրութիւնն երկրորդ՝ առանձին գրքով հրատարակված մասն է։ «Բազմավիպում» տպագրված «Նշմարք և Նշխարք...»-ի առանձին չի հրատարակվել։

Իր գործն ալիլի ընթերցիկ դարձնելու նպատակով, Ալիշանը դիմել է վերհույժ ձևով պատմելու՝ ժամանակին տարածված մեթոդին։ Հնարավոր շփոթութիւնից խուսափելու համար հիշեցնենք, որ Ալիշանը երբեք չի եղել պատմական Հայաստանում և բնականաբար չի տեսել այն բոլոր հիշարժան հուշարձաններն ու հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանները, որոնց մասին այնպես ճշմարտացի ու հմտորեն պատմում է։

Ինչպես և նախորդ դեպքերում՝ Ալիշանն այստեղ էլ տեղանուններն ու անձնանուններն հիշատակելիս, մեծ մասամբ ընգգծում է, չակերտների մեջ գնելու փոխարեն (թեև հաճախ անում է այդ էլ), աշխատում է բերել անունների ալիլի

ճիշտ, հետևարար ավելի հին և իր ժամանակ արդեն սակավ կիրառվող ձևերը (Սեռավ ծով, Վոսփորոսի նեղուց, Կապան, Անիլուկ թուրքերը, Էրզրուամ Սմըր-գանտ), բոլոր թվականները և անգամ տարեթվերը մեծ մասամբ գրում է հայերեն տառերով, խուսափելով արաբական թվանշաններ գործածելուց և այլն: Փոփոխել այդ ամենը և «ուղղել» ըստ ընդունված ժամանակակից օրինաչափությունների, կը-նշանակեր աղավաղել Ալիշանի ինքնատիպ ու անկրկնելի լեզուն, ուստի հիշատակ-ված բնույթի բոլոր առանձնահատկությունները պահպանել ենք նույնությամբ:

1. Ակնարկում է Կոստանդնուպոլիսը, որտեղ, ինչպես հայտնի է, 1820 թ. հու-լիսի 6-ին ծնվել է ինքը:

2. Գրողինես Սինոպցի (414—323 թթ. մ. թ. ա.)— հույն փիլիսոփա, Ան-տիաֆենոսի աշակերտը, ծագումով՝ անհայտ ու աննշան ընտանիքից: Գրողինեսը ներկայացուցիչն էր հունական փիլիսոփայության Կինիկների դպրոցի (հույն. «Կյու-նես» որ նշ. «շուն»): Այստեղից էլ այդ ուղղության հայերեն անվանումը՝ «Շնա-կան փիլիսոփայություն»), որոնք ժխտում էին շքեղությունն ու պերճանքը, բուր-տիպի վաշխները, պատճառարանելով, որ դրանք խանգարում են ազատ մտածո-ղությունն ու արտաքին աշխարհի անկանխակալ ճանաչմանը և փառաբանում էին սակետրիզմը: Սակայն Գրողինեսը ծայրահեղություն հասցրեց այդ ուսմունքը՝ վա-յնջներն ու շքեղությունները ժխտելու բնագավառում (նա ապրում էր տակառում), և նույնիսկ սկսեց ժխտել մոնանությունը՝ քարոզելով կանանց համայնացում, գի-տությունները և, մասնավորապես՝ ճշգրիտ գիտությունները: Ալեքսանդր Մակեդո-նացու հետ նրա հանդիպումը իր տակառ-րնակարանի մոտ և նրա հանրահայտ պատասխանը թագավորին («Քո ստվերով մի՛ ծածկիր իմ արևը և հեռո՛ւ գնա») գիտությունն այսօր վերապահություն է ընդունում:

3. Արիանոս Փլարիանոս (95—175 թթ.)— հույն պատմիչ, աշխարհագրա-գետ, գրող, հասարակական գործիչ: Բացի նրա գրչին պատկանող «Ալեքսանդրի Անարազիս» աշխատությունից (յոթ գիրք, ռուս. հրատ. 1862) և «Հնդկաստան» աշխարհագրական գործից (ռուս. թարգ. 1940) ուշագրավ է «Շրջագայություն Եվրոպիայի Պոնտոսում» տեղագրական-ուղեգրական գործը, որտեղ նկարագրո-վում է Սև ծովի հարավային ափերը և որն էլ հիշատակում է Ալիշանը:

4. Տե՛ս Մոզես Խորենացի. «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, Գիրք Կերկրոց, գլ. Ը: Հետագա մեջբերումը նույն գլխից:

5. Անդ, գլ. ԺԳ:

6. Տե՛ս Ազաթանգեղոս, «Պատմութիւն հայոց» Թիֆլիս, 1900, էջ 16 (§ 19):

7. Ակնարկում է 1856 թ. փետրվարի 18-ին, Պոլսում, սուլթան Աբդու-Մեջիդի հրատարակած «Արքայական հրովարտակը» («եռաթիթ հումայուն»), որը կայսրության հպատակներին խոստանում էր հավասարություն, կրոնական խտրականության վերացում, կյանքի և գույքի հավասարության ճանաչում և պետականորեն պաշտպանություն, ոչ մուսուլմաններին՝ պետական բարձրագույն պաշտոնների հասնելու անկապտելի իրավունք և այլն, բայց որը թուրքա-կան ավագանու և բարձրաստիճան հոգևորականության բացահայտ ճնշման ներքո աստիճանաբար վերածվեց դատարկ թղթի կտորի:

8. Դավիթ Սալաձորցի (նաև՝ Դավիթ Որբիկ)— միջնադարի հայ բանաս-տեղծ, տաղասաց: Ծնվել է Կարնո գավառի Սալաձոր գյուղում, եղել է հոգե-վարական: Ի թիվս նրա անվամբ մեզ հասած այլևայլ տաղերի, նշանավոր է

«Փոփասանք ծաղկաց» պոեմը (134 տող), որտեղ թվարկվում են հայկական տարածքում եղած ծաղկատեսակները, իրենց համապատասխան բնութագրական-տեսքով, և որը ձեռքի տակ է ունեցել Ալիշանը: Հետագա շարադրանքում բերված ծաղիկների գիտական ուսումնասիրությունն Ալիշանը հանգամանորեն անդադարձել է իր «Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն (Վենետիկ, 1895) աշխատության համապատասխան բաժիններում:

9. Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1901, էջ 64 (գլուխ ԺԲ): Հետագա մեջբերումները նույն գլխից:

10. Տե՛ս Մոզսես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 185 (Գիրք Բ, գլ. ՄԵ):

11. Եզր կաթողիկոս (6—7-րդ դար)— հասարակական-կրոնական գործիչ: Մեծել է Պատմական Հայաստանի Նիզ գավառի Փառազնակերտ գյուղում, վրացական Հերակլ կայսեր հետ կարիւնում զուժարկած ժողովում ընդունել է հայ և վրացի ազգերի գաղափարական ընդհանրությունը հավաստող նորաստեղծ տեսությունը: Այգ անելն անհրաժեշտ էր երկու հարևան ազգերի միջև միասնական ճակատ ստեղծելու համար, որովհետև քյուզանդացիների ու արաբների նվաճողական սպառնալիքը կախված էր հայերի ու վրացիների գլխին: Սակայն այդ քաղաքականությունը ձախողվեց, Եզր կաթողիկոսը բանադրվեց, ապա հալածանքների ենթարկվեց:

12. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի (990—1058), հայագետ-բանասեր, փիլիսոփա, բանաստեղծ, հասարակական եռանդուն գործիչ: Ունենալով հորեղբոր՝ Վահրամ Պահլավունու օժանդակությունը, պայքարել է Հայաստանի անկախության համար, թեև իրենից անկախ պատճառներով, այդ պայքարը հաջողությամբ չի սլակվել: Եղել է ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը և խոր հետք է թողել հայ մշակույթի պատմության մեջ: Հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման ընդհանրապես եղած հարկադրական դադարից հետո նա կարողացել է վերականգնացնել այդ ընդհանրապես գիտական միտքը և նոր ուղիներ թելադրել նրան: Հասանելի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից հիմնադրվելու, կամ նորոգվելու փաստը, ինչպես նաև քիչ հետո արվող պատումը նրա գերեզմանի տեղավայրի մասին, որն, ի դեպ, թեականորեն է հիշատակում նաև Ալիշանը, այսօրվա հայագիտությունն ընդունում է վերապահությամբ:

13. Համասփյուռ կամ Համասպրամ ծաղիկ, «Մեր Հիպոկրատի», այսինքն՝ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» գրքից բերված ցիտատի և Յլգորդ գյուղի մասին հանգամանորեն՝ տես Ղ. Ալիշան. «Հայաբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն», Վենետիկ, 1895, էջ 354—356:

14. Տե՛ս Մոզսես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 109:

ԵՂԵՎՆՈՒ ՆԵՐՔԸ

Առաջին անգամ առանձին գրքույկով հրատարակվել է Վենետիկում, 1874 թ. խրթին գրարարով: Արևմտահայերեն թարգմանությամբ (Թարգ. Տ. Վահան Հովհաննիսյան) լույս է տեսել «Թագմավեպում» 1930—1931 թթ., և ապա՝ առանձին գրքով ու թարգմանիչի փոքրիկ առաջարանով, 1930 թ.: Նույնը՝ լեզվա-

ոճական որոշ շտկումներից հետո, 1944 թ. «Փրական ցուքեր» մատենաշարով (№ 4):

Արժանին հատուցելով Վ. Հովհաննիսյանին Ալիշանի այս բարդ աշխատության թարգմանությունը գլուխ բերելու համար, անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ թարգմանիչը աշխատանքի ընթացքում թույլ է տվել որոշ անճշտություններ, որոնք աղավաղում են հեղինակի միտքը, ինչպես նաև կատարել է մեկից ավելի կրճատումներ, և այն էլ՝ դուրս թողնելով Ալիշանի փրիստոփայական դատազանջումները:

Ներկա թարգմանությունը կատարելիս աշխատել ենք խուսափել մեր նախորդի մոտ սպրդած լեզվա-ոճական բնույթի անճշտություններից, ինչպես նաև վերականգնել ենք բոլոր մեծ ու փոքր բացթողումները:

1. Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, Ալիշանը իր այս աշխատությունը, (կամ՝ զոնե նրա մեծագույն մասը) գրել է Վենետիկից արեմառք գանվող Վիշենցա ամառանոցային քաղաքը եզերող զննատեսիլ բնության մեջ: Այդ էլ ակնարկված է այստեղ և հետագա շարադրանքի ընթացքում:

2. Ակնարկում է Հասունյան և հակահասունյան պայքարը Այն ժայր առավ 1867 թ. երբ Պոլսում, զանազան ներկի ու աննրեկի միջոցներով կաթոլիկ հայոց պատրիարք ընտրվեց ազգություն մատրի Անտոն Հասունյանը: «Արյունով օտար, սրտով պապական, հոգով ճիզվիտ» (Հ. Աճառյան), Հասունյանը վարում էր բնությամբ հայ ազգը կաթոլիկացնելու, հետևաբար նրան ազգային բովանդակությունից զրկելու քաղաքականություն, որը մեծ փոթորիկ առաջ բերեց Պոլսի և այլ շրջանների հայության մեջ: Ստեղծվեց Հասունյանին համակրողների («Հասունյաններ») և նրան հակադրվողների («Հակահասունյաններ») կուսակցություններ, որոնցից մասնավոր առաջինները չէին խուսափում պայքարի ամենակեղտոտ միջոցներից անգամ: Ի վերջո պապը, տեսնելով, որ Հասունյանի վարած ձախլիկ քաղաքականությունը միայն վնաս է բերում գործին, 1880 թ. կանչեց նրան Լոռն և կարդիմալ օժելու պատրվակով ստիպեց հրաժարական տալ:

3. Նկատի ունի Հունաստանի արևելքում գտնվող Լիմաս կղզին, որը ըստ ավանդություն, եղել է միակնանի և վիթխարի ուժ ունեցող հսկաների՝ Կիկլոպների բնակավայրը և որի վրա մինչև այսօր էլ պահպանվել են կիկլոպյան բազմաթիվ կառույցներ:

4. Ակնարկում է հունական փրիստոփա Պլատոնին (428—348 թթ. մ. թ. ա.): Վերջինս իր «Տիմեոս» և «Երիտիաս» աշխատություններում հաղորդում է, որ Ատլանտյան օվկիանոսում եղել է վիթխարի մի կղզի (զուցե՛ն՝ աշխարհամաս) «Ատլանտիդա» անունով, որը բնակեցված է եղել մշակութային բարձր զարգացում ունեցող մի ժողովրդով, որոնց նա կոչում է «Ատլանտ»։ Կղզին և նրա բնակիչները երկրաշարժի հետևանքով Ատլանտյան օվկիանոսի հատակն են անցել: Ատլանտիդայի լինել-չլինելու հետ կապված վեճերը շարունակվում են առ այսօր:

5. Ռամզես (ճիշտ ձևը՝ Ռամեսոս) — Եգիպտական հարստության տասներկու փարավոնների անուններ, որոնք թագավորել են շուրջ 500 տարի Առանձնապետ նշանավոր էր Ռամզես 2-րդը (մ. թ. ա. 13-րդ դարի առաջին կես), որը կարողացավ միավորել Եգիպտոսը և հզոր պետություն դարձնել: Ռամզես 2-րդ թագավորը Ասորիքում կռվել էլավ Քեթթերի դեմ և հաղթեց նրանց, կառուցեց մի քանի հույակապ հուշարձաններ (Լուքսորում, Հարիդոսում): Սեթով (ավելի

հայտնի՝ Սեթ ձեռով) — Եզրիպտական Պեղարանությունից՝ պատերազմների և ուժի աստվածը, պտղաբերության աստված Օզիրիսի հակառակորդն ու նրան սպանողը: Սեթովի անունով պատերազմ մղող եզրիպտացիները նրա պատվին կառուցել էին մեկից ավելի հուշարձաններ, հիմնադրել էին քաղաքներ, որոնք այսօր ավերակ են:

6. Խոսքը վերաբերում է Փյունիկյան ժամանակվա երկու նշանավոր քաղաքներին, որոնցից Տյուրոսը (նաև՝ Տիր. Ալիշանն օգտագործել է հունական ձևը) մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում շնորհիվ առևտրի և քաղաքում ծավալված արհեստների մեծ զարգացման հասավ: Տյուրոսի անկումն սկսվեց մ. թ. 13-րդ դարում, երբ որպես վաճառաշահ քաղաք սկսեց բարձրանալ Սիդոնը (հիմն. մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում) և աննախադեպ բարգավաճման հասավ: Սիդոնը կործանվեց 15-րդ դարում, մուսուլմանական նվաճողների կողմից: Երկու քաղաքներն էլ այժմ գոյություն ունեն փոքրիկ բնակավայրերի ձևով, «Սուր» և «Սաիգ» անուններով:

7. Ակնարկում է Սամսոնին՝ Գալիլայի (նաև՝ Գալիլա) տարվածություն: Ի պատասխան նրա տածած անսահման ու անպարփակ սիրուն Գալիլայի նկատմամբ, վերջինս կարողացավ իմանալ նրա վիթխարի ուժի զաղտնիքը և այդ մասին տեղեկացրեց Սամսոնի թշնամիներին:

8. Նկատի ունի հույն գորավար և քաղաքական-պետական գործիչ Մարկոս Անտոնիոսի (83—30 թթ. մ. թ. ա.) և Եզրիպտոսի գեղեցկուհի թագուհու՝ Կլեոպատրայի սերը, որն, ի վերջո, կործանման հասցրեց երկուսին էլ: Տարվելով շքեղաշուք Կլեոպատրայով, Անտոնիոսը մի կողմ թողեց պետական բոլոր գործերը, նրան նվեր տվեց ամբողջ նահանգներ իր նվաճած երկրներից, սկսեց օրեր ու ամիսներ անցկացնել զեխ գինարբույքներում: Ի վերջո, թողնելով իր երկիրը, նա Կլեոպատրայի հետ փախավ Եզրիպտոս, իր դեմ հարուցելով ամբողջ հոմեակական բանակի ու նրա գորավարների արդարացի դայրույթը:

9. Ակնարկում է Հոմերոսին:

10. Ֆիդիաս (5-րդ դար, մ. թ. ա.) — հույն հռչակավոր քանդակագործ, որի կերտած Զևսի արձանը՝ Աթենքի համանուն տաճարում, գասվում էր հին աշխարհի յոթ հրաշալիքների շարքը: Ապելլես (4-րդ դ. մ. թ. ա.) հույն կենդանագիր-նկարիչ, որի գործերից մեզ ոչինչ չի հասել: Սեզլ է մակեդոնական թագավորների պալատական նկարիչը: Իր ժամանակ հայտնի է եղել նաև Վերջից Ելեղի Աֆրոդիտեն նկարը: Սանցիո (ավելի ճիշտ՝ Սանտի) Ռաֆայել (1483—1520) — իտալացի հանրաճանաչ նկարիչ: Կանովա Անտոնիո (1757—1822) — իտալացի նշանավոր քանդակագործ-նկարիչ, մշակութային գործիչ:

11. Զրադաշտ (Զարատուստրա) — կիսաառասպելական անձնավորություն, որը իրանական նոր՝ Զոռաստրիզմ (ի՛մա. կրակապաշտություն) անունը կրող հավատի հիմնադիրը: Մանու. հին հնդկական կրոնի՝ բրահմանիզմի հիմնադիրը: Նրան վերագրվող օրենքների ժողովածուն (շուրջ 5500 տող), որով նախորդում է անհատի անեխիքները հասարակության մեջ, գրեթե ամբողջովին հասել է մեզ: Կոնֆուցիոս (551—479 թթ. մ. թ. ա.) հին շինական փիլիսոփա, համանուն փիլիսոփայության հիմնադիրը:

12. Բուդդա (623—544 թթ. մ. թ. ա.) — Հին Հնդկաստանում ապրած կրոնատեսաբանական անձնավորություն, որը համարվում է համանուն կրոնական ուս-

մունքի՝ Բուզգիզի (կեցության հիմքը մարմնական կտտանքն է, որն ազնվացնում ու մաքրում է հոգին) հիմնադիրը: Բրահմա. հնդկական երեք բարձրագույն աստվածներից մեկը, որի անվամբ էլ հետագայում ստեղծվեց կրոնա-սխալաստիկական բրահմանիզմ (Բրահմա աստվածը ստեղծել է երկինքն ու երկիրը երուրը պարտավոր են ենթարկվել նրան, զոհ մատուցել) ուսմունքը:

13. Ակնարկում է Մարիամ աստվածածնին և շարադրում է Քրիստոսի ծերեղնդյան աստվածաշնչային ավանդությունը:

14. Սկզբում՝ Գալոս Օկտավիանոս («Յոգոստոս» այսինքն՝ «փառաշուք» անունը հետագայում շնորհվեց նրան, որպես հարգանքի տիտղոս) — Հռոմեական միապետ, հասարակական-պետական գործիչ: Ընչելով ընդդիմադիր ուժերին, նա ստեղծեց հզոր ու միասնական մի տերություն, իսկ Գերմանիայի, Իսպանիայի, Պանոնիայի (այժմ՝ Հարավսլավիա), Գալմաթիայի նվաճումով հռոմեական կայսրությունը վերածեց ընդարձակածավալ տերության: Հաղթանակներով աշխրհիկ Օկտավիանոսը, սակայն, դեմ էր պատերազմներին, և հրամայեց փակել Հռոմի այն տաճարի դռները, որի ներսում գտնվում էր պատերազմների աստծու՝ Ցանոսի վիթխարի արձանը:

15. Ըստ հունական գիցարանության քամիների աստված էդուսի իշխանության ներքո գտնվում էին շորս նշանավոր եղբայր-քամիներ, որոնց նա բաց էր քողնում ըստ իր ցանկության ու բահահանուքի: Գրանք էին Նուրոսը, Ծվրոսը, Ջեփյուռը և Բորեասը: Սրանցից ամենակատաղին նվրոսն էր, այրող ու խաշող խորշակը, որը իր զածան շնչով ոչնչացնում էր ամեն մի կենդանի արարած, և ծաղկած ընությունը վերածում էր մեռյալ անապատի: Այս է, որ ակնարկում է Ալիշանը:

16. Բրահմաչի, Ջրադաշտի և Մանուի ուսմունքների մասին, տես ՄՄ 11 և 12-ը: Մուհամեդ (576—632) — համանուն ուսմունքի՝ մահմեդականության հիմնադիրը: Աղթատ ծնողների զավակ լինելով՝ ստիպված էր զանազան աշխատանքներ փոխել, ապրելու միջոցներ հայթայթելու համար շրջեց ամբողջ արարական թերակղզին: 600-ական թվականներին իրեն հայտարարեց մարգարե և սկսեց քարոզել իր ուսմունքը (գոյություն ունի մեկ աստված, որին պետք է հավատալ անվերապահորեն, զբախտին արժանանալու համար և շատ-վատացողին պետք է ֆիզիկապես ոչնչացնել):

17. Նինոս-կիսաառասպելական թագավոր, որն իբր հիմնադրել է ասորական պետությունը, տալով նյւն աշխարհագրական ամենաընդարձակ տարածքը, սկսած Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան: Ըստ ավանդության, ամուսնացած է եղել դարձյալ կիսաառասպելական թագուհու՝ Շամիրամի հետ, որն, ի վերջո, սպանել է նրան: Նաբոզոդոնոսը (605—562 թթ. Վ. թ. ա.) — Բաբելոնական թագավոր, նշանավոր զորավար, հասարակ-սկան-մշակութային գործիչ: Իր երկրի վրա արշավող հակառակորդներին ջախջախելուց հետո զարկ տվեց շինարարական աշխատանքներին, վերակառուցեց Բաբելոնը, որը շուտով համաշխարհային հռչակ ստացավ, սկսեց խրախուսել արվեստներն ու գիտությունները: Նրանից մեզ հասել են մի շարք արձանագրություններ, որոնք վերծանվել և հրատարակվել են:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» արտահերթ հավելված «Որբունի» պատկերազարդ բացառիկ ամսագրի 1900 թ. համարում, Համարն ամբողջովին նվիրված է հայ որբերին (այստեղից էլ անունը) և ամսագրի վաճառքից ստացված հասույթը հատկացվել է նրանց կարիքներին:

1. Նկատի ունի 1900 թ. սկզբներին, Փարիզում, արվեստագետ Լուբյի նախագահությամբ բացված Գեղեցիկ արվեստների և գիտության ցուցահանգեսը, որին համապատասխան ստեղծագործություններով (նկարչական և կիրառական արվեստ, քանդակագործություն և այլն) մասնակցում էին աշխարհի գրեթե բոլոր պետությունների ներկայացուցիչները: Ցուցահանգեսը տեղից մի քանի ամիս և այլևայլ պարբերականներում մեծ դրվատանքի արժանացավ:

2. Ակնարկում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմը, որը սկսվում է «Ձայն հառաչանաց հեծովեան սրտի...» ստողով:

3. Հարցի համառոտ պատմությունն այսպիսին է. Ներսես Լամբրոնացու մեծ պապը՝ Օշինը, տեղափոխվելով Գանձակի կողմերից Կիլիկիա և հաստատվելով Լամբրոնում, ունենում է մի որդի՝ Հեթում անունով: Սրա դստեր հետ ամուսնանում է Վասիլը՝ Ներսես Շնորհալու ավագ եղբայրը, Հետագայում Հեթումի տղան, դարձյալ Օշին անունով, կին է առնում Շնորհալու կրտսեր եղբոր՝ Շահանի Շահանդուխտ աղջկան: Սրանցից էլ ծնվում է երկու զավակ, ավագը՝ Գրիգորիս, որը հետագայում դարձավ կաթողիկոս և կրտսերը՝ Սմբատը, որն ապագայի Ներսես Շնորհալին է:

4. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց» Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 278—280: Հետագա բոլոր մեջբերումներն ու վկայակոչումները կատարված են այստեղից:

5. Իտալիան Շվեյցարիային միացնող միակ լեռնային ու վտանգաշատ Զանապարհի միջին մասերում բարձրանում է Սուրբ Բեռնարդոս լեռը, որի վրա, դեռ 19-րդ դարի սկիզբներից, ստեղծվել էր այդ ճանապարհի վրա վթարվածներին (ձնաբուքի զոհ, մարմնական վնասվածքներ) օգնող մի բնկերություն: Վերջիններս ունեին իրենց համապատասխան դեղամիջոցները, առաջին օգնության համար անհրաժեշտ պարագաները և նույնիսկ վարժեցված հատուկ շներ, վթարվածներին գտնելու համար:

6. Պապի վարք ու բարթի մասին տե՛ս «Ազգային պակասություն մը...», № 7-ը:

7. Ներսես Կլայեցին նույն Ներսես Շնորհալին է:

8. Ներսես Շնորհալու գործերի հրատարակություններից հիշատակելի են 1827 թ. Փարիզում («Ողբ Նդեախոն» իր ծանոթագրություններով), 1838 թ. Վենետիկում («Նամականի»), 1865 թ. Էջմիածնում («Թուղթ ընդհանրական»), և 1873 թ. Վենետիկում («Թուղթք». իմա. ճառեր, կոնդակներ, բանավիճային բնույթի գործեր) յույս տեսածները:

9. Նկատի ունի իր աշխատությունը. «Շնորհալի և պարագա յուր» խորագրով (Վենետիկ, 1873 թ., 558 էջ):

10. Ակնարկում է իր «Ներսես Լամբրոնացի» հոդվածը, որը հրատարակվել է «Բազմավեպում» (1874 թ. № 7—9) և «Սիսուան և Լեոն Մեծագործ» աշ-

խտուութիւնը (Վենետիկ, 1885), որտեղ մի ամբողջ գլուխ (էջ 86—95) նվիրւած է Լամբրոնացուն:

11. Ներսես Լամբրոնացու ծննդյան թիվը հիշատակվում է 1153 կամ 1154, իսկ մահը՝ 1198 թ.: Մենդյան թվականի հետ կապված անճշտութիւնը հետևանքով է Ալիշանը նրա տարիքը թեականորեն է հիշատակում:

12. 1190 թվականին, Կիլիկիայի թագավոր Լեոն Ա-ի հանձնարարութեամբ, Լամբրոնացին մեկնում է դեպի Պոլիս, ողջունելու հաղթականորեն առաջ շարժվող Տրիդրիխ I Բարբարոսային, որը կովի էր ելել Օսմանյան կայսրութեան դեմ, այն տապալելու նպատակով: Լեոն Ա-ն Տուս ունի այդ առաքելութեան շնորհիվ նվաճել Գերմանական թագավորի համարանքը և Քուրթիայի պարտութիւնից հետո (որը գրեթէ վճոված էր)... բարեբաստիկ պայմաններ ապահովել Կիլիկիայի հայկական պետութեան համար: Սակայն 1190 թ. հունիսի 10-ին, Փոքր Ասիայի Սալնֆա գետն անցնելիս, Տրիդրիխ I-ը խեղդվեց գետում. հենց այն ժամանակ, երբ նրան հասավ Ներսես Լամբրոնացին:

13. Իմա. պրինցների:

14. Խոսքը վերաբերում է Ներսես Լամբրոնացու «Առննարանութիւն» և «Թուղթ առ Լեոն կայսեր» աշխատութիւններին, որոնք «չա՛մ ապացույց են նրա հետտրական շնորհին» (Մ. Արեղյան):

15. Լամբրոնացու գործերի ժողովածուն «Խորհրդածութիւնք» խորագրով, հրատարակվել է Վենետիկում 1847 թ. (557 էջ): Այստեղ էլ գետնգված են հողվածում հիշատակված աշխատութիւնները:

16. Լամբրոնում տիրող աշխարհիկ և հոգևոր կարգն ամրապնդելու նպատակով Ներսես Լամբրոնացին սկսում է ինքնուրույն օրենքներ սահմանել երկրի՝ իր տնօրինութեան ներքո գտնվող տարածքում, ինչպես նաև՝ պատժել անհրեշտականներին: Սրանք էլ բողոքագրով դիմում են Լեոն Ա թագավորին, որն իր հերթին, սաստիչով հանդերձ բողոքողներին, խտութիւններ է կիրառում նաև Ներսես Լամբրոնացու նկատմամբ: Այս հանգամանքն էլ առիթ է հանդիսացել Լամբրոնացու համար, գրելու իր «Թուղթ առ Լեոն կայսեր» հայտնի գործը (տե՛ս նաև № 14-ը):

17. Տե՛ս Ալիշան, «Սիսուան և Լեոն Մեծադործ», Վենետիկ, 1885, էջ 91:

18. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական պետութեան առաջին թագավոր Լեոն Ա Ռուբինյանին: Վերջինս զահակայեց 1187 թ. և կարողացավ ճկուն դիվանագիտութիւն վարելով՝ բարեկամութիւն հաստատել խաչակիրների հետ, ապա դաշնակից ունենալ Հռոմի պապին և թուրքական Սալահողդին սուլթանին, ու նրանց օգնութեամբ մեծ բարգաւաճման հասցնել իր երկիրը: Լեոն Ա-ն Կիլիկիայում զարկ տվեց գիտութիւններին, ստեղծեց մշակութի մի քանի նշանավոր կենտրոններ (օր՝. Լամբրոն, Պապեռոն), ծավալեց շինարարական բլուրի շէնակայից գործունեութիւն, որի համար ստացավ «Լեոն Մեծադործ» հարգողումը: Նա վախճանվել է 1219 թ. մայիսի 8-ին, այսինքն Ալիշանի՝ սույն հոգվածը գրելու ժամանակակից (1300 թ.) մոտ յոթ հարյուր տարի առաջ, ինչ որ ակնարկված է:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	3
«Ծրգը նահապետի»	15
Բանաստեղծություններ «Մաղթունի» և «Հայրունի» հատորներից	76
Ազգային երգերու և ուրիշ ավանդներու վրա	99
Ամսոց բնական նշանները	114
Քե ով է տղոց ամենեն սիրելի, զորավոր և հարկավոր վարպետը	121
Ամենահարկավոր ուսմունքը	124
Մանիր գքեզ	125
Մովսես Խորենացի և իր հայոց պատմությունը	136
Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ	145
Շատրբրիան	155
Ազգային հատուկ դաստիարակություն	156
Մովսես Քերթոզահայր հայոց	165
Ազգին պակասությանց կամ կատարելությանց վրա	170
Ազգասիրություն	176
Ազգային պակասություն մը, որ առաջադիմության միջոցները կարգիլի	189
Շիլլեր	200
Հրահանգ, զրոսանք և սփոփանք հասարակաց	203
Սզգախնամ տեսություն	223
Նշմարք և նշխարք ի Հայաստան աշխարհի	231
Եղևնու ներքո	297
Երրչակ ներսխայանք	352
Սանոթագրություններ	367

Ղևոնդ Ալիշան

ԵՐԿԵՐ

Гевонд Алишан
СОЧИНЕНИЯ
(проза и поэзия)
(На армянском языке)
Ереван — 1981

Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մուրադյան

Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սասոյան

Քեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ. Ավագյան

Վերատպող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Ստեփանյան

ИБ № 3142

Հանձնված է շարվածքի 11. 09. 80: Ստորագրված է սպազրույթյան 2. 04. 1981 թ.:
Ֆորմատ 60×84¹/₁₆: Տպագրական թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 20,9 հրատ. մամ., 23,25 պայմ. տպ. մամ.:
Տպաբանակ 51000: Պատվեր՝ 1804: Գինը 2 ո:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՄՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9,
Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акона Меганарта Госкомитета по делам изда-
тельства, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Те-
ряна, 91.